

Cihannüma

TARİH VE COĞRAFYA ARAŞTIRMALARI DERGİSİ
JOURNAL OF HISTORY AND GEOGRAPHY STUDIES

CİLT / VOLUME V

SAYI / ISSUE 2

Aralık / December 2019

İZMİR KÂTİP ÇELEBİ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL VE BEŞERİ BİLİMLER FAKÜLTESİ

Cibanniüma

TARİH VE COĞRAFYA ARAŞTIRMALARI DERGİSİ
JOURNAL OF HISTORY AND GEOGRAPHY STUDIES

P-ISSN: 2149-0678 / E-ISSN: 2148-8843

Sahibi/Owner

İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi
Sosyal ve Beşeri Bilimler Fakültesi adına
Prof.Dr. Turan GÖKÇE

Editör / Editor

Prof.Dr. Cahit TELCİ, *İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi*

Sorumlu Yazı İşleri Müdürü / Responsible Editor

Dr. Beycan HOCAOĞLU, *İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi*

Yayın Kurulu / Editorial Board

Doç.Dr. Yahya ARAZ, *Dokuz Eylül Üniversitesi*
Dr. Elisabetta BENIGNI, *Università degli Studi di Torino*
Dr. Zaur GASIMOV, *Orient Institut Istanbul*
Prof.Dr. Vehbi GÜNAY, *Ege Üniversitesi*
Assoc.Prof. Barbara S. KINSEY, *University of Central Florida*
Dr. İrfan KOKDAŞ, *İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi*
Prof.Dr. Özer KÜPELİ, *İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi*
Assoc.Prof. Kent F. SCHULL, *Binghamton University*
Assoc.Prof. Nabil AL-TIKRITI, *University of Mary Washington*
Dr. Haydar YALÇIN, *İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi*

Yayın Türü / Publication Type

Hakemli Süreli Yayın / Peer-reviewed Periodicals

Yazışma Adresi / Corresponding Address

İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi Sosyal ve Beşeri Bilimler Fakültesi, Balatçık-Çiğli/İzmir

Tel: +90(232) 329 35 35-8508

Faks: +90(232) 329 35 19

e-posta: ikccihannuma@gmail.com

Web: <http://dergipark.gov.tr/cihannuma>

Basımevi / Publishing House

Meta Basım Matbaacılık Hizmetleri 87 sk. No:4/A Bornova/İzmir

Basım Tarihi / Publication Date

Aralık / December 2019

Cibanniüma yılda iki sayı yayımlanan hakemli bir dergidir / *Cibanniüma* is a peer-reviewed journal published twice a year

Yazıların yayın hakkı İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi'ne aittir / © İzmir Kâtip Çelebi University
Yazıların bilimsel ve etik sorumlulukları yazarlara aittir / Scientific and ethical responsibilities of the articles belong to authors

Tarandığımız ve Dizinlendiğimiz İndeksler / Abstracted and Indexed in:

Ulakbim TR Dizin, European Reference Index for the Humanities (ErihPlus), Central and Eastern European Online Library (CEEOL), Directory of Open Access Journal (DOAJ), Biefeld Academic Search Engine (BASE), Open Academic Journal Index (OAJI)

Cibanniüma
TARİH VE COĞRAFYA ARAŞTIRMALARI DERGİSİ
JOURNAL OF HISTORY AND GEOGRAPHY STUDIES

Danışma Kurulu / Advisory Board

Prof.Dr. Muhsin AKBAŞ	<i>İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi, Türkiye</i>
Prof.Dr. Kemal BEYDİLLİ	<i>29 Mayıs Üniversitesi, Türkiye</i>
Prof.Dr. Ömür CEYLAN	<i>İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi, Türkiye</i>
Prof.Dr. Mevlüt ÇELEBİ	<i>Ege Üniversitesi, Türkiye</i>
Prof.Dr. Şenol ÇELİK	<i>Balıkesir Üniversitesi, Türkiye</i>
Prof.Dr. Şaban DOĞAN	<i>İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi, Türkiye</i>
Prof.Dr. Mehmet ERSAN	<i>Ege Üniversitesi, Türkiye</i>
Prof.Dr. Ersin GÜLSOY	<i>Uludağ Üniversitesi, Türkiye</i>
Prof.Dr. İlhan KAYAN	<i>Ege Üniversitesi (Emekli), Türkiye</i>
Prof.Dr. Leandro Rodriguez MEDINA	<i>Universidad de las Américas Puebla, İspanya</i>
Prof.Dr. Ertuğ ÖNER	<i>Ege Üniversitesi, Türkiye</i>
Prof.Dr. Anıl YILMAZ	<i>İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi, Türkiye</i>
Doç.Dr. Mikail ACIPINAR	<i>İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi, Türkiye</i>
Doç.Dr. Fatma AKKUŞ YİĞİT	<i>İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi, Türkiye</i>
Doç.Dr. Nejdet BİLGİ	<i>Manisa Celal Bayar Üniversitesi, Türkiye</i>
Doç.Dr. Ersel ÇAĞLITÜTÜNCÜGİL	<i>İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi, Türkiye</i>
Doç.Dr. Cengiz ÇAKALOĞLU	<i>Manisa Celal Bayar Üniversitesi, Türkiye</i>
Doç.Dr. Erkan KONYAR	<i>İstanbul Üniversitesi, Türkiye</i>
Assoc.Prof. Shelley Elizabeth ROSE	<i>Cleveland State University, ABD</i>
Doç.Dr. Yahya Kemal TAŞTAN	<i>Ege Üniversitesi, Türkiye</i>
Doç.Dr. Abdullah TEMİZKAN	<i>Ege Üniversitesi, Türkiye</i>
Assist.Prof. Maria BARAMOVA	<i>Sofia University, Bulgaristan</i>
Dr. Öğr. Üyesi Muhammet ERTÖY	<i>İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi, Türkiye</i>
Assist.Prof. David GUTMAN	<i>Manhattanville College, ABD</i>
Dr. Öğr. Üyesi Can NACAR	<i>Koç Üniversitesi, Türkiye</i>
Dr. Kalliopi AMYGDALOU	<i>ELLAMEP, Hellenic Foundation for European & Foreign Policy, Yunanistan</i>
Dr. İlker KÜLBİLGE	<i>Manisa Celal Bayar Üniversitesi, Türkiye</i>
Dr. Marinos SARIYANNIS	<i>FORTH, Institute for Mediterranean Studies, Yunanistan</i>

Cihannüma

TARİH VE COĞRAFYA ARAŞTIRMALARI DERGİSİ
JOURNAL OF HISTORY AND GEOGRAPHY STUDIES

Cilt / Volume: V

Sayı / Issue: 2

Aralık / December 2019

İÇİNDEKİLER / CONTENTS

MAKALELER / ARTICLES

Orhan Kılıç

Orta ve Yeniçağda Van Gölü'nde Gemi Yapımı, Taşımacılık ve Ticaret /
Shipbuilding, Transportation and Trade in Van Lake During Medieval
and Early Modern Era 1

Kenan Yıldız

Osmanlıda İcâreteynin Başlangıç Tarihi Meselesi: İlk Uygulamalara Dair
Tespitler / The Problem of Beginning Date of İcâreteyn in the Ottoman
Empire: Evidences from the Early Practices 25

Cengiz Parlak

Selanik Mevlevîhânesi (Evkâfı ve Yönetim Sorunları) /
Selanik Mevlevihane (Its Endowments and Administrative Problems) 47

İrfan Kokdaş

Habsburglar Kara Eflak'a Gelirse: Vidin'de Hayvancılık Sektörünün
Dönüşümü (1695-1740) / When The Habsburgs Occupied Wallachian
Oltenia: The Transformation of Animal Husbandry in Vidin (1695-1740) 77

Ergin Çağman

Dersaadet Birinci Osmanlı Numune-i Terakki-i Ziraat Anonim Şirketi ve
Faaliyetleri / Joint-Stock Company of Dersaadet Birinci Osmanlı
Numune-i Terakki-i Ziraat and its Activities 111

Ceren Uçar

Reuters and the Governments before The World War I: A Case Study /
Birinci Dünya Savaşı Öncesinde Reuters ve İmparatorluk Yönetimleri: Bir
Örnek Çalışma 129

Haruka Suemori

Japonya'da Doğu Tarihi ve Orta Doğu-İslâm Araştırmaları Kapsamında
Osmanlı Araştırmaları / Ottoman Studies in Japan within the context of
Oriental and Middle Eastern-Islamic Research 145

ÇEVİRİLER / TRANSLATION

Cihan Gençtürk

Lubb et-Tevârih'te Harezmsâhlar'a Dair Bilgiler 165

Rudi Mathee (Çev. / Trans. İlker Külbilge)

Mukayeseli Perspektif Zaviyesinden Safevî İrani'nin İnkırazı
(Safevîler, Osmanlılar ve Babürlüler) 171

ORTA VE YENİÇAĞDA VAN GÖLÜ'NDE GEMİ YAPIMI, TAŞIMACILIK VE TİCARET*

Orhan Kılıç**

Öz

Van Gölü, yüzölçümü bakımından Anadolu coğrafyasının en büyük gölüdür. Büyüklüğünden dolayı tarihi süreçte *deniz* veya *derya* olarak anılmıştır. Bu özelliği ile deniz taşımacılığı ve deniz bağlantılı ürünler bakımından bölgenin askeri ve iktisadi tarihini olumlu bakımdan etkilemiştir. Orta ve yeniçağda Ahlat ve Van'da tersaneler kurularak gölde işleyecek gemiler inşa edilmiştir. Göle kıyası olan önemli merkezlerde eskiçağlardan itibaren limanlar bulunmaktadır. Ahlat, Van ve Tatvan önemli liman şehirleridir. Erciş, Adilcevaz ve Vastan ise daha küçük limanlara sahiptir. Buralardaki gemiler vasıtasıyla çeşitli nakliyat işleri ve buna bağlı olarak ticari faaliyetler yürütülmüştür. Van Gölü'nde gemi yapımı ve işletmeciliği devletin verdiği izin ve yetkiler çerçevesinde gerçekleşebilmiştir. Gölde devlete ait nakliye maksatlı kullanılan gemilerin yanında, devletin müsaade ettiği oranda ahalinin yaptırdığı küçük çaplı gemiler de işlemiştir.

Van şehri, İran bağlantılı yolların kesişme noktasındadır. Buraya gelen tüccarlar, Van-Tatvan arasındaki karşılıklı nakliye işlerini çoğunlukla bu iki merkezdeki limanlardan göl yoluyla yapmışlardır. Hava şartlarının uygun olduğu zamanlarda Tatvan'dan Van'a kayık veya gemi ile seyahat, karayoluna göre daha az zaman alıyordu ve daha güvenli idi. Bu sebeple, şark seferlerine çıkan Osmanlı ordusunun iaşesi için gerekli olan zahirenin taşınması içinde deniz yolu aktif olarak kullanılmıştır.

Van Gölü çevresindeki bazı merkezlerde bulunan çeşitli madenlerin imalathanelere nakli gemilerle yapılmıştır. Top veya top güllesi (darbzen) dökümü için gerekli olan malzemeler gemiler ile Van Kalesi'ndeki dökümhaneye taşınmıştır. Barut yapımında kullanılan hammadde ve malzemeler imalathanelere göl yoluyla ulaştırılmıştır. Van şehrinin ihtiyacı olan yakacak odun da çevreden toplanmış ve çoğu zaman göl üzerinden şehre getirilmiştir.

Orta ve yeniçağda Van Gölü bağlantılı en önemli ticari unsur balıktır. Bendimâhî Çayı'ndan avlanan balıklar tuzlanarak çevre ülkelere ihraç

* Bu makale, 4-5 Mayıs 2017 tarihinde İstanbul Üniversitesi'nde gerçekleşen "Uluslararası 9. Türk Deniz Ticareti Tarihi Sempozyumu"na "Orta ve Yeniçağlarda Van Gölü'nde Nakliyat ve Ticaret" başlığı ile sözlü olarak sunulan bildirinin gözden geçirilmiş ve ilaveler yapılarak yeniden düzenlenmiş hâlidir.

** Prof. Dr., *Firat Üniversitesi, İnsani ve Sosyal Bilimler Fakültesi, Tarih Bölümü*, 23119, Elazığ/Türkiye, okilic60@gmail.com, Orcid ID: 0000-0002-9234-8295

edilmiştir. Göl çevresindeki gölcüklerde biriken sudan elde edilen soda tozu (boraks), balığın dışındaki bir diğer önemli göl ürünüdür. Dokumacılık mamulleri, sarı zırnık, arsenik, kaya tuzu ve bal bölgedeki diğer önemli ticari unsurlardır.

Anahtar kelimeler: Van Gölü, Ahlat, Tatvan, gemi taşımacılığı, ticaret, tersane

Shipbuilding, Transportation and Trade in Van Lake During Medieval and Early Modern Era

Abstract

Lake Van is the largest lake in Anatolia in terms of surface area. Due to its size, Lake Van is historically referred to as sea. With this feature, it has a positive impact on the military and economic life of the region with respect to maritime transport and marine products. In the medieval and early modern era, shipyards were built in Ahlat and Van to conduct navigation in the lake. The settlements on the lake shore have harbors since ancient times. Ahlat, Van and Tatvan are important port cities; and there are small harbors in Ercis, Adilcevaz and Vastan. Various shipping and commercial activities were carried out in these zones. Shipbuilding and navigation in Lake Van were conducted under the state control. In addition to the state-owned ships used in the lake, small-scale vessels were built by the local population with the permission of the state.

The city of Van is located at the intersection of the Iranian roads. The traders frequenting the region used ships navigating between Van and Tatvan. Traveling by boat or ship from Tatvan to Van took less time and was relatively safer under favorable weather conditions. For this reason, the maritime route has been actively used for the grain delivery, a substantial business for the Ottoman army on Eastern expeditions.

Minerals mined in some centers around Lake Van were transferred to workshops by ships while the materials required for casting cannonballs (darbzen) were transported to the foundry of Van Castle by ships. Raw materials used in the production of gunpowder were delivered to the mills through lake. The firewood required by the city of Van was also collected from the surrounding fields and often brought to the town via the lake.

In the middle ages and early modern times, the most important commercial good in Lake Van is fish. Fish caught in Bendimâhî Stream was salted and exported to neighboring areas. Borax obtained from lagoons around the lake is another important product across the region. Textile products, yellow arsenic sulfide, arsenic, rock salt and honey also appeared as the important commercial goods in the region.

Keywords: Van Lake, Ahlat, Tatvan, ship transport, trade, shipyard

Giriş

Van Gölü, Anadolu coğrafyasının en büyük gölü olup Doğu Anadolu bölgesindedir. Yüzölçümü 3.765 kilometrekaredir. En uzun kısmı *Tatvan* ile *Bendimâhî Çayı* girişi arasında yaklaşık 125 kilometredir. En geniş yeri 80, kıyı uzunluğu 430 kilometredir. Gölün ortalama derinliği 171, en derin yeri 451, rakımı 1.646 metredir. Van Gölü'nün oluşumu Tatvan ilçe sınırları içerisinde bulunan Nemrut volkanik dağının patlamasından sonra oluşan kraterde biriken sulara bağlanır. Van Gölü, kapalı havza göllerden birisidir. Gölün en önemli özelliği suyunun tuzlu ve sodalı olmasıdır. Göl sularında %42,3 mutfak tuzu, %34 soda, az miktarda sodyum sülfat, potasyum sülfat ve magnezyum karbonat bulunduğu tespit edilmiştir. Bu özelliği ile Dünyanın en büyük sodalı gölüdür. Gölün suyunun sodalı olması, göldeki ve kıyılarındaki biyolojik çeşitliliği sınırlamaktadır. Gölde ve kıyılarında hiçbir yumuşakça kabuklular veya bitkimsi hayvan yaşayamamaktadır. 19. yüzyıl seyyahları da göl kıyısının sünger taşları ile dolu olduğunu kaydetmektedirler¹. Evliya Çelebi, devrinin ölçü kavramı ile gölün etrafının firdolayı 11 konak olduğunu, doğudan batıya uzunluğunun 68 mil, çevresinin ise 500 mil olduğunu yazar. Gölün derinliği Evliya Çelebi'ye göre orta kısmında 70 kulaçtır². Dönemin Arap kaynakları 12-13. yüzyıllarda göl çevresinde orman ve fazla ağaç bulunmadığını kaydetmektedirler³.

Van Gölü tarihi dönemler içerisinde farklı isimlerle anılmıştır. Bu isimlendirmeler çoğunlukla gölün kıyısındaki önemli şehirlere göre yapılmıştır. Ahlat'ta *Ahlat Gölü*, Erciş'te *Erciş Gölü*, Tatvan'da *Tatvan Gölü* olarak ifade edilebiliyordu. Ancak yapılan isimlendirmelerde gölün etrafındaki en önemli siyasi merkezin adının daha belirleyici bir unsur olduğu dikkat çeker. Mesela, Assur deyimi ile *Nairi'nin Yukarı Denizi/Nairi'nin Dalgalı Denizi* olarak söyleniyordu⁴. Ahlatşahlar/Sökmenliler döneminde, Ahlat'ın büyüklüğü ve siyasi bakımdan önemine binaen, çağdaş Arap kaynaklarında *Erciş* veya *Ahlat Gölü* şeklinde

-
- ¹ Van Gölü'nün coğrafi özellikleri ile ilgili bilgiler, kaynaklardaki farklılıklar derlenerek verilmiştir. İstifade edilen kaynaklar için bkz. İsmail Mangaltepe, *Seyyahların Gözleriyle Van*, Kitabevi Yayınevi, İstanbul, 2009, s. 47; Serdar Genç, "XVIII. Yüzyılın İlk Yarısında Şark Seferlerinde Van Gölü'nde Ulaşım", *CIEPO Uluslararası Osmanlı Öncesi ve Osmanlı Tarihi Araştırmaları 6. Ara Dönem Sempozyum Bildirileri 14-16 Nisan 2011 Uşak*, (haz. Adnan Şişman, Tuncer Baykara, Mehmet Karayaman), Cilt 3, İzmir, Aralık 2011, s. 1405; Cengiz Alper, *Çeşitli Yönleriyle Van (Araştırma, İnceleme)*, Yargıçoğlu Matbaası, İkinci Baskı, Ankara, Ekim 1983, s. 36; Süha Göney, "Van-Coğrafya", *İslam Ansiklopedisi*, Cilt 13, Birinci Baskı, Kültür ve Turizm Bakanlığı Millî Eğitim Basımevi, İstanbul, 1986, s. 195.
 - ² Evliya Çelebi, *Seyahatnâme 3-4*, (Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi Bağdat No: 305), (1719-1720 İbrahim b. Mehmed eliyle istinsah edilmiştir), vr. 237/a.
 - ³ Osman Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, Nakışlar Yayınevi, İstanbul, İkinci Baskı 1980, 118; Nejat Göyünç, "Van-Tarih", *İslam Ansiklopedisi*, Cilt 13, Birinci Baskı, Kültür ve Turizm Bakanlığı Millî Eğitim Basımevi, İstanbul: 1986, s. 119.
 - ⁴ M. Taner Tarhan, "Urartu Krallığı'nın Başkenti Tuşpa M.Ö 840-590", *Aktüel Arkeoloji Dergisi*, 21, (Mayıs-Haziran 2011), İstanbul, s. 65.

isimlendirilmiştir⁵. Çünkü bu dönemde Ahlat, Van'a göre daha önemli bir merkez konumundaydı⁶. Sâî Mustafa Çelebi'nin *Tezkiretü'l-Bünyân* adlı eserinde *Deryâ-yı Tatvan* olarak adlandırılır⁷. Bu adlandırmanın temel dayanağı ise Tatvan'da büyük bir limanın bulunması ve batıdan geldiğinde gölle ilk tanışmanın burada başlaması olmalıdır. Kâtib Çelebi eski zamanlarda gölün *Ahtamar* adıyla anıldığını ifade eder. Ancak kendi dönemiyle ilgili olarak Ahtamar Adası'ndan bahsederken; *Erciş Gölü*'nün güney kenarına yakın bir yer şeklinde tarif eder. Erciş Gölü'nden kastettiği ise Van Gölü'dür⁸. Benzer bir isimlendirmeyi Âşık Mehmed 16. yüzyılın sonlarında yazdığı *Menâzirü'l-Avâlim* adlı eserinde, "*Vestân Bûhayre-i Erciş kenârındadır*" diyerek yapmıştır. Âşık Mehmed Van Gölü için *Bûhayre-i Ahlat* isimlendirmesini de yapmaktadır ki bu isimlendirme Osmanlı öncesi Arap kaynaklarını çağrıştırmaktadır⁹. Van'ın Osmanlılar tarafından fethinden sonra kurulan vilayetin merkezi durumuna geçmesi hasebiyle, göl çevresindeki en önemli merkez *Van* olmuş ve göl de Osmanlı kaynaklarında ve arşiv belgelerinde çoğunlukla *Deryâ-yı Van*, *Van Denizî* veya *Bahr-i Van* olarak kaydedilmiştir¹⁰. Bugün Van ve çevresinde yaşayan halk da gölü yaygın bir kullanışla *Van Denizî* şeklinde ifade etmektedirler.

Van Gölü'nde Akdamar, Çarpanak (Lim), Adır ve Kuş Adası adında dört ada bulunmaktadır. 17. yüzyılda bölgeyi ziyaret eden Tavernier, Van Gölü'nde Akdamar (Adaketons) ve Lim (Çarpanak) adalarının olduğunu belirtir. Akdamar Adası'nda Surphaç ve Surpkara manastırlarının bulunduğunu, Lim Adası'nda ise keşişlerinin yoksulluk içerisinde yaşadığı Limkilazi Manastırı'na dikkat çeker¹¹. Bahsedilen adalarda iskân olması sebebiyle, kara ile bağlantıları doğal olarak gölde bulunan kayık veya gemiler ile yapıyordu. 1655 yılında Van Gölü'nü ve çevresini ziyaret eden Evliya Çelebi de Van Gölü içinde iki büyük adanın olduğuna dikkat çeker ancak adaların birisinin adının *Abdim-var*, diğeri ise *Ahtamar* olduğunu

⁵ O. Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, s. 118; N. Göyünc, "Van-Tarih", s. 198.

⁶ Orhan Kılıç, "Van", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C. 42, İstanbul, 2012, s. 507.

⁷ Zikreden: Serdar, Genç, "XVIII. Yüzyılın İlk Yarısında Şark Seferlerinde Van Gölü'nde Ulaşım", *CIEPO Uluslararası Osmanlı Öncesi ve Osmanlı Tarihi Araştırmaları 6. Ara Dönem Sempozyum Bildirileri 14-16 Nisan 2011 Uşak*, (Yayına Hazırlayanlar: Adnan Şişman, Tuncer Baykara, Mehmet Karayaman), Cilt 3, İzmir, Aralık 2011, s. 1405.

⁸ Kâtip Çelebi, *Cihânnümâ*, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür A.Ş. Yayınları (Süleymaniye U Kütüphanesi Pertvniyal Kısmı 754 Kayıt No'danTıpkıbasım), İstanbul, Ağustos, 2008, s. 412.

⁹ Âşık Mehmed, *Menâzirü'l-Avâlim*, (haz. Mahmut Ak), II. Cilt Metin, TTK yay., Ankara, 2007, s. 769.

¹⁰ Nasûhü's-Silâhî (Matrakçı), *Beyân-ı Menâzil-i Sefer-i İrakeyn-i Sultân Süleymân Hân*, (haz. Hüseyin G. Yurdaydın), TTK yay., Ankara, 1976, s. 225, 270; BOA, *Tapu-Tabir No: 730*, s. 50; BOA, *C. AS., Dosya No: 1049, Gömlek No: 46106*, (Tarih: 14 CA 1137/29 Ocak 1725); Van Gölü'nün tarihi süreç içerisinde hangi adlarla anıldığı konusunda geniş bilgi için bkz. Mehmet Demirtaş, "XVI. Yüzyılda Van Gölü'nün Adının Tatvan Denizi Olduğunu Gösteren Bir Kaynak: Tezkiretü'l-Bünyân", *VII. Uluslararası Van Gölü Havzası Sempozyumu Bildirileri*, (ed. Oktay Belli), Bursa, 2013, s. 309.

¹¹ Jean Baptiste Tavernier, *Tavernier Seyahatnamesi*, (ed. Stefanos Yerasimos, Fransızcadan çev. Teoman Tunçdoğan), KitapYayınevi yay., 2. Baskı, İstanbul, 2010, s. 293.

kaydeder ki¹², Ahdım-var dediği ve sağlam bir kilisesinin olduğunu belirttiği ada muhtemelen Lim (Çarpanak) Adası olmalıdır. Çünkü Ahtamar ve Ahdım-var'ın aynı adayı kasteden adlar olduğu ve bugün Akdamar Adası olarak anıldığı malumdur.

Van Gölü'nün suyunun tarihi süreçte belli dönemlerde yükseldiği ve bu durumun bazı olumsuzlukları beraberinde getirdiği de gözlemlenmiştir¹³. Nitekim 18. yüzyılda göl sularının yükselmesi ile Erciş'in neredeyse tamamı sular altında kalmıştır¹⁴.

Gölün gerek kapalı havza olması, gerekse suyunun zirai alanları veya hayvan sulaması için kullanılamaması, çevresindeki insanların gölle ilgili hayatını gemicilik, balıkçılık, soda tozu ve tuz üretimi ile sınırlı tutmuştur.

Osmanlı öncesi ve Osmanlı döneminde Van, Vastan (Gevaş), Tatvan, Ahlat, Adilcevaş, Erciş ve Bargiri (Muradiye) göle kıyısı bulunan önemli merkezlerdi.

Van Gölü'nde gemi yapımı, taşımacılık ve deniz bağlantılı ticaret üzerinde durulan bu araştırma, zaman olarak orta ve yeniçağlar ile sınırlandırılmıştır. İlk bakışta, bu zaman sınırlandırmasının bir makalenin hacmini aştığı düşünülebilir. Mevcut kaynaklar bağlamında değerlendirildiğinde, ortaçağ tarihi ile ilgili bilgilerin yeniçağ tarihine göre oldukça kıt olduğu ancak daha sonraki dönemlere ışık tutabilecek nitelikte olduğu tespit edilmiştir. Bu düşüncelerle araştırmanın zaman sınırlandırmasının orta ve yeniçağ kapsayacak şekilde olması uygun bulunmuştur.

Çalışmada konular ele alınırken yer yer ortaçağdan öncesine de gidilmiştir. Mesela, çok kısa da olsa Urartu dönemindeki liman ve iskelelere vurgu yapmak gerekmektedir. Aynı durum yollar için de söz konusudur. Ancak bu yapılırken konunun ana zaman sınırlamasını daha geri planda bırakacak bir yol izlenmemiştir.

Araştırma konumuz ile ilgili gerek tarafımızdan gerekse başka araştırmacılar tarafından bazı çalışmalar yapılmıştır. Bunlardan Serdar Genç'in çalışması sadece sefer lojistik ile ilgilidir¹⁵. Mehmet Demirtaş'ın çalışmaları ise ağırlıklı olarak geç Osmanlı ve cumhuriyet dönemini kapsamaktadır¹⁶. Salih Mercan'ın makalesi 19. yüzyılın sonları ve 20. yüzyılın başları ile ilgili olarak ulaşım ve nakliye konusunu

¹² Evliya Çelebi, *Seyahatnâme 3-4*, vr. 237/a.

¹³ Van Gölü'nün su seviyesinin tarihi süreçteki yükselmeleri için bkz. M. T. Tarhan, "Urartu Krallığı'nın Başkenti Tuşpa M.Ö 840-590", s. 65; İ. Mangaltepe, *Seyahatlerin Gözüyle Van*, s. 45-46; Kâtip Çelebi, *Cihânnümâ*, s. 412; Orhan Kılıç, "Osmanlı Döneminde Van Gölü ve Hayat", *Osmanlı Devleti'nde Nehirler ve Göller 2*, (haz. Şakir Batmaz-Özen Tok), Not yay., Kayseri, 2015, s. 51.

¹⁴ Salih Mercan, "Van Gölü'nde Nakliye ve Ulaşım", *Tarih ve Toplum*, İletişim yay., C. 34, S. 204, Aralık 2000, s. 39.

¹⁵ Bkz. S. Genç, "Şark Seferlerinde Van Gölü'nde Ulaşım", s. 1405-1413.

¹⁶ Bkz. Mehmet Demirtaş, "Osmanlı Hâkimiyetinde Van Gölü'nde Denizcilik", *Uluslararası Piri Reis ve Türk Denizcilik Tarihi Sempozyumu 26-29 Eylül 2013/İstanbul, Türk Denizcilik Tarihi Bildiriler*, TTK yay., C. 5, Ankara, 2004, s. 89-102; Mehmet Demirtaş- Oktay Subaşı, *Osmanlıdan Cumhuriyete Vangölü Denizcilik Tarihi*, Tatvan Kaymakamlığı yay., Tatvan, 2015.

içermektedir¹⁷. Tarafımdan hazırlanan doktora tezinde konu daha ziyade 16. yüzyılın ikinci yarısı ve 17. yüzyılın ilk yarısı çerçevesinde incelenmiştir¹⁸.

Bu çalışmayı daha önceki çalışmalardan ayıran ve alanın bilinenlerine katkı sağlayan en önemli husus ortaçağ tarihi ile ilgili bazı kaynak eserlerden ulaşılan bilgiler ve daha önce yaptığımız çalışmalarda ulaşamadığımız bazı belgelerden istifade etmemiz olmuştur. Ortaçağla ilgili İbn Haldun, Yakut el-Hamevî, Beyrûnî, Kazvini ve Nâsır-ı Hüsrev'in bilgileri daha sonraki dönemlere de ışık tutacak özgün bilgiler içermektedir. Özellikle göl kaynaklı soda ve boraks üretimi ile balıkçılık konusunun ortaçağdaki bilgiler ile desteklenmesi sonraki dönemler için de açıklayıcı olmuştur.

Kara ve deniz yollarını gösteren iki harita tarafımızdan çizilerek makaleye koyulmuştur. Bunun yanı sıra doğrudan incelediğimiz dönemi yansıtmaya da, mekânsal doku ve gemi tiplerinin köklü değişim yaşanmadığı düşüncesiyle yakın dönemlerle ilgili bazı fotoğraflar mevcut bilgileri desteklemesi açısından çalışmada yer almıştır.

1. Van Gölü'nde Gemi Yapımı ve Gemi İşletme Hukuku

Van Gölü'ne sahili olan önemli şehirlerde çeşitli liman ve iskeleler vardı. Çünkü bütün yönlerden gelen yollar Van Gölü odaklı idi. Bu durumun eskiçağlardan itibaren geçerli olduğu söylenebilir. Urartular döneminde Van Kalesi'nin batı cephesinde liman, iskele ve dalgakıran yapılarının olduğu tespit edilmiştir¹⁹. 10. yüzyılda Vaspurakan krallığı zamanında da Van Gölü'nde birçok geminin faal olduğu bilinmektedir²⁰. Van Gölü sahilindeki şehirler arasındaki ulaşım ve nakliyat işleri karayolunun yanı sıra gemiler vasıtasıyla da sağlanıyordu. 12-13. yüzyıllarda bölgeye hâkim olan Ahlatşahlar'ın merkezi durumunda olan Ahlat, Şam ile eşit büyüklükte gösterilen önemli bir merkez idi. Beyliğin bir diğer önemli şehri olan Erciş ile Ahlat arasında büyük gemiler işliyordu. Van, Tatvan ve Vastan (Gevaş)'da bulunan limanlar ve buradaki gemiler vasıtasıyla Ahlat şehri ile bağlantı sağlanıyordu. Ahlat ahalisinin ticaretteki maharetleri ve Van Gölü'nde gemiler vasıtasıyla yaptıkları ticaret, onların önemli bir tecrübe kazanmasına sebep olmuştur. Nitekim 12. yüzyılda Ahlatlı tacirlerden bazıları Karadeniz'de gemicilik yapmaya başlamışlardır²¹. İbnü'l-Ezrak, 23 Kasım 1131 (veya 1132)'de Konstantiniye Denizi'nde (Marmara Denizi olmalıdır) Ahlat gemilerinin battığını ve Ahlatlı tüccarlardan bir grubun bahse konu deniz felaketinde boğularak öldüğünü kaydetmektedir²². Bu bilgiler, Ahlatlı tüccarların Van Gölü'nde kazandığı

¹⁷ Bkz. S. Mercan, "Van Gölü'nde Nakliye ve Ulaşım", s. 39-44.

¹⁸ Bkz. Orhan Kılıç, *XVI. ve XVII. Yüzyıllarda Van (1548-1648)*, Van Belediyesi yay., Ankara, 1997.

¹⁹ M. T. Tarhan, "Urartu Krallığı'nın Başkenti Tuşpa M.Ö 840-590", s. 65.

²⁰ *Ermeni Halkının Tarihi*, (der. Gerard Dedeyan, Fransızcadan çev. Şule Çiltas), Ayrıntı yay., Şubat 2015, s. 253.

²¹ O. Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, s. 118.

²² Zikreden: Ahmet Özdal, *Ortaçağ Ekonomisi ve Müslüman Tüccarlar (X-XIV. Yüzyıllar)*, Selenge yay., İstanbul, 2016, s. 197. Konstantiniye diye ifade edilen denizin Karadeniz olduğu da ileri

gemicilik tecrübesi ile Karadeniz bağlantılı deniz ticareti konusuna eğildiklerini, Van Gölü'nde işleyen gemilerin bir kısmının Ahlat'ta inşa edildiğini ve gemiciliğin burada bir meslek olduğunu gösterir niteliktedir²³.

Osmanlı Devleti'nin deniz taşımacılığı ve gemi yapımı ile ilgili genel idari uygulamaları bağlamında, Van Gölü'nde gemi yapımı ve işletmeciliği devletin iznine bağlıydı. Özellikle askerî, ticari ve sivil nakliyat maksadıyla kullanılan gemilerin Van Tersanesi'nde yapıldığına dair bilgilere sahibiz. Dolayısıyla Van'da hem gemi kullanmakta mahir gemi reisleri hem de *gemi mimarı* olarak adlandırılan ustalar bulunuyordu. Askerî maksatla yapılacak gemi yapımında bir aciliyet söz konusu olursa merkezden geçici surette mimar görevlendirmelerinin yapıldığı zamanlar da olmuştur. Mesela, Irakeyn Seferi devam ederken (1533-1534) İran tarafından haber almak maksadıyla daha süratli hareket edebilmek adına Van Gölü'nde 3 kadirga yapılmasına karar verilmiş ve bu işle ilgili olarak Lütü Paşa'nın delâletiyle Mimar Sinan görevlendirilmiştir²⁴. Mimar Sinan'ın daha sonraki zamanlarda bir arkadaşına dikte ettirdiği anılarında, Van Gölü'nde askerî ve istihbarî maksatla kullanılacak gemilerin yapımı esnasında orada bulunduğunu söylediği belirtilmektedir²⁵.

Gemi yapımının dışında, büyüklüğü ne olursa olsun, izni olmayan hiçbir deniz taşıtının gölde *seyr ü sefer* yapması mümkün değildi. Ahalinin ihtiyaçları doğrultusunda nakliye maksadıyla kullanılan gemilerin kifâyet edemez hale gelmesi halinde de merkeze müracaat edilerek yeni gemilerin yapımı için izin talep edilebiliyordu. Nitekim 1582 yılında Van'a çevre merkezlerden odun getirmek için kullanılan gemilerin yeterli olmaması sebebiyle, Van ahalişi doğrudan merkeze bir arz göndermişler ve devlete ait gemilerin dışında, odun nakliyatında yaşadıkları sıkıntıyı azaltmak için kendilerinin de gemi yapmalarına müsaade edilmesini istemişlerdir. Bu isteğe binaen, devlete zararı olmayacak ise ahalinin de gemi yapmasına izin vermesi yolunda Van beylerbeyine 30 Aralık 1582 tarihli bir hüküm gönderilmiştir²⁶. Bu ihtiyacın devlet de farkına varmış olmalı ki aynı yıl odun satılmak üzere mevcut olan 4 gemiye ilaveten 3 gemi daha inşa etmesi Van beylerbeyinden istenmiş²⁷ ancak ilave gemiler yeterli gelmemiş olmalı ki ahalinin de birkaç gemi yapması uygun bulunmuştur.

Van Gölü'nde kıyısı bulunan sancakların sancakbeyleri, birtakım ihtiyaçlarının giderilmesi için zaman zaman yeni gemi yapımına ihtiyaç duyabiliyorlardı. Bunların gemi yapımı da izne bağlı idi. Özel statülü olan *bükümet*

sürülmektedir. Bkz. Kemal Taşçı, *Selçuklular Zamanında Van Gölü Havzası (1018-1243)*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Basılmamış Doktora Tezi, Erzurum, 2013, s. 365.

²³ O. Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, s. 118.

²⁴ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, Cilt II, Yedinci baskı, TTK yay., Ankara, s. 646.

²⁵ Suraiya Faroqhi, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Yollara Düşenler*, (çev. Zülal Kılıç), KitapYayınevi yay., İstanbul, Ekim 2016, s. 24.

²⁶ BOA, MD 48, s. 214/600.

²⁷ BOA, MD 47, s. 180/425.

sancakların hâkimleri bile devletin müsaadesi olmadan tek bir gemi yapamıyordu. Mesela 1566 yılında Hakkârî hâkimi Zeynel Bey'in Van Gölü'nde yaptırdığı gemiye merkez nezdinde izin verilmiş ve müdahale etmemesi için Van beylerbeyine hatırlatma ve uyarı babında 17 Mart 1566 tarihli bir hüküm yazılmıştır²⁸.

Van Gölü'nde gemi yapımı ve işletmeciliğinin devletin gözetimi ve denetiminde olmasının mali, askerî ve siyasi birtakım sebepleri vardır. Çünkü gemi işletmeciliği önemli bir gelir kaynağı idi ve devlet tarafından mukataa haline getirilerek iltizama veriliyordu. Mesela, 1604-1606 tarihli icmâl defterinde, Van Gölü'nde padişah hassı içinde 3 adet hassa gemisinin bulunduğu görülmektedir. Gemilerin yıllık getirisi 85.000 akçe olarak kaydedilmiştir²⁹. Bu gelir diliminin *mukataa* olarak kaydedilmesi gemi işletme haklarının iltizam usulüyle mültezimlere bırakıldığını göstermektedir. Dolayısıyla mali bir boyutu vardır. Osmanlı-İran serhaddinde önemli bir noktada olan Van Gölü'nde devletin denetimi ve gözetimi olmadan gemi yapım ve işletmeciliği faaliyetinin ciddi bir güvenlik zafiyeti doğuracağı hususu ise meselenin siyasi ve askerî sebebi olarak değerlendirilebilir.

16. yüzyılın son çeyreğine doğru Van Gölü'nde gemi yapımı ile ilgili olarak kalabalık bir teknik ekip bulunduğu anlaşılmaktadır. 1578 yılında başlayan İran harpleri sırasında, Urmiye Gölü'nde de askerî personel ve zahire nakliyatı maksadıyla kullanılacak ilave gemiler yapılmasına karar verilmiş ve 15 Eylül 1578 tarihinde Van beylerbeyine gönderilen bir hükümle; Urmiye Gölü'nde yapılması planlanan gemiler için Van'dan yeterli miktarda üstad mimar ve üç nefer reis göndermesi emredilmiştir³⁰.

Yapılacak gemilerin malzemeleri mümkün olduğunca mahallinden karşılanıyordu. Gemi yapımı için en önemli ve gerekli malzeme, uygun kereste idi. Van'daki demir madeni ve buna bağlı olarak çalışan imalathanelerin 1578 yılına kadar faaliyette bulunduğunu ancak mezkûr yıldan sonra işletmenin durduğunu biliyoruz³¹. Daha sonraları gemi yapımı için elzem malzemelerden olan mismâr (çivi, mih), Kığı'daki demir madeninden getirilmiştir. Yapılacak her gemi için yaklaşık 5 kantar ağırlığında çiviye ihtiyaç duyuluyordu³².

Mevcut bilgiler bağlamında, 16-17. yüzyıllarda Van Gölü'nde askerî ve ticari nakliye maksatlı kullanılan yaklaşık 50 gemi bulunduğunu düşünüyoruz. 1633-34 yıllarında Van Gölü'nde 33 azaban gemisinin varlığını tespit edebiliyoruz³³. Bu

²⁸ BOA, MD 5, s. 462/1243.

²⁹ BOA, TD 730 (Bu defterde sehven 8.500 akçe kaydedilmiştir), s. 2-3; TKGMA, *Kayıd-ı Kadime 343*, (Padişah hassının bulunduğu sayfalar numarasızdır). Ayrıca Bkz. Yılmaz Kurt, "Van Eyaletinde Vakıf ve Mülk Sahipleri", *Musa Çadırı'ya Armağan Yazılar*, (Yayına haz. Selda Kılıç, Bekir Koç, Tülay Ercoşkun), Bilgin Kültür Sanat Yayınları, Ankara, 2012, s. 300.

³⁰ BOA, MD 32, s. 231/430.

³¹ Orhan Kılıç, *XVI. ve XVII. Yüzyıllarda Van (1548-1648)*, Van Belediye Başkanlığı Kültür ve Sosyal İşler Müdürlüğü Yayınları No: 6, Ankara, Eylül 1997, s. 280-281.

³² BOA, MD 59, s. 72/328. 1 kantar=56,449 kg. olup, 5 kantar=282,245 kg. denk gelmektedir.

³³ BOA, D.BŞM No: 167, s. 8.

azaban gemileri doğu seferine çıkan Osmanlı ordusunun zahire nakli işinde önemli bir fonksiyon üstleniyordu. Gölde iskân bulunan adalar, özellikle Ahtamar Adası ile kara bağlantısını sağlayan gemiler ile Van Gölü'ne kıyısı olan sancakların beylerinin ve ahalinin özel izinle yaptırmış olduğu gemiler de hesaba katıldığında, 16-17. yüzyıllarda göldeki faal gemi sayısının en az 50 civarında olduğu rahatlıkla söylenebilir. Nitekim 17. yüzyılın ortalarında Van ve çevresini ziyaret eden Evliya Çelebi, Van Gölü'nde 50 civarında gemi olduğunu ve tüccarları kaleden kaleye taşıdığını söylemektedir³⁴. 17. yüzyılın son çeyreğine doğru Tatvan limanını tasvir eden Tavernier ise bu limanın 20-30 büyük kayığı barındırabilecek kapasitede olduğunu belirtir³⁵.

Ordunun ihtiyacı olan zahirenin Diyarbakır, Mardin ve Bitlis'te satın alınmasından sonra Tatvan İskelesi'ne getirilmesi ve buradan gemilerle Van'a ulaştırılması, hem maddi hem de zaman açısından çok avantajlı olduğu için sürekli tercih edilen bir yoldu. 1723 yılında başlayan şark seferlerinde satın alınan zahirenin Tatvan'dan Van'a taşınması için göldeki mevcut gemi sayısı 9-10, tekne sayısı ise 7'dir. Ancak bunların tamamının zahire nakli için elverişsiz ve sayıca yeterli olmaması sebebiyle 10 adet yeni gemi inşasına karar verilmiştir. Bu gemilerin yapımına nezaret etmek üzere eski Azak defterdarı Hasan Ağa görevlendirilmiştir. Gemilerin inşasında çalıştırılmak üzere Tersane-i Amire'den bir neferi kalfa ve bir neferi kethüda olmak üzere 20 marangoz ve bir neferi kalfa olmak üzere 10 kalafatçı gönderilmiştir. Van'a gönderilen bu marangoz ve kalafatçıların hepsinin Müslümanlardan oluştuğu tespit edilmiştir. 10 adet gemi yapımı için Hasan Ağa'ya Hazine-i Amire'den her gemi için 600 guruş olmak üzere toplam 6.000 guruş verilmiş ancak bu paranın kifâyet etmemesi üzerine 2.000 guruş daha gönderilmiştir. Gemi yapımı için gerekli olan malzemelerden 150 kantar tel, 35 kantar zift ve 35 kantar üstüğü İstanbul'dan gemilerle Trabzon'a, Trabzon'dan da yük hayvanları ile Van'a ulaştırılmıştır. Gerekli olan kereste ve diğer malzeme ise mahallinden karşılanmıştır. Tersane Emîni, gemilerin tamamlanmasından sonra bunları işletmek için her gemide ikişer nefer olmak üzere 20 nefer gemiciyi İstanbul'dan Van'a göndermiştir³⁶. Bu uygulamalar, Van Gölü'ndeki gemi inşası ve işletilmesi konusunda 16. yüzyıldaki yeterli sayılabilecek kadronun 18. yüzyılın ilk çeyreğinde azaldığını düşündürmektedir.

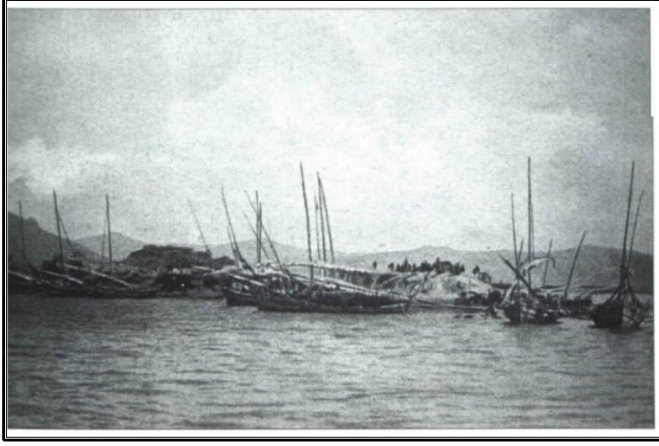
1723 yılında inşa edilen gemilerin orduya yapılacak zahire ihracı için kifâyet etmeyeceği anlaşılınca Tatvan'da depolanan zahirenin Van ambarına ve oradan da Tebriz seferine çıkan ordunun iaşesi için kullanılmak üzere serasker Abdullah Paşa'ya ulaştırılması işinde karayolu da devreye sokulmuştur. Bu bağlamda, Bitlis Sancağı kazalarına bağlı bütün yerlerden beygir, katır, eşek ve öküzlerin bedelleri karşılığında temin edilerek, Tatvan İskelesi'ndeki ambarda bulunan zahirenin karayoluyla süratle Van'a ulaştırılması karara bağlanmıştır. Bu nakliye işi iki ayrı

³⁴ Evliya Çelebi, *Seyahatnâme* 3-4, vr. 238/a.

³⁵ J. B. Tavernier, *Tavernier Seyahatnamesi*, s. 291.

³⁶ S. Genç, "Şark Seferlerinde Van Gölü'nde Ulaşım", s. 1408-1411.

koldan yani Van Gölü'nün kuzey ve güney kısmından gerçekleştirilmek istenmiştir. Zahire taşıyan kafilenin Gevaş üzerinden gitmesi halinde Hoşab şehrinde, Adilcevaz üzerinden gitmesi halinde ise Erçek adlı köyde zahirelerin depolanması istenmiştir. Bu konuda Van mütesellimi ve Bitlis hâkiminin de üzerine düşeni yapmaları özellikle vurgulanmıştır³⁷. 29 Ocak 1725 tarihinde Divân-ı Hümayûn'da alınan bir karar ile aynı hususun Van mütesellimi ve Bitlis hâkiminin gayretleriyle ihmal edilmeden yapılması konusunda emr-i şerifler yazılmıştır³⁸.

10 **Fotoğraf 1:** Van Limanı-1905 (Kaynak: Kevorkian, Raymond H.-Paul B. Paboudjian, 1915 *Öncesinde Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermeniler*, (Fransızcadan çev. Mayda Saris, haz. Ararat Şekeryan-Ardaşes Margosyan), İstanbul, 2012, s. 525).

Sonraki dönemler için bir fikir vermesi bakımından, 19. yüzyılın hemen başlarında Van Gölü'nde 7-8 adet yelkenli geminin faal olduğunu belirtmek gerekir³⁹. Bu gemiler de ancak Bitlis ve çevresi ile yapılan ticarete cevap verebilecek durumdaydı. Yelkenlilerin dışındakiler, küçük kayıklar veya gemilerdi. 19. yüzyılın son çeyreğinde Van'ı ziyaret eden Vital Cuinet'in verdiği bilgilere göre, Van Gölü'nde mal ve insan ulaşımını sağlayan yelkenli gemi sayısı 87 idi. Bunların 60'ı Van, 25'i Gevaş, 2'si ise Adilcevaz iskelesinde bulunuyorlardı. Bahse konu gemilerdeki toplam personel sayısı 348, toplam yolcu kapasitesi ise 1044 idi⁴⁰. 1899 tarihli Van Vilayet Salnâmesi'ne göre, gölde 110 adet küçük gemi bulunmaktadır⁴¹.

³⁷ BOA, İE. BH., *Dosya No: 16, Gömlek No: 1438*, s. 1-2 (Belge tarihsizdir ancak arşiv idaresince H. 1136 (1723-1724) olarak tarihlendirilmiştir).

³⁸ BOA, C. AS., *Dosya No: 1049, Gömlek No: 46106*, (Tarih: 14 CA 1137/29 Ocak 1725).

³⁹ İ. Mangaltepe, *Seyyahların Gözleriyle Van*, s. 48.

⁴⁰ İ. Mangaltepe, *Seyyahların Gözleriyle Van*, s. 47. 19. yüzyıl ve 20. yüzyılın başlarında Van Gölü'ndeki gemi sayısı, nakliyat ve ticaret için ayrıca bkz. O. Kılıç, "Osmanlı Döneminde Van Gölü ve Hayat", s. 54-57.

⁴¹ *Van Vilayet Salnamesi (Van İl Yıllığı) 1315 (1899)*, (Eski Harflerden çev. Salih Allahverdi-Osman Güven), Van Belediye Başkanlığı Kültür ve Sosyal İşler Müdürlüğü yay. No: 1, Ankara, 1995, s. 66.

19. yüzyılın ikinci yarısından sonra göldeki gemilerin gelişen teknolojiye göre çeşitlendiği görülmektedir. Yelkenli gemilerin yanında buharlı gemiler de gölde çalışmaktadır. Cuinet'e göre, gölde tütün idaresinin kendi özel taşımacılığı için bir, Amerikalı misyonerlerin de yine kendi özel işleri için kullandıkları birer buharlı gemileri mevcuttu⁴².

2. Van Gölü Bağlantılı Ulaşım ve Lojistik Faaliyetleri

10. yüzyılda Van Gölü'ne odaklanan üç büyük ulaşım yolu vardı. Çünkü gölde işleyen yük gemileri bu ulaşımın bir parçasıydı ve yollar Van Gölü'nün üç ayrı noktasına çıkıyordu. Bunlardan birincisi güneybatı yolu denilen Tatvan-Bitlis-Silvan ve Amid yoludur. İkincisi Van-Godor-Her-Tebriz yani doğu yolu, üçüncüsü ise Ahlat-Hınıs-Ermenistan/Gürcistan/Trabzon yani kuzey yoludur. Birinci yolun devamında Çukurova ve Basra körfezine ulaşabiliyordu. İkincisinin devamı Hindistan, üçüncü yolun devamı ise kuzeydoğuya Ermenistan ve oradan Gürcistan'a, kuzeybatıya ayrılan kısmı ise Trabzon üzerinden Karadeniz'e çıkıyordu⁴³. Van Gölü kapalı havza bir göl olduğu için Ahlat, Van ve Tatvan noktaları arasında karayolu kullanılmadan yüklerin daha rahat taşınması sağlanıyor ancak bu yolla göl sahili dışındaki başka bir merkeze gidilemiyordu.

Osmanlı dönemi öncesinde özellikle de 12-13. yüzyıllarda Van Gölü çevresindeki en önemli merkez olan Ahlat ile göl çevresindeki diğer merkezler arasındaki bağlantıyı sağlamak amacıyla gemiler işlediğini yukarıda belirtmiştik. Bu dönemde Ahlat, Erciş, Tatvan, Vastan ve Van'da limanların varlığı malumdur⁴⁴.

Tatvan, Ahlat ve Van limanlarının göldeki en hareketli ve işlek limanlar olduğunu söyleyebiliriz. Ahtamar, Erciş, Vastan, Edremit ve Adilcevaz'daki limanların ise limandan daha küçük iskeleler olabileceği düşünülmektedir. Ahlat'ın ortaçağda önemli bir liman şehri olma durumunun ise Osmanlı döneminde gerilediği, burasının da bir iskele düzeyinde olduğu söylenebilir. Evliya Çelebi, gölün etrafında 9 kalenin ve her tarafında çok iyi limanlarının bulunduğunu ifade etmektedir⁴⁵.

Van şehri Osmanlı döneminde aynı adlı eyaletin merkezi olduğu için önemli bir konuma gelmiş ve Van Gölü'ne kıyısı bulunan kale, şehir, kasaba veya diğer küçük yerleşim birimlerinin Van veya birbiri ile olan ulaşımını zaman zaman göl üzerinden gerçekleştirmiştir. Özellikle Van şehrinin İran bağlantılı yolların kesişme noktasında olması sebebiyle, buraya gelen tüccarlar mallarını Van'dan Tatvan'a veya Tatvan'dan Van'a geçirme işlerini çoğunlukla bu iki merkezde tesis edilmiş limanlarda bulunan gemiler vasıtasıyla yapmıştır. Fransız tüccar Jean Baptiste Tavernier, 17. yüzyılın ortalarında Tatvan'ın her yanında adeta bir set oluşturan kayalıklar sayesinde korunaklı bir limanı bulunduğunu belirtir. Gözlemlerine göre,

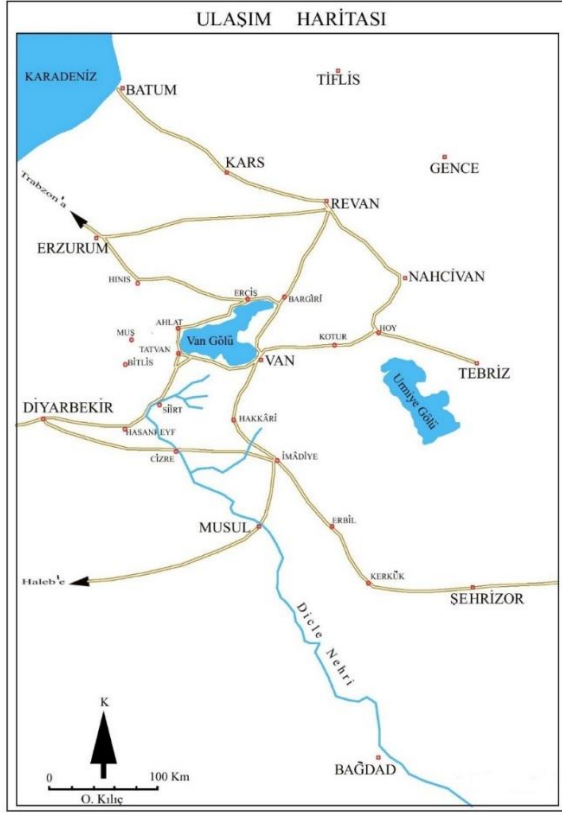
⁴² İ. Mangaltepe, *Seyyahların Gözleriyle Van*, s. 48.

⁴³ *Ermeni Halkının Tarihi*, s. 253.

⁴⁴ O. Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, s. 118.

⁴⁵ Evliya Çelebi, *Seyahatnâme 3-4*, vr. 237/a.

Tatvan Limanı 20-30 kayığı barındırabilecek büyüklüktedir. Tatvan Limanı'na gelen tüccarlar Van'a götürecekları mallarını rüzgârın elverişli olduğu zamanlarda burada kayıklara yükletiyor dolayısıyla daha emniyetli ve süratli bir seyahat yapıyorlardı. Tatvan'dan Van'a kayık veya gemi ile seyahat yaklaşık olarak 24 saattir ve tehlike arz etmiyordu. Aynı yolu Van Gölü'nün kuzeyinden dolaşmak şartıyla, yaklaşık sekiz günde gitmek ancak mümkündür. İran tarafından gelindiğinde Van limanından Tatvan limanına aynı şekilde gitme imkânı yani karşılıklı seferlerin olduğunu belirtmektedir⁴⁶. Gölün kapalı havza olması korsanlık faaliyetleri için uygun değildi ve bu sebeple açık denizlerdeki gibi korsanlara rastlanmıyordu.

Harita 1: Osmanlı Dönemi Van Gölü Çevresi Karayolu Ulaşım Haritası

Van-Tatvan arası askerî lojistik taşımacılığında, belirtilen avantajlarından dolayı gemiler tercih ediliyordu. Özellikle doğu seferine çıkan Osmanlı ordusunun zahire ihtiyacının temini amacıyla toplanan zahirenin burada depolanıp peyderpey deniz veya kara yoluyla ilgili mahallere gönderilmesi Tatvan'da bulunan bir *voynoda* eliyle organize ediliyordu. 1633-1634 yıllarında ordunun ihtiyacını

⁴⁶ J. B. Tavernier, *Tavernier Seyahatnamesi*, s. 291-292.

karşılama amacıyla Van ambarına teslim edilmek üzere Mardin, Urfa ve Nusaybin'den gönderilen zahire Tatvan İskeleyi'ne getirilmiş ve burada Tatvan voyvodası Hasan Bey'e teslim edilmiştir. Tatvan'da depolanan zahire Van ambarına 33 azeban gemisi kullanılarak nakledilmiştir⁴⁷. Aynı durum 1723 yılında başlayan şark seferlerinde de görülmektedir. Yukarıda da zikrettiğimiz üzere Mardin, Bitlis ve Diyarbakir havalisinden satın alınan zahire Tatvan İskeleyi'ndeki depolarda toplandıktan sonra yeni yapılan 10 geminin de takviyesi ile Van'a ulaştırılmıştır. Zahirelerin sevkiyatı Van ve daha sonra Edremit'te yapılan ambarlarda depolanarak yapılmıştır. Ahlat, Adilcevaz, Norşin ve Erciş iskelelerinde de ambarlar bulunuyordu. Bu ambarlardaki zahirenin depolanması yüklenmesi ve gemilerle gönderilmesi işinden ambar emirleri sorumlu idi. Gemilerle nakledilen zahire, ağırlıklı olarak buğday, arpa, un ve bulgurdan oluşmaktaydı⁴⁸. Van Kalesi veya ordu için gerekli olan diğer bir kısım malzeme de gemilerle taşınmaktaydı. 1724 Mayıs ayında 551 çuval kömür, kürek ağacı ve çuval gibi mallar da gemilerle Van'a intikal ettirilmiştir. Tatvan-Van ve Tatvan-Edremit arasındaki nakliyat işi ile ilgili olarak devlete ait gemilerin yeterli olmaması durumunda şahıslara ait gemiler de kiralanmak suretiyle kullanılmıştır. Şahıslara ait gemilere ödenen ücrete *navl-ı sefain* denilmekteydi⁴⁹.

Evliya Çelebi, Tatvan'ın Van beylerbeyinin hassı olup subaşısının hâkim ve naiblik olduğunu söyler. Şah Tahmasb'ın 1552 yılında Erciş, Adilcevaz ve Ahlat kalelerini işgal ettiği sırada Tatvan Limanı'ndan gemiler ile Van Kalesi'ne yardım gitmesin diye Tatvan Kalesi'ni de harap ettiğini belirtir. Liman ağzında kale gibi sağlam bir hanın olduğunu ve Van paşasının bir ağasının 200 adamı ile o handa bulunduğunu ifade eden Evliya Çelebi, Van kullarından bir ağanın Van Gölü'nden limana uğrayan gemilerden *öyr-i sultani* adıyla bac ve gümrük vergisi tahsil ettiğini de eklemektedir⁵⁰. Evliya Çelebi'nin çağdaşı olan Tavernier'den naklen verilen bir bilgide, ipek tüccarlarının bazı kısıtlamaları aşmak, daha düşük vergi ödemek ve vergi memurlarının malları dikkatli bir şekilde incelemesinden kaçınmak için Erzurum yerine Van'dan geçmeyi tercih ettikleri yolundaki yorum⁵¹ sadece böylesi bir nedene dayalı olmamalıdır. Zira tüccarların Van-Tatvan arasında gemi ulaşımını rahatça yaptıkları bu işin daha çabuk, emin ve hatta daha ucuz olduğu bizatihi Tavernier tarafından da ifade edilmektedir.

Tatvan'dan Van'a seyahat kara yolu ile yapılacak ise genellikle Van Gölü'nün kuzeyi tercih edilirdi. Zira güney yolu özellikle kış aylarında geçit vermiyordu. 22 Kasım 1046 yılında Ahlat'tan Bitlis'e seyahat eden Nâsır-ı Hüsrev bu kışın pek şiddetli olduğunu burada bir kervansarayda konakladığını, ahalinin tipide yolunu

47 BOA, MAD 4390, s. 81; BOA, D.BŞM No: 167, s. 8.

48 S. Genç, "Şark Seferlerinde Van Gölü'nde Ulaşım", s. 1411.

49 S. Genç, "Şark Seferlerinde Van Gölü'nde Ulaşım", s. 1411-1412.

50 Evliya Çelebi, *Seyahatnâme 3-4*, vr. 236/b.

51 Palmira Brummett, *Osmanlı Denizgücü*, (çev. H. Nazlı Pişkin), Timaş yay., İstanbul, Şubat 2009, s. 240, 249.

kemer yapılar yaptığını, özellikle kış aylarında çok fazla yağın kardan etkilenmemek ve sığınmak için bu kemerleri inşa ettiğini belirtir⁵⁵.

Van Gölü çevresindeki bazı bölgelerde çeşitli madenler vardı. Madenlerin çıkarılması ve işletilmesi için gerekli olan levazımı taşımak işinde deniz yolunun ön planda olduğu görülmektedir. Bu konuda göze çarpan en önemli maden güherçiledir. Ahlat, Adilceviz ve Erciş'te güherçile madenleri bulunmaktaydı. Güherçile barut yapımında kullanılan bir madde olduğu için önem arz ediyordu. Barut yapımı için gerekli olan bir diğer hammadde ise kükürttür. Kükürt ise ağırlıklı olarak Hakkâri'de bulunuyordu. Barut hammaddelerinin ocaklardan çıkarıldıktan sonra saf edilmiş hallerinin Ahlat, Erciş, Adilceviz, Van ve Ahtamar Adası'ndaki baruthanelere nakli ve üretilen barutun ilgili kalelere dağıtımının yine gölde işleyen gemilerle yapıldığı anlaşılmaktadır. Barut imalatı için gerekli odunun ve diğer levazımın ilgili imalathanelere taşınması için devlete ait gemilerden birisi sadece bu işe tahsis olunmuştu. 15 Temmuz 1570 tarihinde Van emval nazırı Hüseyin'e hitaben yazılan bir hükümlerle, Erciş ve Ahlat'ta işlenmesi emrolunan barut için lazım olan odunun nakliyesi işinde kullanılmak üzere Van Gölü'ndeki mîrî gemilerden birini tahsis etmesi istenmiştir⁵⁶.

Van kalesinde bir top ve darbzen dökümhanesi bulunmaktaydı. Bu dökümhanenin levazımının bir kısmı da yine gemiler vasıtasıyla taşınıyordu. Nitekim top veya darbzen dökümü için gerekli olan ardiç otu Ahtamar Adası'ndan, kereste ise mahallindeki mîrî meşeliklerden⁵⁷ sağlanıyor ve gemiler ile dökümhaneye taşınıyordu. Van defterdarlığı kuruluncaya kadar bu işle ilgili masraf Diyarbekir beylerbeyi ve defterdarı marifetiyle eyalet hazinesinden karşılanıyordu⁵⁸.

Van'ın yakacak odun ve odun kömürü ihtiyacı göl taşımacılığı ile Kardigân (Kârcikân) Kazası ve Bitlis çevresinden geliyordu⁵⁹. Daha sonraki dönemlerde de odun taşımacılığının Van Gölü üzerindeki en hacimli nakliyat işi olduğu tespit edilmektedir.

3. Van Gölü Bağlantılı Ticaret ve Bölgenin Ticari Potansiyeli

Van Gölü ve çevresindeki merkezlerde iç ve dış ticarete konu olan her türlü emtianın göl bağlantılı olarak taşınmasının ihtimal dâhilinde olduğu düşüncesiyle,

⁵⁵ Evliya Çelebi, *Seyahatnâme 3-4*, vr. 236/b. Bugün de bölgedeki demir yolunun üzerinin düzlük alanda yer yer tünellerle kapatıldığı ve bu yolla şiddetli kar yağışının ulaşımı aksatmasının engellenmeye çalışıldığı malumdur.

⁵⁶ BOA, *MD 14*, 210/296.

⁵⁷ Demir madeni ve dökümhane için tahsis edilen mîrî meşeliklere erbâb-ı timardan ve mirîden hiç kimsenin müdahale etmemesi hususunda Van beylerbeyi, Bitlis ve Ahtamar kadılarına yazılan 6 Eylül 1577 tarihli hüküm için bkz. BA., *MD 31*, s. 231/512.

⁵⁸ BOA, *MAD 2775*, s. 748.

⁵⁹ İ. Mangaltepe, *Seyahatlerin Gözüyle Van*, s. 48; M. Demirtaş, "Osmanlı Hâkimiyetinde Van Gölü'nde Denizcilik", s. 95.

bu kısımda Van ve çevresinin ticari potansiyeli hakkında bilgi vermenin faydalı olacağı düşünülmüş ve değerlendirmeler bu çerçevede yapılmıştır.

Hudûdu'l-Âlem adlı eserde Türk-İslâm hâkimiyeti öncesi Van Gölü çevresindeki şehirler ve ticari potansiyelleri hakkında önemli bilgiler bulunmaktadır. Bahsedilen esere göre, 982 yılında Ermen ülkesi içinde yani Van Gölü çevresinde zikredilen bazı şehirler ve buralarda üretilen ticari mallar hakkında şunlar kayıtlıdır:

Hoy, Bargiri (Muradiye), Erciş, Ahlat, Nahcivan, Bitlis: İrili ufaklı, mamur, nimeti olan kalabalık şehirlerdir. Halkının arasında zengin ve tüccar olanlar vardır. Zilli (motifli yolluk), halı, yün, şalvar ipi bu şehirlerin önemli ticari mallarıdır⁶⁰.

10. yüzyıla ilgili bilgi veren bir diğer kaynağa göre, Van ve çevresinde döşemelik kumaşlar, minder, halı, perdelik kumaşlar ve giysi niyetine tümü özenle işlenmiş manto ve kumaşlar üretiliyordu. Bu üretim atölyelerde değil, köylü ve şehirli ailelerin evlerinde gerçekleşiyordu⁶¹. 1046 yılında Ahlat'ı ziyaret eden Nâsır-ı Hüsrev ise Ahlat şehrinin zenginliğinden ve esnafının Arapça, Farsça ve Ermenice konuşabildiklerinden bahseder⁶².

Ahlat'ın bu zenginliği ve ticari potansiyelinin genişliği Selçuklular devrinde de devam etmiştir. İbnü'l-Ezrak, Ahlat'ın zenginliğini 1071 Malazgirt zaferinden sonraki ganimet çılgınlığına bağlamaktadır. Nitekim savaşçılar kendilerine tanınan haklar çerçevesinde elde ettikleri her türlü ganimeti bir an önce ellerinden çıkarıp nakde çevirmek için ucuz fiyatla çevredeki çarşı ve pazarlara götürüp satmışlardır. Bu durum civardaki tüm fiyat dengelerini bozmuş, özellikle zırh ve silah fiyatları, arzın fazla olması sebebiyle adeta dibe vurmuştur. Öyle ki savaştan sonra Eylül ayı başlarında Ahlat pazarına uğrayan birisi, 1 dinara 3 adet örme zırh gömlek ya da 72 adet miğfer satın alabiliyordu. 1164 yılında Ahlat çarşısında çıkan yangının şehrin ticari mal ve kumaşlarla dolu depoları, birçok evi ve 70 kadar dükkânı tahrip ettiğinin belirtilmesi Ahlat'ın bu yüzyıldaki zengin ve canlı ticari hayatının varlığını göstermektedir⁶³. Yakut el-Hamevî (d. 1178/1179- öl.1229) de Van'da nefis halıların dokunduğunu kaydetmekte ve bir anlamda 10. yüzyılda altı çizilen dokumacılık geleneğinin devam ettiğini teyit etmektedir⁶⁴.

Van Gölü'nün sularının yükselmesi sonucunda etrafında oluşan gölcüklerde biriken sulardan elde edilen sodyum borat (karbonat)'ın göl bağlantılı önemli bir ticari meta olduğunu söyleyebiliriz. 10. yüzyıla ait bilgi veren kaynaklar, Yererin Dağı eteklerinde boraks ve onun hemen yakınlarında arsenik tuzları, sarı zırnık

⁶⁰ *Hudûdu'l-Âlem mine'l-Meşrik ile'l-Mağrib*, (haz. V. Minorsky, çev. Abdullah Duman-Murat Ağarı), İstanbul, 2008, s. 102.

⁶¹ *Ermeni Halkının Tarihi*, s. 252.

⁶² Nâsır-ı Hüsrev, *Sefername*, s. 10

⁶³ A. Özdal, *Ortaçağ Ekonomisi ve Müslüman Tüccarlar*, s. 297, 313.

⁶⁴ Yakut el-Hamevî, Ebû Abdullah Şehâbeddîn, *Mücemü'l-Büldân I-V*, (thk. Ferîd Abdülaziz Cundî), Beirut, (Darü'l-Kütûbi'l-İlmiyye), tarih yok., s. 174.

(zırnık) ve doğal arsenik sülfürünün elde edildiğini yazarlar⁶⁵. Borak adlı maddeye Beyrûnî (öl. 1061) de dikkat çeker⁶⁶.

13. yüzyılda Ahlatşahlar zamanında Ahlat merkezli geniş ticaret hacminin devam ettiğini söylemek mümkündür. Bu dönemde Ahlatlı ilim, sanat ve ticaret erbabı bütün memleketlere yayılmıştır. Bu beylik zamanında Ahlat'ta demircilik ve çilingirlik işleri çok ileridir. Özellikle kaytanları meşhur olup komşu ülkelerde aranırdı. Ahlat civarındaki kuyulardan çıkarılan kırmızı ve sarı renkteki zırnık (arsenik) çok biliniyordu ve bütün memleketlere ihraç ediliyordu. Bu dönem ile ilgili olarak bilgi veren kaynaklar Van gölünde yılın iki ayında çok miktarda balık çıktığından ve el ile yakalanarak komşu beldelere gönderildiğinden bahsederler ki⁶⁷, bu bilgi Bendimâhî'deki balık avcılığının o dönemlerde de önemli bir faaliyet olduğuna delalet eder.

Selçuklular devrinde Ermen ülkesi yani Ahlat ve çevresinden toplanan vergi miktarı yıllık 2.000.000 dinar, Moğollar devrinde ise 390.000 dinardır⁶⁸. Bu meblağlar diğer bölgelerle kıyaslandığında canlı bir ticareti işaret eder niteliktedir. Bahse konu ticaretin bir kısmının göl üzerinden yapılmış olması kuvvetle muhtemeldir.

Van Gölü çevresinde ortaçağda bazı kimyasal maddelerin varlığı tespit edilmektedir. Bu maddeler aynı zamanda iç ve dış ticarete de konu idi. Beyrûnî, *zırnık* adı verilen ve Romalılarda *kadzakennus*, *arsanikus* ve *sandrabis* adıyla bilinen ve *sarı* anlamına gelen bir zehirli maddenin beyaz, kırmızı ve sarı renkte çeşitleri bulunduğunu en iyisi ve en pahalı olanının Ermenistan'dan geldiğini yazmaktadır⁶⁹. Dolayısıyla 11. yüzyılın ilk yarısında *sarı zırnık* denilen arseniğin Van Gölü çevresi için ortaçağda önemli bir ticaret metası olduğu anlaşılmaktadır. 10. yüzyılda Vaspurakan Krallığı zamanında arseniğin ve ortaçağda hayvan hastalıkları için kullanılan şapın, bütün çeşitleri Mısır'dan gelmesine rağmen, Van Gölü çevresinde ve diğer bazı yerlerde de bulunduğu kaydedilir⁷⁰.

⁶⁵ *Ermeni Halkının Tarihi*, s. 252.

⁶⁶ Beyrûnî *borak* adlı bir maddeden bahsederken, bunun Latince *afro natrum*, Süryanice *ba'aşara*, Sindide ise *us* olarak adlandırıldığını yazmaktadır. Bu mineralin Ermenistan'dan geldiğini hafif, tabakalı ve kolay kırılabilir olduğunu söyler. Menekşe rengindedir, duman gibidir ve keskin bir lezzeti vardır. Onun gereksiz yere vücuda girmesine izin verilmemesini vurgular. Beyrûnî, Dioscorides'in borakın en iyi çeşidinin hafif, pembe ve beyaz olanı olduğunu, en azından Kut'tan elde edilen çeşidinin böyle, Ermeni türünün adının ise *abrunitrum* şeklinde kaydettiğini söyler. Galen'in ise *boraks-ı zebadî* adı verilen maddenin temizleyici özelliğinden dolayı Afrika'da banyoda kullanıldığını *zabadî-i natrum* ile *boraks-ı Ermenî*'nin ise eş anlamlı olduğunu belirttiğini yazar Ebu'r-Reyhan el-Beyrûnî, *Kitâbü's-Saydana fi't-Tib*, Çeviren: Esin Kâhya, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kütüphaneler ve Yayımlar Genel Müdürlüğü 3317, Ankara, 2011, s. 125.

⁶⁷ O. Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, s. 118.

⁶⁸ A. Özdal, *Ortaçağ Ekonomisi ve Müslüman Tüccarlar*, s. 135.

⁶⁹ Ebu'r-Reyhan el-Beyrûnî, *Kitâbü's-Saydana fi't-Tib*, s. 388.

⁷⁰ Ebu'r-Reyhan el-Beyrûnî, *Kitâbü's-Saydana fi't-Tib*, s. 405.

Van Gölü kıyısındaki Noreşan (Norşin) koyunda ise Osmanlı öncesi dönemde kaya tuzu bulunduğu dair bilgiler mevcuttur. Kaya tuzunun 10. yüzyılda bölgede varlığı bilinmektedir. Yine kuzey kıyı gölcüklerinde yani Adilcevaş yakınındaki sodalı gölde potasyum ve nitrat tuzlarının varlığına bu dönemde de dikkat çekilmektedir⁷¹. Potasyum nitrat ve arsenik tuzlarının işlenmesi önemli bir cam üretimini, boraks ve arseniğin işlenmesi ise seramik yapımı ve kuyumculuğu akla getirmektedir. Ancak kuyumculuk dışında cam ve seramik endüstrisinin Van Gölü çevresinde varlığına rastlanmaz⁷².

Van Gölü çevresinde bal üretiminin de çok olduğu anlaşılmaktadır. 1046 yılı Aralık ayı sonlarında Bitlis'e gelen Nâsır-ı Hüsrev, Bitlis'te 100 batman balın 1 dinar olduğunu kaydeder. Verdiği bilgilere göre, Bitlis'te bazı kişiler yılda 300-400 tulum bal toplamaktadırlar⁷³.

Van Gölü bağlantılı ticaretin en önemli metalarından birisi, belki de en başta geleni balıktır. Suyunun özelliğinden dolayı gölde sadece *inci kefalî* olarak adlandırılan bir balık türü yaşamaktadır. Bu balık türü her yıl Nisan ayında bol miktarda avlanmaktadır. Göldeki balıklar Haziran ayı sonlarına kadar yani yumurtlama mevsimlerinde göle dökülen akarsu ağızlarına hücum etmektedirler. Bu hareketlenmelerinin temel sebebi balıkların yumurtalarını tatlı sulara bırakma istekleridir. Balıklar bu geçiş sırasında suyun akış yönünün tersine yüzdükleri için geçiş noktalarında kayalara da sürtünerek bitap düşmekte, balıkçılar ise bu durumu fırsata çevirerek bu ters yüzü esasında balıkları elleri ile bile yakalayacak derecede rahatlıkla avcılık yapmaktadırlar. Balıklar yumurtalarını bırakıp döndükleri zamanda boğaza gerilen hasırlar, seceler, odundan yapılmış çubuk biçiminde bentler veya büyük ağlar ile yakalanırlardı. Bu hareketin en yoğun yaşandığı yer Muradiye ilçesi sınırları içerisinde bulunan ve Van Gölü'ne dökülen *Bendimâbî Çayı*'dır⁷⁴.

İbn Haldun, Abbasiler zamanında Memun döneminde 813-833 yılları arasında "beytü'l-mal"a yani hazineye aynı vergi olarak sevk edilen malların listesini verirken, Ermen bölgesi yani Van Gölü çevresinden 10.000'er *ritl* salamura balık (meyic-i sur-ı mâhî) ve Ringa balığı (sûnec) gönderildiğini yazmaktadır⁷⁵. Ermen bölgesinde salamura balığın elde edildiği tek yer Van Gölü'dür. Bu durum 10. yüzyılın sonlarına doğru Van Gölü kaynaklı tuzlanmış balık üretiminin boyutu hakkında bir kanaat sahibi olmamızı sağlamaktadır. Sadece aynı vergi olarak

⁷¹ *Ermeni Halkının Tarihi*, s. 252.

⁷² *Ermeni Halkının Tarihi*, s. 252. 19. yüzyılda Van Gölü bağlantılı ticaret hakkında bkz. O. Kılıç, "Osmanlı Döneminde Van Gölü ve Hayat", s. 61-62.

⁷³ Nâsır-ı Hüsrev, *Sefername*, s. 11.

⁷⁴ C. Alper, *Çeşitli Yönleriyle Van*, s. 35.

⁷⁵ İbn Haldun, *Mukaddime I*, (haz. Süleyman Uludağ), Dergâh Yayınları, İstanbul, 2009, s. 407. Ahlat ve Nusaybin'de 11. Yüzyılda 1 ritl= 300 dirhemdir. Bu durumda 1 dirhem o zaman da 3.207 gram idiyse bu durumda 1 ritl=962,1 gram olarak ortaya çıkar. Bkz. Walther Hinz, *İslâm'da Ölçü Sistemleri*, (çev. Acar Sevim), Marmara Üniversitesi Yayınları No: 487, Fen-Edebiyat Fakültesi Yayınları No: 21, İstanbul, 1990, s. 39.

gönderilen salamura balık yaklaşık 9,5 tondur. Bu balıklara *meyc-i sur-ı mâhî* denilmesi bunların büyük bir kısmının Bendimâhî Çayı'ndan toplanan balıklar olduğunu da düşündürmektedir. Ancak Van Gölü çevresinde Ermeni Vaspurakan Krallığı zamanında, Aras Nehri'nde avlanan mersinbalığına da *surmabi* denildiği yolunda bilgiler vardır. Bu dönemde Van Gölü'nde avlanan balıklardan alınan aynı vergiler önemli bir yekûn tutmaktaydı. Bu zamanda da Bendimâhî'den bilinen yöntemle balık avlandığı ve avlanan balıklara *darekb* denildiği bilinmektedir. Vaspurakan Krallığı zamanında da balıklar muhafaza için tuzlanıp kurutulmaktaydı⁷⁶.

11. yüzyıl bilim adamlarından Beyrûnî, eski metinlerde *hamubmalab* adı verilen bir balığın *tırrîb* adıyla Ermenistan'da Vatsan Denizi'nde bulunduğunu yazar. Beyrûnî, o bölgenin balığının tuzun ince doğasından dolayı tuzlu hale geldiğini söylemektedir⁷⁷. 13 yüzyılın önemli bilim adamlarından Zekeriyâ Kazvinî de; Van Gölü'nden *et-tırrîb* adlı bir balık çıkarıldığını ve bu balıkların yılın iki ayında gölde çok fazlalaştığını ve elle yakalamanın bile mümkün olabildiğini kaydeder. Kazvinî bu balıkların dünyanın her yerine özellikle de Musul ve El-Cezire şehirleri ile Horasan'a gönderildiğini belirtir. Hatta kurutulmuş Hindistan gibi uzak ülkelere bile gönderildiğini ifade etmektedir⁷⁸.

Osmanlı döneminde Van Gölü ile bağlantılı gelir kalemleri iki ana başlıkta toplanabilir. Bunlardan birincisi kimyasal ürünler, ikincisi ise göl ve bağlantılı olarak Bendimâhî'de yapılan balıkçılık faaliyetleridir.

17. yüzyılın başlarında tertip edilen icmâl defterde *resm-i berk* veya *borek* diye ifade edebileceğimiz bir mahsulden bahsedilir. Bu mahsulün içeriği defterde aynen şöyle açıklanmıştır:

“*an Mahsûl-i resm-i berk (borek) der-etraf-ı deryâ-yı Van*

Derya kenarında ba'zı mevzi'ide deryâ suyundan gölcükler olup anda bâsıl olur bir bakdır. Tâbi'-i Adilevâz bâric-ez-defter fi sene: 7.000”⁷⁹.

Burada bahsedilen *berk* veya *borekin*, ortaçağda varlığını tespit ettiğimiz boraks olduğunu söylemek mümkündür. Sodyum boratın veya laterdenin (soda

⁷⁶ *Ermeni Halkının Tarihi*, s. 251.

⁷⁷ Ebu'r-Reyhan el-Beyrûnî, *Kitâbü's-Saydana fi'l-Tıbb*, s. 253. Kitabın çevirisinde Van Gölü'ndeki balığın adı *tırrîb* olarak yazılmıştır. *Vatsan Gölü* ise *Haşar Gölü* şeklinde parantez içinde verilmiştir. Ancak Arapça kaynaklarda Van Gölü'nde inci kefalı diye bilinen balığın *tırrîb* olarak kaydedildiğine rastlanmaktadır. Vatsan Gölü ise *Vastan Gölü* dolayısıyla da *Van Gölü* olmalıdır. Nitekim Kazvinî, Van Gölü'ndeki balığı *et-tırrîb* şeklinde adlandırmaktadır. Bkz. Ebû Yahya Ebû Zekeriyâ Zekeriyâ b. Muhammed Kazvinî, *Asârü'l-Bilâd ve Abbâriü'l-i İbâd*, Beyrut, (tarih yok), s. 524. Bu bilgileri benimle paylaşan, makalede kullanılan ortaçağ tarihi ile ilgili kaynaklardan haberdar eden ve bir kısmını gönderme zahmetinde bulunan Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi Tarih Bölümü Öğretim Üyesi Doç. Dr. Ahmet Özdal'a teşekkür ederim.

⁷⁸ Ebû Yahya Ebû Zekeriyâ Zekeriyâ b. Muhammed Kazvinî, *Asârü'l-Bilâd ve Abbâriü'l-i İbâd*, Beyrut, (tarih yok), s. 524.

⁷⁹ BOA, TD 730, s. 50.

tozu) elde edilme şekli, bu gelir kalemi ile ilgili olabileceğini gösteren bir diğer husustur. Yukarıdaki kayıt, Adilcevaz yakınlarındaki Sodalı Göl'ün tuz ve soda bakımından 16-17. yüzyıllarda az da olsa işletildiğine delalet etmektedir.

Osmanlı döneminde Bendimâhî mevkiinde veya o dönemin tabiriyle *Bend-i mâhî Ziyaretgâhî*'nda balık avlama işi devletin tekelindeydi. Burada yapılan balık avından elde edilen mahsulden elde edilecek gelir 1605 yılında 5.000 akçe olarak belirlenmiş ve Adilcevaz Sancağı züemasından zaim Süleyman'ın zeamet gelirleri içinde kaydedilmiştir⁸⁰. Bu meblağ, balık gelir kaleminin tamamı değil, sadece bu zeamete sahibine bırakılan hisseden ibaret olmalıdır. Evliya Çelebi ve Tavernier⁸¹ de Bendimâhî Çayı'ndaki balıkçılık faaliyetinden enteresan bir olay olduğu için renkli ve efsanevi bir anlatımla bahsederler.

Evliya Çelebi'nin verdiği bilgilere göre; gölden Bendimâhî Çayı'na giren balıklar *Bend-i Mâhî Sultan* denilen ziyaret yerine varıyorlar ve o yerdeki su otlarından ve eğir köklerinden otladıktan sonra sultanı ziyareti tamamlayıp bir ay sonra geri döndükleri zaman Van defterdarı tarafından görevlendirilen ağalarından birisi Bendimâhî denilen mevkiyi ağla kapatıyordu. Balıklar burada ağanın gözetiminde yüzlerce kişi tarafından avlanıp tuzlandıktan sonra orada bekleyen Acem ve Ermeni tüccarlara satılıyordu. Onlar da bu binlerce deve yükü tuzlanmış balıkları Acem, Azerbaycan ve Lahican taraflarına götürüp satıyorlardı. Bu balıkların satışından devlete 9 yük akçe gelir elde edilip, bu meblağ Van Kalesi ve göle kıyısı olan diğer kalelerdeki askerlerin ulufe ödemeleri için kullanılmaktaydı⁸². Evliya Çelebi zikretmese de, tuzlanan balıkların Bendimâhî'den Van Gölü'nün batısındaki bir noktaya ticaret maksadıyla gitmesi halinde zamandan tasarruf sağlamak maksadıyla gemi taşımacılığının tercih edileceği kuvvetle muhtemeldir.

Tavernier, her yıl Mart ayında eriyen karlar sebebiyle çay kabarmaya başlayınca balıkların göle girdiklerinden bahseder ki bu yanlış bir tespittir. Zira balıklar gölden çaya girip sonra tekrar göle dönmektedirler. O'na göre balık mukataası kısa bir süre mültezimlere verilmiş ve mültezimler zamanında balık yerine yılan çıkması sebebiyle bu işten vazgeçilmiştir⁸³. Ancak Bendimâhî Çayı'ndaki balık avlama işinin devlet kontrolünde mukataa haline getirilerek iltizam usulüyle işletildiği bunun aksi bir uygulamaya arşiv belgeleri veya diğer kaynaklarda rastlanmadığını söylemek gerekir.

Daha sonraki dönemlerde de bu faaliyetin hız kesmeden devam ettiği görülmektedir. Vital Cuinet, 19. yüzyılın son çeyreğinde Van Gölü ve çevresindeki

⁸⁰ BOA, TD 730, s. 48.

⁸¹ J. B. Tavernier, *Tavernier Seyahatnamesi*, s. 292-293.

⁸² Evliya Çelebi; Şeref Han'ın *Bend-i mâhî Sultan*'ın Büyük İskender'in hâkimlerinden birisi olduğunu Bargiri adlı yerin suyu ve havasından hoşlanıp orada yerleştiğini, kendi ve tebası için Van Gölü'nün balıkları için bir tılsım edip bu mahalde gömdüğünü ve bu tılsımın etkisi ile bütün balıkların yılda bir kez o tılsıma varıp Bendimâhî Sultan'ı ziyaret ettiklerini ve döndüklerinde avlandıklarını belirtir. Bkz. Evliya Çelebi, *Seyahatnâme 3-4*, vr. 237/b.

⁸³ J. B. Tavernier, *Tavernier Seyahatnamesi*, s. 292-293.

yerlerde 60 balık avlama veya üretim yeri olduğunu, balık üretiminin yıllık getirisinin 60.000-80.000 kuruş arasında değiştiğini ve 1890 yılında Van vilayetinden 400 liralık bir balık ihracatı yapıldığını kaydeder⁸⁴.

Fotoğraf 2: Bendimahî'de Balık avı-1905 (Kaynak: Raymond H. Kevorkian-Paul B. Paboudjian, *1915 Öncesinde Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermeniler*, s. 525).

Sonuç

Van Gölü'nde yapılan ticaret ve nakliyat gölün çevresinde gelişen ekonomik, siyasi ve askerî faaliyetlere göre şekillenmiştir. Ortaçağ'daki ticaret ve nakliyat faaliyetleri bölgenin o devirdeki en önemli siyasi, kültürel ve ekonomik merkezi olan Ahlat eksenli olarak gerçekleşmiştir. Ahlatlı gemicilerin Van Gölü'nde kazandıkları tecrübe onların açık denizlerde ticari faaliyette bulunmaları sonucunu doğurmuştur.

Van Gölü kapalı havza olduğu için ulaşım işleri, sahil limanları ve iskeleler arası ile sınırlı idi. Gölün çevresinin 430 kilometre olduğu düşünülürse, kapalı havza da olsa Van-Tatvan, Van-Ahlat veya Tatvan-Ahlat limanları bağlantılı yapılacak deniz nakliye işlerinin karayoluna göre daha hızlı, tehlikesiz ve ucuz olduğu izahatan varestedir. Bütün bu avantajlarına rağmen ortaçağ'da gölde işleyen gemilerin ihtiyaca çok da cevap vermediği anlaşılmaktadır. Göl taşımacılığının Osmanlı döneminde daha yoğunlaştığı ve gemi sayısının da fazlaştığı söylenebilir. Van'ın göl çevresindeki en önemli merkez haline gelmesi ile birlikte buradaki liman diğerlerine nazaran ticaret hacmi yüksek bir seviyeye gelmiştir.

Göl, göl ürünleri bakımından sınırlı bir potansiyele sahipti. Balık çeşitliliği sadece inci kefali ile sınırlı idi. Bu balığın Bendimahî Çayı'ndan dönüşü sırasındaki avlanmasından elde edilen gelirin Van Gölü çevresindeki askerî zümrelerin mevaciblerini karşılayacak bir boyutta olması bu sektörün önemini göstermektedir. Öyle ki orta ve yeniçağ'da Van Gölü çevresinde balıkların kurutulması, tuzlanması

⁸⁴ İ. Mangaltepe, *Seyyahların Gözyiyle Van*, s. 109-110.

ve konserve haline getirilmesi konusunda önemli bir tecrübe kazanılmıştır. Konserve edilmiş veya tuzlanarak kurutulmuş balık ticareti göl bağlantılı önemli bir faaliyettir.

Van Gölü çevresindeki göletlerden elde edilen soda tozu (boraks), arsenik, kaya tuzu ticari bir metaya dönüşerek muhtemelen göl taşımacılığı da kullanılarak farklı bölgelere pazarlanıyordu. Bu kimyasal maddelerin balık dışında göl ve göl bağlantılı ürünler olduğu söylenebilir. Soda tozu doğrudan göl kenarındaki göletlerdeki suyun buharlaşmasından sonra geride kalan maddelerden mamul hale geliyordu.

Gölün askeri maksatlarla kullanıldığı en önemli faaliyet ise ordunun ihtiyacı olan zahirenin taşınması idi. Van Gölü çevresinden toplanan zahire kısa zamanda göl çevresindeki ambarlara nakledilebiliyordu. Doğu seferine çıkacak Osmanlı ordusunun ihtiyacı için Van Gölü çevresinden toplanan zahirenin deniz taşımacılığı ile Van ve diğer şehirlerdeki depolara taşınarak oradan daha doğudaki orduya karayolu ile gönderilmesi işinde gemiler kullanılmış ancak her seferinde yenilerinin yapılmasına ihtiyaç duyulmuştur.

Gölün çevresindeki alanlardan ve özellikle de Bitlis çevresinden kesilen odunların ve odun kömürünün Van'a ve diğer mahallere ulaştırılması için göl taşımacılığı ağırlıklı olarak kullanılmış ancak gemi işletme işi devletin tekelinde olduğu için bu nakliye işinde de her zaman daha fazla gemiye ihtiyaç duyulmuştur. Bu bağlamda devlete ait gemiler dışında halkın belirli bir sayıda gemi yapmasına izin verilmiş ve bu konudaki sıkıntı giderilmeye çalışılmıştır. Van Gölü çevresinde faal olan güherçile ve kükürt maden ocaklarının işletilmesi için gerekli olan levazımın buralara taşınması ve işlenen madenlerin barut imalathanelerine sevkinin de çoğunlukla deniz taşımacılığı yoluyla gerçekleştiği tespit edilmiştir. Devletin doğrudan maden hususuna tahsis ettiği gemiler bulunmaktaydı. Van Kalesi'ndeki top ve darbzen dökümhanelerinin malzemeleri de göl taşımacılığı ile sağlanmıştır.

Orta ve yeniçağlarda Van Gölü bağlantılı nakliyat ve ticaret ile ilgili faaliyetlerin birçok avantaj getirmesine rağmen, istenilen düzeyde gerçekleştiğini söylemek zordur. Daha sonraki dönemlerde, hatta günümüzde bile gölün sunduğu imkânlardan yeteri kadar istifade edilmemektedir. Göl ve çevresinde yaşayan insanların gölden istifadesi ve çeşitli maksatlarla kullanımının biraz da irki huyları ve sosyo-kültürel alt yapıları ile ilgili olduğu düşünülmektedir.

Kaynaklar

1. Arşiv Kaynakları (Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA) ve Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü Arşivi, Kuyûd-ı Kadime (TKGMA))

Cevdet Askeriye Tasnifi (C. AS), Dosya No: 1049, Gömlek No: 46106, (Tarih: 14 CA 1137/29 Ocak 1725)

İbnü'l-Emin Bahriye Tasnifi (İE. BH.), Dosya No: 16, Gömlek No: 1438, s. 1-2

Bâb-ı Defteri Baş Muhasebe Kalemî Defterleri (D.BŞM), No: 167
Maliyeden Müdevver Defterler (MAD), No: 2775, 4390
Mühimme Defterleri (MD), No: 5, 14, 31, 32, 47, 48, 59
Tapu-Tahrir Defterleri (TD), No: 730
Kuyûd-ı Kadime, No: 343

2. Kaynak Eserler

- Âşık Mehmed, *Menâzirü'l-Avâlim*, (haz. Mahmut Ak), II. Cilt Metin, TTK yay., Ankara, 2007.
- Ebû Yahya Ebû Zekeriyâ B. Muhammed Kazvîni, *Asâri'l-Bilâd ve Abbâri'l-i İbâd*, Beyrut, (tarih yok).
- Ebu'r-Reyhan El-Beyrunî, *Kitâbü's-Saydana fi'l-Tıb*, (çev. Esin Kâhya), T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kütüphaneler ve Yayımlar Genel Müdürlüğü 3317, Ankara, 2011.
- Evliya Çelebi, *Seyahatnâme 3-4*, Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi Bağdat No: 305, (1719-1720'de İbrahim b. Mehmed eliyle istinsah edilmiştir).
- Hudûdu'l-Âlem mine'l-Meşrik ile'l-Mağrib*, (haz. V. Minorsky, çev. Abdullah Duman-Murat Ağartı), İstanbul, 2008.
- İbn Haldun, *Mukaddime I*, (haz. Süleyman Uludağ), Dergâh yay., İstanbul, 2009.
- Kâtip Çelebi, *Cihânnümâ*, (Süleymaniye U Kütüphanesi Pertvniyal Kısmı 754 Kayıt No'dan Tıpkıbasım), İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür A.Ş. Yayınları, İstanbul, Ağustos, 2008.
- Nâsır-ı Hüsrev, *Sefername*, (çev. Abdülvehhab Tarzî), M.E.G.S.B. Devlet Kitapları, İstanbul, 1985.
- Nasûhü's-Silâhî (Matrakçı), *Beyân-ı Menâzil-i Sefer-i Irakeyn-i Sultân Süleymân Hân*, (haz. Hüseyin G. Yurdaydın), TTK yay., Ankara, 1976.
- Tavernier, Jean Baptiste; *Tavernier Seyahatnamesi*, Editör: Stefanos Yerasimos, (Fransızcadan çev. Teoman Tunçdoğan), Kitap Yayınevi, 2. Baskı, İstanbul, 2010.
- Yakut el-Hamevî, Ebû Abdullah Şehâbeddîn, *Mâcemü'l-Büldân I-V*, (thk. Ferîd Abdülaziz Cundî), Beirut, (Darü'l-Kütûbi'l-İlmiyye), tarih yok.

3. Araştırma/İnceleme Eserler

- Alper, Cengiz, *Çeşitli Yönleriyle Van (Araştırma, İnceleme)*, Yargıçoğlu Matbaası, İkinci Baskı, Ankara, Ekim 1983.
- Brummett, Palmira, *Osmanlı Denizgücü*, (çev. H. Nazlı Pişkin), Timaş yay., İstanbul, Şubat 2009.
- Demirtaş, Mehmet, "XVI. Yüzyılda Van Gölü'nün Adının Tatvan Denizi Olduğunu Gösteren Bir Kaynak: Tezkiretü'l-Bünyan", *VII. Uluslararası Van Gölü Harzası Sempozyumu Bildirileri*, (ed. Oktay Belli), Bursa, 2013, s. 309-311.
- _____, "Osmanlı Hâkimiyetinde Van Gölü'nde Denizcilik", *Uluslararası Piri Reis ve Türk Denizcilik Tarihi Sempozyumu 26-29 Eylül 2013/İstanbul, Türk Denizcilik Tarihi Bildiriler*, TTK yay., C. 5, Ankara, 2004, s. 89-102.
- Demirtaş, Mehmet, Oktay Subaşı, *Osmanlıdan Cumhuriyete Vangölü Denizcilik Tarihi*, Tatvan Kaymakamlığı yay., Tatvan, 2015.
- Ermeni Halkının Tarihi*, (der. Gerard Dedeyan, Fransızcadan çev. Şule Çiltaş), Ayrıntı yay., Şubat 2015.

- Genç, Serdar, “XVIII. Yüzyılın İlk Yarısında Şark Seferlerinde Van Gölü’nde Ulaşım”, *CIEPO Uluslararası Osmanlı Öncesi ve Osmanlı Tarihi Araştırmaları 6. Ara Dönem Sempozyum Bildirileri 14-16 Nisan 2011 Uşak*, (Yayına Hazırlayanlar: Adnan Şişman, Tuncer Baykara, Mehmet Karayaman), Cilt 3, İzmir, Aralık 2011, s. 1405-1413.
- Göney, Süha, “Van-Coğrafya”, *İslam Ansiklopedisi*, Birinci Baskı, Kültür ve Turizm Bakanlığı Millî Eğitim Basımevi, Cilt 13, İstanbul 1986, s. 194-197.
- Göyünc, Nejat, “Van-Tarih”, *İslam Ansiklopedisi*, Birinci Baskı, Kültür ve Turizm Bakanlığı Millî Eğitim Basımevi, Cilt 13, İstanbul 1986, s. 197-202.
- Hinz, Walther, *İslâm’da Ölçü Sistemleri*, (çev. Acar Sevim), Marmara Üniversitesi Yayınları No: 487, Fen-Edebiyat Fakültesi Yayınları No: 21, İstanbul, 1990.
- Kevorkian, Raymond H.-Paul B. Paboudjian, *1915 Öncesinde Osmanlı İmparatorluğu’nda Ermeniler*, Fransızcadan Çeviren: Mayda Saris, (haz. Ararat Şekeryan-Ardaşes Margosyan), İstanbul, 2012.
- Kılıç, Orhan, “Osmanlı Döneminde Van Gölü ve Hayat”, *Osmanlı Devleti’nde Nebirler ve Göller 2*, (haz. Şakir Batmaz-Özen Tok), Not yay., Kayseri, 2015, s. 49-68.
- _____, “Van”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C. 42, İstanbul, 2012, s. 505-510.
- _____, *XVI. ve XVII. Yüzyullarda Van (1548-1648)*, Van Belediye Başkanlığı Kültür ve Sosyal İşler Müdürlüğü Yayınları No: 6, Ankara, 1997.
- Kurt, Yılmaz, “Van Eyaletinde Vakıf ve Mülk Sahipleri”, *Musa Çadrcı’ya Armağan Yazılar*, (haz. Selda Kılıç, Bekir Koç, Tülay Ercoşkun), Bilgin Kültür Sanat Yayınları, Ankara, 2012, s. 299-308.
- Mangaltepe, İsmail, *Seyyahların Gözleriyle Van (XIX. Yüzyıl)*, Kitabevi yay., İstanbul, 2009.
- Mercan, Salih, “Van Gölü’nde Nakliye ve Ulaşım”, *Tarih ve Toplum*, İletişim yay., C. 34, S. 204, Aralık 2000, s. 39-44.
- Özdal, Ahmet, *Ortaçağ Ekonomisi ve Müslüman Tüccarlar (X-XIV. Yüzyullar)*, Selenge yay., İstanbul, 2016.
- Tarhan, M. Taner, “Urartu Krallığı’nın Başkenti Tuşpa M.Ö 840-590”, *Aktüel Arkeoloji Dergisi*, 21, (Mayıs-Haziran 2011), İstanbul, s. 65-80.
- Taşcı, Kemal; *Selçuklular Zamanında Van Gölü Havzası (1018-1243)*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Basılmamış Doktora Tezi, Erzurum, 2013.
- Turan, Osman, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, Nakışlar Yayınevi, İkinci Baskı, İstanbul, 1980.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Osmanlı Tarihi*, Cilt II, Yedinci baskı, TTK yay., Ankara.
- Van Vilayet Salnamesi (Van İl Yıllığı) 1315 (1899)*, (Eski Harflerden çev. Salih Allahverdi-Osman Güven), Van Belediye Başkanlığı Kültür ve Sosyal İşler Müdürlüğü Yayınları No: 1, Ankara, 1995.

OSMANLIDA İCÂRETEYNİN BAŞLANGIÇ TARİHİ MESELESİ: İLK UYGULAMALARA DAİR TESPİTLER

Kenan Yıldız*

Öz

İcâreteynin başlangıç tarihi, Osmanlı hukukunun önemli meselelerinden biridir. Her ne kadar icâreteyne dair bazı çalışmalar mevcutsa da, bu uygulamanın yapısı, kuralları ve işleyişi bakımından teorik planda; menşei, başlangıcı ve gelişimi açısından da pratik planda halen çözümlenmemiş yönler bulunmaktadır. İcâreteynin başlangıç tarihinin 1611 olduğu genel olarak kabul görmektedir. Fakat, arşiv belgelerinde yer alan bazı örnekler, söz konusu tarih kaydını tartışmalı hale getirmektedir.

Daha önce bazı yayınlarda kimi değinmeler olduysa da, ihtilafı olan bu konuya odaklanan çalışmalar mevcut değildir. Arşiv belgelerine dayalı olan bu çalışma, icâreteynin tarihsel süreçlerine ışık tutmayı amaçlamakta ve başlangıç dönemi örneklerini ele almaktadır. İlk olarak vakıfların gelir sağlama araçlarından biri olan icâreteynin genel yapısına değinilecek ve 1611 yılından geriye doğru olmak üzere uygulamanın izi sürülecektir. Farklı bir tarihlendirme yapılması konusu somut örnekler çerçevesinde tartışılacaktır.

Anahtar kelimeler: İcâreteyn, muaccele, müeccele, vakıflar

The Problem of Beginning Date of İcareteyn in the Ottoman Empire: Evidences from the Early Practices

Abstract

The beginning of icareteyn is one of the main problems of Ottoman legal historiography. While some studies dealing with the icareteyn are available, there currently remain unresolved questions about its structure, rules, and mechanisms on the theoretical level, and about its origin, early beginnings, and evolution on the level of actual practice. It is commonly accepted by historians that the icareteyn system started in 1611. However, some examples drawn from archival documents call this date into question.

In spite of references to this disputed subject in early publications, there has been no detailed study on this subject. This work, based on archival documents, aims to shed light on the historical development of the icareteyn and to look closely at some sample cases from its formative period. First, it examines the general structure of the icareteyn, one of the pious

* Dr., *İSAM Kütüphanesi*, İcadiye Bağlarbaşı Cad. 40, 34662 Üsküdar-İstanbul/Türkiye, kenan.yildiz@isam.org.tr, Orcid ID: 0000-0003-0781-3576

foundations' tools for securing revenue, and it traces the system backwards from 1611. It then discusses whether an alternative dating can be established in light of the concrete sample cases.

Keywords: Double rent (icareteyn), lump-sum payment (muaccele), annual/monthly rent (müeccele), pious foundations

Giriş

Osmanlılarda sosyal, kültürel ve dinî hizmetler vakıflar aracılığı ile sağlanmıştır.¹ Bu nedenle, vakıf hukuku alanında zengin bir uygulama çeşitliliğinden söz edilebilir. Bunlar arasında, vakıf yapılarının tamirleri ve yeniden inşaları için gereken parasal kaynak bulma sorununu çözüme kavuşturan icâreteyn uygulaması başta gelmektedir.²

Genel manada icâreteyn, karşılıklı menfaat gözetilerek vakıf ve şahıslar arasında gerçekleşen bir tür ortaklık şeklinde tanımlanabilir. Bu sayede vakıflar, tamirat giderlerini öz kaynakları dışından sağlama imkânını elde etmişlerdir. Esasında 'dolaylı kredi', 'dolaylı (istikraz) borçlanma' gibi tanımlarla da ifade edilebilecek olan bu formül, vakıf yapılarının tedavül kabiliyetinin uzun dönemler boyunca sürmesini sağlamıştır. İcâreteynin, yangınların verdiği zararlar dolayısıyla zorunlu olarak ortaya çıkan bir kiralama türü olduğu kabul edilmektedir. Ancak, kiracılara tanıdığı haklar dolayısıyla icâreteyn çok yaygın uygulanan bir kiralama şekli olarak öne çıkmıştır.

-
- ¹ Osmanlı sisteminde vakıfların önemi ve konumunu özetleyen önemli bir makale için bk. Mehmet Genç, "Klâsik Osmanlı Sosyal-İktisadî Sistemi ve Vakıflar", *Vakıflar Dergisi*, 42 (Aralık 2014), s. 9-18.
 - ² İcâreteyn konusunda kayda değer bir çalışma Murat Beyaztaş tarafından yüksek lisans tezi olarak yapılmıştır. Klasik kaynakların vukufiyetle kullanıldığı çalışmaya, konunun tarihsel arka planı ve hukuki boyutları bağlamında muhtasar bir derleme olarak da bakılabilir. Fakat, bu araştırmada birkaç değinme dışında uygulamalara ait örneklerle rastlanmamaktadır. Bk. *İslam Hukukunda Vakıf Gayri Menkullerinin Kiraya Verilmesi Usulleri ve İcâreteyn*, Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2001. İcâreteynin genel yapısı ve geçirdiği evreler hakkında bk. Bülent Köprülü, "Evvelki Hukukumuzda Vakıf Nev'iyetleri ve İcâreteynli Vakıflar", *İÜ Hukuk Fakültesi Mecmuası*, 18/1-2, (1952), s. 215-57; Genel bilgi için bk. John Robert Barnes, *An Introduction to Religious Foundations in the Ottoman Empire*, Brill, Leiden 1986, s. 50-59; Genel bir değerlendirme için bk. Bahaeddin Yedişildiz, *XVIII. Yüzyılda Türkiye'de Vakıf Müessesesi: Bir Sosyal Tarih İncelemesi*, TTK, Ankara 2003, s. 136-141; Konuyu geniş şekilde müstakil olarak inceleyen bir çalışma için bk. Süleyman Kaya, *Osmanlı Hukukunda İcâreteyn*, Klasik, İstanbul 2014. Bu çalışma hakkında bir değerlendirme için bk. Kenan Yıldız, "Süleyman Kaya, *Osmanlı Hukukunda İcâreteyn* kitabının tanıtımı". *Osmanlı Araştırmaları*, 47 (2016), s. 464-467; Konuya dair sorgulamalar ihtiva eden bir çalışma için bk. Kayhan Orbay, "İcâreteyn Hakkında", *Osmanlı Sosyal ve Ekonomik Tarihi: Prof. Dr. Yılmaz Kurt Armağanı*, (ed. Hatice Oruç, Muhammet Ceyhan), Akçak Yayınları, Ankara 2016, s. 83-92; İcâreteynin 20. yüzyıla kadar olan sürecini birtakım genellemelerle açıklama gayretinde bulunan yeni bir çalışma için bk. Ramazan Pantık, "Osmanlı'da İcâreteyn Uygulaması Hakkında Yeni Değerlendirmeler", *Vakıflar Dergisi*, 48, (Aralık 2017), s. 75-104.

İcâreteynin Yapısı ve İşleyişi

Şartlara ve tarafların anlaşmasına göre uygulamada farklılıklar görülebilen icâreteynli örneklerde değişmeyen tek yön *muaccele* ve *müeccele* olmak üzere iki ayrı kira bedelinin varlığıdır. Kiralamaya konu olan bina için toplu bir meblağın peşin olarak *muaccele* adıyla, günlük-aylık-yıllık olarak belirlenen ikinci bir ücretin de *müeccele* adıyla vakfa ödenmesi icâreteynin en temel iki özelliğini teşkil etmektedir. Bu açıdan icâreteyn *iki ücretli* veya *çift kira* anlamlarına gelmektedir.

İcâre³ kelimesinin tesniye/ikil ifadesi olan “icâreteyn”in temel kaynaklardaki ilk kullanımlarına bakıldığında bir terim-kavramdan ziyade, dilbilgisi imkânlarından istifade edilerek türetilmiş toparlayıcı çoğul bir kelime olarak geçtiği görülür. Yani, ilk sıralarda icâreteyn kelimesi hukuki bir formülasyonun adı olmaktan çok, “icâre-i muaccele” ve “icâre-i müeccele”yi temsil eden bir *özet/kısaltma* olarak kullanılmıştır.⁴

Osmanlılara özgü bir buluş olan icâreteynde şer‘î kuralların dışında bazı ilkeler benimsenmiş, tarafların hakları azami sınırlara dayandırılmıştır. Nitekim bundan dolayı icâreteyn, “vakıf-şahıs ortaklığı” şeklinde de tarif edilebilmiştir.⁵ Bu bakımdan icâreteyn *esneklik* ve *risk* unsurlarını da ihtiva etmektedir. Bu iki özellik şöyle açıklanabilir:

Esneklik: Kiracıya tanınan haklar yarı mülkiyet derecesinde olup icâre-i vâhideli kiralamadaki keskin kurallar esnetilmiştir. Bu kapsamda kiracıya, ölene kadar (kayd-ı hayat şartıyla) tasarruf, intikal, başkasına devir ve kiralama hakları verilmiştir.

Risk: Hem vakıf hem de kiracı halihazırdaki maddi imkânlarını birleştirerek adeta ticari bir ortaklık kurmakta ve her iki taraf da risk almış olmaktadır. Bu yönü ile icâreteyn vefat, afet vb. durumlara karşı da bir teminat/sigorta işlevi görmektedir.

³ Ali Bardakoğlu, “İcâre”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt 21, İstanbul 2000, s. 379-388.

⁴ Nitekim, *Câmiü'l-İcâreteyn*'i günümüz harflerine aktaran Süleyman Kaya, icâreteyne cevaz veren ilk şeyhülislâm olan Zekeriyazâde Yahya Efendi'nin verdiği 150'den fazla fetvasının hiçbirinde “icâreteyn” ifadesine rastlanmadığını, bu kavramın 1650'lere doğru kullanılmaya başladığını tespit etmektedir. Bk. Şeyhülislam Meşrebzâde Mehmed Arif Efendi (derleyen), *Câmiü'l-İcâreteyn*, (haz.: Süleyman Kaya vd.), Klasik, İstanbul 2019, s. 14.

⁵ Rhoads Murphey, “Disaster Relief Practices in Seventeenth-Century Istanbul: A Brief Overview of Organizational Aspects of Urban Renewal Projects Undertaken in the Aftermath of Catastrophic Fires”, *International Congress on Learning and Education in the Ottoman World (Istanbul, 12-15 April 1999)*, (ed. Ali Çaksu), İstanbul 2001, s. 55; Miriam Hoexter de istibdâl uygulamasına dair çalışmasında Murphey ile paralel olarak uzun vadeli kiralamanın, azami üç yıla sınırlı icâre-i vâhideye göre hem kiracı hem de vakıf açısından daha avantajlı olduğunu ifade etmektedir. Miriam Hoexter, “Adaptation and Changing Circumstances: Perpetual Leases and Exchange Transactions in Waqf Property in Ottoman Algiers”, *Islamic Law and Society*, vol. 4/3, (1997), s. 326.

Vakıflara ait yerlerin kiralanmasında fayda önceliği doğal olarak vakıflarındı.⁶ Bu nedenle, icâreteynli kiralamaya ilk dönemlerde, vakfın kârından zarar ettireceğinden dolayı, gerçekten ihtiyaç duyulması halinde başvurulabilirdi. Bunun dayanağını ise mütevellî ve mürtezikalının “*câhib-i vakıfda binâ-i mezbûru ta’mîre bir vechile kudret ve mecâl yokdur*” şeklinde ifade ettikleri, vakfın tamir masraflarını karşılayamayacak durumda olduğunun tescil edilmesi oluştururdu. Mimarlar, ehl-i vukuf ve müslümanların “[*mutasarrıfın*] kendi malıyla binâ ve ta’mîr edip ve min ba’d dahi vâki’ olacak ta’mîri kendi malıyla termîm edip ... bu vechile olması min keüllî’l-vücûb vakfa enfa’dur” şeklinde ortak görüş bildirmeleri ile yine vakfın bundan sağlayacağı yarara dikkat çekilirdi.

İcâreteynin yerleştiği ve yaygınlaştığı 17. yüzyıl başlarındaki sözleşmelerde, tamir veya inşaat masraflarının kaynağı ve yapılacak binaların mülk olarak aidiyeti, mutasarrıfların ikrar veya tasdikleri ile kayıt altına alınmıştır. İleride ortaya çıkması muhtemel mülkiyet iddialarının önünü kesme amacı taşıyan söz konusu ifadeler, sözleşmelerde genel olarak şu şekilde geçmektedir: “*menzîl ... harâba müşrif olup tecdide muhtâc oldukda vakfın müesâ’adesi olmamağın kendü malından tecdid ve imâret edip ba’dehu cümle ettiğim binâ vakfın olup harc ve sarf olunan akçem vakıfda icâre-i mu’acceleme zammolunmak üzere*”⁷ veya “*harcı ücret-i mu’accesine münzâam ve ettiği ta’mîr ve binâ-i cedûd asl-ı vakfa mülbak olmak üzere ta’mîre ve binâ-i cedûd ibdâsına izin ...*”⁸

Vakıf Yerlerin Kiralanma Usulleri ve İcâreteyni Getiren Süreç

28 Vakıfların en temel gelir kalemleri genel olarak kredi işlemleri,⁹ vergiler ile arazi, han, hamam, çarşı, dükkân ve meskenlerden sağlanan kira gelirleri oluştururdu.¹⁰ Kiralamalar icâre-i vahideli, icâreteynli ve mukataalı olmak üzere üç türlü olup¹¹, bunlardan ilki İslâm-Osmanlı hukuku açısından makbul olanıdır. Diğer

⁶ İcâreteynin yaygınlaşmaya başladığı döneme yakın bir tarih olan 1025/1616 yılında Elvanzâde mahallesinde çıkan bir yangında Haim v. Yahuda isimli Yahudinin icâre-i muaccele ve günlük 25 akçe ile tasarrufunda bulunan Müstesna Ali Çelebi Vakfı’na ait üç ev hasar görmüş ve altı kârgir binanın da çatuları erimiştir. Vakıfta yeterli bütçe olmaması sonucu tamir ve inşâ işlerinin Haim tarafından yapılmasının “vakfa enfa” olduğu ehl-i vukuf tarafından tespit edilmiş ve söz konusu binalar tekrar Haim’e kiralanmıştır. İstanbul ŞS, 3, 93a/1 (20 S 1025/9 Mart 1616); Bir başka örnek için bk. EHM ŞS, 54, 131a/2 (Evs Za 1074/Mayıs 1664).

⁷ EHM ŞS, 1, 9a/2 (Evl Z 1019/Şubat 1611).

⁸ Söz konusu yer 10.000 akçe muaccele ve günlük 2 akçe müeccele ile kiralanmıştır. EHM ŞS, 1, 22b/2 (Evs N 1021/Ekim 1612); Benzer bir örnek için bk. EHM ŞS, 1, 23a/2 (Evh L 1021/Aralık 1612).

⁹ Para vakıfları ile ilgili iki çalışma için bk. Tahsin Özcan, *Osmanlı Para Vakıfları: Kanûni Dönemi Üsküdar Örneği*, TTK, Ankara 2003; İsmail Kurt, *Para Vakıfları: Nazariyat ve Tatbikat*, Ensar Neşriyat, İstanbul 1996.

¹⁰ Hasan Yüksel, *Osmanlı Sosyal ve Ekonomik Hayatında Vakıfların Rolü (1585-1683)*, Dilek Matbaası, Sivas 1998, s. 103-120.

¹¹ M. Âkif Aydın, *Türk Hukuk Tarihi*, Hars Yay., 6. bs., İstanbul 2007, s. 274-78; Nazif Öztürk, *Menşe’i ve Tarihi Gelişimi Açısından Vakıflar*, VGM, Ankara 1983, s. 104-116; Mehmet İpşirli, “Arşiv Belgelerine Göre İstanbul Vakıf Evleri”, *Tarih Boyunca İstanbul Semineri: Bildiriler (29 Mayıs - 1 Haziran 1988)*, (ed. Mübahat Kütükoğlu), İÜ Edebiyat Fakültesi Tarih Araştırmaları Enstitüsü,

ikisi ise, fıkıhçıların ihtilaf ettikleri bir mesele olmakla beraber, zaruretlere sonucu pragmatik nedenlerle benimsenmiş muamelelerin hukuki yorumlarıdır.¹²

Genel kuralları ve şartları belirli olan ‘icâre-i vâhideli’ kiralamada, vakfa ait bir yerin tasarruf hakkı, o yerin türüne göre üç yılı geçmeyecek şekilde kiraya verilebilmekteydi. Eğer vakıf sahibi vakfiyesinde kira süresini bir şart olarak ifade etmiş ise buna uyulurdu. Genel uygulamaya göre ev ve dükkân gibi yerler (müsakkafât) en fazla bir yıllığına¹³ kiralanabilirken, çiftlik ve arazi (müstagallât) gibi yerlerde bu süre üç yıldır.¹⁴ İlk dönemlerde bu kiralamada yerin mutasarrıf tarafından başkasına devri (ferâğ-tefviz) ve miras bırakılması (intikal) gibi haklar bulunmadığı gibi vefat halinde de kira sözleşmesi sona ererdi.¹⁵

Harap veya yanmış yerlerin yeniden inşasında da “icâre-i vâhide” yöntemine başvurulabilirdi. Buna göre, binanın toplam inşa masraflarını kiracı karşılar ve masraf günlük/aylık kira bedeli üzerinden taksitler halinde tahsil edilirdi. Kiracı, yaptığı inşa masrafını çıkarıncaya (istifâ edinceye) dek vakfa herhangi bir ödeme yapmazdı. Binanın bir afete maruz kalması veya kiracının vefatı halinde, masraftan tasarruf edilmemiş, mahsup edilmemiş kısmı kiracının varislerine ödenirdi.¹⁶

Ancak icâre-i vâhideli kiralama, yangınların yol açtığı zor koşullarda kiracılar açısından pek cazip bir yöntem olarak görülüyordu. Diğer taraftan, yanmış binaların yeniden inşa edilmesi vakıflar için ekonomik açıdan bir sorun olarak

İstanbul 1989, s. 186; Ahmet Akgündüz, “İcâreteyn”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt 21, İstanbul 2000, s. 389-90.

- ¹² Uzun süreli kiralamaların vakıflara getireceği muhtemel zararlar dolayısıyla bu uygulamaya karşı olan veya bunun tersini savunarak icâreteyne cevaz veren ulemanın görüşleri ve tartışmalar hakkında genel bir değerlendirme için bk. Beyaztaş, *İslam Hukukunda*, s. 56-70.
- ¹³ Aslında icare-i vahideli olmakla birlikte, tedavül kabiliyeti hakkı tanınması dolayısıyla bundan ayrılan icare-i vahide-i kadimeli vakıflar, “bir müddet tayin edilmeksizin bir şahsa kiraya verilen ve ferâğ ile intifanın intikali tecviz edilmiş olan vakıflardır. Bunlar da icare-i vahideli vakıflar gibi tek bir kira getirirler ve haklarında kira hükümleri tatbik olunur. Bu tip vakıflar ne şer’an ve ne de örfen tecviz edilmiş olmamakla beraber mütevellilerin idaresizliği ve suiistimalleri neticesi gayrimişru surette teessüs etmişlerdir. Şöyle ki, kira müddetinin sonunda vakıf mal yine eski kiracısına muayyen bedeli ile tekrar kiraya verilir ve bu kiracının ölümü halinde vakıf mal mirasçılarının yedine bırakılmak suretiyle kira akdi uzun seneler devam etmiş olurdu.” Ahmet İşeri, “Vakıflar: Medenî Kanun’dan Önceki ve Sonraki Vakıf Nev’ileri ve Hukukî Mahiyetleri”, *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, XXI/1-4, (1964), s. 214-15.
- ¹⁴ Ömer Hilmi Efendi, *İthâf-ül-Ablâf fî Abkâm-il Evkâf*, VGM Yay., Ankara 1977, s. 79; Ebul Ula Mardin, *Toprak Hukuku Dersleri*, Cumhuriyet Matbaası, İstanbul 1947, s. 58; Aydın, *Türk Hukuk Tarihi*, s. 274; Beyaztaş, *İslam Hukukunda*, s. 31.
- ¹⁵ Ali Himmet Berki, *Vakıflar*, 2. bs., Aydınlık Basımevi, İstanbul 1946, s. 33; M. Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, cilt 2, MEB, İstanbul 1993, s. 16.
- ¹⁶ Örneğin, Ahmed Beşe icâreden istifâ etmek üzere yaptırdığı hamamın bir süre sonra yanması üzerine istifâ edemediği 124.000 akçeyi iki taksitle vakıftan tahsil etmiştir. Evkâf-ı Hümayun Müfettişliği Şer’iyye Sicili (EHM ŞS), no: 54, 139b/3 (Evs S 1075/Eylül 1664); Davudpaşa’da aynı şekilde bir deniz hamamı yaptırmış olan Seyyid Halil de istifâ edemediği 7.332 akçeyi mütevelliden tahsil etmiştir. EHM ŞS, 54, 138b/2 (Evs M 1075/Ağustos 1664).

belirmekle birlikte, yangınlardan zaten zarar görmüş olan vakıfların mevcut maddi durumları yeni masraflar için genellikle elverişsiz durumdaydı.¹⁷ Yanan yerlerin aylık kiraya mahsup edilerek kiracılar tarafından yapılmasını sağlayacak şartlar çoğu zaman mevcut olmamaktaydı.¹⁸ Nitekim kiracı veya mütevellinin vefatıyla kira akdinin sona ermesi ve kiracıya bir teminat (întikal-miras garantisi gibi) verilememesi, esas sorunlardandı.

Bütün bu nedenlerden dolayı, vakıflara rahat bir hareket alanının açılmasının faydalı olacağı düşünüldü. Böylelikle, icâre-i vahideli kiralamanın gereklerini yerine getirmekle beraber uzun süreli bir kiralama olan *icâre-i tavîle* uygulaması model alınarak icâreteyn formülü benimsendi.¹⁹

Daha kısa süreli olabileceği gibi seksen, doksan yıl kadar uzun süreleri de kapsayabilen *icâre-i tavîle* bu yönüyle icâreteynin temelini teşkil etmekte²⁰ ve her iki uygulamada da kira akdinin bir veya üç yılda bir yenilenmesi gerekmektedir. İcâre-i tavîle sözleşmelerinde kira süresinin belirtilmesi ve öngörülen vade için kiracıya, bir anlamda, söz verilmiş olması gerekliken, süresiz bir özellik taşıyan icâreteyn akitlerinde, doğal olarak, kira müddeti bahis konusu olmazdı. İcâreteynin arka planında kayd-ı hayat şartı gibi çok cazip bir etken yer almakta, bu özelliği itibarı ile de icâreteyn eski kiralama türleri olan süknâ, girdâr, gedik, marsad, hulûv ve bunlardan daha da fazla oranda tapu uygulamasına benzemektedir.²¹

İcâreteynin Osmanlılara özgü bir kiralama türü olduğu kabul edilmekle birlikte başlangıç tarihi konusunda ihtilaf vardır. Buna karşılık, 1020/1611-1612 yılı

¹⁷ Belgelerde buna dair geçen ifade “vakıfda müsâ’ade olmayıp” şeklindedir.

¹⁸ Beyazıt’ta Hümaşah Sultan Vakfı’na ait olan bir hamam, haraba müşrif olup, tamiri için de vakıfta müsaade bulunmamaktadır. Uzun bir süre yeniden yaptırılmayarak “hâli ve mu’attal” kalan hamam nihai olarak icareden istifâ etmek üzere Ömer b. Ali’ye yıllık 20.000 akçeye aakiralanmıştır. Bk. EHM ŞS, 48, 120/1-2 (19 Z 1061).

¹⁹ Ömer Hilmi, *İthâfül-Ahlâf*, s. 54; Akgündüz, *İslâm Hukukunda*, s. 454.

²⁰ İcâreteynin yaygınlık kazandığı dönemlerde icare-i tavileli kiralamaya da yer yer rastlanmaktadır. “arz-ı hâliyei târih-i kitâb şehrinin guresinden altmış yıl tamâmına varınca icâre-i tavileyi tecvîz eden fukahâ-i üli’l-elbâb kavilleri üzre teccid-i müte’akideyne muhtâc olmaksızın her üç yılda bir akd-i cedid olup akd-i evvelin intihâsı akd-i sâninin ibtidâsı olmak üzre ... nâm kimesneye üç bin dört yüz elli akçe mukâta’aya verip...”. Eyüb ŞS, 3, 35b/2 (Ramazan 999/Temmuz 1591); Tespit edilen diğer örnekler için bk. *İstanbul Kadı Sicilleri: İstanbul Mabkemesi 3 Numaralı Sicil (H. 1027 / M. 1618)*, haz. Yılmaz Karaca ve öte., proje yön. M. Âkif Aydın, ed. Coşkun Yılmaz, İSAM, İstanbul 2010, vr. 7b/5, s. 102 (2 Ra 1027/27 Şubat 1618); 1043/1633 tarihli bir başka örnek için bk. *İstanbul Kadı Sicilleri: Rumeli Sadâreti Mabkemesi 56 Numaralı Sicil (H. 1042 - 1043 / M. 1633)*, haz. Fuat Recep - Sabri Atay, proje yön. M. Âkif Aydın, ed. Coşkun Yılmaz, İSAM, İstanbul 2011, vr. 20a-2, s. 123-128; Diğer örnekler için bk. Eyüb ŞS, 3, 35a/1, 35a/2, 35a/3, 35b/1, 35b/2, 35b/3, 35b/4, 38a/1, 38a/2, 38a/3, 38a/4, 38a/5, 38b/2, 39a/2, 39a/3, 39b/1 (994/1586); Eyüb ŞS, 19, 41a/3, 102b/2 (1029-30/1620); *İstanbul Kadı Sicilleri: Hasköy Mabkemesi 5 Numaralı Sicil (H. 1020-1053 / M. 1612-1643)*, haz. Baki Çakır ve öte., proje yön. M. Âkif Aydın, ed. Coşkun Yılmaz, İSAM, İstanbul 2011, vr. 164/2, 169/2, s. 234, 238 (1049/1639).

²¹ Kaya, *İcâreteyn*, s. 37-70.

icâreteyn için milat kabul edilmektedir.²² Ö. L. Barkan ise, 1585-1586 tarihli muaccele ve müecceleli kiralama örneklerine değinerek icâreteynin bu tarihlerde varlığına işaret etmektedir.²³

A. Himmət Berki de tarih ve örnek vermemekle birlikte, uygulamanın 1611 öncesinde de görüldüğünü söylemekte²⁴ ve toparlayıcı mahiyette çok önemli bir tahlil yapmaktadır:

“Merhum [Ömer Hilmi] icâreteyn muamelesinin iki yüz seksen beş sene akdem [1611-12’de] ihtiyaca mebni tecvîz olunduğunu beyan etmekte ise de bu son şekil olacaktır. Çünkü eski fetava mecmualarındaki fetvalardan da sarabaten anlaşıldığı üzere muaccele ve müeccele ile icar daha evvel de cari idi. Şu kadar ki o tarihte yapılan icâreteyn muamelesinde müddet muayyen olup son şeklinde olduğu gibi gayr-i muayyen değildi. Adeta bu kısmen peşin ve kısmen müeccel ücretle icar mahiyetinde idi. Fakat muabahren vefat vukuunda evlâda intikal örf halini almış ve sonraları bilâ müddet icâreteyn muamelesi ve intikal usulü kanun halinde kabul edilerek muhtelif tarihlerde emr-i intikal tevsî olunmuştur.”²⁵

Barbaros Vakfiyesi İcâreteynin Başlangıç Tarihini Belirlemede Kaynak Kabul Edilebilir mi?

İlk örnekleri 16. yüzyılda görülmeye başlayan icâreteyn, Osmanlılara özgü²⁶ bir uygulama olmakla birlikte, ilk uygulanma tarihini tespit etmek biraz güçtür. Bunu amaçlayan önemli çalışmasında Bülent Köprülü, tespit ettiği Barbaros Hayreddin Paşa vakfiyesinde “icâreteyn”, “muaccele” ve “müeccele” ifadelerinin açık şekilde geçmesine dikkat çekerek belgenin taşıdığı 12 Rebiülevvel 941/21 Eylül 1534 tarihini, icâreteynin miladı olarak belirlemektedir.²⁷ Ancak, Köprülü’nün dikkat çektiği vakfiye üzerinde bulunan şu şerh dikkati çekmektedir:

²² Ömer Hilmi, *İthâf-ül-Ahlâf*, s. 54-55; Sıtkı (Sıdkı), 1020/1612’ye kadar vakıfların hep icâre-i vâhîde ile yönetildiğini, sonradan meburen bir kısmının mukataaya, bir kısmının da icâreteyne dönüştürüldüğünü ifade etmektedir. Bk. Sıtkı (Sıdkı), *Gedikler*. Haz. Kamil Ali Gıynaş, Ahilik Kültürünü Araştırma Merkezi Yay, Ankara 2004, s. 6. Fakat, önceki uygulamalara bakıldığında bu çıkarımın doğruluğunun oldukça şüpheli olduğu anlaşılmaktadır.

²³ Ömer Barkan, “Süleymaniye Camii ve İmaret-i Tesislerine Âit Yıllık Bir Muhasebe Bilançosu 993/994 (1585/1586)”, *Vakıflar Dergisi*, IX, (1971), s. 115-116.

²⁴ Berki, *Vakıflar*, s. 33-35.

²⁵ Berki, *Vakıflar*, s. 35. İcâreteynin başlangıç tarihi meselesine dair Berki’nin yaptığı bu önemli kritik, sonraki araştırmalarda nedense yeterli etkiyi yapmamış ve bu bahiste 1611-1612 yılları özellikle Ömer Hilmi Efendi üzerinden yaygınlık kazanmıştır.

²⁶ “Yangınlar veya sair birtakım sebeplerle artık vakfa varidat getirmek kabiliyetini kaybetmiş emlak ve arâziden istifadeyi te’min eden ve gayede müşterek olmakla beraber şeklen birbirinden farklı bulunan bu *akidler*, hakikatte birer hiye-i şer’iye yâni *bukûkî çareler* gibi telâkki olunabilir. İcâreteyn usulünü Osmanlı hukukçularının hayatın dinamizmine uymak maksadıyla icad ettiklerini prof. Esad Arsebük söylemektedir”. Bk. Fuad Köprülü, “Vakıf Müessesesinin Hukukî Mahiyeti ve Tarihî Tekâmülü”, *Vakıflar Dergisi*, II, (1942), s. 31.

²⁷ Köprülü, “Evvelki Hukukumuzda Vakıf Nev’iyetleri”, s. 218.

*“Beşiktaş’da ve gayrıda vâki’ Kapudân-ı esbak merhûm Hayreddin Paşa’nın İstanbul’da Zeyrek yokuşunda ve mahall-i sâirede vâki’ müsakakafât ve türbe ve mescid-i şerîf ve medresesi ve nukûdi vakfı fî 25 Cemâziyelevvel sene 1313 târihinde sâdır olan irâde-i alîyye mücebiyle kayd olunmuşdur.”*²⁸

Bu ifadelerde de görülmektedir ki, B. Köprülü tarafından kullanılan vakfiye, 1313/1895 yılında tutulmuş bir suretten ibarettir. Öte yandan, vakfiyenin gerçek tarihi konusunda da bir soru işareti bulunmaktadır. Şöyle ki, Barbaros’un şartlarını belirlemesine rağmen vakfiyesini düzenlettiirmeden vefat ettiği ve vakfiyenin ancak Barbaros’un vefatından (6 Ca 953/5 Temmuz 1546) sonra 29 Z 954/10 Şubat 1548 tarihinde düzenlenebildiği bir başka belgede ifade edilmektedir:

*“Ma’rûz-ı buşûr-ı lâmi’ü’n-nûr-ı büsrevâneleri kılınan defterde tasrîb ve beyân olunduğu üzere Beşiktaş’da vâki’ Hayreddin Paşa Vakfı’nın dokuz yüzyük elli dört senesi târihiyle müverraha olan vakfiyyesinde müsarrab olduğu üzere vâkîf-ı müşâriin-ileyh vakf-ı mezbûru tertîb ve tekmîl müyesser olmayıp ...”*²⁹

Anlaşılan şu ki, Barbaros Hayreddin Paşa hayattayken vakfını belirlemiş, fakat bunu resmi boyuta taşıyacak olan vakfiyesini düzenletmeden vefat etmiştir. Bundan dolayı, Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi’ndeki “vakfiye”nin Hayreddin Paşa’nın hayatta bulunduğu 12 Rebiülevvel 941/21 Eylül 1534 tarihini taşıması oldukça sorunlu bir durum olarak karşımıza çıkmaktadır.

Genel hatları bakımından vakıf hakkında doğru bir içeriğe sahip olmasına karşılık, vakfiyede geçen Barbaros’un baba ve dede isimleri üzerinde de şüphe bulunmaktadır.³⁰ Diğer taraftan, icâreteyn ibaresine, 17. yüzyıl başlarındaki örneklerde rastlanmazken 941/1534 tarihli bir vakfiyede bu kavramın yer alması anakronik bir durumun varlığına işaret etmektedir. Bu nedenle, mevcut vakfiyenin aslına uygunluk yönünden sıhhat derecesi konusunda şüpheli bir tavır geliştirilmesi, Heath Lowry’nin tespit ve çıkarımlarına da uygun olarak, daha makul hale gelmekte ve icâreteyn bağlamında B. Köprülü tarafından ileri sürülen görüşlere de mesafeli olunması gerekmektedir.

Ayrıca, vakfın kiralama şartlarında doğal olarak zamanla bir değişimin meydana gelmiş olduğu ve ileri bir tarihte vakfiyenin yeniden düzenlenme ihtiyacı doğduğu ve elimizde bulunan vakfiyenin bu sebeple tanzim edildiği, üzerinde durulması gereken kuvvetli bir ihtimal olarak belirtilmelidir.³¹

²⁸ VGMA, defter no: 571, s. 183; Belgenin faksimilesi için bk. Köprülü, “Evvelki Hukukumuzda Vakıf Nev’iyetleri”, s. 219-221.

²⁹ BOA, C.EV, 23/1138 (29 Z 1255/4 Mart 1840).

³⁰ Heath W. Lowry, “Lingering Questions Regarding the Lineage, Life & Death of Barbaros Hayreddin Paşa”, in *Frontiers of the Ottoman Imagination: Studies in Honour of Rhoads Murphey*, Edited by Marios Hadjianastasis, Brill, Leiden 2014, s. 185-212.

³¹ Vakıflardaki değişimleri tarif eden taşıyır, tebdil gibi kavramlar ile bunların fıkıhtaki yeri ve uygulanma şekilleri üzerine önemli bir çalışma için bk. Murat Beyaztaş, *İslâm Hukukunda Vakıfların Taşyırı ve İstibdâli*, Doktora Tezi, Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya 2016.

Diğer taraftan, Barbaros vakfının şartlarının tam olarak neleri kapsadığı hakkında 998/1590 tarihli bir sicil kaydı birtakım bilgiler sunmaktadır. Söz konusu kayıta belirtilen vakıf şartları arasında kiralama bağlamında ‘icâreye verme’ tabiri geçmekte, “icâreteyn” kavramına ise hiçbir şekilde rastlanmamaktadır. Belgenin ilgili kısmı şöyledir:

“... dâbilen ve hâricen nice odaları ve bahçeleri müstemil olup Hayreddin Paşa Sarayı demekle ma’rûf sarayın merbûm-ı mezbûr dâhilinde olan odalarını tevâbi’ ve levâhıkı ile evlâdına ve evlâd-ı evlâdına ve evlâd-ı evlâdına ve evlâd-ı evlâdına batnen ba’de batnin, karnen ba’de karnin vakf edip ba’de’l-inkırâz utekâsına ve evlâd-ı utekâsına ve evlâd ve evlâd-ı utekâsına batnen ba’de batnin şart edip ba’de’l-inkırâz **icâreye verilip** mahsûlü merkûm sarayın kurbunda binâ eylediği medrese-i şerîfin mühimâtına sarf oluna ...”³²

Yukarıda da belirtildiği gibi, 17. yüzyıl başlarında dahi icâreteyn ibaresine rastlanmaması, kavramın bu dönemde henüz keşfedilmiş bir tabir olmadığını göstermekte ve vakfiye tarihi olarak belirtilen 1534 yılında kullanılmasının imkân dahilinde bulunmadığını ifade etmektedir. Bununla birlikte icâreteyn kavramı, eğer Barbaros vakfiyesinde bir şart olarak geçiyor olsaydı bu sicil kaydında da “icâreye verilip” yerine mutlaka “icâreteyne verilip” tabiri tercih edilmiş olurdu.

Bu bakımdan, B. Köprülü’nün icâreteynin başlangıç tarihi açısından tezini temellendirdiği Barbaros vakfiyesi, vakıftaki mevcut uygulama biçimleri, fiilî durumlar ve hakim kurallar dikkate alınarak 1895 yılında yeniden düzenlenmiş bir metin olmalıdır. Zira, vakfiye tarihi olan 1534 yılı için icâreteyn kavramının varlığının iddia edilmesi halinde, yukarıda da ifade olunduğu üzere, anakronik bir yanlışla düşülmesi kaçınılmaz olacaktır.³³

16. Yüzyıldan Bazı İcâreteyn Örnekleri

İcâreteyni somut olarak gösteren kaynaklar arasında ilk akla gelenler kadı sicilleri ve mühimme defterleri olup, 1611-1612 yılından daha erken tarihli kimi örneklerle bu kaynaklarda rastlanmaktadır. Bunlara ilk dikkat çekenlerden biri olan Salih Pay, Bursa’ya ait sicil kayıtlarında çeşitli örneklerle işaret etmekte ve en erken tarihli belgenin 1519 yılına ait olduğunu bildirmektedir (1996: 86-87).³⁴ *Düstur*’da da icâreteynin başlangıç dönemi olarak Kanuni devrine atıf yapılmaktadır.³⁵ Bununla

³² *İstanbul Kadı Sicilleri: Galata Mahkemesi 15 Numaralı Sicil (H. 981-1000 / M. 1573-1591)*, haz. Rifat Günalan, Talip Mert, proje yön. M. Âkif Aydın, ed. Coşkun Yılmaz, İSAM, İstanbul 2012, s. 257, hk. 402, vr. 91a/1 (Evh. Z 998/21 Ekim 1590). Bk. Ek-1.

³³ İcâreteyn üzerine müstakil bir kitap yayımlayan Süleyman Kaya da, iki etkili şeyhülislâm İbn Kemal (1526-1534) ve Ebussuud’un (1545-1574) uzun süreli kiralamaya karşı olmaları dolayısıyla B. Köprülü’nün ifade ettiği gibi vakfiye tarihi olan 1534 yılında icâreteynin uygulanma ihtimalini mümkün görmemektedir. Bk. Kaya, *İcâreteyn*, s. 81.

³⁴ Salih Pay, *Bursa İvaz Paşa Külliyesi*, Eğit-San Yayınları, Bursa 1996, s. 86-87.

³⁵ *Düstur (1. Tertip)*, 1. Kısım, Matbaa-i Âmire, İstanbul 1289, s. 232. S. Kaya söz konusu bilginin güvenilirliği konusunda şüphe taşımaktadır. Bkz. Kaya, *İcâreteyn*, s. 78, 273 no’lu dipnot.

birlikte, icâreteynli kiralamaların genel olarak 16. yüzyılın ikinci yarısının ortalarında vakıfların gündeminde önemli bir yer tutmaya başladığı görülmektedir.

Tarafımızdan tespit edilen en erken tarihli icâreteyn kaydı ise 963/1556 yılına aittir. Üsküdar Mahkemesi sicilleri arasında yer alan belgede, bir evlek yerin “*icâre-i tavîl*” adı ile 1500 akçe muaccele ve yıllık 40 akçe mukataa bedeli (müeccele) karşılığında emr-i şerif ile kiralandığı görülmektedir. Teknik unsurları bakımından tipik bir icâreteynli kiralama sözleşmesi özelliği taşıyan belgede geçen “*icâre-i tavîl*” ifadesinin bir terim şeklinde değil, daha çok, kiralamanın müddetini gösteren genel bir tabir olarak kullanıldığı anlaşılmaktadır. Söz konusu kayıt şu şekildedir:

“Vech-i tabrîr-i sicil budur ki nefis-i Üsküdar’da vaki’ olan merhûm Mehmed Paşa’nın Evkâfına [bi]-şart-ı vâkef nâzır olan Pîri Bey b. Hüsvrev Bey ve mütevellî Haydar b. Abdullah meclis-i şer’u gelip takrîr-i kelâm kılıp dediler ki emr-i Pâdişâhî ile icâre-i tavîl ile verilmek emr olunup hâliyâ işbu sâhibü’s-sicil Hacı Mehmed b. Hacı Ahmed bir evlek yeri bin beş yüz akçe icâre-i mu’accele ile ve her senede kırk akçe mukâta’a vermek üzere doksan yıla icâreye verdik dediklerinde hudûd bir cânibi Fâtıma Hatun ve iki taraf vakıf yere ve bir taraf tarîk-i âmdir bu hudûd zîker olunan yeri verdik semen-i merkûmu bî-kusûr vakıf için aldık kabûl ve kabz etdik dediklerinde ba’d’-t-tezkîye hayyiz-i kabûlde vâki’ olup sıhbat-i akd-i icâre mukarrer olup bi’t-taleb kayd-ı sicil olundu vaka’u’t-tabrîr fi evâst-ı Cemâziyelâbir sene 963.”³⁶

Bundan sekiz yıl sonra 972/1564’te Ayasofya Vakfı’na ait olan Kapalıçarşı esnafı ile ilgili olarak düzenlenmiş bir fermanla ise, dükkânların intikal hakkının yalnızca erkek çocuklara münhasır kılındığı ve bunun kapsamının kızları da içine alacak şekilde genişletilmesinin istendiği ifade edilmektedir. Hükümde belirtildiğine göre Çarşı esnafı, dükkânların ahşap olmasından dolayı hem kendileri hem de vakıf, yangınlarda büyük zarara uğramaktalar ve bu yerler onların vefatı sonrasında kanunen yalnızca oğullarına kalabilmektedir. Kiracılar, kızları ve diğer varislerine de intikal hakkının tanınması halinde, binaları kârgir yaptıracaklarını vaad etmişlerdir. Çıkarılan fermanla bu talebe olumlu bir karşılık verilmiştir. Kapalıçarşı kiracılarına verilen bir imtiyazın belgesi sayılabilecek söz konusu ferman, her ne kadar “mu’accele” ve “müeccele” terimlerini ihtiva etmiyorsa da, bahsi geçen kiralama icâreteynin bir türü olan mukataalı kiralama özelliği göstermektedir. Şöyle ki, “*dükkânlarımızın binâsı mülkümüiz olup ... dükkânlarımızın icâresin vakfın yeri mukabelesinde bi’t-tamâm edâ edelim*” şeklindeki ifadeleri, tam anlamıyla mukataalı kiralamaya işaret etmektedir.³⁷ Hatta kiracılar, dükkânların sadece oğullarına değil kızlarına da kalmasını talep etmişken, ferman bunu “*min-ba’d biri vefât itdükde oğulları ve kızları ve şer’le intikâl ider vârisleri var iken âbara virdürmeyüp*” şeklinde daha da genişletmektedir:

³⁶ Üsküdar ŞS, 18, 24a/1, (Evs. C 963/Nisan 1556). Bk. EK-2.

³⁷ 16. yüzyılda, arsası vakıf binası mülk olan mukataalı dükkânların varlığına tanık olunmaktadır. Bunlardan biri hakkında Çivizade Mehmed Efendi’nin verdiği fetva için bk. Meşrebzâde, *Câmiu’l-İcâreteyn*, s. 104, fetva no: 474.

“İstanbul kâdısına ve Ayasofya mütevellisine hüküm ki: Mabruşe-i İstanbul'da Bezze[zi]stân etrafında Ayasofya Vakfı'nda olan dükkân müste'cirleri Atebe-i Uhyâm'a gelüp; “Dükkânlarımız kârgir olmayup tahta ve ağaç olmağa ber bâr âteş oldukça birbirine sirâyet idüp külliyyen harkolmağa biçe ve vakefa külli zarar u ziyân olmaktan hâlî olmaz. Dükkânlarımızın binâsı mülkimüz olup ebnâmuzdan gayri benâtimuza kalmak fermân olursa kendü mâlumuzla cümlesin kârgir binâ iderdük. Dükkânlarımızın icâresin vakfun yiri mukâbelesinde bi't-tamâm edâ idelüm, vakefa dahi külli nef'i olur.” diyü istid'â-yı merhamet üdükleri ecilden buyurdum ki: Mahall-i mezbûrda vakfun yirinde vâkı' olan dükkânların icâre-i mu'ayyeneleri ne ise naks u ziyâd olmayup vakfun yiri mukâbelesinde bi't-tamâm vakefa edâ olunup binâları kendülerden sonra oğullarına ve kızlarına kalmak üzere müste'cirlerine kârgir binâ üdüriüp min-ba'd biri vefât üdükde oğulları ve kızları ve şer'le intikâl ider vârisleri var iken âhara virdüremeyüp dâyimâ bu hüküm-i hümayûnumun mazmûn-ı adâlet-makrûmî ile amel idüp şer'a ve emre muhâlif kimesneye iş üdürmeyesiz ve ba'de'n-nazar bu hüküm-i hümayûnumu ellerinde ibkâ idüp alâmet-i serîfe i'timâd kalasız.”³⁸

Buna karşılık, söz konusu düzenleme bütün vakıf dükkânlarına dair olmayıp sadece Ayasofya Vakıfları'na münhasırdı. Örneğin, Tırhala Yenişehir'de mütevellilere “kızlara dükkân ü mahzen virilmeye” şeklinde, vakıf dükkân ve mahzenlerin kızlara kiralanmasını yasaklayan birtakım hükümler dahi yazılmıştır. Fakat ölen kiracıların yetim kızları bu sınırlandırma nedeniyle mağduriyet yaşamakta ve muhtaç bir hale düşmektedirler. Durumu bizzat bilen kiracılar divana bir istida ile başvurarak dükkânların kızlara da verilebilmesi için emr-i şerif talep etmişlerdir. Bunun üzerine, Ayasofya Vakıfları'nda yapılabenzer şekilde Tırhala Yenişehir'deki vakıf kiracılarına, kızlara intikal hakkı verilmiştir. Fakat Ayasofya Vakıfları'ndaki temel gerekçe, dükkânların ahşaptan kârgire döndürülmesi iken Tırhala'daki gerekçe, yetimlerin yaşadıkları zaruret hali olmuştur. Ayrıca, diğer varisleri de kapsayan önceki ferman mukataalı kiralama özelliği taşımaktayken bu fermanla, sonradan geliştirilen icâreteynin kurallarından biri olan çocuklara intikal mevzubahis edilmiş ve sağlanmış. Bununla birlikte, kızlara intikal hakkının 8 Cemaziyelevvel 978/18 Ekim 1570 tarihinde verilmiş olduğuna da söz konusu fermanla vurgu yapılmaktadır. Çıkarılan emir şöyledir:

“Yenişehir kâdısına hüküm ki: Taht-ı kazânda olan erbâb-ı hıfz ve ahâl-i dekkâkîn Âsîtâne-i Sa'âdet-âşîyanum'a âdem gönderüp; “Bundan akdem kendü mâllarıyla kârgir dekkâkîn ü mehâzin binâ üdüriüp veyâhûd akça ile satun alup vefât eyledüklerinde oğullarına ve kızlarına intikâl idüp eytâma sebeb-i ma'âş olurdu. Ba'dehû; “Kızlara dükkân ü mahzen virilmeye.” diyü mütevellilere ahkâm virilmekle hâl-i hayâtlarında mâ-melekelerin dekkâkîn ü mehâzine virenler vefât eyledüklerinde yetîmeleri şiddet-i ihtiyâc ile muhtâc ü zelîl oldukların”

³⁸ 6 Numaralı Mübimme Defteri (972/1564-1565): Özet-Transkripsiyon-İndeks, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivleri Daire Başkanlığı Yay., Ankara 1995, s. 111-12.

*bildürüp; "kızlarına virilmek" bâbında istid'â-yı âtfet eylemeğin mezâd-i merhametümden işbu sene 978 Cemâziye'l-ülâsı'nun sekizinci gününden kızlarına dahi virilmek emridüp buyurdum ki: hük-m-i şerîf-i vâcibü'l-ittibâ'um vardukda, emrüm üzre evkâfa müte'allik dekákin ü meházinün eger kârgir binâlarıdır ve eger gayridür; anun gibi müste'cirleri vefât eyledüklerinde oğullarına ve kızlarına icâre-i mu'ayyene-i câriye ile virdürüp mütevellileri ol bâbda dahl ü ta'arruz itdürmeyüp müste'cirlerden fevtolup evlâdı kalmayanların dekákin ü meházinini ve sâir evkâfa müte'allik yerleri muktezâ-yı şer'-i şerîf üzre vakıf tarafından mütevellilere zabt u kabz itdürüp şer'-i şerîfe muhâlif bâriciden kimesneyi dahlitdürmeyesin ve bu emr-i şerîfimi sicill-i mahfûza kayditedükden sonra ellerinde ibkâ eylesin ki, dâyimâ mazmûn-ı hümayûnu ile amel oluna, şöyle bilesin."*³⁹

Dükkân ve mahzenlerin kız çocuklara intikali ve kiralanması sorunu daha sonraki yıllarda da devam etmiş ve yukarıdaki fermanın benzeri 985/1577'de bu defa yine Ayasofya Vakıfları'na mahsus olmak üzere İstanbul kadısına gönderilmiştir. Buradaki esnaf ve zanaatkârlar da, en önemli dayanaklarından biri olan 8 Cemaziyelevvel 978/18 Ekim 1570 tarihli fermana atıfta bulunarak kızlara intikal hakkını öngören hükmün yenilenmesini talep etmişlerdir:

"Mevlâna'l-hâkimi bi mabrûse-i İstanbul -dâmet fezâilühü- tevki'-i refî'-i hümayûnum vâsil olucak ma'lûm ola ki mabrûse-i İstanbul'da vâki' olan erbâb-ı hıref ve ahâlî-i dekákin Âsitâne-i sa'âdetime gelip bundan akdem kendi malları ile dekákin ve meházin binâ edip veyâhud akçeleri ile satın alıp vefât ettiklerinde oğullarına ve kızlarına intikal edip eytâma sebep-i ma'âş olurdu ba'dehü kızlara dükkân ve mahzen verilmeye deyü mütevellülere ahkâm-ı şerîfe verilmekle hâl-i hayâtlarında mülklerin ve dekákin ve meházin verenler vefât ettiklerinde yetimleri şiddet-i ihtiyâca muhtâce ve zelîle oldukların bildürüp kızlarına dahi vermek bâbında istid'â-yı inâyet ettiklerinde dokuz yüz yetmiş sekiz Cumâdelülâsı'nun sekizinci gününde kızlarına dahi verilmek için hük-m-i hümayûn verildiğini bildürüp tevdid-i hük-m-i şerîfim taleb eylemeğin buyurdum ki hük-m-i şerîf-i vâcibü'l-ittibâ'um vusûl buldukda emrim üzre eğer Ayasofya'dan ve sâir ecdâd-ı izâmum enârallâhu bürbânehum evkâfıdır ve eğer sâir evkâfa müte'allik dekákin ve meházin ve kârgir binâ ve gayridür, onun gibi müste'cirleri vefât eyledüklerinde oğullarına ve kızlarına icâre-i mu'ayyene ile icâre ile verdürüp mütevellileri ol bâbda dahl ve ta'arruz ettirmeyüp müste'cirlerden fevt olup evlâdı kalmayanların dekákin ve meházin ve sâir evkâfa müte'allik yerleri muktezâ-yı şer'-i şerîf üzre vakıf tarafından zabt ve kabz ettürüp şer'-i şerîfe muhâlif bâriciden kimesneye dahl ettirmiyesin ve bu emr-i şerîfimi sicill-i mahfûza kayıd ettikden sonra ellerinde ibkâ eylesin ki dâimâ mazmûn-ı hümayûn ile amel oluna. Şöyle bilesin, alâmet-

³⁹ 12 Numaralı Mühimme Defteri: (978-979/1570-1572): Özet, Transkripsiyon ve İndeks, yay. Haz. Hacı Osman Yıldırım vd., proje yön.: İsmet Binark, c. 2, Ankara 1996, hk. 1013, s. 171 (24 L 979/10 Mart 1572).

i şerife i'timâd kılasm. Tabrîren fi evâsıtı şebri Cumâdelülâ sene hamse ve semânîn ve tis'a mi'e. Be makâm-ı Kostantıniyye."⁴⁰

Her ne kadar yukarıdaki iki fermanla atıfta bulunulan 1570 tarihli fermanla vakıf yerlerin intikalinde kız çocuklarına hak tanınmış gibi görünse de, bu konuda uzun bir dönem boyunca ihtilaf yaşandığı anlaşılmaktadır. Öyle ki, icâreteynin uygulama yönünden yaygınlaşmaya başladığı 1610 yılında dahi vakıf yerlerin ancak erkek çocuklara intikal ettiğine işaret eden bir örneğe rastlanmaktadır: "... mabrûse-i İstanbul mahallâtından Elhanzâde maballesinde vâkı' ... menzîli icâre-i mu'accele ve mü'eccele ile mutasarrıf olan Ahmed Bey b. Üveys nâm kimesne vefât edip evlâd-ı zükûru kalmayıp mablûl oldukda..."⁴¹ Konunun temelden çözümlenmesi ancak icâreteynin tam anlamıyla yerleşmesinden sonra olmalıdır. Zira bu konuya dair tespit edebildiğimiz en erken tarihli kayıt 1023/1614 yılına aittir. Belgede ifade edildiğine göre, vefat eden hadika-i hassa üstadı Nasuh Bey'in aylık 5 akçe müecceleli vakıf menzili küçük kızı Fatma'ya intikal etmiştir.⁴²

988/1580 tarihli bir kayıta Üsküdar'da bir vakıf dükkânının 1000 akçe muaccele ve aylık 25 akçe müeccele ile kiralandığı görülmektedir. Burada herhangi bir zaman tahdidinin bulunmaması yanında muaccele ve müeccele ibarelerinin yer alması, kiralamayı icâreteynli kılan temel unsurlar olarak yorumlanabilir:

*"Yani'nin tasarrufunda olup ve lakin dükkada hamr bey' etmekle etrafında olan musلمانlar mute'ezzi ve mutazarrır olup refi lazım olmağın mezbur Bebram'dan bin akce ücret-i mu'accele alıp ayda yirmi beşer akce icâreye verdim dedikde bilesince bazırl olup evlad-ı vakıfdan vakfa nazır olan Mehmed Celebi b. Abdulhalim ben dabi için verdim dedikde mezkur Bebram mukurrân-ı merkûmanı vicahen tasdik etti"*⁴³

Yüzyılın sonlarına doğru muaccele ve müeccele ibareli örneklerin arttığına tanık olunmaktadır. Örneğin, 994/1586 yılında, günlük 4 akçe kirası olan icâre-i vahideli bir dükkân yandıktan sonra 5 akçe müeccele ve 20.000 akçe muaccele ile kiralanmıştır.⁴⁴

⁴⁰ İstanbul Kadı Sicilleri: Galata Mahkemesi 15 Numaralı Sicil (H. 981-1000 / M. 1573-1591), haz. Rifat Günalan - Talip Mert, proje yön. M. Âkif Aydın, ed. Coşkun Yılmaz, İSAM, İstanbul 2012, s. 287, vr. 103a/1 (Evs Ca 985/Ağustos 1577); Bu belgenin bir kopyası Edirne sicillerinde bulunmakta olup ilk defa Ö. L. Barkan tarafından kısmen yayınlanmıştır. Ö. Lütfi Barkan, "Edirne Askerî Kassamı'na Âit Tereke Defterleri (1545-1659)", *TTK Belgeler*, III/5-6 (1966): s. 157.

⁴¹ EHM ŞS, 1, 5b/4 (27 L 1018/23 Ocak 1610).

⁴² EHM ŞS, 1, 41a/1 (6 M 1023/6 Şubat 1614).

⁴³ İstanbul Kadı Sicilleri: Üsküdar Mahkemesi 51 Numaralı Sicil (H. 987-988 / M. 1579-1580), haz. Rifat Günalan, proje yön. M. Âkif Aydın, ed. Coşkun Yılmaz, İSAM Yay., İstanbul 2010, s. 150, vr. 27a/4 (17 Z 987/4 Şubat 1580). 1592 yılında da yine bir dükkânın 600 akçe muaccele ve aylık 25 akçe müeccele ile kiralandığı görülmektedir. Bk. İstanbul Kadı Sicilleri: Üsküdar Mahkemesi 84 Numaralı Sicil (H. 999-1000 / M. 1590-1591), haz. Rifat Günalan, proje yön. M. Âkif Aydın, ed. Coşkun Yılmaz, İSAM, İstanbul 2010, s. 355, vr. 58b/1 (Evl L 1000/Temmuz 1592).

⁴⁴ EHM ŞS, 4, 1a/1 (Evl N 994/Ağustos 1586).

İcâreteynin kimi ilk örneklerine bakıldığında, A. H. Berki'nin de yukarıda işaret ettiği gibi, kısa veya uzun vadeli bir zaman kaydının yer aldığı görülmektedir. Örneğin, 1588 yılında Gedik Ahmed Paşa Vakfı'na ait hamam yanında bulunan iki dükkân her yıl için 360 akçe müeccele (günlüğü 1 akçe) ve 500 akçe muaccele ile yedi yıllığına kiralanmıştır.⁴⁵ İcâreteynin yaygınlaşmaya henüz başladığı 1610 dolaylarına ait bazı örneklerde de, icâre-i vâhideli kiralamalardaki gibi, “*üç sene tamâmına varınca*” şeklinde bir süre tahdidine rastlanabilmektedir.⁴⁶ Örneğin, Nahılbend mahallesinde Haremeyn Evkâfı'na ait iki katlı bir menzil üç yıllığına kiralanmış yerlerdendir. Müeccelesinin günlük 3 akçe olduğu bu yer için 3000 akçe de muaccele alınmıştır. Ayrıca, bu süre zarfında kiracı tarafından yapılacak her türlü tamir ve inşa masrafının muacceleyle ilâve edileceği belirtilmiştir. Bu şartın, icâreteynli yerlerde uygulanan ayırıcı bir özellik olduğu özellikle vurgulanmalıdır:

*“Hümâ Hâtun bt. Abdullah Haremeyn-i Şerîfeyn fukarâsına vakf eylediği menzîli cümle tevâbi'i ile târib-i kitâb şehri guresinden üç sene tamâmına varınca yevmî üç akçe icâre-i mü'eccele ve üç bin akçe icâre-i mu'accele ile merkûm Ali Ağâ'ya tevliyetim basebiyle icâr edip ... ve menzîl-i mezbûrda kendü malından her ne binâ ihdâs ederse ettiği binâ vakfın olup sarf olunan akçesi icâre-i mu'accesine zamm olunmak üzere mezbûr Ali Ağâ'ya izîn verdim.”*⁴⁷

İcâreteynin ilk formlarında yaşanan intikal konusundaki açmaz, 17. yüzyılın ilk yıllarında tam anlamıyla çözümlenmiştir, denilebilir. Ankara sicillerinde yer alan bir kayıt bu iddiayı desteklemektedir. Buna göre, Mahmud Paşa Vakfı'ndan Ankara'da Takyeciler Çarşısı'nda bir dükkânın yarı hissesi “*alâ vecbi'l-âde icâre-i mu'accele*” ile tasarrufundayken 1611 yılında vefat eden Mehmed b. Lütfî'nin hissesi çocuklarına kalmıştır. Çocuklara vasi tayin edilen Mâhi bt. Küçük, yetimlerin ihtiyaçları için dükkândaki hisseyi 5.000 akçeye bir başkasına devretmiştir. Mâhi'nin vefatından sonra çocuklara vasi olan anneleri Âsiye bt. Musa ise, kocasının vakıftaki muaccelesinin 5.000 akçeden daha fazla olduğunu söyleyerek haksız bunun tazmin edilmesini talep etmiştir.⁴⁸ Yetim mallarının korunması bağlamında muaccele

⁴⁵ EHM ŞS, 4, 5a/3 (Evh L 996/Eylül 1588).

⁴⁶ Bu tahdiden, icâreteynin henüz tam olarak yerleşmediği yorumu çıkarılabilir. EHM ŞS, 1, 8a/2 (Evs L 1019/Aralık 1610); Haremeyn Evkafı'na ait olup icâreteynli olarak üç yıl süre ile kiralanmış iki yerle ilgili örnekler için bk. EHM ŞS, 1, 9b/1 (Evl S 1020/Nisan 1611) ve 9b/2 (8 S 1020/Nisan 1611).

⁴⁷ EHM ŞS, 1, 8a/2 (Evs L 1019/Aralık 1610); Haremeyn Evkafı'nın üç yıl süre ile icâreteynle kiraya verdiği başka örnekler için bk. EHM ŞS, 1, 9b/1 (Evl S 1020/Nisan 1611) ve 9b/2 (8 S 1020/Nisan 1611).

⁴⁸ Belge, Özer Ergenç tarafından tespit edilmiş ve literatüre kazandırılmıştır. Yaptığı değerlendirmede Ergenç, belgenin ait olduğu tarihi esas alarak icâreteynin Ankara'da da 1020/1611 yılında uygulanmaya başladığını ifade etmektedir. Ancak, söz konusu belge bir kiralama sözleşmesi olmadığı gibi, icâreteynli olan bir dükkânın, kiracının vefatı dolayısıyla yetimlerine intikal ettiğini ve sonrasındaki devir işleminde yaşandığı düşünülen bir usulsüzlük hakkındaki şikâyeti içermektedir. Buna göre, Ankara'daki ilk icâreteyn uygulaması için, belgenin taşıdığı tarihten geriye doğru bir tarihlendirme yapılması gerekmektedir. Devamındaki yorumlarında ise Ergenç, başlangıç kabul ettiği tarihten itibaren bütün vakıfların icâreteynli hale

miktarı konusunda yaşanan anlaşmazlığın yansıdığı bu kayıt, dükkânın kira sözleşmesinin 1611'den önceki tarihlerde yapıldığını açıklıkla göstermektedir. Bu da icâreteyn uygulamasının erken dönem örneklerinden birini teşkil etmiş olmaktadır.

Sonuç

İcâreteynin 1611'den sonra uygulanmaya başladığı genel olarak dile getirilmekteyse de, tespit edilen örnekler, uygulamanın bu tarihlerde tam anlamıyla resmi ve hukuki bir temele oturtulması nedeniyle yoğunlaştığı ve giderek yaygınlaştığını göstermekte, fakat ilk uygulanma tarihinin daha eskiye gittiğini ve bunun da 16. yüzyılın ikinci yarısı olduğunu ortaya koymaktadır. Ayrıca, icâreteynin temel şartlarından biri olan kız çocuklarına da intikal meselesinin 1610'lu yıllara kadar açık şekilde belirlenemediği anlaşılmaktadır.

Diğer taraftan, Bülent Köprülü'nün temel aldığı Barbaros vakfiyesinin, icâreteyn bağlamında referans olarak kabul görmesinin hatalı sonuçlara yol açtığı ve söz konusu vakfiye dolayısıyla yapılan tarihlendirmenin yanlış olduğu anlaşılmaktadır. Şöyle ki, Barbaros vakfiyesinin eldeki nüshasının 1895 yılında revize edilmiş olması, Hayreddin Paşa Vakfı ile ilgili sonraki tarihlere ait hiçbir belgede, vakfiyede görüldüğünün aksine "icâreteyn" ibaresine rastlanmaması bu yargıyı desteklemektedir.

İcâreteynin yerleştiği tarihlerde bile icâre-i vâhideli kiralama, meşru bir seçenek olarak tartışmasız kabul görmektedir. Bunun bir sonucu olarak, yeni buluşlara uyumda tabii olarak bir tereddüt yaşanmış olmalıdır. İlk zamanlarda örnekleri görülen icâreteynli bazı kiralamalarda zaman tahdidinin uygulanmak istenmesi, ileride ortaya çıkması muhtemel fihhi ve hukuki bir ihtilafın önünü almayı hedeflemiş gibi görünmektedir. Bu da icâreteynin, geleneksel kiralama yöntemlerinden bir sapma şeklinde algılandığının en açık göstergelerinden biri olarak kabul edilebilir.

Sonuç olarak, 1611 yılı icâreteynin olgunlaştırılması ve yerleşmesi bağlamında bir dönüm noktası teşkil etmiştir. Bu tarih itibarıyla icâreteyn, istisnai bir uygulama olmaktan çıkarılmış, kuralları belirlenmiş ve İmparatorluğun sonuna kadar da en çok başvurulan kiralama türü olmuştur. Ancak bundan evvel kuralları, şartları ve sınırları belirlenerek kanunlaştırılmamış, bir anlamda icâreteynin ilk formları denilebilecek türde uygulamaların varlığı da şüphesizdir.

geldiğini söyleyerek ciddi ve o nispette de yanıltıcı bir başka iddiayı ortaya atmaktadır. Bk. Özer Ergenç, "Osmanlı Şehrinde Esnâf Örgütlerinin Fizik Yapıya Etkileri", *Şehir, Toplum, Devlet: Osmanlı Tarihi Yazıları* içinde, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul 2013, s. 92-93; Belge için bk. Ankara ŞS, no. 12, s. 134, hk. 1204 (12 M 1020 / 27 Mart 1611). Belgenin transkripsiyonlu tam metni için bk. Ek-3.

Ekler

Ek-1: (*İstanbul Kadı Sicilleri: Galata Mahkemesi 15 Numaralı Sicil (H. 981-1000 / M. 1573-1591)*), haz. Rıfat Günalan, Talip Mert, proje yön. M. Âkif Aydın, ed. Coşkun Yılmaz, İSAM, İstanbul 2012, s. 257, hk. 402, vr. 91a/1 (Evh. Z 998/21 Ekim 1590).

Barbaros Hayreddin Paşa'nın, sarayını Hayreddin Paşa Medresesi'nin ihtiyaçları için vakf ettiği ve gelirin icâre ile sağlanması

Oldur ki sâhibü'l-hayrât ve'l-hasenât merhûm ve mağfûr el-muhtâc ilâ rahmeti Rabbihi'l-gafûr kapudân Hayreddin Paşa -enârallâhu merkadehûnun- evlâd-ı utekâsından iftihârü'l-kazâ Hüseyin Çelebi b. Kasım ve kıdvetü'l-emâsil Ali Çelebi b. İskender ve Memi Bey b. Mustafa nâm kimesneler meclis-i şer'î şerîfe merhûm-ı mezbûrun sulbî oğlu Hasan Paşa'nın kızı merhûme Belkıs Hâtun'un evlâdı kıdvetü'l-emâcid ve'l-ekârim Mahmud Bey ve Ahmed Bey taraflarından husûs-ı âti'z-zikre Nasuh Halife b. Abdullah ve Mustafa Çelebi b. Mahmud şehâdetleriyle vekâleti sâbite olan fahrü'l-akrân Receb Bey b. Osman nâm kimesneyi ihzâr ve muvâcehesinde takrîr-i kelâm ve bast-ı merâm kılıp mahmiye-i Galata müzâfâtından Beşiktaş nâm mevzi'de bir tarafı Rıdvan b. Abdullah mülkü ve bir tarafı Sirkeci Bahşâyış vakfı ve bir tarafı vâdiye ve bir tarafı deryâ ve bir tarafı Dîvâne Birâder hamamı ve bir cânibi tarîk-i âm ile mahdûd olup dâhilen ve hâricen nice odaları ve bahçeleri müstemil olup Hayreddin Paşa Sarayı demekle ma'rûf sarayın merhûm-ı mezbûr dâhilinde olan odalarını tevâbî' ve levâhıkı ile evlâdına ve evlâd-ı evlâdına ve evlâd-ı evlâdına ve evlâd-ı evlâdına batnen ba'de batnin, karnen ba'de karnin vakf edip ba'de'l-inkırâz utekâsına ve evlâd-ı utekâsına ve evlâd ve evlâd-ı utekâsına batnen ba'de batnin şart edip **ba'de'l-inkırâz icâreye verilip** mahsûlü merkûm sarayın kurbunda binâ eylediği medrese-i şerîfin mühimmâtına sarf oluna ve yine vâdi tarafında olan odaları önünde bahçesiyle merhûm-ı mezbûr hâl-i hayâtında ve kemâl-i sıhhatinde utekâsına ve evlâd-ı utekâsına ve evlâd-ı evlâd-ı utekâsına vakf ve haps edip ba'de'l-inkırâz merkûm sarayın kurbunda zikr olunan medrese-i şerîfenin mühimmâtına sarf oluna deyû şart edip teslim-i mütevellî ve tescil-i şer'î eylemiştir. Hâlen evlâd-ı utekâdan olduğumuz sebepten da'vâ ve taleb ederiz dediklerinde vekil-i mezbûrdan vâkî' hâl suâl olundukda inkâr ile cevâb vericek müdde'ıyyûn-ı mezbûrundan da'vâlarına mutâbık beyyine taleb olundukda meclis-i şer'de huzûru müte'azzir olup hâlâ Medîne-i münevvere sallallâhu alâ sâkinihâ da mütemekkin olan fahrü's-sulehâ Şeyh Ömer b. Abdullah ağzından şehâdet eden Hasan Efendi b. Mehmed el-İmâm ve Hüseyin Bey b. Abdullah ve Mustafa Bey b. Abdullah ve Hamza Bey b. Abdullah ve yine hâssa reislerden olup kezâlik meclis-i kazâda huzûru müte'azzir olup Kara Kadı demekle ma'rûf fahrü'l-emâcid ve'l-ekârim ağzından ve Hamza Bey ağzından şehâdet eden İbrahim Çelebi b. Mahmud el-İmâm ve Hızır Çelebi b. Şaban ve Nebi b. Mustafa el-İmâm nâm kimesneler meclis-i şer'î şerîfde hâzırûn olup şehâdet-i şer'iyye eylediler ki şahid-i aslımız olan mezbûra Şeyh Ömer ve Gâzi Bey ve Hamza Bey bizim katımızda şehâdet-i şer'iyye edip dediler ki merhûm-ı mezbûr ed-dâric ilâ rahmeti Rabbihi'l-gafûr Hayreddin Paşa hâl-i hayâtında zikr olunan sarayının dâhilinde olan odalarını cem' tevâbî' ve levâhıkı evlâdına ve evlâd-ı evlâdına batnen ba'de batnin ve neslen ba'de neslin ve ba'de'l-inkırâz utekâsına ve evlâd-ı utekâsına ve evlâd-ı evlâd-ı utekâsına batnen ba'de batnin ve karnen ba'de karnin **ba'de'l-inkırâz icâreye** verilip ale'l-usûl medrese-i mezbûreye sarf ve harc oluna deyû vakf ve haps edip ve yine saray-ı mezbûrun hâricinde olan odalarını ve önünde olan bahçesini utekâsına ve evlâd-ı utekâsına ve evlâd-ı evlâd-ı utekâsına vakf ve haps edip

ve ba'de'l-inkırâz hâkimü'l-vakt ma'rifetiyle **icâreye verilir** mahsûlü medrese-i mezbûreye sarf oluna deyû şart eyledi. Teslîm-i mütevellî ve tescîl-i şer'î olmuştur. Bi'l-fi'l zikr olunan odalar cemî' tevâbi' ve levâhıkı ile vech-i meşrûh üzre vakf-ı mezbûr husûsuna şâhidleriz ve şehâdet dahi ederiz deyû şehâdet edip [91b] ve bizi bu husûs-ı mezbûra işhâd eylediler. Biz mezbûrûnun şehâdetine şehâdet ederiz deyû zikr olunan fer'î şâhidleri şehâdet edip şehâdetleri ba'de ri'âyeti şerâiti'l-kabûl hayyiz-i kabûl olduktan sonra mücebi ile hükm olunup vâkî' hâl talebleriyle ketb ve tahrîr olunup yedlerine def' olundu ki vakt-i hâcetde kâtı'-ı kıl ü kâl ola. Tahrîren fî evâhiri şehri Zilhicce lî sene semânîn ve tis'ine ve tis'a mi'e.

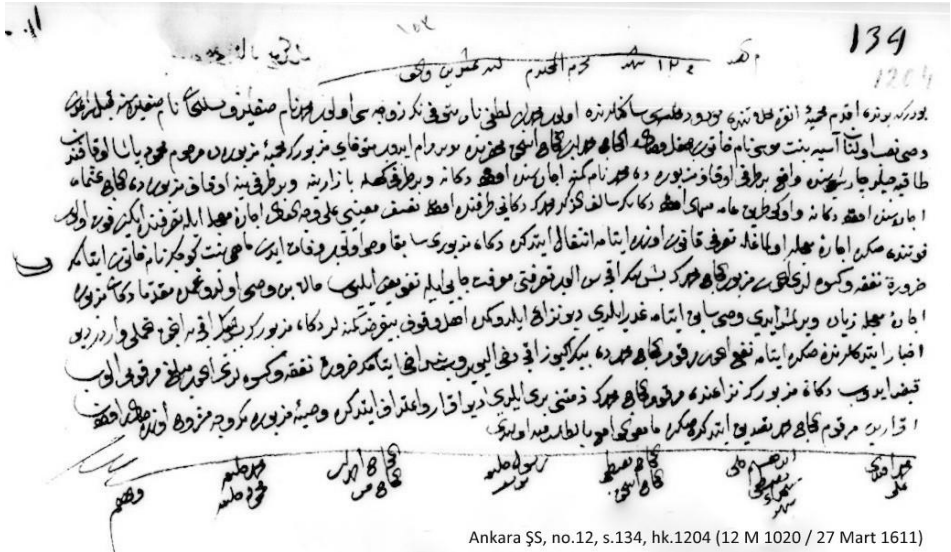
Şuhûdü'l-hâl: El-Hâc Nebi b. Hızır, Mustafa Çelebi b. Mahmud, Mustafa Bey [b.] Abdullah, Ali Bey b. Abdullah, Ali (...) b. Abdullah, Nasuh b. Abdullah el-İmâm, Osman [b.] Abdullah, Mahmud Bey b. İskender el-Müezzîn, Mahmud b. Hüsâm, el-Hâc Seyfullah [b.] Abdullah, Hasan b. Abdullah ve gayruhüm mine'l-hâzırîn.

Ek-3: İcâreteynin 1611'den daha eski tarihlere uzandığına işaret eden bir sicil kaydı

Ankara ŞS, no. 12, s. 134, hk. 1204 (12 M 1020 / 27 Mart 1611).

[Yev]mül'-ehad fi 12 şehr-i Muharremi'l-muhterem li-sene işrin ve elf.

Budur ki, bundan akdem mahmiye-i Ankara mahallâtından Mevdud mahallesi sâkinlerinden olup Mehmed b. Lütîfî nâm müteveffanın zevcesi olup Mehmed nâm sagır ve Neslihan nâm sagiresine meclis-i şer'îden vasî nasb olunan Âsiye bt. Musa nâm hâtun mahfel-i kazâda el-Hâc Mehmed b. el-Hâc İshak mahzarında takrir-i merâm edip müteveffâ-yı mezbûrun mahmiye-i mezbûrede merhûm Mehmed Mahmud Paşa Evkâfî'ndan Takyeciler Çarşısında vâki' bir tarafı evkâf-ı mezbûreden Mehmed nâm kimesne icâresinde olan dükkâna ve bir tarafı kehle pazarına ve bir tarafı yine evkâf-ı mezbûreden el-Hâc Osman icâresinde olan dükkâna ve önü tarik-i âmma müntehi olan dükkânın sâlifü'z-zikr Mehmed'in dükkânı tarafında olan nısf-ı mu'ayyeni alâ vechi'l-âde icâre-i mu'accele ile tasarrufunda iken fevt olup fevtinden sonra icâre-i mu'accele olmağla tasarrufu kânûn üzre eytâma intikâl ettikde dükkân-ı mezbûru sâbikan vasî olup vefât eden Mâhi bt. Küçük nâm hâtun eytâmın zarûret-i nafaka ve kisveleri için mezbûr el-Hâc Mehmed'in beş bin akçesin alıp tasarrufunu ma'rifet-i câbi ile tefvîz eyleyip hâlen ben vasî olduğumda mukaddemâ dükkân-ı mezbûra icâre-i mu'accele ziyâde verilmiş idi vasî-i sâbık eytâma gadr eyledi deyû nizâ' eylediğimde ehl-i vukûf bî-garaz kimesneler dükkân-ı mezbûrun beş bin akçeye ancak tahammülü vardır deyû ihbâr ettiklerinden sonra eytâma nef' için merkûm el-Hâc Mehmed'den bin iki yüz akçe dahi alıverip ben dahi eytâmın zarûret-i nafaka ve kisveleri için meblağ-ı merkûmu alıp kabz edip dükkân-ı mezbûrun nizâ'ından merkûm el-Hâc Mehmed'in zimmetini berî eyledi[m] deyû ikrâr ve itirâf ettikde vasiyye-i mezbûrenin vech-i meşrûh üzre sâdır olan ikrârın merûm el-Hâc Mehmed tasdik ettikden sonra mâhüve'l-vâki' bi't-taleb kayd olundu. Şuhûdü'l-hâl: Mehmed Efendi Ali, İbrahim Çelebi Mustafa Kethüdâ-i şehr, el-Hâc Mustafa b. el-Hâc İshak, Resul Halife b. Yusuf, el-Hâc Ahmed b. el-Hâc Hasan, Mehmed Halife b. Mahmud Halife ve gayruhum.

Ankara ŞS, no.12, s.134, hk.1204 (12 M 1020 / 27 Mart 1611)

Kaynaklar

Arşiv Belgeleri / Şer'iyye Sicilleri

Başkanlık Osmanlı Arşivi (BOA)

Cevdet Evkaf (C.EV), 23/1138

Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi (VGMA)

Defter no: 571

İSAM Kütüphanesi Arşivi (Şer'iyye Sicilleri / ŞS)

Ankara ŞS, no. 12

İstanbul ŞS, no: 3

Üsküdar ŞS, no: 18

Evkaf-ı Hümayun Müfettişliği ŞS, no: 1, 4, 48, 54

Eyüb ŞS, no: 3, 19

Yayınlanmış Fetva Mecmuası, Şer'iyye Sicilleri ve Mühimmeler

6 Numaralı Mühimme Defteri (972/1564-1565): *Özet-Transkripsiyon-İndeks* (1995). Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivleri Daire Başkanlığı Yay., Ankara.

12 Numaralı Mühimme Defteri: (978-979/1570-1572): *Özet, Transkripsiyon ve İndeks* (1996). Yayına hazırlayan: Hacı Osman Yıldırım ve öte., proje yön.: İsmet Binark, c. 2, Ankara.

44 *Düstur (1. Tertip)* (1289). 1. Kısım, Matbaa-i Âmire, İstanbul.

İstanbul Kadı Sicilleri: Galata Mahkemesi 15 Numaralı Sicil (H. 981-1000 / M. 1573-1591), (2012). Haz. Rıfat Günalan, Talip Mert, proje yön. M. Âkif Aydın, ed. Coşkun Yılmaz, İSAM Yayınları, İstanbul.

İstanbul Kadı Sicilleri: Hasköy Mahkemesi 5 Numaralı Sicil (H. 1020-1053 / M. 1612-1643) (2011). Haz. Baki Çakır ve öte., proje yön. M. Âkif Aydın, ed. Coşkun Yılmaz, İSAM Yayınları, İstanbul.

İstanbul Kadı Sicilleri: İstanbul Mahkemesi 3 Numaralı Sicil (H. 1027 / M. 1618) (2010). Haz. Yılmaz Karaca ve öte., proje yön. M. Âkif Aydın, ed. Coşkun Yılmaz, İSAM, İstanbul.

İstanbul Kadı Sicilleri: Rumeli Sadâreti Mahkemesi 56 Numaralı Sicil (H. 1042 - 1043 / M. 1633) (2011). haz. Fuat Recep ve Sabri Atay, proje yön. M. Âkif Aydın, ed. Coşkun Yılmaz, İSAM Yayınları, İstanbul.

İstanbul Kadı Sicilleri: Üsküdar Mahkemesi 51 Numaralı Sicil (H. 987-988 / M. 1579-1580) (2010). Haz. Rıfat Günalan, proje yön. M. Âkif Aydın, ed. Coşkun Yılmaz, İSAM Yayınları, İstanbul.

İstanbul Kadı Sicilleri: Üsküdar Mahkemesi 84 Numaralı Sicil (H. 999-1000 / M. 1590-1591) (2010). Haz. Rıfat Günalan, proje yön. M. Âkif Aydın, ed. Coşkun Yılmaz, İSAM Yayınları, İstanbul.

Şeyhülislam Meşrebzâde Mehmed Arif Efendi (derleyen), *Câmiu'l-İcâreteyn*, (haz.: Süleyman Kaya, Emine Toprak, Nilüfer Kaval Koss, Zehra Mercan), Klasik, İstanbul 2019.

Makale ve Kitaplar

- Akgündüz, Ahmed, “İcâreteyn”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 21, İstanbul 2000, s. 389-391.
- _____, *İslâm Hukukunda ve Osmanlı Tatbikatında Vakıf Müessesesi*, 2. bs., OSAV, İstanbul 1996.
- Aydın, M. Âkif, *Türk Hukuk Tarihi*, 6. bs., Hars Yay., İstanbul 2007.
- Bardakoğlu, Ali, “İcâre”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 21, İstanbul 2000, s. 379-388.
- Barkan, Ö. Lütfi, “Edirne Askerî Kassamı’na Âit Tereke Defterleri (1545-1659)”, *TTK Belgeler*, III/5-6, (1966), s. 1-479.
- _____, “Süleymaniye Cami ve İmareti Tesislerine Âit Yıllık Bir Muhasebe Bilançosu 993/994 (1585/1586)”, *Vakıflar Dergisi*, IX, (1971), s. 109-161.
- Barnes, John Robert, *An Introduction to Religious Foundations in the Ottoman Empire*, Brill, Leiden, 1986.
- Berki, Ali Himmet, *Vakıflar*, 2. bs., Aydınlik Basımevi, İstanbul 1946.
- Beyaztaş, Murat, *İslam Hukukunda Vakıf Gayri Menkullerinin Kiraya Verilmesi Usulleri ve İcâreteyn*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2001.
- _____, *İslâm Hukukunda Vakıfların Tağyiri ve İstibdâli*, Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Konya 2016.
- Ergenç, Özer, “Osmanlı Şehrinde Esnâf Örgütlerinin Fizik Yapıya Etkileri”, *Şehir, Toplum, Devlet: Osmanlı Tarihi Yazıları* içinde, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul 2013, s. 85-93.
- Genç, Mehmet, “Klâsik Osmanlı Sosyal-İktisadî Sistemi ve Vakıflar”, *Vakıflar Dergisi*, 42, (2014), s. 9-18.
- Hoexter, Miriam, “Adaptation and Changing Circumstances: Perpetual Leases and Exchange Transactions in Waqf Property in Ottoman Algiers”, *Islamic Law and Society*, 4/3, (1997), s. 319-333.
- İpşirli, Mehmet, “Arşiv Belgelerine Göre İstanbul Vakıf Evleri”, *Tarih Boyunca İstanbul Semineri: Bildiriler (29 Mayıs - 1 Haziran 1988)*, (ed. Mübahat Kütükoğlu), İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 1989, s. 183-196.
- İşeri, Ahmet, “Vakıflar: Medenî Kanun’dan Önceki ve Sonraki Vakıf Nev’ileri ve Hukukî Mahiyetleri”, *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, XXI/1-4, (1964), s. 199-280.
- Kaya, Süleyman, *Osmanlı Hukukunda İcâreteyn*, Klasik, İstanbul 2014.
- Köprülü, Bülent, “Evvvelki Hukukumuzda Vakıf Nev’iyetleri ve İcâreteynli Vakıflar”, *İÜ Hukuk Fakültesi Mecmuası*, 18/1-2, (1952), s. 215-257.
- Köprülü, Fuad, “Vakıf Müessesesinin Hukukî Mahiyeti ve Tarihi Tekâmülü”, *Vakıflar Dergisi*, II, (1942), s. 1-35.
- Kurt, İsmail, *Para Vakıfları: Nazariyat ve Tatbikat*, Ensar Neşriyat, İstanbul 1996.
- Lowry, Heath W., “Lingering Questions Regarding the Lineage, Life & Death of Barbaros Hayreddin Paşa”, *Frontiers of the Ottoman Imagination: Studies in Honour of Rboads Murphey* içinde, (ed. Marios Hadjianastasis), Brill, Leiden 2014, s. 185-212.
- Mardin, Ebul Ula, *Toprak Hukuku Dersleri*, Cumhuriyet Matbaası, İstanbul 1947.

- Murphey, Rhoads, “Disaster Relief Practices in Seventeenth-Century Istanbul: A Brief Overview of Organizational Aspects of Urban Renewal Projects Undertaken in the Aftermath of Catastrophic Fires”, *International Congress on Learning and Education in the Ottoman World (Istanbul, 12-15 April 1999)*, (ed. Ali Çaksu), IRCICA, İstanbul 2001, s. 45-62.
- Orbay, Kayhan, “İcâreteyn Hakkında”, *Osmanlı Sosyal ve Ekonomik Tarihi: Prof. Dr. Yılmaz Kurt Armağanı*, (ed. Hatice Oruç, Muhammet Ceyhan), Akçağ Yayınları, Ankara 2016, s. 83-92.
- Ömer Hilmi Efendi, *İthâf’ül-Ablâf fî Ahkâm-il Evkâf*, Vakıflar Genel Müdürlüğü Yay., Ankara 1977.
- Özcan, Tahsin, *Osmanlı Para Vakıfları: Kanûnî Dönemi Üsküdar Örneği*, TTK, Ankara 2003.
- Öztürk, Nazif, *Menşe’i ve Tarîhî Gelişimi Açısından Vakıflar*, Vakıflar Genel Müdürlüğü Yay., Ankara 1983.
- Pakalın, M. Zeki, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, 2, MEB, İstanbul 1993.
- Pantık, Ramazan, “Osmanlı’da İcâreteyn Uygulaması Hakkında Yeni Değerlendirmeler”, *Vakıflar Dergisi*, 48, (2017), s. 75-104.
- Pay, Salih, *Bursa İvaz Paşa Külliyesi*, Eğit-San Yayınları, Bursa 1996.
- Sıtkı (Sıdkî), *Gedikler*, (haz. Kamil Ali Gıynaş), Ahilik Kültürünü Araştırma Merkezi Yay., Ankara 2004.
- Yediyıldız, Bahaeddin, XVIII. *Yüzyılda Türkiye’de Vakıf Müessesesi: Bir Sosyal Tarih İncelemesi*, TTK, Ankara 2003.
- Yıldız, Kenan, “Süleyman Kaya, *Osmanlı Hukukunda İcâreteyn* kitabının tanıtımı”, *Osmanlı Araştırmaları*, 47, (2016), s. 464-467.
- Yüksel, Hasan, *Osmanlı Sosyal ve Ekonomik Hayatında Vakıfların Rolü (1585-1683)*, Dilek Matbaası, Sivas 1998.

SELANİK MEVLEVÎHÂNESİ (EVKÂFI VE YÖNETİM SORUNLARI)

Cengiz Parlak*

Öz

XVII. yüzyılın başında Ekmekçizâde Defterdar Ahmed Paşa tarafından Selanik surlarının dışında kuzey-batı tarafında yüksek bir mevkiye inşa ettirilip vakıf kurulan Selanik Mevlevîhânesi, bölgesinde Mevlevîliğin cazibe merkezi haline gelmeye başlamıştır. Mevlevî tarikatının Osmanlı Devleti sınırları içindeki gücünün XVII. yüzyıldan itibaren artması, bütün mevlevîhâneler üzerinde devletin denetimlerinin fazlaşmasına ve mevlevîhânelerin şeyhlerinin atanmasında dahi özellikle Şeyhülislam makamının etkili olmasına sebep olmuştur. Selanik Mevlevîhânesi de gelirleri yüksek olan vakıflarıyla dikkat çekmeye başlayıp, devletin bu tür denetimlerine de maruz kalarak, XVII. yüzyılın içinde şeyhinin atanmasında dahi Şeyhülislamın etkisi görülmüştür. Özellikle XVII. yüzyılın sonundan başlayarak mevlevîhânenin şeyhliğine aynı aileden kişilerin atanmasıyla, bu süreç XX. yüzyıla kadar devam etmiştir. Diğer taraftan aynı ailenin üyelerinin iki yüz yıldan fazla bir zaman diliminde yönetimde bulunması, bilhassa vakıf mülklerinin ve gelirlerinin idaresi hususunda çok sayıda sorunun ortaya çıkmasına ve belgelere yansımaya yol açmıştır. Bunlara ek olarak mevlevîhâne şeyhlerinin kardeşleri ve onların çocukları arasında şeyh vazifesine gelebilmek amacıyla önemli çekişmeler de yaşanmıştır. Biz de çalışmamızda mevlevîhânenin kuruluş sürecini, şeyhlerini, vakıf görevlilerini, gelir getiren mülkleri ile özellikle yönetimle ve vakıflarıyla ilgili yaşanan sorunlarını arşiv belgelerine yansıyan bilgilerle açıklayıp anlatmaya çalışacağız.

Anahtar Kelimeler: Mevlevîlik, Selanik, Evkâf, Şeyh, Ekmekçizâde

Selanik Mevlevihane (Its Endowments and Administrative Problems)

Abstract

Selanik Mevlevihane (Salonica Mawlawi/Whirling Dervish House), constructed by Ekmekçizade Defterdar Ahmed Paşa outside Salonican city walls in the early 17th century at a high location in the north-western part of the town where a pious foundation was established, had become an attraction center for Mawlawiyya at that region. The rise of Mawlawi order in the Ottoman lands since the 17th century paved the way for the intensification of

* Dr. Öğr. Üyesi, *Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü*, Terzioğlu Yerleşkesi, 17100, Çanakkale/Türkiye, cparlak@comu.edu.tr, Orcid ID: 0000-0002-2830-1484

state supervision over all mevlevihanes and the rising influence of Shaykh al-Islam Office on appointing Mevlevihane sheikhs. Selanik Mevlevihane attracted attention of authorities thanks to its high-income generating endowments, and was subjected to such kind of state supervision. Moreover, Shaykh al-Islam's role in appointing the sheikh of Selanik Mevlevihane became visible in the 17th century. This supervision starting with the appointment of its sheikhs from the same family went on from the late 17th to the 20th centuries. The control of members from the same family over the management of Mevlevihane for two hundred years caused several problems regarding the assets and income of endowments. Additionally, striking conflicts among the children and siblings of sheikhs to take the control of Mevlevihane emerged. This study aims to explain the founding process, sheikhs, officers, income assets of Mevlevihane, and especially the problems about its administration and endowments reflected in the archival documents.

Keywords: Mawlawiyya, Salonica, Foundations, Shaykh, Ekmekçizâde

Giriş

Mevlânâ Celâleddin-i Rûmî'ye (ö. H. 672/M.1273) bağlanan Mevleviyye tarikati, ilk başlarda Anadolu'daki diğer tasavvuf akımları gibi âdâb ve erkânı belirlenmiş ve tekke düzeni kurulmuş klasik bir tarikat niteliğinde değildi. Mevlânâ ders verdiği medresenin yanına, oğlu Sultan Veled'in ısrarları üzerine yoksullar için birkaç oda yapılmasına izin vermişti. Bu odaların ayrıca medresenin toplantı odası olarak da kullanılması, Mevlânâ'nın sağlığında medresenin küçük bir tekke mahiyeti taşıdığını da göstermesi açısından önemliydi¹. Ancak bu dönemde Mevlevîliğe bir tarikat denilmesine imkân yoktu². Mevlânâ'nın ölümünden sonraki süreçte onun görüşlerini benimseyen dostlarının yönecekleri bir merkez olan Mevlânâ türbesini onun halifesi olan Çelebi Hüsameddin yaptırmış olup, bundan sonra burası bir ziyaretgâh halini almış ve vakıflar kurulmuştu. Türbeye imam, müezzin, hafız, mesnevî-hân ve hademe tayin edilmiş ve bu görevliler için kurulan vakıflardan gelir temin edilmeye başlanmıştı³.

Mevlevî mensupları tarafından tarikatın kurucusu olarak görülen Sultan Veled, babası öldükten sonra Çelebi Hüsameddin'i (ö. H. 683/M. 1284) şeyh tanımış ve onun ölümüne kadar ona uymuştur. Daha sonra yedi yıl kadar Bektemüroğlu Şeyh Keremeddin'in manevi terbiyesi altında irşad devresini geçirek, H. 691/M. 1292 yılında tam anlamıyla Mevlevîliğin başına gelmiştir⁴. Babasının ideolojisini

1 Bahrihüda Tannıkorur, "Mevleviyye", *TDVİA*, C.29, İstanbul 2004, s. 468.

2 Abdülbâki Gölpınarlı, "Mevlevîlik", *İA*, C.8, İstanbul 1979, s. 166.

3 Abdülbâki Gölpınarlı, *Mevlânâ'dan Sonra Mevlevîlik*, İstanbul 1983, s. 24-25; Ayrıca Mevlânâ Dergâhı Vakıfları ve vakfiyeleri ile ilgili bir değerlendirme için Bkz. İbrahim Ateş, "Hz. Mevlânâ Dergâhı ile İlgili Vakıf ve Vakfiyeler", *IX. Vakıf Haftası Kitabı*, Ankara, s. 29-56.

4 Gölpınarlı, *Mevlânâ'dan Sonra*, s. 27-35.

benimseyen Sultan Veled, teşkilatçı bir karaktere sahip olduğundan Mevlevîlik tarikatını geliştirme çabası içine girmiştir⁵. Anadolu'da babasının görüşlerini yayabilmek, vakfın gelirlerini arttırmak ve yeni vakıflar kurmak amacıyla, siyasî iktidarı temsil eden Moğol valileri, Selçuklu hanedan mensupları ve Türkmen beyleriyle iyi ilişkiler kurmuştu⁶. Daha sonra yetiştirdiği halifelerini Anadolu'da Kırşehir, Erzincan ve Amasya'ya göndererek buralarda zaviyeler yaptırıp, bunların giderleri için gelir getiren mülkler vakfetmiş ve böylece Mevlevîliğin yayılmasında ilk adımların atılmasını sağlamıştı⁷.

Sultan Veled'in ölümünden sonra Mevlevîliği oğlu Ulu Arif Çelebi temsil etmeye başlamıştır⁸. Onun bu makama geçmesiyle Mevlevîlik, Mevlânâ soyundan gelen "çelebi" unvanlı şeyhler tarafından yönetilmeye başlanmış ve Konya'daki Mevlânâ Dergâhı ve çelebilik makamı tarikatın yönetim merkezi durumuna gelmiştir⁹. Arif Çelebi babasının yaşadığı yıllarda ve ölümünden sonra dahi, Mevlevîliğin Anadolu'da etkin bir tarikat olarak yayılmasını sağlamak amacıyla birçok şehre geziler düzenlemiş ve buralarda zaviyeler kurulmasını sağlamıştır¹⁰. Bu aşamada Ulu Arif Çelebi ve babası Mevlevî zaviyelerinin Anadolu'da etkin olmasında bir başarı elde etmişler ve zaviyeler için vakıflar kurulmasında da öncü olmuşlardır.

Osmanlı Devleti'nde ise Mevlevîliğin rağbet görmeye başladığı dönem Sultan II. Murad'ın (1421-1451) iktidar yıllarındadır¹¹. İlk mevlevihane 1434 yılında Sultan II. Murad tarafından Edirne'de tekke ve semâhâne şeklinde Muradiye adıyla kurulmuştur¹². Anadolu'da ve Balkanlarda Osmanlı Devleti'nin hâkimiyet alanları içindeki köylerde, kasabalarda ve şehirlerde mevlevihaneler ve Mevlevî tekkeleri özellikle XV. yüzyılın ikinci yarısından itibaren artmaya başlamıştır. 1462 yılında İshakoğlu İsa Bey Saraybosna'da bir tekke inşa ettirmiş ve vakıf kurmuştur. Vakfiyesinde hangi tarikata mensup olduğu belirtilmese de, İsa Bey'in Üsküp'te kurduğu tekkenin vakfiyesinde Mevlevî tarikatından olduğu belirtilmiştir¹³. Saraybosna'daki tekkeden başka XV. ila XVIII. yüzyıllar arasında Balkanlar'da

⁵ Gölpınarlı, *a.g.e.*, s. 35.

⁶ Tanrıkorur, "Mevleviyeye", s. 468.

⁷ Gölpınarlı, *Mevlânâ'dan Sonra*, s. 44-45.

⁸ Gölpınarlı, *a.g.e.*, s. 69.

⁹ Tanrıkorur, "Mevleviyeye", s. 468.

¹⁰ Gölpınarlı, *Mevlânâ'dan Sonra*, s. 92-95; Feridun M. Emecen, "Saruhanoğulları ve Mevlevîlik", *Ekrem Hakki Ayverdi Hâtrâ Kitâbı*, İstanbul 1995, s. 284-286.

¹¹ Halil İnalçık, "Murad II", *İA*, C.8, İstanbul 1979, s. 614.

¹² Rıdvan Canım, "Edirne Muradiye Mevlevihânesi ve Edirneli Mevlevî Şairleri", *Türk Kültürü, Edebiyatı ve Sanatında Mevlânâ ve Mevlevîlik Ulusal Sempozyumu 14-16 Aralık 2006 Konya*, Konya 2007, s. 292; Edirne Muradiye Cami ve İmareti Evkafı için Bkz. M. Tayyib Gökbilgin, *XV. Ve XVI. Asırlarda Edirne ve Paşa Lînasındaki Has Mukataa, Mülk ve Vakıfları*, İstanbul 2007, s.203-210.

¹³ Metin İzeti, *Balkanlar'da Tasavvuf*, Gelenek Yayıncılık, İstanbul 2004, s. 127-128; Serdar Ösen, "Balkanlarda Mevlevîliğin Yayılması ve Kurulan Mevlevihâneler", *Yeni Türkiye, Rumeli Balkanlar Özel Sayısı II*, Sayı 67, s. 1800.

Üsküp, Mostar, Manastır, Kosova, Belgrad, Niş, Elbasan, Filibe, Vodine (Vidin), Peçoy (Peç),Yenişehir (Larissa), Midilli, Sakız, Siroz (Serez) ve Atina gibi şehirlerde de mevlevîhaneler ve Mevlevî tekkeleri kurulmuştur¹⁴. Balkanlarda bir diğer Mevlevî tekkesi ise Selanik Mevlevîhânesi'dir. Âsitane konumunda olmayan mevlevîhâne¹⁵, bölgedeki ilk ve önemli Mevlevî dergâhlarındandır.

Mevlevîhâne'nin Kuruluşu

Günümüzde Yunanistan sınırları içinde bulunan Selanik şehri Venedik hâkimiyeti altında iken Osmanlı Devleti tarafından 1430 yılında fethedilmiştir¹⁶. Selanik'te ilk mevlevîhânenin kurulması ise XVII. yüzyılın başlarındadır. Edirneli Ekmekçizâde ailesinden olan ve cizyedârlık, muhassıllık, mukataacılık, ordu defterdarlığı, baş defterdarlık, Rumeli Beylerbeyliği ve vezirlik görevlerini yapmış olan Ekmekçizâde Defterdar Ahmed Paşa mevlevîhâneyi inşa ettirmiştir ve onun için bir vakıf kurmuştur¹⁷. Mevlevîhânenin inşa tarihi ile ilgili olarak A. Süheyl Ünver 1615 yılını belirtmekte¹⁸, bazı diğer çalışmalarda da bu tarih verilmektedir¹⁹. Bir araştırmacı ise mevlevîhânenin 1608-1618 yılları arasında kurulup faaliyete geçtiğini ifade etmektedir²⁰. Bütün bunlarla birlikte kuruluş tarihini tespit etme aşamasında en önemli belge niteliğini taşıyan mevlevîhânenin vakfiyesi ise bulunamamıştır²¹. Ancak Ahmed Paşa Yenişehir'de (Larissa) Gazi Ömer Bey Camii yanında bulunan zaviye

¹⁴ Gölpınarlı, *Mevlânâ'dan Sonra*, s. 334-335; Sezai Küçük, *Mevlevîliğin Son Yüzyılı*, İstanbul 2003, s. 312-313; İzeti, *Balkanlar'da Tasavvuf*, s. 126; Mehmet Önder, "Konya Mevlânâ Dergâhı Arşivi ve Mevlevîhâneler", *Osmanlı Araştırmaları*, XIV, İstanbul 1994, s. 141-142; Ösen, *Balkanlarda Mevlevîliğin Yayılması*, s. 1799-1812; Gabor Agoston, "Macaristan'da Mevlevilik ve İslâm Kültürü", *Osmanlı Araştırmaları*, XIV, İstanbul 1994, s. 6.

¹⁵ Gölpınarlı, *Mevlânâ'dan Sonra*, s. 335.

¹⁶ M. Tayyib Gökbilgin, "Selanik", *İA*, C.10, İstanbul 1979, s. 341-342; Melek Delilbaşı, "Selanik ve Yanya'da Osmanlı Egemenliğinin Kurulması", *Bellekten*, LI/199, s. 84; Machiel Kiel, "Selanik", *TDVİA*, C.36 İstanbul 2009, s. 353.

¹⁷ Cengiz Parlak, "Gümölcine'de Kurulmuş Olan Defterdar Ahmed Efendi Vakfı (XVII-XVIII. Yüzyıllar)", *Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt: 5, Sayı: 10, Temmuz 2015, s. 202-206.

¹⁸ A. Süheyl Ünver, "Selânîk Mevlevîhanesi 1913-1915", *Mevlâna Yıllığı*, Turizm Derneği, Konya, 1963, s. 32.

¹⁹ Nathalie Clayer, "Trois Centres Mevlevis Balkaniques Au Travers Des Documents D'archives Ottomans; Les Mevlevihane, D'Elbasan, De Serez, Et De Salonique", *Osmanlı Araştırmaları*, XIV, İstanbul 1994, s. 19.

²⁰ Mehmet Ali Gökaçtı, "Balkanlarda Mevlevîliğin Gelişimi ve Selânîk Mevlevîhanesi", *Tarih ve Toplum*, Eylül 2000, XXXIV/201, s. 51.

²¹ 1875 yılında vakfın vakfiyesine ulaşamadığı anlaşılmaktadır. Ahmed Paşa'nın Selanik Mevlevîhânesi fukara ve dervişlerine vakfettiği bir değerirmen ile Selanik'te Harman Karyesi'ndeki arazinin mirî arazi olup olmadığına dair sonuçlanamayan bir durum ortaya çıkmış ve burada vakfiyenin yandığından ve defterhane-i âmirede dahi kaydı bulunmadığından Evkâf Mektûbî Kalemi'nden, Selanik Vilayeti'ne ve evkaf muhasebeciliğine durumun araştırılmasına dair yazı yazılmıştır. Bkz. BOA, *EV. MKT.* No: 765/115, Gurre-i Receb sene 1292 (3 Ağustos 1875).

için 24 Ramazan 1013 (13 Şubat 1605) tarihinde bir vakıf kurmuştur²². Bu vakıf için Yenişehir’de vakfettiği müsakkafatının gelirlerinden, Selanik’te inşa ettirmiş olduğu mevlvîhânenin şeyhine ve dergâhta sakin fukarasına taamiye için günlük 150 akçe verilmesi şartını koşmuştur²³. Yenişehir’deki vakıf 1605 yılının başında kurulduğuna göre, mevlvîhânenin 1615 yılından önce var olduğu ve en erken 1605 yılında inşa edildiği anlaşılmaktadır. Ekmekçizâde 1602 yılından itibaren baş defterdar olarak görülmekle birlikte, 1605’te ise “paşa” unvanını alıp, Rumeli Beylerbeyliği görevini de yürütmeye başlamıştır²⁴. Bu nedenle Ahmed Paşa mevlvîhâneyi 1602-1605 yılları arasında bir tarihte inşa ettirmeye başlamış olabilir. Diğer taraftan mevlvîhâneyi bir külliye şeklinde kabul edersek, tamamının işlevsel duruma gelmesinin daha sonraki yıllarda devam ettiğini düşünebiliriz.

Mevlevîhânenin kuruluşuna dair tarihi bilinmeyen bir rivayet A. Süheyl Ünver tarafından anlatılmaktadır. Bu rivayette Selanik’te bir büyük ağacın kovuğunda oturan Abdülkerim isminde Mevlvî dedesi bulunmaktadır. Ahmed Paşa kendisine düşman olan ve onu hapsedirmek isteyenlerle mücadele ettiği bir sırada bu dedeye gider ve elini öper. Abdülkerim Dede de ona “Ağlama, sen gidecek, paşa olarak geri döneceksin, gammaz (garazkâr iftiracı) da öldürülecektir” der ve Ekmekçizâde “paşa” olarak geri döner. Ardından 1615 yılında dedenin bulunduğu ağacın sahasında bir mevlvîhâne yaptırıp Abdülkerim Dede’ye verir²⁵.

XVIII. ve XIX. yüzyıllarda yaşamış Mevlvî şair Selanikli Hasan Âkif de²⁶, Abdülkerim Dede’nin Ekmekçizâde’ye Selanik Mevlvîhânesi’ni inşa ettirdiğine ve onun vezarete yükselmesindeki etkisine vurgu yapmaktadır²⁷.

Ahmed Paşa’nın bir başka Mevlvî dervişi ile olan hikâyesi ise Kâtib Çelebi’nin *Fezleke*²⁸ ve Naima Mustafa Efendi’nin *Tarih-i Naima*²⁹ adlı eserlerinde

²² Ahmed Paşa Gazi Ömer Bey Camii yanında bulunan zaviye için iki yüz elli bin akçe nükt parayı, yine Yenişehir’de bulunan 33 adet birbirine bitişik haffaf (ayakkabıcı) dükkânlarını ve bir hamamı vakfetmiştir. Bkz. Hacı Mehmed oğlu Ekmekçizâde Defterdar Ahmed Paşa’nın 24 Ramazan 1013 (13 Şubat 1605) tarihli vakfiyesinin aynen örneği için Bkz. VGMA, *VD*, No: 625, s. 116 sıra, 118.

²³ “Ve dahi şöyle şart eyledi ki mahrûse-i Selanik’de binâ eylediği mevlvîhânenin şeyhine ve fukarasına kezâlik yevmi yüz elli akçe ta’amiyye verile [...]” Bkz. VGMA, *VD*, No: 625, s. 116, sıra 118, 24 Ramazan 1013 (13 Şubat 1605).

²⁴ Parlak, “Gümülçine’de Kurulmuş Olan Defterdar Ahmed Efendi Vakfi, s. 203.

²⁵ Ünver, “Selânik Mevlvîhanesi”, s. 31-32.

²⁶ *Selanikli Hasan Âkif (Âkif el-Mevlevî)*, Hazırlayan: Prof. Dr. İ. Güven Kaya, Umutepe Yayınları, Kocaeli 2010, s. 13-15.

²⁷ Bu hânkâhı yaptırıp Etmekçizâdeye; Sensin eden vezâreti ihsân Kerîm Dede. Bkz. *Selanikli Hasan Âkif (Âkif el-Mevlevî)*, s. 194.

²⁸ Kâtib Çelebi, *Fezleke*, I, Neşre hazırlayan: Zeynep Aycibin, Çamlıca Yayınları, İstanbul 2016, s. 425-426.

²⁹ Na’imâ Mustafa Efendi, *Târib-i Na’imâ (Ravzatü’l-Hüseyn Hulâsati Abbâri’l-Hâfîkayn)*, II, Hazırlayan: Mehmet İpşirli, TTK Yayınları, Ankara, 2007, s. 373-374

aynı ana hatlarıyla görülürken, Nabi'nin *Hayr-âbâd*³⁰ adlı eserinde daha farklı bir anlatımla karşımıza çıkmaktadır. Üç eserde de hikâyenin ne zaman geçtiğine dair bir tarih yoktur. Ancak Kâtib Çelebi ve Naima, olayın Ahmed Paşa'nın sipahiliği sırasında geçtiğini vurgulamaktadırlar. 1597 yılında Vaç (Waitzen) Seferinde ordu defterdarı olduğunu bildiğimiz Ahmed Paşa, ondan önce de cizyedâr, mukataacı ve muhassıl olarak görev yapmıştır³¹. Bundan dolayı da sipahiliği muhtemelen çok daha önceleridir. Diğer taraftan Kâtib Çelebi ve Naima eserlerinde hikâyenin gerçekleştiği yeri Edirne olarak verirlerken, Nabi'nin eserinde İstanbul ve Galata şeklinde geçmektedir. Hikâye ise şu şekildedir: Bir gün Zübde Bey, Bâki Paşa, Mîrim Çelebi, Sinan Beyzâde ve Ekmekçizâde Edirne'de bir meyhanede otururken Mevlî kıyafeti giyen bir derviş buraya gelip şarap içmeye başlamış ve Ahmed Paşa onun masasına bazı yiyecekler göndermiş ve şarabın parasını da ödemiştir. Daha sonraki günlerde bu derviş bunların masasına oturup onlarla sohbet etmiş ve kendilerine istekte bulunabileceklerini söylemiştir. Dört kişi çeşitli mansıplar ve paralar istedikleri halde, derviş, Ahmed Paşa'ya isteğini sorduğunda o dahi "sultânım her ne lâyük görürsen nutk eyle" demiştir. Bunun üzerine derviş, "yok sen iste" şeklinde konuşmasına rağmen, Ahmed Paşa çekinmiştir. Buna mukabil derviş "umûr-ı Devlet-i Osmâniyye'nin hall ü akdini sana virdiler ve ismin tuğrâ-yı pâdisâhî ola" dedikten sonra oradan ayrılmıştır. Bundan sonra yukarıda isimleri geçen kişilerin istekleri gerçekleştiği gibi, Ahmed Paşa da ilerleyen yıllarda mukataacı, defterdar ve vezir gibi önemli mevkiilerde devlet görevi yürütmüştür. Kâtib Çelebi ve Naima bu hikâyeyi meclis'te bulunan Zübde Bey'den naklen vermektedirler. Nâbi'nin eserinde bu hikâyedeki kişi ve yer isimlerinde farklılıklar olsa da, sonuç itibarıyla mecliste bulunan kişilerin isteklerinin derviş tarafından karşılandığına dair ve Ahmed Paşa'nın çok önemli görevlere gelmesi üzerine vurgu yapılmıştır.

A. Süheyl Ünver'in rivayetinde ve yukarıdaki hikâyede asıl vurgu Ekmekçizâde'nin bir süre sonra "paşa" olarak devlet makamına gelmesidir. Diğer taraftan hikâyede Ahmed Paşa'nın daha sonraki süreçte Selânik'te bir Mevlevîhâne kurduğuna dair bilgi yoktur. Fakat Mevlî kıyafetli bir derviş dikkat çekici bir durumdur. Rivayette ve hikâyede bir başka vurgu ise Ahmed Paşa'nın Mevlevîlik ile olan bağının anlatılmasıdır. Diğer taraftan hikâye, Ekmekçizâde'nin gençlik³² yıllarından itibaren Mevlevîlik ile bir bağ kurmaya başladığını göstermektedir.

³⁰ Osman Ünlü, "Nâbi Divânı'ndaki Manzum Hikâyeler", *Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Cilt 25, Sayı 2, 2016, s. 175-182.

³¹ Parlak, "Gümülcine'de Kurulmuş Olan Defterdar Ahmed Efendi Vakfı", s. 202.

³² "Ahmed Paşa Edirneli bir sipahî iken yârânı beyninde kerem ü sehâ ile işîhâr bulup ba'dehu dünyâ ana musahhar olmuş idi [...] Sipâhîliği hâlinde kendi ile hem-kadeh olan Zübde Bey ve Bâki Paşa ve Mîrim Çelebi ve Sinan Bey-zâde ve bunlar emsâli kimseler her gün 'ış ü 'işret iderken mîr-i meclis Ahmed Paşa idi." Bkz. Kâtib Çelebi, *Fezleke*, I, s. 425; Na'imâ Mustafa Efendi, *Târib-i Na'imâ*, II, s. 373; Edirne'de köprüsü ile meşhur Ekmekçizâde Ahmed Paşa, o zaman bey. Bkz. Ünver, "Selânik Mevlevîhanesi", s. 31.

Özellikle XVI. yüzyılın son çeyreği içerisinde Safevilerin Anadolu'daki Şii propagandasının artması, padişahların Sünni düşünceyi merkez alan Mevlevîlikle daha fazla ilgilenmelerine ve tarikatla ilişkileri geliştirmeye başlamalarına sebep olmuştur³³. XVII. yüzyılın başlarından itibaren ise tarikat bir devlet müessesesi haline gelmeye başlamıştır³⁴. I. Ahmed (1603-1617) devrinde Mevlevîlik gittikçe güç kazanmaya başlamış ve devlet içinde hâkim tarikat durumuna gelmiştir³⁵. Konya'daki Mevlevî Dergâhı'nın çelebi efendisi dahi padişahın yakın dostu konumundadır³⁶. Devlet adamları da Mevlevî tarikatına mensup oldukları gibi, Osmanlı Devleti sınırları dâhilindeki şehirlerde Mevlevî tekkelerinin ve mevlévîhânelerin inşa edilmesini ve onlar için vakıflar kurulmasını sağlamışlardır³⁷. Hatta bu faaliyetlerinden dolayı padişah tarafından taltif edilmiş olan devlet adamları da bulunmaktadır³⁸.

Selanik Mevlevîhânesi'nin inşa edildiği dönemde Konya'daki Mevlânâ Dergâhı'nda çelebilik makamında Bostan Çelebi'yi görüyoruz. 11 Haziran 1603 (1 Muharrem 1012) tarihinde çelebilik makamına geçen Bostan Çelebi³⁹, daha sonra Sultan I. Ahmed ile iyi ilişkiler kurmuş ve birbirleriyle muhibbi dahi olmuşlardır. Onun çelebilik makamında bulunduğu yıllar içinde Mevlevîlik Osmanlı sınırları içinde oldukça yayılmış ve yeni mevlévîhâneler inşa edildiği gibi, eskileri de genişletilmiş ya da tamir edilmiştir⁴⁰.

Ahmed Paşa da 1602 yılında baş defterdar olduktan sonraki süreçte 1605'te paşa unvanı alıp, Rumeli Beylerbeyi olmuş ve 1607 yılında ise vezirlik makamına yükselmiştir. Ahmed Paşa'nın bu şekilde yükselmesinde Osmanlı sınırları içindeki şehir ve kasabalarda yaptırdığı hayratların⁴¹ katkısı olduğu gibi, Selanik Mevlevîhânesi'ni inşa ettirmesi ve ona vakıf kurması ise XVII. yüzyılın başında en dikkat çeken hayır işi olmuş görünmektedir.

³³ Ahmet Yaşar Ocak, "Kanûnî Sultan Süleyman Devrinde Osmanlı Resmî Düşüncesine Karşı bir Tepki Hareketi: Oğlan Şeyh İsmail-i Mâşûkî, *Osmanlı Araştırmaları*, X, İstanbul 1990, s. 57-58; Ahmet Yaşar Ocak, "Türkiye Tarihinde Merkezi İktidar ve Mevlevîler (XIII. XVIII. Yüzyıllar) Meselesine Kısa Bir Bakış", *II. Milletlerarası Osmanlı Devleti'nde Mevlevîhâneler Kongresi, 14-15 Aralık 1993*, Sayı 2, 1996, s. 21; Goncağül Artam, *Osmanlı Devleti'nde Mevlevî Tarikati'nin Klasik Öncesi Dönemi (13-17. Yüzyıllar)*, Tarih Encümeni Yayınları, İstanbul 2007, s. 129.

³⁴ Gölpınarlı, *Mevlânâ'dan Sonra*, s. 248.

³⁵ İrfan Gündüz, *Osmanlılarda Devlet-Tekke Münasebetleri*, Ankara 1989, s. 57-58.

³⁶ Gölpınarlı, *Mevlânâ'dan Sonra*, s. 156.

³⁷ Gölpınarlı, *a.g.e.*, s. 247-248.

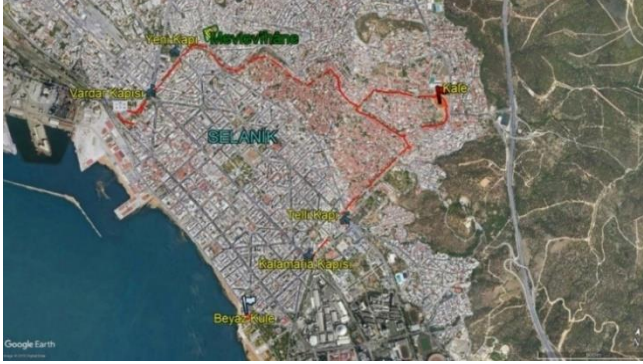
³⁸ Nimetullah Akay, *Başlangıcından XVIII. Yüzyılın Sonuna Kadar Mevlevîlik-Devlet İlişkisi*, Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Şanlıurfa 2014, s. 181.

³⁹ Seyyid Sahîh Ahmed Dede, *Mevlevîlerin Tarihi Mecmûatü't-Tevârihi'l-Mevlevîyye*, Hazırlayan: Doç. Dr. Cem Zorlu, İnsan Yayınları, İstanbul 2003, s. 283.

⁴⁰ Gölpınarlı, *Mevlânâ'dan Sonra*, s. 334.

⁴¹ Parlak, "Gümülcine'de Kurulmuş Olan Defterdar Ahmed Efendi Vakfı", s. 205-207.

Bütün bu bilgiler neticesinde Ahmed Paşa'nın Selanik Mevlevîhânesi'ni, rivayetteki dededen veya hikâyedeki dervişten etkilenerek kurduğunu düşünebileceğimiz gibi, devlet kademesindeki siyasî ve idarî konumunu daha da yükseltmek için inşa ettirdiğini de söyleyebiliriz.

Harita: Günümüze Ulaşan Selanik Surları ve Mevlevîhânenin Konumu⁴²

Mevlevîhânenin Mevkii

Mevlevî tekkeleri ve mevlevîhâneler genellikle şehirlerin dışında ve geniş bir bahçesi olan arazilere inşa edilirdi⁴³. Selanik Mevlevîhânesi'nin de mevkii şehir merkezinin dışındadır⁴⁴. XVII. yüzyılın ikinci yarısında Selanik'i ziyaret eden Evliya Çelebi de mevlevîhânenin mevkisini kale surlarının kuzey-batı kısmında bulunan ve Yenikapı (Yenikapu) adıyla bilinen bölgede surlara yakın bir noktada yüksek bir zemine inşa edilmiş olarak anlatır. Yüksek bir mevkide bulunmasından dolayı da denizin (Akdeniz) bütünüyle görüldüğünü ifade etmektedir⁴⁵. Yenikapı ise günümüzde "Letaia Gate" olarak bilinmektedir⁴⁶. Letaia Gate bugün Agiou Dimitriou ile Arkadiopoleos caddelerinin kesiştiği noktadadır⁴⁷. Mevlevîhâne ise bu kapının kuzey tarafına doğru yaklaşık 350 metre uzaklıkta, Panagias Faneromenis

⁴² *Google Earth Pro*, 2018; 1869 yılının Ekim ayından itibaren deniz kıyısındaki surların yıkımı belediye ve yerel makamların işbirliği ile gerçekleşirken, 1889'da ise Kale'den itibaren Kalamaria Kapısı'na kadar olan kesimde yıkım başlamıştır. Bkz. Meropi Anastasiadou, *Tanzimat Çağında Bir Osmanlı Şehri Selanik*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1998, s. 129.

⁴³ Gölpınarlı, *Mevlânâ'dan Sonra*, s. 341.

⁴⁴ "Selanik Kal'ası hâricinde merhûm müteveffâ Etmekçi oğlu Ahmed Paşa binâ eylediği mevlevîhânedeki [...] Bkz. BOA, *İE. EV*. No: 7/787, 7 Receb 1079 (11 Aralık 1668); "Mahrûse-i Selanik hâricinde vâkı' merhûm Etmekçizâde Ahmed Paşa binâ eylediği mevlevîhânedeki [...] Bkz. BOA, *C.EV*. No: 330/16780, 13 Zî'l-hicce 1195 (30 Kasım 1781).

⁴⁵ Evliya Çelebi, *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*, 8. Kitap, Hazırlayanlar: S. Ali Kahraman-Yücel Dağlı, Robert Dankoff, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2005, s. 71.

⁴⁶ Vasileos D. Tzerpos, *In the Footsteps of St. Paul the Apostle in Greece*, Greek National Tourism Organisation, Greece 2015, s. 5.

⁴⁷ <http://wikimapia.org>, erişim tarihi 19.04.2018, Letaia Gate'in konumu sayfaya girdiğinizde sağ üst taraftaki arama çubuğuna "Letaia Gate" yazıp arama yaparak tespit edilebilmektedir.

caddesiyle, Trion Martiron sokağının birleştiği bölgededir. Mevlevîhânenin bulunduğu mevkiinin rakımı yaklaşık olarak 45 metredir⁴⁸. Günümüzde mevlevîhâne tamamen yok olmuştur. Binaları ve mezarlıkları yıkılmış ve üzerine okul inşa edilmiştir.

Mevlevîhâne Binaları

Evliya Çelebi'nin kısımları hakkında bilgiler verdiği mevlevîhânenin haremî kale gibi demir kapılı olup, geniş meydanının ortasındaki semâhânesinin dört yanı parmaklıklarla çevrilmiştir. Ayrıca semâhânenin kubbesi ve etrafındaki güzel sütunlar oldukça sanatla süslenmiş ahşap yapılarıdır. Mevlevîhânenin aydınlatmasının ise kıymetli avizelerle yapıldığını anlatan Evliya, yüz civarında dedesi bulunduğundan da söz eder⁴⁹.

Resim: XIX. Yüzyılda Selanik Mevlevîhânesi'nin Cepheden Görünüşü ve Mezarlığı⁵⁰

Mevlevîhâneyi daha ayrıntılı olarak anlatan Evliya Çelebi'den başka bir seyyah yoktur. Diğer taraftan mevlevîhâne XVII. yüzyılın ilk yarısının sonlarında bir yangına maruz kalmıştır. Selanik Kadısı'na yazılan Ağustos 1646 tarihli hükümden, mevlevîhânenin bu tarihten önce yandığını anlıyoruz. Hükümde, yanan mevlevîhânenin yenilenerek tamir edilmesi aşamasında ortaya çıkan masrafların mevlevîhâneye bağlanan tuz akçesinden ve vakfın gelirlerinden sağlanması padişah tarafından buyrulmuştur⁵¹. Ancak belgede mevlevîhânenin hangi kısımlarının ve ne kadarının yandığı belirtilmemektedir. Kuruluşundan elli yıl geçmeden bir yangına uğrayan mevlevîhânenin tamirden sonra özgünlüğünün ne derece korunduğu da bilinmemektedir. Mevlevîhâneyi 1646 yılından sonra ziyaret ettiğini bildiğimiz Evliya Çelebi de yangından söz etmemektedir. Tamirin evkaf gelirlerinden karşılanmasının buyrulması ve Evliya Çelebi'nin de bu olaydan söz etmemesi gibi etkenler, yangının

⁴⁸ Google Earth Pro, 2018.

⁴⁹ Evliya Çelebi, *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*, 8. Kitap, s. 71.

⁵⁰ BOA, Y. PRK. DH. No: 10/68, 7 Rebi'ü'l-ahir 1316 (25 Ağustos 1898).

⁵¹ BOA, A. {DVNS. MHM. d. No: 91, Receb 1056 (Ağustos / Eylül 1646), s. 108, sıra 338.

büyük olmadığını ve mevlevîhâneyi çok harap etmediğini düşündürmektedir. Daha sonraki yüzyıllar içerisinde de mevlevîhânenin yapılarında tamir ihtiyacı ortaya çıkmıştır.

1849 yılının Nisan ayından önce Selanik Vilayet Meclisi, mevlevîhânenin şeyhi İbrahim Efendi'nin tamir isteği üzerine şehir mimarı ve mühendise bir araştırma yaptırmıştır ve sonucunda dergâhın semâhânesinin ve dedelerin hücrelerinin harap olduğu ve yaklaşık 20.000 kuruş karşılığında tamir edilebileceği vilayet meclisi tarafından onaylanmıştır. Ancak mevlevîhâne vakfının gelirleri bu tamirati karşılayamayacak kadar düşüktür. Tanzimat'ın ilanından önce dahi bu tür tamiratların bazı hayrat sahiplerinin desteğiyle yapıldığı görülmekle birlikte, uzunca zamandır bu da sağlanamamaktadır. Bu nedenle güzel ve büyük mevlevîhânenin tamamen harap durumda kalmaması için tamir masrafinin karşılanması aşamasında, padişahın ve sadareten vilayet meclisi ferman beklemektedir⁵². Ancak tamirin gerçekleştiğine dair bir belgeye ulaşamadığımızdan, mevlevîhânenin bu tarihlerde harap kaldığı düşünülebilir.

XIX. yüzyılın sonlarında mevlevîhânenin oldukça kapsamlı bir tamire muhtaç olduğu şeyh Eşref Efendi tarafından Selanik Vilayeti'ne bildirilmiştir. Bunun üzerine belediye mimarı Said Ağa tarafından bir keşif yapılmış ve 1 Ağustos 1892 tarihinde tamirle ilgili rapor vilayete sunulmuştur. Buna göre, dergâh, cami, şeyh dairesi, dedelerin hücreleri, misafir odaları, türbe ve tuvaletler tamire muhtaç durumdadır. Ayrıca yeni bir hâne ve taamhâne ilave edilmesi ve yeni demir borularla su yolu yapılması gerekliliği de keşifle ortaya çıkmıştır. Bütün bunlar için 300.000 kuruş civarı bir masraf hesaplanmıştır. Ancak vilayet meblağı yüksek bulunca, tekrar bir keşif yapılması kararlaştırılmıştır. Yapılan yeni keşif neticesinde tamiri ve inşası önceki keşifte gösterilenlerin gerçekten harap olduğu anlaşıldığı gibi, bunların tamamen yenilenmesi, semâhâne, minare, şadırvan, matbah, kiler, köşk ve bahçe duvarlarının da tamirinin gerekli olduğu görülmüştür. Böylece ne gibi tamirat ve yenileme yapılacağı ile ilgili ayrıntılı bir tablo hazırlanmış ve masraf olarak da toplam 199.500 kuruş belirlenmiştir⁵³. Ancak tamir konusunda merkezden ne doğrultuda bir emir verildiği tespit edilememiştir.

Osmanlı Devleti XVII. ve XIX. yüzyıllarda yaşanan tamir ihtiyaçları karşısında mevlevîhâne yönetimine masrafların karşılanması aşamasında vakıf gelirleri ile devletin sağladığı tahsisatı kullanmasını ve ayrıca hayır sahiplerinin maddî desteğini almasını tavsiye etmiştir. XX. yüzyılın başında mevlevîhânenin gider tablosunda bu duruma dair “dergâh-ı şerîf ile sâir müsakkafâta lüzûmuna mebnî icrâ edilen ta'mîrâtına sene-i hâliya zarfında sarf edilmiş olan. 5.829 gurus” şeklinde bir açıklama dahi olması bunu doğrular niteliktedir⁵⁴. Masrafların fazlalığından dolayı devlet

⁵² BOA, *MVL*. No: 226/17, 9 Cemâziye'l-ahir 1265 (2 Mayıs 1849).

⁵³ BOA, *Y. PRK. UM*. No: 26/34, 15 Receb 1310 (2 Şubat 1893).

⁵⁴ BOA, *TFR. I. SL*. No: 7/679, 4 Muharrem 1321 (2 Nisan 1903).

tamirat isteklerini kabul etmemiş olabilir. XIX. yüzyıl içinde devlet yönetimi sınırlar dâhilinde bulunan mevlevîhânelerden gelen tamirat masraflarına dair istekleri değerlendirmiştir. Mevlevîhânelerden bazılarının tamir masrafları karşılanırken, diğerlerinin ki ne yazık ki cevapsız kalmıştır⁵⁵.

Mevlevîhâne Evkâfı

XVII. ve XVIII. yüzyıllarda Mevlevîhâne'nin evkâfına ve yönetimine dair kayıtların, sadrazamlığa bağlı, yoksullara yardım kurumlarının yöneticilerinin berat belgelerinin düzenlendiği ve bu kurumların muhasebelerinin kayıt altına alındığı Küçük Evkâf Muhasebesi Kalemî'nde⁵⁶ tutulduğu anlaşılmaktadır⁵⁷. Tanzimat'ın ilanından sonra manevî din büyüklerinin vakıfları müstesna vakıflardan olmuş ve daha sonra bütün mevlevîhâneler Evkâf-ı Celâliye'ye tabi kılınarak müstesna evkâf durumuna getirilmiştir⁵⁸. Selanik Mevlevîhânesi de Tanzimat'ın ilanından sonra müstesna vakıflar arasına girmiştir⁵⁹.

Vakfın Gelir Kaynakları: Selanik Mevlevîhânesi vakfının vakfiyesi önceden de belirttiğimiz gibi tespit edilememiştir. Bundan dolayı Ahmed Paşa'nın vakfı kurarken ne gibi şartlar koştüğünü tam olarak bilemiyoruz. Ancak arşiv belgeleri vasıtasıyla vâkıfın bazı şartlarını ortaya çıkarabiliyoruz. Bu belgeler aracılığıyla Defterdar Ahmed Paşa'nın vakfettiği gelir getiren gayrimenkuller arasında Selanik Kazası'na bağlı Vardarin Nahiyesi'nin Vardar-ı Sagir kısmında bulunan Harmanköy Karyesi'nde⁶⁰ bir çift arazi, değirmen ve bahçeler tespit edilmiştir⁶¹. Arazi ve değirmenden gelen

⁵⁵ XIX. yüzyılda Osmanlı Devleti sınırları dâhilinde bulunan mevlevîhânelerin tamiratları hakkında geniş bilgi için Bkz. Serdar Ösen, *Osmanlı Devlet ve Toplum Hayatında Mevlevilik 19 Yüzyıl*, Kitap Yayınevi, İstanbul 2015, s. 112-137.

⁵⁶ Oktay Güvemli-Batuhan Güvemli, "Osmanlı Kayıt Kültüründe Vakıf Muhasebesi ve Devlet Muhasebe Sistemi", *Vakıflar Dergisi*, 46, Aralık 2016, s. 10-11.

⁵⁷ Defter-i hazîne-i tâbî-i muhâsebe-i küçük. Bkz. BOA, *İE. EV.* No: 7/787, 7 Receb 1079 (11 Aralık 1668); "Be-cihet-i Defter-i hazîne-i tâbî-i kalem-i muhâsebe-i küçük." Bkz. BOA, *İE. EV.* No:9/901, 30 Zi'l-hicce 1079 (31 Mayıs 1669); "vakf-ı mezbûrun kaydı küçük evkâf muhâsebesinde mastûr ve mukayyed olub." Bkz. VGMA, *VD*, No: 660, 21 Receb 1149, (25 Kasım 1736), s. 265.

⁵⁸ Nazif Öztürk, *Türk Yenileşme Tarihi Çerçevesinde Vakıf Müessesesi*, Ankara 1995, s. 110-111.

⁵⁹ "Selanik Mevlevîhânesi Vakfı'ndan Vardarin Nâhiyesi'nde baruthâne civârında vâkıf hân ve değirmen ve bağçe ve arâziden bidâyet-i tanzimât-ı hayriyyeden berü nizâm-ı müstahsene-i ma'lûm-ı vechle evkâf-ı celîle-i müstesnâ bulunduğu cihetle [...]” Bkz. BOA, *MVL* No: 357/21, 12 Şevvâl 1276 (3 Mayıs 1860).

⁶⁰ Vardarin Nahiyesi'nin Vardar-ı Kebir ve Vardar-ı Sagir olarak iki kısma ayrıldığını Varidat Muhasebe Defterinde görebilmekteyiz. Bkz. BOA, *ML. VRD. d.*, No: 860, s. 1-7, 27 Rebi'ü'l-evvel 1259 (27 Nisan 1843); günümüzde Vardar-ı Sagir (Harmanköy), Selanik'in kuzey-batu kesiminde kalan Neos Koukloutzas (Νέος Κουκλουτζάς) bölgesi olarak bilinmektedir. Bkz. Kyriakos Chatzikyriakidis, "(Παλαιά) Χαρμόαντοι Ιστορία, δημογραφία (τέλη 18ου αι. – αρχές δεκαετίας 1930)", *Μακεδονικά*, 37, 2011, s. 173-192.

⁶¹ BOA, *EV. MKT.* No: 765/115, Gurre-i Receb 1292 (3 Ağustos 1875); BOA, *EV. MKT.* No: 1174/109, 12 Cemâziye'l-ahir 1309 (12 Ocak 1892); BOA, *TFR. I. SL* No: 7/679, 4 Muharrem 1321 (2 Nisan 1903).

gelirlerin mevlevîhânedeki sakin fukaranın ve dervişlerin taamiyeleri için vakfedildiği anlaşılmaktadır⁶². Bunlara ek olarak Vardarin Nahiyesi'nde baruthane civarında bir han vakfedilen gayrimenkuller arasındadır⁶³.

Vakfın Selanik'te Vardar Kapısı⁶⁴ Caddesi'nde bir kahvehane ve aşçı dükkânı, surların içinde Kolombo Caddesi olarak da bilinen bölgede⁶⁵, bir İtalyan'ın işlettiği Kolombo Otel⁶⁶ civarında iki demirci dükkânı gelir getiren gayrimenkulleri olarak belirlenmiştir⁶⁷. Bir diğer gayrimenkul ise, Selanik'teki Bulat Mahallesi'nde, üzerinde binaları da bulunan bir zemin⁶⁸ olarak görünmektedir. Bütün bunlara ek olarak mevlevîhâne yakınında bir kahvehâne, Selanik içinde birbirlerine bitişik halde fırın, saraç, arpacı, berber ve kalıpcı dükkânları gelir getiren gayrimenkuller arasındadır⁶⁹.

XX. yüzyılın başlarında Mevlevîhâne şeyhi Ali Eşref Efendi ve kardeşi İsmail Hakkı Dede arasında yaşanan maaş sorunu ile ilgili yazışmalarda, Sadaret'ten Selanik Vilayeti'ne verilen cevapta, vakfın 33 adet dükkânının olduğu belirtilmektedir. Hatta dükkânların vüzeradan bir kişi tarafından vakfedildiği de yazılmıştır⁷⁰. Bu kişi Defterdar Ahmed Paşa olmalıdır. Çünkü başka bir vezirin bu miktarda gayrimenkul vakfettiğine dair kayıt bulunmamıştır. Diğer taraftan dükkânların mevkileri ve türleri hakkında bilgi yoktur.

Önceden bahsettiğimiz üzere, Ahmed Paşa'nın bu gayrimenkuller haricinde, Yenişehir'de kurduğu vakfın müsakkafatından gelen gelirlerden Selanik

⁶² BOA, *EV. MKT.* No: 765/115, Gurre-i Receb sene 1292 (3 Ağustos 1875).

⁶³ BOA, *MVL.* No: 357/21, 12 Şevvâl 1276 (3 Mayıs 1860).

⁶⁴ Vardar Kapısı (Golden Gate) günümüzde Egnatia Caddesi'nin başlangıcındadır.

⁶⁵ Günümüzde Egnatia ile Adigonidon caddelerinin keşiştiği nokta ile çevresi Kolombo bölgesidir. Bkz. <http://wikimapia.org>, erişim tarihi 26.04.2018.

⁶⁶ BOA, *HR. TH.* No: 160/28, 29 Temmuz 1895; BOA, *MF. MKT.* No: 335/31, 18 Rebî'ü'l-ahir 1314 (26 Eylül 1896); Ayrıca Bkz. Meropi Anastasiadou, "Yörenin Batılıları", *Selanik 1850-1918*, Hazırlayan: Gilles Veinstein, Çev. Cüneyt Akalın, İstanbul 2001, s. 159-160.

⁶⁷ "Bâ-kontrato-nâme Kolombo civârında vâkı' bir bâb demirci dükkânı... Bâ-kontrato-nâme Kolombo civârında vâkı' diğer bir bâb demirci dükkânı [...]" Mevlevîhâne'nin Mart 1902'den Mart 1903'e kadar olan gelirleri için Bkz. BOA, *TFR. I. SL.* No: 7/679, 4 Muharrem 1321 (2 Nisan 1903); "Selanik Mevlevîhânesi icâre-i vâhideli evkâfından Selanik'de Vardar Kapusu Caddesi'nde kâin 'akârât-ı mevkûfe ile Kolombo karşısında vâkı' diğer 'akârât-ı mevkûfenin [...]" Selanik Vilayeti Mektubî Kalemi'nden Dâhiliye Nezareti'ne yazılan tahrirat için Bkz. BOA, *DH. MKT.* No: 743/47, 13 Rebî'ü'l-ahir sene 321 (9 Temmuz 1903).

⁶⁸ BOA, A.} *MKT. MHM.* No: 180/6, 26 Şaban 1276 (19 Mart 1860); zemine merbût icârât. Bkz. BOA, *TFR. I. SL.* No: 7/679, 4 Muharrem 1321 (2 Nisan 1903).

⁶⁹ BOA, *TFR. I. SL.* No: 7/679, 4 Muharrem 1321 (2 Nisan 1903).

⁷⁰ "7 Şa'bân sene 321 târihi ve 53 numrolu tahrîrât-ı devletlerine cevâben Selanik Mevlevîhânesi'ne 'âid 'akârden otuz üç bâb dükkânın icârına post-nişin Eşref Dede'nin muvâfakat etmemesinden nâşi hukûk-ı vakfın izâ'a edimekte olduğu geçende vilâyet-i celileleri niyâbet-i şer'iyyesinden bildirilmesi üzerine 'akârât-ı mezkûrenin mu'attal bir hâlde bırakılması vakf hakkında müceb-i zarûriyetiyle vüzerâdan bir zât tarafından dergâh-ı mezkûr için vakf ve tahsîs olduğu müstahber olub [...]" Bkz. BOA, *BEO.* No: 2224/166745, 2 Ramazân 1321 (22 Kasım 1903).

Mevlevihânesi'nin şeyhine ve fukarasına günlük 150 akçe taamiye parası vakfettiği anlaşılmaktadır.

Diğer taraftan mevlevihânedeki Kurân ve Mevlid-i Şerif okunması amacıyla, XVIII. ve XIX. yüzyıllar içinde başka vakıflar da kurulmuştur. 1762 yılında Mevlevihâne post-nişini olan Şeyh Ahmed⁷¹, dergâhta her gün Kurân-ı Kerim okunması amacıyla Selanik'in Vardarin Nahiyesi'nin Gülmezoğlu Mahallesi'nde⁷² Dutlu Han olarak bilinen gayrimenkulü kira geliri elde edilmek şartıyla vakfetmiştir. Şeyh Ahmed vakfın tevliyetini mevlevihânedeki post-nişin olan evlatlarına, post-nişin olmadıkları halde de yine onlara bırakılmasını şart koşmuştur⁷³.

Mevlevihâne için kurulan bir başka vakıf daha vardır. XIX. yüzyılda iki defa Selanik Valiliği yapmış olan ve ayrıca vezirlik makamına kadar da yükselen Sirozlu İbrahim Paşa, Aralık 1843'teki vefatından⁷⁴ önce, Selanik Mevlevihânesi'nde her sene Mevlid-i Şerif okutulması amacıyla on bin kuruş nüktü para vakfetmiştir. Mevlevihânedeki post-nişin olanların ise vakfa nezaret etmesini şart koşmuştur. Paranın senelik faizi yüzde dokuz olarak belirlenmiştir.⁷⁵

Arşiv belgeleri aracılığıyla mevlevihâne evkafı arasında tespit edebildiğimiz akârlar/gelirler bu kadardır. Bunlarla birlikte devlet tarafından da dergâha çeşitli gelir kaynakları bağlanmıştır. 1646 yılından önce⁷⁶, Selanik Beşçınar mevkisinde bulunan memleha mukataası malından mevlevihânedeki fukara ve dervişler için nafaka ve kisve bahası olarak yıllık seksen bin sağ akçe ocaklık tayin olunmuştur⁷⁷. Ayrıca XX. yüzyılın başında mevlevihâneye biri 1.608, diğeri 431 ve sonuncusu 19 kuruş olmak üzere toplam 2.058 kuruş hükümet tarafından gelir tahsis edilmiştir. Ancak bu gelirlerin hangi kaynaktan geldiği belirtilmemiştir⁷⁸.

Yukarıda söz ettiğimiz akârların vakfa sağladığı gelirlerin aylık ya da yıllık olarak toplamlarını hesaplama aşamasında ne yazık ki yeterli veri elimizde bulunmamaktadır. Ancak XVII. yüzyılın başlarından itibaren Selanik Mevlevihânesi Evkâfı'nın gelirlerinin iyi bir düzeyde bulunduğu özellikle sahip olduğu

⁷¹ BOA, *C.EV.* No: 329/16744, 23 Zi'l-ka'de 1175 (15 Haziran 1762).

⁷² BOA, *MVL.* No: 1029/58, 11 Zi'l-ka'de 1282 (28 Mart 1866).

⁷³ BOA, *MVL.* No: 357/21, 12 Şevvâl 1276 (3 Mayıs 1860); BOA, *MVL.* No: 365/5, 20 Cemâziye'l-evvel 1277 (4 Aralık 1860).

⁷⁴ Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmanî, III*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1996, s. 774.

⁷⁵ BOA, *DH. MKT.* No: 1960/15, 17 Zi'l-ka'de 1309 (13 Haziran 1892)

⁷⁶ “Kendüde olan tuz akçesinden ve sair mahsûl-ı vakfdan [...]” Bkz. BOA, *A. {DVNS. MHM. d. No:91, Receb 1056 (Ağustos / Eylül 1646), s. 108, sıra 338.*

⁷⁷ BOA, *AE. S.AMD. III.* No: 54/5381, 9 Safer 1124 (18 Mart 1712); BOA, *İE. MDN.* No: 3/209, 29 Cemâziye'l-ahir 1142 (19 Ocak 1730); BOA, *C.EV.* No: 345/17516, 29 Cemâziye'l-evvel 1194 (2 Haziran 1780).

⁷⁸ Mevlevihâne'nin Mart 1902'den Mart 1903'e kadar olan gelirleri içinde “dergâh-ı şerif için hükümet-i seniyyeden muhassas olan” başlığı altındaki bilgi için Bkz. BOA, *TFR. I. SL.* No: 7/679, 4 Muharrem 1321 (2 Nisan 1903).

gayrimenkullerden anlaşılmaktadır. Evliya Çelebi de mevlevîhânenin evkafının çok olduğunu vurgulamaktadır⁷⁹. Daha sonraki yüzyıllar içerisinde de gelirler belirli aşamada iken, XIX. yüzyılda vakfın gelirlerinde düşüşler yaşandığına dair özellikle belgelere yansıyan ifadeler de bulunmaktadır⁸⁰. XX. yüzyılın başlarında Selanik Salnamesi'nde mevlevîhânenin gelirlerinin tahmini olarak 800-900 lira civarında olduğu belirtilmektedir⁸¹. Mevlevîhânenin 1902 Mart-1903 Mart arasındaki gelir ve giderlerini gösterir bir çizelgeye göre ise 55.818 kuruş gelir hesaplanmıştır⁸². Salnameye göre daha ayrıntılı ve kesin bir rakam verdiği için, çizelgedeki gelirler daha doğru görünmektedir.

Gelirlerin Türü	Kuruş	Para	Yüzde
Kahvehânelerin ve dükkânların senelik kira geliri	31.926	-	57,20%
Arazinin, değirmenin ve bahçenin senelik kira geliri	21.698	20	38,87%
Hükümetten tahsis olunan gelir	2.058	-	3,69%
Zeminin senelik kira geliri	135	-	0,24%
Toplam	55.817	20	100,00%
	55.818		

Tablo-1: XX. Yüzyılın Başında Mevlevîhânenin Gelirleri

Vakfın Giderleri: Vakfın gelir getiren mülklerini yukarıda olduğu şekliyle açıklamaya çalıştık. Giderler de önemli bir konudur. Ancak incelediğimiz dönemlere ait giderleri gösteren düzenli defterlere veya belgelere ulaşamıyoruz. Fakat genel olarak bir değerlendirme yaparsak, vakfın önemli gider kalemlerinden biri görevlilere ödenen maaşlardır. Bunlara ek olarak mevlevîhâne yapılarının aydınlatılması, ısıtılması ve temizlenmesi için yapılan harcamalar ile gerektiğinde ortaya çıkan tamir ve onarım masrafları da diğer gider kalemleridir.

Diğer taraftan gelirler kısmında belirttiğimiz çizelgeye göre Mart 1902 - Mart 1903 tarihleri arasındaki giderler 59.194 kuruştur. Aşağıdaki tabloda giderler genel olarak sınıflandırılmıştır.

Giderlerin Türü	Kuruş	Para	Yüzde
Ramazan ayında, diğer on bir ay içinde, mübarek gecelerde ve kurban bayramında taamiye masrafı ve diğer giderler	23.200	-	39,19%

⁷⁹ “Bu âsitânenin evkâf-ı kesîresi olmağın [...]” Bkz. Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, 8. Kitap, s. 71.

⁸⁰ “Selanik’de vâkı’ mevlevî dergâh-ı şerîfi müddet-i medideden berü ta’mir olunmadığından semâ’-hânesiyle hücerât-ı dedegânın müşrif-i harâb olarak derûnunda icrâ-yı ebyât-ı behiyye-i hazret-i Mevlânâ ile dedegânın mühimmât ve iskânları mümkün olamayacağı ve hân-kâh-ı mezbûrenin vakfı pek cüzî olub hâsîlât-ı vâkı’ası dedegân-ı merkûme ile âyende ve revendegânın it’âm-ı ta’âmiyelerine bile vefâ etmediği [...]” Bkz. BOA, *MVL* No: 226/17, 9 Cemâziye’l-ahir 1265 (2 Mayıs 1849).

⁸¹ “Mevlevîhâne Dergâh-ı Şerîfi sekiz dokuz yüz lira râddesinde vâridât-ı seneviyyesi olduğu tahmîn edilmekte ise de, sûret-i istisnâiyede şeyhi tarafından idâre olunmaktadır”. Bkz. *1320 Sene-i Hicriyyesine Mahsûs Selânik Vilâyet Sâlnâmesi*, Hazırlayan: Hatice Oruç, TTK, Ankara 2014, s. 456.

⁸² BOA, *TFR. I. SL* No: 7/679, 4 Muharrem 1321 (2 Nisan 1903)

Gerektiğinde borç alınan paraların yıl içindeki faiz tutarı	13.221	20	22,34%
Vakfın müsakkafatının vergileri, sigorta ücretleri ve tamir giderleri	10.303	20	17,41%
Mevlevihâne görevlilerinin ücretleri	9.000	-	15,20%
Vakfın mahkemelerde görülen davaları için yapılan masraflar	3.469	-	5,86%
Toplam	59.193	40	100%
	59.194		

Tablo-2: XX. Yüzyılın Başında Mevlevihânenin Giderleri

Gelir ve gider tablolarına göre, mevlevihâne yönetimi bir yıl içinde 3.376 kuruş açık vermiştir. Bu tutar ise toplam gelirin %6'sına tekabül etmektedir. Diğer yılların gelir-gider verileri elimizde olmadığı için, verilen açığın önceki ve sonraki senelere göre yüksek mi düşük mü olduğunu söyleyemiyoruz. Bir başka konu ise, gelirlerin yaklaşık %96'lık kısmı vakıf mülkleri üzerinden karşılanırken, onların vergileri, sigortaları ve bakımları için yapılan harcamalar, giderler arasında %17,41 oranında olup, çok düşük seviyededir. Aşağıda “Vakıf ve Yönetim Sorunları” alt başlığında XIX. yüzyılda vakıf mülkleriyle ilgili davalar yaşandığını görebilmekteyiz. Bu durum ise mevlevihânenin giderlerine mahkeme masrafları olarak yansımıştır. Diğer taraftan yönetim, giderler arasında en büyük ikinci harcamayı faiz için yaparak, yıllar içinde oldukça fazla borçlandığını da göstermektedir.

Vakıf Görevlileri

Şeyh ve Mütevellî: Mevlevihânelerde vakıflardan gelir elde eden birçok görevli bulunmaktadır. Selanik Mevlevihânesi Evkâfî'ndan maaş alan görevlileri yüzyıllar içinde araştırma eserler ve ulaşabildiğimiz arşiv belgeleri aracılığıyla tespit edebiliyoruz. Dergâhın şeyhi bunların başında gelmektedir. Mevlevihânenin ilk şeyhi Ulu Bostan Çelebi'nin müridi olan Larendeli Abdülkerim Dede'dir. Onun vefat edip⁸³ dergâha defnedilmesinden⁸⁴ sonra yerine müridi Manisalı Ramazan Dede geçmiştir. O da Selanik Mevlevihâne şeyhliğinden istifa edip Siroz'a gidince⁸⁵ yerine kimin geçtiği tespit edilememektedir. Diğer taraftan arşiv belgeleri aracılığıyla 1668 yılının sonlarından itibaren mevlevihânenin şeyhinin Hasan Efendi olduğunu ve yevmiye olarak da 7 akçe aldığını anlıyoruz. Ayrıca Hasan Efendi vakfın da

⁸³ Abdülkerim Dede'nin vefat yılı Esrar Dede'nin eserinde H. 1080 (M. 1669-1670) olarak verilmektedir. (Bkz. Esrar Dede, *Tezkîre-i Şu'arâ-yı Mevlevîyye*, Hazırlayan: İlhan Genç, Ankara 2000, s. 444-445); Bu tarih doğru ise kendisi vefat etmeden çok önce şeyh vazifesini Ramazan Dede'ye bırakmış olmalıdır. Diğer taraftan arşiv belgelerine göre bu tarihte mevlevihânenin şeyhi Hasan Efendi adındaki kişidir. Bkz. 86 numaralı dipnot.

⁸⁴ “Dergâh-ı mezkûrda defîn-i hâk 'itr-nâk olan Kerim Dede Efendi hazretlerinin [...]” Bkz. BOA, *A.}DVN*. No: 131/98, 19 Şevvâl 1274 (2 Haziran 1858).

⁸⁵ Seyyid Sahîh Ahmed Dede, *Mevlevîlerin Tarihi*, s. 291-292.

mütevellisidir⁸⁶. Mayıs 1691 tarihinde mevlevîhânenin şeyhi 7 akçe yevmiye alan Derviş Ahmed'dir⁸⁷. XVIII. yüzyıl içerisinde müteveli vazifesi ise iki derviş üzerindedir⁸⁸. 1762 yılının Haziran ayından önce dergâhın şeyhi ve tevliyet görevinin yarı hissesine sahip olarak Şeyh Hasan bin Şeyh Ahmed görünürken, bu tarihten itibaren kendisinin vefatı üzerine yarı tevliyet görevi mevlevîhânenin şeyhi de olan oğlu Şeyh Ahmed'e on akçe yevmiye ile geçmiştir⁸⁹. 1794 yılında Şeyh Ahmed vefat edince büyük oğlu Mehmed Ali Efendi tek başına müteveli olmuştur⁹⁰. XIX. yüzyıla ait belgelere göre, bu sırada Mehmed Ali Efendi ayrıca mevlevîhânenin şeyhidir⁹¹. Kendisinin 1830/1831 tarihindeki vefatı⁹² üzerine yerine şeyh olarak kimin geçtiği belgeler aracılığıyla belirlenememekle birlikte, en erken 1846 yılı içinde kardeşi İbrahim Edhem Efendi'yi şeyh vazifesinde görebiliyoruz⁹³. 1851 yılında İbrahim Edhem Efendi, ailesinin bu vazifeyi yaklaşık 150 yıldır yürüttüğünü söylemektedir⁹⁴. Bundan dolayı Mehmed Ali Efendi'nin vefatından sonra İbrahim Edhem Efendi'nin vazifeyi devralmış olduğunu kuvvetle söyleyebiliriz. Ancak onun ayrıca evkâfın mütevellisi olduğuna dair başka bir bilgi yoktur. Diğer taraftan Mehmed Ali ve İbrahim Edhem efendilerin babaları Şeyh Ahmed'in dergâhta her gün Kurân-ı Kerim okunması amacıyla kurduğu vakfın mütevellileri oldukları bilinmektedir.

1853 Mart ayından önce İbrahim Edhem Efendi vefat etmiştir⁹⁵. Yerine şeyh olarak oğlu Mehmed Emin Efendi'nin getirilmesine dair Selanik Vilayet Meclisi'nden bir mazbata ve ilam çıkmıştır. Ayrıca Mehmed Emin Efendi Tophâne-i Amire Meclis reisi Musa Paşa'nın akrabası olup, onun tarafından da bu görev için desteklenmiştir. Hatta Emin Efendi'nin, "amcası Mehmed Ali Efendi'nin oğlu Mehmed Ali'den yaşça da büyük olması bu vazife için daha uygun olduğunu göstermektedir" şeklinde Konya'da çelebi efendiye görüş bildirilmiştir⁹⁶. Ancak bütün bu gelişmelere rağmen

⁸⁶ "El-Abdü'l-fakîr Şeyh Hasan El-Mütevellî [...]" Bkz. BOA, *İE. EV.* No: 7/787, 8 Receb 1079 (12 Aralık 1668); BOA, *İE. EV.* No: 9/901, 30 Zî'l-hicce 1079 (31 Mayıs 1669).

⁸⁷ Derviş Ahmed Şeyh-i Mevlevîhâne yevm 7. Bkz. VGMA, *VD*, No:725, s. 7, 23 Şa'bân 1102 (22 Mayıs 1691).

⁸⁸ BOA, *C. EV.* No: 18/898, 5 Şa'bân 1152 (7 Kasım 1739).

⁸⁹ BOA, *C. EV.* No: 329/16744, 15 Zî'l-ka'de 1175 (7 Haziran 1762).

⁹⁰ BOA, *C. EV.* No: 297/15110, 4 Ramazân 1208 (5 Nisan 1794).

⁹¹ BOA, *MVL.* No: 357/21, 12 Şevvâl 1276 (3 Mayıs 1860); BOA, *MVL.* No: 365/5, 12 Cemâziye'l-evvel 1277 (4 Aralık 1860).

⁹² Mehmed Ali Efendi'nin kabir taşında "mev'âya göçtü Şeyh Ali Dede 1246" yazmaktadır. Bkz. Şahabettin Uzluk, *Mevlevîlikte Resim ve Resimde Mevlevîler*, TTK, Ankara 1957, s. 68.

⁹³ BOA, *A. }MKT.* No: 41/66, 11 Cemâziye'l-evvel 1262 (7 Mayıs 1846).

⁹⁴ "Yüz elli sene akdem ecdâd-ı fakîrânem lâıyk-i seccâde-i meşîhat görölerek [...]" İbrahim Edhem Efendi'nin maaş talebi ile ilgili arzuhalî için Bkz. BOA, *MVL.* No: 101/12, 7 Cemâziye'l-evvel 1267 (10 Mart 1851).

⁹⁵ BOA, *A. }MKT.* NZD. No: 90/29, 4 Cemâziye'l-ahir 1269 (15 Mart 1853); BOA, *A. }MKT.* NZD. No: 83/26, 11 Şevvâl 1269 (18 Temmuz 1853).

⁹⁶ BOA, *A. }MKT.* MHM. No: 756/75, 17 Şevvâl 1269 (24 Temmuz 1853).

aynı yılın Ağustos ayının sonunda şeyh olarak, Mehmed Ali Efendi'nin oğlu Mehmed Ali atanmıştır⁹⁷. Fakat Mehmed Ali Efendi'nin istifası nedeniyle vazife bir süre sonra ailenin dışından biri olan Yakup (Efendi) Çelebi'ye tevcih edilmiştir. 1855 yılından itibaren Yakup Çelebi mevlevîhânenin şeyhi⁹⁸ olarak görülmekle birlikte tevliyet görevini⁹⁹ de yürütmüştür. 1858 yılının Aralık ayı içerisinde Yakup Çelebi'nin vakfın mallarını gasp ettiğine dair yapılan şikâyetlerin artmasını müteakip azledilmesi ve yerine Mehmed Ali Efendi'nin ikinci kez atanması için Sadaret Mektûbî Mühimme Kalemi'nden Konya'daki çelebi efendiye görüş bildirilmiştir¹⁰⁰. Yakup Çelebi'nin bundan sonra azledildiği ve 1860 yılı içinde yerine Mehmed Ali Efendi'nin geldiği anlaşılmaktadır¹⁰¹. Mehmed Ali Efendi ikinci kez göreve geldikten sonra, önceden babasının üzerinde olan tevliyet görevini talep eden bir dilekçe ile Evkâf Nezaretine başvurmuştur¹⁰². Evkâf Mektûbî Kalemi'nden yapılan tahkikat neticesinde tevliyetin babasının üzerinde olduğu anlaşılmasına rağmen, bu gibi taşrada bulunan vakıfların görevlileri ile ilgili kayıtların mahallinden çıkartılması gerekliliği üzerinde durulup, ancak Selanik Vilayeti Evkâf Müdürlüğü'nden gelecek mazbata karşılığında durumun kesinlik kazanacağı bildirilmiştir¹⁰³.

1869 yılının Ekim ayında Mehmed Ali Efendi vefat ettiğinde¹⁰⁴ şeyh olarak

⁹⁷ BOA, A.}MKT. DV. No: 75/79, 24 Zi'l-ka'de 1269 (29 Ağustos 1853).

⁹⁸ "Dergâh-ı mezbûr meşihatine bundan üç sene mukaddem tay'ın buyrulmuş olan Yakub Çelebi dâ'ileri [...]" Bkz. BOA, A.}DVN. No: 131/98, 19 Şevvâl 1274 (2 Haziran 1858).

⁹⁹ 1860 yılının aralık ayında mevlevîhâne evkâfına gelir sağlayan Dutlu Han ile ilgili bir arzuhal yazan dönemin mevlevîhâne şeyhi Mehmed Ali Efendi'nin, "Fakirleri meşihat-i mezkûreden bi'l-isti'fâ 'azl olub yerime selef-i 'âcizi Yakub Çelebi şeyh olduğu vakt der-gâh-ı şerif-i mezkûr evkâfına vaz'-ı yed eylediği misillü" şeklindeki ifadelerinden de anlaşılacağı üzere Yakup Çelebi evkâfın tevliyetini de üzerine almıştır. Bkz. BOA, MVL. No: 365/5, 20 Cemâziye'l-evvel 1277 (4 Aralık 1860).

¹⁰⁰ BOA, A.}MKT. MHM. No: 150/17, 23 Cemâziye'l-evvel 1275 (29 Aralık 1858).

¹⁰¹ BOA, MVL. No: 357/21, 12 Şevvâl 1276 (3 Mayıs 1860).

¹⁰² "Ma'rûz-ı dâ'ileridir ki. Selanik'de vâkı' merhûm Etmekçizâde Ahmed Paşa Vakfı'ndan almak üzere Selanik'de vâkı' mevlevîhânesinde yevmî on akçe vazife ile imâmet ve beş akçe ile müezzîn ve on akçe ile 'aşr-hân ve yirmi akçe ile tevliyet cihetleri pederim müteveffâ Mehmed Ali bin Ahmed 'uhdesinde olub hasbe'n-nizâm mezkûr cihetler 'uhde-i dâ'iyâneme intikâl edecek olduğundan kaleminden kaydlarının ihrâcıyla tevcihi husûsuna müsâ'ade-i seniyye-i nezâret-penâhileri erzân ve şâyân buyurulmak bâbında emr ü fermân hazret-i men lehü'l-emrindir. Bende-i Mehmed Ali Post-nişin-i Mevlevîhâne-i Selanik." Bkz. BOA, EV. MKT. No: 491/158, 17 Cemâziye'l-ahir 1286 (24 Eylül 1869).

¹⁰³ BOA, EV. MKT. No: 491/158, 17 Cemâziye'l-ahir 1286 (24 Eylül 1869); BOA, EV. MKT. No: 492/122, 4 Receb 1286 (10 Ekim 1869).

¹⁰⁴ "Selanik'de vâkı' Etmekçizâde Ahmed Paşa Mevlevîhânesi Vakfı'ndan yevmî on akçe vazife ile imâmet ve beş akçe ile müezzîn ve on akçe ile 'aşr-hân ve yirmi akçe ile tevliyet cihetlerinin mutasarrıfı olan pederi Mehmed Ali bin Alî'nin vefâtı vukû'una mebnî [...]" Bkz. BOA, EV. MKT. No: 492/122, 4 Receb 1286 (10 Ekim 1869).

yerine oğullarından Ali Eşref Efendi'nin¹⁰⁵ geçtiği¹⁰⁶ ve tevliyet görevini üstüne aldığı ve daha sonra vakfın varidatı ile ilgili bir takım sorunlar yaşadığı anlaşılmaktadır¹⁰⁷. Ali Eşref Efendi bu süreç içerisinde 1898 yılının Temmuz ayında şeyh vazifesinden Konya'daki çelebi efendi tarafından azledilmiş ve yerine kardeşi İsmail Hakkı Efendi getirilmiştir. Ancak aynı yılın Kasım ayında göreve tekrar geçen Ali Eşref Efendi¹⁰⁸ 1912 yılında dahi vazifesini sürdürüyor görünmektedir¹⁰⁹. Mevlevîhânenin son şeyhi ise Salahaddin Dede'dir¹¹⁰.

Şeyhin Adı	Vazifeye Başlangıç Yılı	Vazifenin Bitiş Yılı
Larendeli Abdülkerim Dede (<i>ilk şeyh</i>)	1605 öncesi	-
Manisalı Ramazan Dede	-	-
Şeyh Hasan (Hasan Efendi)	1668 öncesi	-
Şeyh Ahmed (Derviş Ahmed)	1691 öncesi	-
Şeyh Hasan bin Şeyh Ahmed	1762 öncesi	1762
Şeyh Ahmed bin Şeyh Hasan	1762	1794
Mehmed Ali bin Şeyh Ahmed	1794	1830-1831
İbrahim Edhem bin Şeyh Ahmed	1830-1831	1853
Mehmed Ali bin Mehmed Ali	1853	1855
Yakup Çelebi (Efendi)	1855	1860
Mehmed Ali bin Mehmed Ali (<i>ikinci kez</i>)	1860	1869
Ali Eşref bin Mehmed Ali	1869	1898 Temmuz
İsmail Hakkı bin Mehmed Ali	1898 Temmuz	1898 Kasım
Ali Eşref bin Mehmed Ali (<i>ikinci kez</i>)	1898 Kasım	1912 (devam ediyor)
Salahaddin Dede (<i>son şeyh</i>)	-	-

Tablo-3: Selanik Mevlevîhânesi Şeyhleri

Mevlevîhâne şeyhliği anlaşılın bir ailenin fertleri tarafından uzunca yıllar üstlenilmiştir. 1851 yılında İbrahim Edhem Efendi'nin, ailesinin bu vazifeyi yaklaşık 150 yıldır yürüttüğünü söylemesinden hareketle, ailenin XVII. yüzyılın sonlarından ya da XVIII. yüzyılın başlarından itibaren meşihat görevini icra ettikleri sonucu

¹⁰⁵ “Selanik Mevlevîhânesi şeyhi reşâdetlü Mehmed Ali Efendi'nin... mahdûmları İsmail Hakkı ve Ali Eşref efendiler dahi kefil [...]” Bkz. BOA, *EV. MKT.* No: 397/120, 28 Rebî'ü'l-ahir 1284 (29 Ağustos 1867); “Pederleri Mehmed Ali Efendi... Selanik Mevlevîhânesi post-nişini Eşref ve biraderi Hakkı efendiler tarafından [...]” Bkz. BOA, *İ. DH.* No: 1058/83098, 14 Rebî'ü'l-evvel 1305 (30 Kasım 1887).

¹⁰⁶ BOA, *EV. MKT.* No: 499/7, 26 Şa'bân 1286 (1 Aralık 1869).

¹⁰⁷ Ösen, *Mevlevîlik 19 Yüzyıl*, s. 305-314.

¹⁰⁸ Serdar Ösen, “Selanik Mevlevîhânesi Şeyhi Eşref Dede'nin Azli Meselesi ve Sultan II. Abdülhamid'in Tutumu” *Journal of History Studies*, Volume 6 Issue 4, July 2014, s. 149-151.

¹⁰⁹ “İstid'â-yı ma'adeleti hâvî mezkûr mevlevîhâne post-nişini Ali Eşref Efendi tarafından bi't-takdîm tevdi' buyurulan 'arz-ı hâl üzerine cereyân eden muhâberât ve mu'âmelât beyânıyla keyfiyyet şurâ-yı devletce tedkik ifâdesini hâvî Mâliye Nezâretî'nin havâle buyurulan 18 Haziran sene 328 tarihli tezkiresi [...]” Bkz. BOA, *ŞD.* No: 2075/10, 11 Eylül 1328 (24 Eylül 1912).

¹¹⁰ Ünver, “Selânik Mevlevîhanesi”, s. 32.

ortaya çıkmaktadır. 1691 yılında mevlevihâne şeyhi olarak gördüğümüz Şeyh (Derviş) Ahmed, 1762 yılından önce meşihat vazifesine atanan Şeyh Hasan'ın babası ise, İbrahim Edhem Efendi'nin verdiği bilgi doğrulanmaktadır. Çünkü Şeyh Hasan'ın ismi *Şeyh Hasan bin Şeyh Ahmed* olarak belgelerde geçmektedir. Şeyh Hasan 1762 yılında vefat etmiştir. Ancak bu vazifeye atanması çok daha önce olduğu için Şeyh (Derviş) Ahmed'in oğlu olma ihtimali yüksektir.

Câbi: Vakıfların sahip olduğu arazilerin ve dükkânların kiralarnı ve gelirlerini toplayan görevliler *câbi* olarak bilinmektedirler¹¹¹. 1739 yılında mevlevihâne vakfının bir câbisinin olmadığından dolayı, vakfın mütevellileri olan Derviş Osman ve Derviş Mustafa, kiralarn ve diğer gelirlerin toplanması için bir câbi tayin edilmesini istemişlerdir. Bunun üzerine, Kasım 1739 tarihinde, mütevellilerin göreve layık görmesi ve şeyhülislamın da uygun bulmasıyla mevlevihâne dervişlerinden Abdurrahman bin Eş-Şeyh Ahmed 14 akçe yevmiye ile cabi olarak atanmıştır¹¹². Derviş Abdurrahman'ın bu görevi ne kadar süreyle icra ettiğini tespit edemiyoruz. Ancak 1794 Mayıs ayı başlarına kadar vakfın cibayet görevini 14 akçe yevmiye ile 1762'den itibaren mevlevihâne şeyhi olarak da gördüğümüz Ahmed Efendi yürütmüştür. Mayıs 1794'te kendisi vefat edince yerine büyük oğlu Mehmed Ali Efendi câbilik yapmaya başlamıştır¹¹³. Bu tarihten itibaren vazifeyi ne süreyle devam ettirdiğini belirleyemiyoruz. Fakat Mehmed Ali Efendi'nin büyük oğlu Mehmed Ali 1869 yılında vefat ettiğinde üzerinde câbilik vazifesi olmadığını tespit edebiliyoruz¹¹⁴. Sonraki süreçte mevlevihânenin diğer şeyhlerinin de bu vazifeyi üzerlerine almadıkları anlaşılmaktadır. Diğer taraftan görevin başka bir derviş ya da kişiye verildiğine dair de bilgi elde edilmemiştir.

İmam: Mevlevihâne vakfından maaş alan bir başka görevli imam olup, XVIII. ve XIX. yüzyıllar içerisinde bu vazifeye atanarlardan bazıları hakkında bilgiler tespit edilebilmiştir. 1736 yılının Kasım ayında Mehmed Efendi'nin oğlu Derviş Ömer 10 akçe yevmiye ile imam olarak tayin edilmiştir¹¹⁵. Kendisi 1762 Haziran ayında erkek çocuk bırakmadan vefat ettiği için yerine, mevlevihânenin şeyhi olan Ahmed Efendi imam olarak 10 akçe yevmiye ile atanmıştır¹¹⁶. Derviş Ömer imam olarak 36 sene görev yapmış görünmektedir. Şeyh Ahmed Efendi ise bu görevi 1794 yılının Mayıs

¹¹¹ Mehmet İpşirli, "Câbi", *TDVİA*, C.6, İstanbul 1992, s. 529-530.

¹¹² BOA, *C. EV.* No: 18/898, 5 Şa'bân 1152 (7 Kasım 1739); VGMA, *VD*, No: 660, s. 326, 5 Şa'bân 1152 (7 Kasım 1739).

¹¹³ BOA, *C. EV.* No: 61/3010, 7 Şevvâl 1208 (8 Mayıs 1794).

¹¹⁴ BOA, *EV. MKT.* No: 492/122, 4 Receb 1286 (10 Ekim 1869).

¹¹⁵ VGMA, *VD*, No: 660, s. 265, 21 Receb 1149. (25 Kasım 1736).

¹¹⁶ BOA, *C. EV.* No: 330/16780, 13 Zî'l-ka'de 1175 (5 Haziran 1762) İmam ataması yapılan bu belgede Selanik Kadısı, Şeyh Ahmed'in babası Şeyh Hasan'ı mevlevihâne şeyhi olarak göstermekle birlikte, belgenin tarihinden iki gün sonra kadı tarafından tutulan müteveli atamasına dair belgede ise, Şeyh Hasan'ın vefat ettiği yazmaktadır. Bkz. BOA, *C. EV.* No: 329/16744, 15 Zî'l-ka'de 1175 (7 Haziran 1762).

ayına kadar sürdürmüş ve bu tarihten sonra yerine mevlevîhâne şeyhi de olan büyük oğlu Mehmed Ali Efendi aynı yevmiye ile geçmiştir¹¹⁷. Kendisinin bu görevi ne kadar sürdürdüğü belirlenememekle birlikte, büyük oğlu Mehmed Ali Efendi (Mehmed Ali bin Mehmed Ali) imamlığı şeyh olduktan sonra almış ve 1869 yılındaki ölümüne kadar 10 akçe yevmiye ile devam ettirmiştir. Daha sonraki süreçte onun büyük oğlu Ali Eşref Efendi şeyh olduğu gibi, imamlık vazifesini de 1869 yılında almıştır¹¹⁸.

Müezzin: Mevlevîhânedeki müezzin ile ilgili kayıtları XVIII. yüzyıldan itibaren görebilmekteyiz. 1736 yılı Kasım ayında müezzinliğe 10 akçe yevmiye ile Derviş Abdurrahman bin Şeyh Ahmed'in atanması kararlaştırılmıştır¹¹⁹. Ondan sonra bu vazifeye kimin atandığına dair kesin bilgi veren bir belge bulunamamıştır. Ancak 1794 yılında müezzinlik, ölümünden hemen önce Şeyh Ahmed bin Şeyh Hasan üzerindedir. Ayrıca kendisi 1762 yılında mevlevîhâne şeyhi iken imam görevini de üzerine almıştır. Diğer taraftan müezzinlik görevi 10 akçe yevmiye ile 1794 yılı Mayıs ayında Şeyh Ahmed'in büyük oğlu mevlevîhâne şeyhi ve imamı olarak da görünen Mehmed Ali Efendi'ye geçmiştir. Kendisinin görev süresi bilinmemekle birlikte, büyük oğlu Mehmed Ali Efendi (Mehmed Ali bin Mehmed Ali) müezzinliği şeyh olduktan sonra almış ve 1869 yılındaki vefatına kadar sürdürmüştür. Ardından onun büyük oğlu Ali Eşref Efendi vazifeyi almıştır¹²⁰.

Anlaşılabileceği üzere imamlık ve müezzinlik vazifeleri XVIII. yüzyılın ortalarına kadar mevlevîhâne şeyhi dışındaki birine verilirken, 1762 yılından itibaren şeyhler üzerlerine almaya başlamışlardır. Fakat her iki vazifeyi de aynı anda icra etmeleri mümkün görünmemektedir. Bundan dolayı şeyhler, vazifeleri başka birilerine belirli ücret karşılığında bırakmış olabilirler. Ancak bu ücret kendi aldıklarının altında olmalıdır¹²¹.

Diğer Vakıf Görevlileri: Mevlevîhâne vakfının görevlileri arasında, Kuran-ı Kerim'den belirli zamanlarda en az on ayet okuması için görevlendirilen¹²² *aşr-hân* bulunmaktadır. 1668 yılında yevmiyesi 4 akçe olan *aşr-hân* mevlevîhâne dervişlerinden Hasan'dır¹²³. 1736 yılında bu vazifeyi 10 akçe yevmiye ile Derviş Ali

¹¹⁷ BOA, C. EV. No: 61/3010, 7 Şevvâl 1208 (8 Mayıs 1794).

¹¹⁸ BOA, EV. MKT. No: 492/122, 4 Receb 1286 (10 Ekim 1869).

¹¹⁹ VGMA, VD, No: 660, s. 265, 21 Receb 1149. (25 Kasım 1736).

¹²⁰ BOA, C. EV. No: 61/3010, 7 Şevvâl 1208 (8 Mayıs 1794); BOA, EV. MKT. No: 492/122, 4 Receb 1286 (10 Ekim 1869).

¹²¹ Osmanlı vakıflarında bazı görevlilerin üzerlerine birden fazla vazife aldıkları ve bunları, kazandıkları ücretlerden daha düşük rakamlara başkalarına icra etmeleri için bıraktıkları da oluyordu. Hatta bu vazifeleri başkalarına sattıkları dahi görülmekteydi. Bkz. Bahaeddin Yediyıldız, *XVIII. Yüzyılda Türkiye'de Vakıf Müessesesi Bir Sosyal Tarih İncelemesi*, TTK Yayınları, Ankara 2003, s. 195.

¹²² Ali Himmet Berki, *Vakıf Dair Yazılan Eserlerle Vakıfiye ve Benzeri Vesikalarda Geçen İstılah ve Tâbirler*, Ankara ty., s. 7.

¹²³ BOA, İE. EV. No: 7/787, 7 Receb 1079 (11 Aralık 1668).

bin Şeyh Ahmed'in sürdürdüğü anlaşılmaktadır¹²⁴. 1869 yılı tarihli arşiv belgesine göre, 1794 yılında mevlevîhâne şeyhi olduğunu bildiğimiz Mehmed Ali bin Şeyh Ahmed, 10 akçe yevmiye ile aşr-hânlık vazifesini de yürütmüştür. Aynı belgede vazife, Mehmed Ali Efendi'nin büyük oğlu Mehmed Ali Efendi'ye geçmiştir¹²⁵.

1764 yılında vakfın 3 akçe yevmiye ile görevli Derviş Ali adında bir *kâtibi* bulunmaktadır. Kendisinden önce de vazifeyi icra eden biri bulunduğundan, kâtiplik görevinin daha önceden de olduğu anlaşılmaktadır¹²⁶. Ancak kâtip ile ilgili sonraki yüzyıllarda başka veri tespit edilememiştir.

1777 yılının Mayıs ayında ilk kez belgelerde gördüğümüz bir başka vakıf görevlisi ise yevmiyesi 10 akçe olan *dua-gûy*dur. Ancak bu tarihten önce vazifeyi icra eden görevliler olduğu için önceki dönemlerde de vazifenin yapıldığını düşünebiliriz. Ayrıca vazifeye mevlevîhâne dervişleri atanmaktadır¹²⁷. 1869 yılının sonunda dua-gûy olarak üç kişinin ellerinde bulunan beratlar gereğince görevlendirildiği anlaşılmaktadır. Bunlardan biri mevlevîhânenin şeyhi Ali Eşref Efendi, diğeri kardeşi İsmail Hakkı Efendi ve sonuncusu ise Şerife Cemile Hanım adında biridir. Üç kişi aylık toplam 57 kuruş 15 para ücreti evkâf-ı malûmeden alacaklardır¹²⁸. Ancak bu kişilerin alacakları aylıkların hangi vakıftan tahsis edildiği ve vazife için beratların olup olmadığı ile ilgili 1874 yılının Aralık ayında Evkaf Mektûbî Kalemî'nden Selanik Evkâf Muhasebeciliği'ne tahrirat gönderilmiştir¹²⁹. Fakat bu durum nasıl sonuçlanmıştı bilemiyoruz.

XIX. ve XX. yüzyıllar içerisinde mevlevîhâne şeyhi Ali Eşref Efendi ve kardeşi İsmail Hakkı Efendi arasında yaşanan malî ve idarî sorunlar ile ilgili belgelerden anladığımız kadarıyla, vakfın *kudûm-zen* ve *na't-hân* hizmetlerini gerçekleştiren bir görevlisi bulunmaktadır. Ancak bu görevliyi XIX. yüzyıldan itibaren görebilmekteyiz. Bu vazifeleri İsmail Hakkı Efendi vakıftan aylık 10 lira tahsisatla icra etmektedir¹³⁰.

Mevlevîhânenin görevlileri arasında *neyzen* (nâyzen) ve *aşşızbaşı* da bulunmaktadır. Görevliler ile ilgili olarak ilk kayıtları 1854 yılında bulabiliyoruz. İki görevlinin de vakıftan bir maaş aldığına dair elimizde veri yoktur. Ancak görevlilere Maliye Nezareti'nden aylık otuz altışar kuruş bağlanmıştır. Maaşlar mevlevîhâne şeyhi aracılığıyla ödenecektir¹³¹.

¹²⁴ VGMA, *VD*, No: 660, s. 265, 21 Receb 1149 (25 Kasım 1736).

¹²⁵ BOA, *EV. MKT.* No: 491/158, 17 Cemâziye'l-ahir 1286 (24 Eylül 1869).

¹²⁶ VGMA, *HD*, No: 1163, 18 Rebî'ül-evvel 1178 (15 Eylül 1764), s. 97.

¹²⁷ BOA, *A. {DVNS. RSK. d.* No: 94, Rebî'ül-ahir 1191 (13 Mayıs 1777), s. 5695.

¹²⁸ BOA, *EV. MKT.* No: 499/7, 26 Şa'bân 1286 (1 Aralık 1869).

¹²⁹ BOA, *EV. MKT.* No: 750/127, 13 Zî'l-ka'de 1291 (22 Aralık 1874); BOA, *EV. MKT.* No: 750/138, 20 Zî'l-ka'de 1291 (29 Aralık 1874).

¹³⁰ “Selanik Mevlevîhânesi şeyhi Eşref Efendi'nin şurût-ı vakfa ri'âyet etmeyerek dergâh-ı şerîfin kudûm-zenlik ve na't-hânlık hizmetlerinde bulunan biraderi Hakkı Dede'nin vakfıdan muhassas şehri on lira ma'âşını [...]” Bkz. BOA, *BEO*, No: 1596/119672, 22 Şa'bân sene 318 (15 Aralık 1900).

¹³¹ BOA, *I. MVL* No: 308/12801, 29 Ramazân 1270 (25 Haziran 1854).

Mevlevîhânenin özellikle belgeler aracılığıyla belirleyebildiğimiz görevlileri yukarıda anlattığımız vazifeleri icra edenlerdir. Fakat belgelere yansımayan başka görevliler de olacağını düşünebiliriz. Diğer taraftan XVII. yüzyıldan itibaren vakıf ve görevliler ile ilgili birçok sorun da yaşanmıştır.

Vakıf ve Yönetim Sorunları

XVI. yüzyılın sonlarından itibaren Mevlevîlik köyden kasabaya, oradan da şehirlere doğru gitmiş ve kendi içine çekilmeye başlamıştır. Ayrıca bu yüzyılın sonlarından itibaren mevlevîhâneleri de genellikle vezirler, paşalar ve beyler inşa ettirip onlar için vakıflar kurmuşlardır. Böylece bu vakıflar Mevlânâ Dergâhı başta olmak üzere, Mevlevîliği yüksek zümrenin etkisi altına almıştır. Mevlevî tarikatının ve mevlevîhânelerin vakıflarının gelirleri sebebiyle, herhangi bir mevlevîhâneye şeyh atanırken dahi Şeyhülislamlik makamının onaylaması şart olmaya başlamış ve Mevlevîlik ve mevlevîhâneler devletin kontrolünde birer makam haline gelmiştir¹³². Selanik Mevlevîhânesi'nin yönetim ve vakıf ile ilgili konularında da bu tür etkilerin ve sorunların yaşandığı görülebilmektedir.

Mevlevîhâneye şeyh ataması ile ilgili sorunlar XVII. yüzyıldan itibaren yaşanmaya başlamıştır. 1668 yılının Şubat ayında mevlevîhânenin meşihati, dönemin şeyhülislamının görevlendirmesiyle Şeyh Hasan Efendi'ye tevcih olunmuştur¹³³. Hasan Efendi'nin görevine ise aynı yılın Eylül ayında Ali Daniş adında biri Maliye tarafından bir berat verilerek atanmıştır. Bu durum karşısında Hasan Efendi vazifenin kendisinde kalması için bir dilekçe vermiştir¹³⁴. Daha sonraki süreçte 1668 yılının Aralık ayında Hasan Efendi'nin meşihat vazifesini sürdürdüğü anlaşılma birlikte¹³⁵, 1669 Mayısında Ali Daniş'in bu vazifeye tekrar müdahale etmeye çalıştığı, Hasan Efendi'nin yazdığı bir başka dilekçeden anlaşılmalıdır. Hasan Efendi dilekçede, Ali'nin elindeki beratı gösterip vazifeyi ele geçirmeye çalıştığını ve bundan dolayı da vazifenin kendisine bırakılmasını istediğini açıklamaktadır. Küçük Muhasebe Kalemî'nin ise meşihat vazifesinin Hasan Efendi'de olduğunu ve başka birine tevcih olunmadığını bildirdiğini görüyoruz. Bütün bunların üzerine meşihatın Hasan Efendi'ye verilmesi buyrulmuştur¹³⁶.

XIX. yüzyıl mevlevîhâne şeyhleri ile ilgili daha fazla sorunların yaşandığı bir dönemdir. 1858 yılında vakfın zarara uğratılmasında şeyh Yakup Çelebi'nin uygunsuz hareketleri şeyhin değişmesine neden olmuştur. 1855 yılından itibaren şeyh olan Yakup Çelebi, 1858 yılında dergâhın gelirlerinin tamamını zapt ettiği ve dervişlerin maaşlarını kestığı için, mevlevîhânenin yirmi dedesi tarafından şikâyet edilmiştir. Hatta şeyh, dervişleri, fukaraları, cüz ve ayın okuyanları vazifelerinden uzaklaştırmış

¹³² Gölpınarlı, *Mevlânâ'dan Sonra*, s. 247.

¹³³ BOA, İE. TCT. No: 6/658, 3 Ramazan 1078 (16 Şubat 1668).

¹³⁴ BOA, İE. EV. No: 16/1927, Evâil-i Rebî'ü'l-ahir 1079 (8-18 Eylül 1668).

¹³⁵ BOA, İE. EV. No: 7/787, 7 Receb 1079 (11 Aralık 1668).

¹³⁶ BOA, İE. EV. No: 9/901, 30 Zi'l-hicce 1079 (31 Mayıs 1669).

ve böylece dergâh boş kalmıştır. Ayrıca kendisinin dergâhın şamdanlarını ve bakırdan yapılmış 43 parça mutfak eşyasını sattığı da şikâyetler arasındadır. Diğer taraftan Yakup Çelebi'nin mevlevîhânenin ilk şeyhi olan Kerim Dede'nin türbesinin üzerinde bulunan Lahûrî şalları kestirip haremine hırka yaptırdığı da dikkat çeken durumlardan biridir¹³⁷. Bütün bunlardan dolayı Meclis-i Kebir tarafından uyarılan Yakup Çelebi, nasihatleri dinlememiş ve ortaya çıkan şikâyetler karşısında görevinden azledilip, yerine Mehmed Ali Efendi ikinci kez tayin edilmiştir¹³⁸.

XIX. yüzyılın sonlarında yaşanan en önemli sorun ise, iki kardeş arasındaki şeyhlik mücadelesidir. Mevlevîhânenin şeyhi Mehmed Ali Efendi 1869 yılının Ekim ayında vefat ettiğinde vazifesi oğullarından Ali Eşref Efendi'ye geçmiştir. Fakat daha sonraki süreçte Ali Eşref Efendi ve kardeşi İsmail Hakkı Efendi arasında, vakfın varidatı ve şeyhlik vazifesi ile ilgili padişahın da dâhil olduğu bir takım gelişmeler ve sorunlar yaşandığı anlaşılmaktadır¹³⁹. Eşref Efendi bu süreç içerisinde Temmuz 1898 tarihinde şeyhlik vazifesinden Konya'daki çelebi efendi tarafından azledilmiş ve yerine kardeşi Hakkı Efendi getirilmiştir. Ancak Eşref Efendi dönemin Şeyhülislamı Mehmed Cemaleddin Efendi üzerinden yaptığı etkili girişimler neticesinde, Kasım 1898'de tekrar vazifesine atanmıştır. Eşref Efendi tekrar atandıktan sonra da vakfın mallarının yönetimi konusunda ve kardeşi Hakkı Efendi'ye ödemesi gereken maaşı vermediğinden dolayı, çelebi efendi tarafından Mayıs 1901 tarihinde görevinden azledilip, yerine kardeşi tayin edilmeye çalışılsa da bu uygulanamamıştır. 1904 yılına kadar süren Hakkı Efendi'nin maaşını tahsil etme davası, vakfın mallarının haczine kadar gitmiş, süreç ancak Hakkı Efendi'nin maaşına zam yapılarak çözülmüştür¹⁴⁰.

Şeyhler dışında mevlevîhânedeki diğer görevliler de sorunlar yaşamışlardır. XVII. yüzyılın ikinci yarısında mevlevîhânedeki aşr-hân olanlar adet olduğu üzere fakir Mevlevî dervişlerinden görevlendirilirken, dışarıdan biri haksız şekilde berat alarak, yaklaşık üç seneden fazla süre aşr-hân olmuştur. Bu kişinin hizmetini yapmadığı bilindiği için, yerine Mevlevî dervişlerinden Hasan Dede'nin atanması mevlevîhânenin şeyhi ve vakfının mütevellisi Hasan Efendi tarafından yazılan bir arzla merkeze bildirilmiş ve cevaben gereğinin yapılması buyrulmuştur¹⁴¹.

Mevlevîhâne vakfının sahip olduğu gayrimenkuller, kiracılar, devlet yetkilileri ve bazı kişilerle ilgili yaşadığı sorunlar ise XIX. yüzyıl içerisinde belgelere belirli aşamalarda yansımıştır.

¹³⁷ BOA, A.}DVN. No: 131/98, 19 Şevvâl 1274 (2 Haziran 1858).

¹³⁸ BOA, A.}MKT. MHM. No: 150/17, 23 Cemâziye'l-evvel 1275 (29 Aralık 1858); BOA, MVL. No: 357/21, 12 Şevvâl 1276 (3 Mayıs 1860).

¹³⁹ Ösen, *Mevlevîlik 19 Yüzyıl*, s. 305-314.

¹⁴⁰ Yaşanan sorunların ve gelişmelerin ayrıntıları için Bkz. Ösen, "Eşref Dede'nin Azli Meselesi", s. 143-152.

¹⁴¹ BOA, İE. EV. No: 7/787, 7 Receb 1079 (11 Aralık 1668).

1858 yılında mevlevîhâne şeyhi olan Yakup Çelebi, evkâftan bir vergi alınmaması isteğiyle sadarete başvurmuştur. Başvurunun neticesinde, İzmir'deki genel emlakın tespit edilmesi aşamasında camiler, mescitler ve diğer hayratlardan alınacak verginin, mahallindeki vergi fazlasından tahsil edildiği ve böylece Selanik Mevlevîhânesi'nden alınacak verginin de mahallindeki vergi fazlasından karşılanması Meclis-i Vâlâ tarafından uygun görülmüştür. Durum Evkâf ve Maliye nezaretlerine de bildirilmiştir¹⁴².

Vergi konusu ile ilgili başka bir sorun daha yaşanmıştır. Mevlevîhânenin Vardarin Nahiyesi'nde baruthâne civarında bulunan han, değirmen, bahçe ve arazisinden Tanzimat'ın başından itibaren Evkâf-ı Celâliye mülkleri oldukları için vergi alınmazken, Selanik yakınında Grdapona (Grvapona) mültezimi vakıf üzerinde baskı kurup, 1860'ta öşür ve rüsûmat almıştır. Bu nedenle mevlevîhâne şeyhi Mehmed Ali Efendi dilekçe ile bu durumun engellenmesini ve alınan paranın vakfa iadesini Sadaret'ten talep etmiştir. Ancak Ticaret Nezareti Meclisi konunun çözümlenebilmesi için tarafların ve ayrıntılı evrakların hazır olması gerektiğini ifade etmiştir¹⁴³. Fakat sorunun nasıl sonuçlandığını tespit edemiyoruz.

Aynı arazi, değirmen ve bahçe ile ilgili başka sorunlar sonraki yıllarda da devam etmiştir. 1875 yılının Ağustos ayında Evkâf Mektûbî Kalemî'nden çıkan bir derkenarda, mevlevîhânenin vakfının gelirleri arasında olduğu bilinen ve şart-ı vâkıf gereğince fukara ve dervişlerin taamiyeleri için gelirleri vakfedilen Vardarin Nahiyesi'nin Harman Karyesi'nde arazi ve değirmen bulunmaktadır. Ancak bu gayrimenkuller 27 Temmuz 1812 tarihinde çıkan bir emirle "mîrî" olarak kayıt altına alınmıştır. Bu emre istinaden Evkâf Mektûbî Kalemî arazinin ve değirmenin durumunun araştırılması için Selanik Vilayeti'ne ve Evkâf Muhasebeciliği'ne tahrirat gönderilmesini istemiştir¹⁴⁴. Fakat talep edilen bilgilere Selanik Vilayeti ve Evkâf Muhasebeciliği nasıl bir cevap vermiştir tespit edemiyoruz. Diğer taraftan 1891 yılının Aralık ayından önce Evkâf Mektûbî Cihat Kalemî ile Maliye Nezareti arasında yukarıda anlattığımız durum hakkında yazışmalar olmuştur. Aynı yılda Evkâf Mektûbî Cihat Kalemî, Maliye Nezareti'ne bilgi vermiştir. Buna göre mevlevîhânenin vakfiyesinin bulunmadığı ve vakfından olduğu beyan edilen arazi ve bahçesine dair kesin bir açıklık olmadığı bildirilmiştir¹⁴⁵. Evkâf Mektûbî Kalemî de 12 Ocak 1892 tarihinde Maliye Nezareti'ne ek bir bilgi şeklinde arazi ve bahçe ile ilgili kesin bir açıklık olmadığını ifade etmiştir¹⁴⁶. Arazi sorununun daha sonra da sürdüğü anlaşılmaktadır. Selanik Mevlevîhânesi ile Maliye Nezareti arasında yazışmalar 1912 yılı içinde de devam etmiştir. Bu yazışmalarda arazinin 28 Eylül 1893 tarihinde dahi

¹⁴² BOA, A. }MKT. MVL. No: 97/21, 20 Şa'bân 1274 (5 Nisan 1858).

¹⁴³ BOA, MVL. No: 357/21, 12 Şevvâl 1276 (3 Mayıs 1860); BOA, MVL. No: 362/18, 23 Muharrem 1277 (11 Ağustos 1860).

¹⁴⁴ BOA, EV. MKT. No: 765/115, 4 Rebî'ü'l-evvel 1292 (10 Nisan 1875).

¹⁴⁵ BOA, EV. MKT. CHT. No: 279/294, 18 Kânûn-ı evvel 1307 (30 Aralık 1891).

¹⁴⁶ BOA, EV. MKT. No: 1774/109, 31 Kânûn-ı evvel 1307 (12 Ocak 1892).

mîrî olduğu belirtilmesine rağmen, ancak 16 Mart 1907'de Defteri Hakanî Müdüriyeti'nden yazılan derkenarda, araştırmalar neticesinde arazinin Evkâf-ı Celâliye'den olduğu anlaşılmıştır. Bundan sonra arazi ile ilgili tasarruf hakkının vakıfta olduğu ve araziyi kiralamak isteyenlerin vakfın mütevellisine başvurmaları da kararlaştırılmıştır¹⁴⁷.

Mevlevîhâne yönetiminin kiracılarla ilgili yaşadığı önemli bazı sorunlar da olmuştur. Dergâhın gelir getiren gayrimenkullerinden olup, 1762 yılında mevlevîhâne şeyhi Ahmed Efendi'nin vakfettiği Vardarin Nahiyesi'ndeki Dutlu Han 1860'tan önce icara verilmiş ancak daha sonra kiracı ile ilgili sorunlar yaşanmıştır. Ahmed Efendi kurduğu vakfa müteveli olarak kendi neslinden erkek evlatlarının geçmesini şart koşturmuştur. Fakat 1855 yılında dergâhın şeyhi olan Yakup Çelebi onun neslinden olmamasına rağmen vakfa müdahale etmiştir. Kendisi Dutlu Han'ı önceden kiracısı olan Mişon Ferlandez oğlu Leonaf Ferlandez'e beş seneliğine sözleşme ile 3.000 kuruşa kiralayıp, iki senelik gelirini de peşin almıştır. Üç senelik gelir ise hanın, kiracı tarafından tamir edilmesi amacıyla ona bırakılmıştır. Ancak tamir için bu gelir yetmez ve fazlası gerekirse ortaya çıkan masrafın karşılığında üç sene daha kira hakkı Leonaf'a verilmiştir. O da hiç kimseye danışmadan ortasından bir duvar çekip hanı ikiye bölmüş ve yarısını başkasına 7.000 kuruşa kiraya vermiş ve diğer kısmını da iplik fabrikası olarak kendi tasarrufuna almıştır. Mehmed Ali Efendi şeyh olup tevliyeti üzerine aldıktan sonra Leonaf'tan durumu sormuş ve kendisinin sözleşmeye aykırı hareket ettiğini bildirmiştir. Leonaf ise burayı beş seneliğine 15.000 kuruşa kiraladığını ve iki seneliğini peşin verdiğini belirtip, tamirine de izinli olduğunu açıklamıştır. Ayrıca fazladan da 33.000 kuruş masraf yaptığını söylemektedir. Diğer taraftan fazla masraf meblağını da hesaplayarak üç sene daha kirada kalacağını ve böylece toplamda on dört yılın sonunda hanı teslim edeceğini ifade etmiştir. Bunun üzerine Mehmed Ali Efendi, yaptığı masrafların tespit edildikten sonra ödeneceğini ve yeni bir sözleşme yapılabileceğini Leonaf'a teklif etmesine rağmen, kendisi buna razı olmamıştır. Bütün bu gelişmeler üzerine Mehmed Ali Efendi sözleşmenin feshini istemiş ancak Ticaret Nezareti Meclisi olayın sonuca bağlanabilmesi için ayrıntılı evrakların görülmesi gerekliliğini ortaya koymuştur¹⁴⁸. Bundan dolayı mesele kapanmamıştır. Yaklaşık yedi ay sonra Aralık 1860'ta Mehmed Ali Efendi aynı konu ile ilgili bir dilekçe yazmış fakat sorun yine çözümlenememiştir¹⁴⁹.

Bir başka sorun ise kiracı lehine sonuçlanmıştır. 1860 yılının Eylül ayında mevlevîhânenin şeyhi Mehmed Ali Efendi, Vardarin Nahiyesi'nde baruthâne yakınında bulunan han ve bahçenin kiracısı poliçeci Vasil adlı kişiden kira bedeli olarak 2.000 kuruş alacağını Selanik Eyalet Meclisi'nde talep etmiştir. Ancak Vasil, hanı 1860 yılından önce şeyh olan Yakup Çelebi'den sözleşme ile bir senelik 7.000 kuruşa kiralamıştır. 1.300 kuruşunu Yakup Çelebi'ye peşin ödemiştir. Daha sonra

¹⁴⁷ BOA, ŞD. No: 2075/10, 19 Şevvâl 1330 (1 Ekim 1912).

¹⁴⁸ BOA, MVL. No: 357/21, 12 Şevvâl 1276 (3 Mayıs 1860).

¹⁴⁹ BOA, MVL. No: 365/5, 20 Cemâziye'l-evvel 1277 (4 Aralık 1860).

şeyh olarak Mehmed Ali Efendi tayin edilince sözleşme hükümleri uygulanmış ve 4.000 kuruş, arkasından da 1.350 kuruş yeni şeyhe teslim edilmiştir. Geriye kalan 350 kuruş ise meclisin görüşüne göre önceden Mehmed Ali Efendi'ye ödenmiş ve kendisi de bütün borcunu aldığı kabul etmiştir. Böylece Vasil'in şeyhe herhangi bir borcu kalmadığının anlaşıldığı, Selanik Valiliği'nden Sadaret'e bildirilmiştir¹⁵⁰.

Diğer bir sorun ise vakfın kiracısına dışarıdan yapılan müdahaledir. Selanik'te Bulat Mahallesi'ndeki vakıf arazisinin tasarruf hakkı Mart 1860 tarihi itibarıyla Kara Baba şeyhi olarak bilinen Mehmed Efendi'nin üzerindedir. Ancak aynı mahalledeki benderhâneyi işleten Mitako ve ortakları arazi üzerinde tasarruf hakkı elde etmek amacıyla müdahalede bulunmaktadırlar. Mehmed Efendi ise bu durumun engellenmesini istemektedir. Olayların önüne geçilmesi için bir padişah emri çıkmış olmasına rağmen, Mitako ve ortakları emrin hilafına hareket etmişlerdir. Bundan dolayı Sadaret Mektûbî Mühimme Kalemî, Selanik Valisi'ne durumun engellenmesi yönünde bilgi vermiştir¹⁵¹.

Mevlevîhânedede Mevlid-i Şerif okunması için Sirozlu İbrahim Paşa'nın vakfettiği nüktü paranın yine mevlevîhânenin neyzen başı olan Necip Dede tarafından tarihi belirlenemeyen bir zamanda borç olarak alındığı anlaşılmaktadır. Dedenin ölümü üzerine iki oğlu bir müddet vâkıfın şartına uygun hareket edip, paranın faizini ödemişlerdir. Ancak daha sonraki süreçte iki oğul borç parayı zimmetlerine geçirmişler ve toplam borçları 31.363 kuruşa ulaşmıştır. Bundan dolayı 1892 yılında mevlevîhânenin şeyhi tarafından bu paranın vakfa geri verilmesi istenmektedir¹⁵². Fakat sürecin nasıl sonuçlandığını belirleyemiyoruz.

Tespit edebildiğimiz kadarıyla mevlevîhâne yönetiminde ve vakıflarında yaşanan sorunların belgelere yansıyanları bunlardan oluşmaktadır. Görüldüğü gibi bir kısım sorunların nasıl sonuçlandığına dair kesin bilgiler olmamakla birlikte, bazılarının durumu açıklık kazanmıştır. Bundan dolayı daha başka sorunların da olduğunu ve belgelere yansımadığını da söyleyebiliriz.

Sonuç

Defterdar Ahmed Paşa'nın hem siyasî hayatında ilerlemek, hem de tasavvufî düşüncelerinden hareketle inşa ettirdiği Selanik Mevlevîhânesi, bölgesinde Mevlevîliğin yayılmasında büyük bir eksikliği gidermiştir. Ahmed Paşa'nın kurduğu vakıf ise mevlevîhânenin bölgedeki etkisinin artmasında itici bir güç olmuştur. Ayrıca mevlevîhâne için XVIII. yüzyılda Şeyh Ahmed'in ve daha sonraki asırda Sirozlu İbrahim Paşa'nın kurduğu vakıflar da dergâhın etkisini güçlendirmek amacıyla yapılmış önemli hayır girişimleridir. Diğer taraftan devletin mevlevîhâneye XVII. yüzyıldan itibaren sağladığı tahsisat da, Mevlevîliğe ve dergâha merkezi yönetimin verdiği desteğin bir göstergesidir. Fakat mevlevîhânenin ve bütün gelir kaynaklarının yönetimi hususunda yaşanan sorunlar dergâhın zaman içerisinde maddî ve manevî

¹⁵⁰ BOA, A.}MKT. UM. No: 433/35, 9 Rebi'ül-evvel 1277 (25 Eylül 1860).

¹⁵¹ BOA, A.}MKT. MHM. No: 180/6, 26 Şa'bân 1276 (19 Mart 1860).

¹⁵² BOA, DH. MKT. No: 1960/15, 17 Zî'l-ka'de 1309 (13 Haziran 1892).

açından zayıflamasına yol açmıştır. XVII. yüzyıldan itibaren mevlevîhâne görevlilerinin seçiminde dahi dışarıdan yapılan atamalar dedelerin tepkisine neden olmuştur. Hatta aynı yüzyılda Şeyhülislam'ın belirlediği kişinin dışında devletin başka bir kurumunun şeyh atamaya çalışması, Konya'daki çeşebilik makamıyla merkezî yönetimin bir çekişmesi gibi görülebilmektedir. XIX. yüzyılın sonundan itibaren ise bu çekişme Ali Eşref ve İsmail Hakkı efendilerin şeyh atanmasında kendini açık bir şekilde göstermiştir. Şeyh tayini konusunda Tophâne-i Amire Meclis reisi Musa Paşa gibi açıktan destek veren devlet adamlarının da bulunması, göreve gelmek isteyenlerin yaptıkları girişimlere dair bir emsal teşkil etmektedir. Şeyh ataması konusunda çeşitli sorunlar yaşanmasına rağmen, XVII. yüzyılın sonundan XX. yüzyılın başlarına kadar aynı aileden gelen kişilerden bir şeyh tayin edilmiştir. Fakat 1855 yılında yaşanan kısa dönemli bir kırılma da yok değildir. Yakup Çelebi aynı aileden olmamakla birlikte, yaklaşık 1860 yılına kadar şeyhlik yapmıştır. Ancak görevden alınmasında ise şikâyetlere maruz kalması manidardır. Özellikle de yirmi mevlevîhâne dedesinin ağır ithamlarının ve şikâyetlerinin ardından görevden alınıp yerine tekrar aynı aileden Mehmed Ali Efendi'nin geçmesi, bize ailenin yönetimdeki ve dedeler üzerindeki etkisini açık bir şekilde anlatmaktadır. Yaşanan gelişmelere ve sorunlara rağmen Selanik Mevlevîhânesi üç yüz yıldan fazla bir süre Balkanlarda Mevlevîliği en güzide dergâhlarından biri olarak kalmıştır.

Kaynaklar

I. Arşiv Belgeleri

1. Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)

a) Bâb-ı Asafî Tasnifi (A. { }

Divân-ı Hümayûn Kalemleri Mühimme Defterleri (A. {DVNS. MHM. d.}, Nr. 91.

Divân-ı Hümayûn Kalemleri Ruûs Defterleri (A. {DVNS. RSK. d.}, Nr. 94.

b) Sadaret Tasnifi (A. { }

Divân Kalemi Evrakı (A. {DVN.}, Nr. 131/98.

Mektûbî Kalemi Evrakı (A. {MKT.}, Nr. 41/66.

Mektûbî Kalemi Deavi Evrakı (A. {MKT. DV. }, Nr. 75/79.

Mühimme Kalemi Evrakı (A. {MKT. MHM.}, Nr. 150/17, 180/6, 756/75.

Mektûbî Kalemi Meclis-i Vâlâ Evrakı (A. {MKT. MVL.}, Nr. 97/21.

Mektûbî Kalemi Nezaret ve Deva'ir Evrakı (A. {MKT. NZD.}, Nr. 83/26, 90/29.

Mektûbî Kalemi Umum Vilayât Evrakı (A. {MKT. UM.}, Nr. 433/35.

c) Ali Emiri Tasnifi (AE.)

Ahmed III (AE. SAMD. III.), Nr. 54/5381.

d) Bâb-ı Âli Evrak Odası Tasnifi (BEO), Nr. 1596/119672, 2224/166745.

e) Cevdet Tasnifi (C.)

Evkâf (C. EV.), Nr. 18/898, 61/3010, 297/15110, 329/16744, 330/16780, 345/17516.

- f) Dâhiliye Nezareti Tasnifi (DH.)
Dâhiliye Nezareti Mektûbî Kalemi (DH. MKT.), Nr. 743/47, 1960/15.
- g) Evkâf Nezareti Tasnifi (EV.)¹⁵³
Mektûbî Kalemi (EV. MKT.), Nr. 397/120, 491/158, 492/122, 499/7, 750/127, 750/138, 765/115, 1174/109.
Mektûbî Kalemi Cihet (EV. MKT. CHT.), Nr. 279/294.
- h) Hariciye Nezareti Tasnifi (HR.)
Tahrirat (HR. TH.), Nr. 160/28.
- ı) İrade Tasnifi (İ.)
Dâhiliye (İ. DH.), Nr. 1058/83098.
Meclis-i Vâlâ (İ.MVL.), Nr. 308/12801.
- i) İbnülemin Tasnifi (İE.)
Evkâf (İE. EV.), Nr. 7/787, 9/901, 16/1927.
Meadin (İE. MDN.), Nr. 3/209.
Tevcihât (İE. TCT.), Nr. 6/658.
- j) Maarif Nezareti Tasnifi (MF.)
Mektûbî Kalemi (MF. MKT.), Nr. 335/31.
- k) Maliye Nezareti Tasnifi (ML.)
Varidât Muhasebesi Defterleri (ML. VRD. d.), Nr. 860.
- l) Meclis-i Vâlâ Evrakı (MVL.), Nr. 101/12, 226/17, 357/21, 362/18, 365/5, 1029/58.
- m) Şurâ-yı Devlet Evrakı (ŞD.), Nr. 2075/10.
- n) Teftişât-ı Rumeli Evrakı (Rumeli Müfettişliği) (TFR. I.)
Selanik Evrakı (TFR. I.SL.), Nr. 7/679.
- o) Yıldız Tasnifi (Y.)
Perakende Evrakı Dâhiliye Nezareti Maruzatı (Y.PRK. DH.), Nr. 10/68.
Perakende Evrakı Umumî (Y. PRK. UM.), Nr. 26/34.

2. Vakıflar Genel Müdürlüğü Vakıf Kayıtlar Arşivi (VGMA)

- a) Hurûfât Defteri (HD), Nr. 1163.
b) Vakfiye Defteri (VD), Nr. 625, 660, 725.

II. Araştırma ve İnceleme Eserler

1320 Sene-i Hicriyesine Mahsûs Selânik Vilâyet Sâlnâmesi, Hazırlayan: Hatice Oruç, TTK, Ankara 2014.

Agoston, Gabor, "Macaristan'da Mevlevilik ve İslâm Kültürü", *Osmanlı Araştırmaları*, XIV, İstanbul 1994, s. 1-9.

Akay, Nîmetullah, *Başlangıcından XVIII. Yüzyılın Sonuna Kadar Mevlevîlik-Devlet İlişkisi*, Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Şanlıurfa 2014.

¹⁵³ Evkaf Mektûbî ve Evkâf Mektûbî Cihat kalemlerinden araştırmamızda yararlandığımız belgeler Vakıflar Genel Müdürlüğü Vakıf Kayıtlar Arşivi'nden temin edilmiştir. Bu arşivde verilen kod numaraları kullanılmıştır.

- Anastassiadou, Meropi, *Tanzimat Çağında Bir Osmanlı Şebri Selanik*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1998.
- _____, “Yörenin Batılıları”, *Selânik 1850-1918*, Hazırlayan: Gilles Veinstein, Çev. Cüneyt Akalın, İstanbul 2001, s. 153-164.
- Artam, Goncagül, *Osmanlı Devleti'nde Mevlîvî Tarikati'nin Klasik Öncesi Dönemi (13-17. Yüzyullar)*, Tarih Encümeni Yayınları, İstanbul 2007.
- Ateş, İbrahim, “Hz. Mevlânâ Dergâhı ile İlgili Vakıf ve Vakfiyeler”, *IX. Vakıf Haftası Kitabı*, Ankara, s. 29-56.
- Berki, Ali Himmet, *Vakfa Dair Yazılan Eserlerle Vakıf ve Benzeri Vesikalarda Geçen İstihab ve Tâbirler*, Ankara ty.
- Canım, Rıdvan, “Edirne Muradiye Mevlevîhanesi ve Edirneli Mevlîvî Şairleri”, *Türk Kültürü, Edebiyatı ve Sanatında Mevlânâ ve Mevlevîlik Ulusal Sempozyumu 14-16 Aralık 2006 Konya*, Konya 2007, s. 285-326.
- Chatzikyriakidis, Kyriakos, “(Παλαιό) Χαομάνιοι Ιστορία, δημογραφία (τέλη 18ου αι. – αρχές δεκαετίας 1930)”, *Μακεδονικά*, 37, 2011, s. 173-192.
- Clayer, Nathalie, “Trois Centres Mevlevis Balkaniques Au Travers Des Documents D’archives Ottomans; Les Mevlevihane, D’Elbasan, De Serez, Et De Salonique”, *Osmanlı Araştırmaları*, XIV, İstanbul 1994, s. 11-28.
- Delilbaşı, Melek, “Selanik ve Yanya’da Osmanlı Egemenliğinin Kurulması ”, *Belleten*, LI/199, 1987, s. 75-106.
- Emecen, Feridun M., “Saruhanogulları ve Mevlevilik”, *Ekrem Hakkı Ayverdi Hâtıra Kitabı*, İstanbul 1995, s. 282-297.
- Esrar Dede, *Tezkire-i Şu’arâ-yı Mevlevîyye*, Hazırlayan: İlhan Genç, Ankara 2000.
- Evlîya Çelebi, *Evlîyâ Çelebi Seyahatnâmesi*, 8. Kitap, Hazırlayanlar: S. Ali Kahraman-Yücel Dağlı, Robert Dankoff, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2005.
- Gökacı, Mehmet Ali, “Balkanlarda Mevlevîliğin Gelişimi ve Selânik Mevlevîhanesi”, *Tarih ve Toplum*, Eylül 2000, XXXIV/201, s. 46-55.
- Gökbilgin, M. Tayyib, “Selanik”, *İA*, C.10, İstanbul 1979, s. 337-349.
- _____, *XV. ve XVI. Asırlarda Edirne ve Paşa Lîvasındaki Has Mukataa, Mülk ve Vakıfları*, İstanbul 2007.
- Gölpınarlı, Abdülbâki, “Mevlevîlik”, *İA*, C.8, İstanbul 1979, s. 164-171.
- _____, *Mevlânâ’dan Sonra Mevlevîlik*, İstanbul 1983.
- Gündüz, İrfan, *Osmanlılarda Devlet-Tekke Münasebetleri*, Ankara 1989.
- Güvemli, Oktay - Güvemli, Batuhan, “Osmanlı Kayıt Kültüründe Vakıf Muhasebesi ve Devlet Muhasebe Sistemi”, *Vakıflar Dergisi*, 46, Aralık 2016, s. 9-21.
- İnalçık, Halil, “Murad II”, *İA*, C.8, İstanbul 1979, s. 598-615.
- İpşirli, Mehmet, “Câbî”, *DİA, TDVİA*, C. 6, İstanbul 1992, s. 529-530.
- İzeti, Metin, *Balkanlar’da Tasavvuf*, Gelenek Yayıncılık, İstanbul 2004.
- Kâtib Çelebi, *Fezleke*, I, Neşre hazırlayan: Zeynep Aycibin, Çamlıca Yayınları, İstanbul 2016.
- Kiel, Machiel, “Selanik”, *TDVİA*, C. 36, İstanbul 2009, s. 352-357.
- Küçük, Sezai, *Mevlevîliğin Son Yüzyılı*, İstanbul 2003.
- Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmanî*, III, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1996.

- Na'ımâ Mustafa Efendi, *Târih-i Na'ımâ (Ravzatü'l-Hüseyn Hulâsati Abbâri'l-Hâfikayn)*, II, Hazırlayan: Mehmet İpşirli, TTK Yayınları, Ankara, 2007.
- Ocak, Ahmet Yaşar, “Kanûnî Sultan Süleyman Devrinde Osmanlı Resmî Düşüncesine Karşı bir Tepki Hareketi: Oğlan Şeyh İsmail-i Mâşûkî”, *Osmanlı Araştırmaları*, X, İstanbul 1990, s. 49-58.
- _____, “Türkiye Tarihinde Merkezi İktidar ve Mevleviler (XIII. XVIII. Yüzyıllar) Meselesine Kısa Bir Bakış”, *II. Milletlerarası Osmanlı Devleti'nde Mevlevihâneler Kongresi, 14-15 Aralık 1993*, Sayı 2, 1996, s. 17-22.
- Önder, Mehmet, “Konya Mevlânâ Dergâhı Arşivi ve Mevlevihâneler”, *Osmanlı Araştırmaları*, XIV, İstanbul 1994, s. 25-28.
- Ösen, Serdar, “Balkanlarda Mevleviliğın Yayılması ve Kurulan Mevlevihâneler”, *Yeni Türkiye*, Rumeli Balkanlar Özel Sayısı II, Sayı 67, 2015, s. 1799-1814.
- _____, “Selanik Mevlevihânesi Şeyhi Eşref Dede'nin Azli Meselesi ve Sultan II. Abdülhamid'in Tutumu”, *Journal of History Studies*, Volume 6 Issue 4, July 2014, s. 143-154.
- _____, *Osmanlı Devlet ve Toplum Hayatında Mevlevilik 19 Yüzyıl*, Kitap Yayınevi, İstanbul 2015.
- Öztürk, Nazif, *Türk Yenileşme Tarihi Çerçevesinde Vakıf Müessesesi*, Ankara 1995.
- Parlak, Cengiz, “Gümölcine'de Kurulmuş Olan Defterdar Ahmed Efendi Vakfı (XVII-XVIII. Yüzyıllar)”, *Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt: 5, Sayı: 10, Temmuz 2015, s. 199-235.
- Selanikli Hasan Âkif (Âkif el-Mevlevî)*, Hazırlayan: Prof. Dr. İ. Güven Kaya, Umuttepe Yayınları, Kocaeli 2010.
- Seyyid Sahih Ahmed Dede, *Mevlevîlerin Tarihi Mecmûatü't-Tevârîhi'l-Mevleviyye*, Hazırlayan: Doç. Dr. Cem Zorlu, İnsan Yayınları, İstanbul 2003.
- Tanrıkorur, Bahrihüda, “Mevleviyye”, *TDVİA*, C. 29, İstanbul 2004, s. 468-475.
- Tzerpos, Vasileos D., *In the Footsteps of St. Paul the Apostle in Greece*, Greek National Tourism Organisation, Greece 2015.
- Uzluk, Şahabettin, *Mevlevilikte Resim ve Resimde Mevlevîler*, TTK, Ankara 1957.
- Ünlü, Osman, “Nâbî Divânı'ndaki Manzum Hikâyeler”, *Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Cilt 25, Sayı 2, 2016, s. 167-184.
- Ünver, A. Süheyl, “Selânik Mevlevihanesi 1913-1915”, *Mevlâna Yılığı*, Turizm Derneği, Konya, 1963, s. 30-33.
- Yediıldız, Bahaeddin, *XVIII. Yüzyılda Türkiye'de Vakıf Müessesesi Bir Sosyal Tarih İncelemesi*, TTK, Ankara 2003.

III. İnternet Kaynakları

<http://wikimapia.org>

Google Earth Pro, 2018.

HABSBURGLAR KARA EFLAK'A GELİRSE: VIDİN'DE HAYVANCILIK SEKTÖRÜNÜN DÖNÜŞÜMÜ (1695-1740)

İrfan Kokdaş*

Öz

Bu çalışma, 18. yüzyıl başlarında Kara Eflak'taki (Oltenia) siyasi ve mali değişimlerin Vidin'deki yansımalarını konu almakta ve 1695-1740 arasındaki dönemde, Vidin çevresindeki hayvancılık sektörünün geçirdiği dönüşüme odaklanmaktadır. Çalışma, Oltenia'da Habsburglar tarafından uygulanan politikaların, Vidin çevresindeki köylü hareketliliğinin ve hayvancılık sektörünün doğasının şekillenmesinde önemli rol oynadığını iddia etmektedir. 1695-1718 arasındaki dönemde, Vidin'de nüfus hareketliliği, çayır satışları ve meraların mülkiyet sorunları; hayvancılık sektöründeki dinamikleri belirleyen ana gelişmelerdi. Oltenia'nın Habsburg kontrolüne geçmesinden (1718) sonra, Vidin ve Tuna Havzası'ndaki temel ekonomi politikaları, köylünün toprağa bağlanması ve tarım-hayvancılık sektörlerindeki emek eksikliğinin vergi muafiyeti yoluyla çözülmesi çerçevesinde gelişmişti. Emek eksikliğinin şekillendirdiği bir dünyada, Habsburgların ve Osmanlıların ekonomi politikaları; özellikle Vidin'deki nüfuz sahibi kişilerin sürdürebileceği türden vergi oyunu stratejilerinin öne çıkmasına yol açmıştı. Vidin'in ileri gelenleri, sadece Vidin'deki çiftliklerde çalışacak köylüleri yanlarına çekmekle kalmamış; aynı zamanda Doğu Eflak'ta, Avusturya hâkimiyetinde olmayan arazilerdeki meraların kullanımı için kışlaklar ve çiftlikler de kurmuşlardı. Neticede Habsburg hâkimiyeti; 1739 yılında, Oltenia'da sona erdiğinde Osmanlı merkezi, Eflak ve Tuna'da özellikle askeri unvanlı kişilerin ve bölgenin ileri gelenlerinin belirlediği vergi kaçırma taktiklerini ve kışlak tabir olunan çiftliklerin etrafından şekillenen hayvancılık sektörünü miras almıştı.

Anahtar kelimeler: Vidin, Osmanlı İmparatorluğu, Habsburg politikaları, hayvancılık, Eflak

When The Habsburgs Occupied Wallachian Oltenia: The Transformation of Animal Husbandry in Vidin (1695-1740)

* Dr. Öğr. Üyesi, *İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi, Sosyal ve Beşeri Bilimler Fakültesi, Tarih Bölümü*, 35620, Balatçık, Çiğli-İzmir/Türkiye, irfan.kokdas@ikc.edu.tr, Orcid ID: 0000-0002-4858-6018

Abstract

This study focuses on the repercussions of the fiscal and political changes at the beginning of the eighteenth century in Lesser Wallachia (i.e. Kara Eflak or Oltenia) upon the town of Vidin, with particular emphasis on the transformation of the animal husbandry in and around the region during the 1695-1740 period. In this vein, it contends that Habsburg policies in Oltenia considerably shaped peasant mobility as well as the contours of the livestock sector around Vidin. During the time span from 1695 to 1718 demographic mobility, sale of pasture lands and ownership problems pertaining to meadows were the key phenomena shaping the dynamics of the animal husbandry in Vidin. After the fall of Oltenia to Habsburg control (1718), the fundamental economic policies in Vidin and Danubian Basin revolved around the practice of tying peasants to the land through a series of tax exemptions, thereby making up for the labor deficit in the agriculture and livestock sectors. In a world already characterized by labor deficit, the Habsburg and Ottoman economic policies created, particularly in the town of Vidin, a strategy of tax games which could only be maintained by powerful magnates. The notables of Vidin succeeded in not only attracting peasants to work in the estates around the town, but also creating *kışlak*s (i.e. winter pastures) and *çiftlik*s (i.e. large estates) for the exploitation of meadows across Ottoman Eastern Wallachia. Hence, by the time the Habsburg rule in Oltenia finally came to an end in 1739, the Ottoman center inherited tax-evasion tactics dominated by individuals with military titles and local notables in particular, and a livestock sector centering around farms termed as *kışlak*s in Wallachia and the Danubian region.

Keywords: Vidin, Ottoman Empire, Habsburg politics, animal husbandry, Wallachia

Tuna Nehri'nin ayırdığı Kara Eflak bölgesi (Oltenia)¹ ve Vidin, coğrafi ve idari olarak birbirinden çok farklı görünmesine rağmen; tarih boyunca iktisadi, sosyal ve kültürel açıdan birbirlerini tamamlamıştır. Tuna'nın iki yakasında, birbirleriyle karşılıklı bir konumda yer alan bu bölgede meydana gelen herhangi bir değişiklik diğerini de etkilemiştir. Bu anlamda, erken modern dönemde bölge için en önemli dönüm noktalarından biri, 1718'de Avusturya hakimiyetine giren Kara Eflak'ın² 1739'da tekrar Osmanlı topraklarına katılmasıdır. İlk bakışta kısa süreli bir

¹ Kara Eflak bölgesinin, Osmanlı idaresine dönüşü sonrasında yaşadığı yoğun çiftlikleşme süreci ve bunun 1760'lı yıllardan itibaren Tuna havzasında bir siyasi kriz haline gelmesi, Osmanlı merkezinin Avusturya Oltenia'sı yerine Osmanlı Eflak'ı hakkında ürettiği teftiş raporlarına dayanarak başka bir çalışmamızda ayrıntılı olarak ele alınmıştır. Aysel Yıldız & İrfan Kokdaş, "Peasantry in a Well-protected Domain: Wallachian Peasantry and Muslim Çiftlik/Kışlak under the Ottoman Rule", *Journal of Balkan and Near Eastern Studies*, DOI: 10.1080/19448953.2018.1506303.

² Osmanlı kaynaklarında Kara Eflak olarak geçen bölge, dönemin Avusturya ve Romen kaynaklarında Oltenia olarak adlandırılmaktadır. Memleketeyn yani Eflak-Boğdan'a bağlı ve Eflak

toprak kaybı ve tekrar kazanımı gibi değerlendirilebilecek olan iki olay, Vidin'in ekonomik, demografik ve sosyal yapısında derin izler bırakmıştır. Yaklaşık yirmi bir yıl Avusturya hakimiyetinde kalan Kara Eflak'ın, Belgrad Antlaşması'yla tekrar Osmanlı hakimiyetine geçmesi, yalnızca Vidin'deki yeniçeri sayısını arttırmakla kalmamış; Kara Eflak'taki geniş otlakları da, yüzyıllar boyunca süregeldiği gibi, Vidinlilerin kullanımına tekrar elverişli hale getirmişti.³ Ancak Kara Eflak'ın Avusturya idaresinde kaldığı süre boyunca Vidin'in sosyo-ekonomik yapısı, özellikle de hayvancılık sektörü, dikkate değer bir değişim geçirmişti. Bu değişim temel olarak hayvan sahipliği ile birlikte hayvancılık sektöründeki emek gücü ve toprak kullanımının farklılaşmasını içine almaktaydı. Bölge, tekrar zengin Vidin halkı için bir yatırım alanına dönüşmüş ve hayvancılık yapanlarla çiftlik sahiplerinin adeta akınına uğramıştı.

Balkan iktisat tarihinde Karlofça Anlaşması'ndan sonraki bu değişimler, daha çok uzun dönemli Osmanlı Rumelisi tasviri altında incelenir. Bu tasvir, temel olarak klasik tımar düzeninin bozuluşuyla birlikte giderek artan biçimde uluslararası ticaretin ve Osmanlı merkezinin taleplerinin belirlediği tarım ve hayvancılık dinamiklerine dayanmaktadır. Bu tasviri şekillendiren ilk bakış açısına göre Balkan coğrafyasındaki iki sektöre ilişkin dinamikler, uzun dönemde ortaya çıkmış ve bölgenin farklı coğrafi özelliklerinden yoğun biçimde etkilenmiştir. Bu tip bir bakış açısında coğrafi unsurlarla birlikte hayvancılığın temel unsurlarını şekillendiren ana faktörler demografik yapılar ve özellikle uluslar arası ticarete meydana gelen yapısal

voyvodasının idaresinde olan bu bölge hakkında Osmanlı idaresinin ürettiği en detaylı bilgiyi, Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi'nde bulunan H. 445 numaralı bir eser vermektedir. Ahmed Resmi Efendi tarafından kaleme alındığı iddia edilen eser, daha erken dönemlerde araştırmacıların dikkatini çekmiştir. (Cengiz Orhonlu, "Ahmed Resmi'nin Eflak Coğrafyası", *Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, 4-5 (1976), ss. 1-14.) Bu rapor, Eflak'la ilgili yazılan ilk coğrafya eseri olarak da kabul edilir. Nitekim Cengiz Orhonlu, eseri tamamen bu çerçevede incelemiştir. İlk olarak Orhonlu tarafından ortaya atılan bu iddia daha sonra da tekrarlanmıştır. Ancak altını çizerek belirtmek gerekir ki eser bir coğrafya eseri değildir. Eflak'ta 18. yüzyılda ortaya çıkan sosyo-ekonomik sorunlar üzerine, Bab-ı Ali'nin gönderdiği müfettişlerden biri olan Giridi Elhac Ahmed Efendi tarafından derlenmiş bir rapordur. 1759 yılında bölgeye gönderilen ve özellikle Kara Eflak'ın merkezi olan Karayova'da yoğun incelemeler yapan komisyonda, Ahmed Efendi'nin yanısıra eski Cebecibaşı Elhac Mehmed Ağa ile Turnacıbaşı Hüseyin Ağa da yer alıyordu. (Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi [TSMK] H. 445, v. 27a). Sultana ve sadrazama sunulan 58 sayfalık raporun ilk 6 ila 25. sayfasında, Eflak coğrafyası hakkında kısa ve teknik malumat vardır. Geri kalan kısmı bölgede yaşanan sorunlarla ilgili emir, ferman ve gözlemleri içerir. Bu raporun Eflak'taki köylülerin sorunlarıyla ilgili olarak ilk ve tam anlamıyla analiz edilmesi, Virginia Aksan tarafından yapılmıştır. Detaylar için bakınız, Virginia Aksan, "Whose Territory and Whose Peasants? Ottoman Boundaries on the Danube in the 1760s", *The Ottoman Balkans, 1750-1830*, Derleyen: Frederick F. Anscombe, Markus Weiner Publishers, Princeton 2006, ss. 61-78.

³ Mahir Aydın, "On the Shores of Danube: Neighbourhood Between Wallachia and Vidin", *Turkey & Romania: A History of Partnership and Collaboration in the Balkans*, Derleyenler: Florentina Nitu, Cosmin Ionita, Metin Ünver, Özgür Kolçak, Hacer Topaktaş, Türk Dünyası Belediyeler Birliği, İstanbul 2016, ss. 147-48.

değişimlerdir.⁴ İkinci grup bakış açısında ise ticarete ve coğrafi unsurlara yapılan vurgunun yanında, siyasi çalkantılarla Osmanlı merkezinin vergi ve işe politikalarına özel bir önem verilir.⁵ Bu iki tip bakış açısının ortak noktası, uzun dönemli tarım ve hayvancılık dinamiklerine odaklanmaları ve kısa dönemlerdeki değişimlerin bu dinamiklere olan etkisini görmezden gelmeleridir. Bunun bir sonucu olarak da özellikle hayvancılık sektöründeki değişimler, konargöçer toplulukların hareketleri çevresinde incelenmekte ve diğer toplumsal grupların çıkarları ve politikaları bu değişimde neredeyse görünmez biçimde kalmaktadır. Oysa bu çalışmanın da gösterdiği üzere, kısa dönemde hayvancılık sektöründe meydana gelen değişimler sadece devletlerin farklı politikaları ya da coğrafya ile belirlenmemiş; aynı zamanda askeri gruplar, şehirli yatırımcılar ve köylülerin çıkarlarıyla şekillenmiştir.

Giriş: Çalışmanın Temel Soruları ve 18. Yüzyıl Başında Vidin'deki Genel Dinamikler

Çalışma, 18.yüzyıl başlarında Kara Eflak'taki siyasi ve mali değişimlerin Vidin'deki yansımalarını konu almaktadır. Çalışma bu bağlamda, 1695-1740 döneminde Vidin çevresindeki hayvancılık sektörünün geçirdiği dönüşüme odaklanmaktadır. Diğer yandan bunun dışındaki etkenleri de dışlamadan Oltenia'da Habsburglar tarafından uygulanan Habsburg politikalarının, Vidin çevresindeki köylü hareketliliğini ve hayvancılık sektörünün doğasını önemli ölçüde şekillendirdiğini iddia etmektedir. Vergi taleplerinden kaçan reyanın korunması ile Tuna'nın güneydekiler tarafından hayvan çiftliklerinin kurulması, hayvancılık sektöründeki dönüşümün odağında yer alan iki temel politika olmuştur. İlk iki bölümde, Vidin'de nüfusun azalması, hayvancılık sektöründeki yatırımların çatışma konusu haline dönüşmesi ile buna bağlı olarak çayır satışları ve mülkiyet sorunları ele alınmaktadır. Bir sonraki bölümde ise Viyana hükümetinin, Oltenia bölgesinden kaçan köylüleri geri döndürebilmek için 1718 sonrasında geliştirdiği politikalar tartışılmaktadır.

Vidin'in 18. yüzyıl boyunca artan askeri önemi ve buna paralel olarak gelişen "gospodarlık" rejimi, bugüne dek çok sayıda araştırmacının dikkatini çekmiştir.⁶

⁴ Bazı örnekler için, Gabor Demeter, *Agrarian Transformations in Southeastern Europe (from the late 18th century to World War II)*, Institute for Historical Studies, BAS Institute of History RCH/HAS, Sofya 2017; Ulf Brunnbauer, "Unity in Diversity? Historic Family Forms in Southeastern Europe", *Historijski Zbornik*, LXV (2012), ss. 95-148; Faruk Tabak, *The Waning of the Mediterranean, 1550-1870: A Geohistorical Approach*, Johns Hopkins University Press, Baltimore 2008.

⁵ Karl Kaser, "Pastoral Economy and Family in the Dinaric and Pindus Mountains (14th-20th Centuries)", *Household and Family in the Balkans Two Decades of Historical Family Research at University of Graz*, Derleyen: Karl Kaser, Lit Verlag, Viyana 2012, ss. 289-303; Barbara Jelavich, *Balkan Tarihi 1: 18. ve 19. Yüzyıllar*, çev. İhsan Durdu, Gülçin Tunalı ve Haşim Koç, Küre Yayınları, İstanbul 2009; Daniel Chirot, *Social Change in a Peripheral Society: The Creation of a Balkan Colony*, Academic Press, New York 1976.

⁶ Yonca Köksal, "Land Reform in Northwestern Bulgaria during the Tanzimat Era", *Perspectives on Ottoman studies: papers from the 18th Symposium of the International Committee of Pre-Ottoman and Ottoman*

Tüm Avrasya coğrafyasında erken modern dönemde gözlemlendiği üzere askeri yapılar, savaşlar için yapılan iâşe organizasyonu ve devletin taşradaki mali işleyişi arasında sıkı bir ilişki mevcuttu ve 18. yüzyıl Vidin'i bu ilişkinin belirginleştiği bir yer olarak öne çıkmaktaydı.⁷ Nitekim uzun zamandan beri araştırmacılar, Vidin'in tıpkı Musul ya da Belgrad gibi bir serhad şehrine dönüşürken kentli nüfus içindeki asker sayısının artışının ve görünür hale gelen askeri tehditlerin bölgede tımar rejiminden farklı bir mali sistem oluşturulmasına ön ayak oluşuna odaklanmaktadırlar. 17. yüzyıl boyunca giderek gözden düşen tımar rejiminin yerine, Vidin kalesine bağlı yeniçeri bölüklerinin çıkarlarına daha fazla hizmet eden mukataa dağıtımı ve Vidin Nezareti'nin tarım arazilerini tapu ile askeri araçlara vermesi sonucunu doğurmuştur. Örneğin bölgenin Karlofça Anlaşması'ndan sonra artan ve 1715-18 Osmanlı-Avusturya savaşlarıyla iyice belirginleşen askeri karakterine değinen Gradeva'ya göre bu değişiklikler, gosподarlık olarak adlandırılacak olan ve köylüleri yerel elitlerin arazilerindeki kiracılara dönüştüren yeni bir toprak rejiminin doğmasına neden olmuştu.⁸ Osmanlı taşrasındaki yeni askeri örgütlenmeyle gelirlerin idaresinin değişimine yönelik detaylı analizlerin gözden kaçırdıkları en temel nokta ise bölgenin askerleşmesi sürecinin hangi evrelerden geçtiği ve bu sürecin değişik toplumsal grupları ne kadar farklı şekilde etkilediğidir. Dina Rizk Khoury'nin Musul örneğinden yola çıkarak gösterdiği üzere 18. yüzyıl Osmanlı taşrasında askeri tehdidin artması, kırsal gelirlerin yeniden düzenlenmesine ve askeri kapasitesi daha fazla olan grupların öne çıkmasına neden olurken aynı zamanda kurulan bu yeni sistemden hoşnut olmayan kentli bir sınıfı da yaratmıştı.⁹ Bu çalışmanın incelediği Vidin'de daha önceki araştırmaların gösterdiği üzere yeniçerilerin etkisi özellikle 1715-18 savaşları sonrası artmıştı; ancak bu savaş sonrası dönemde Avusturya'nın karşı kıyıdaki Batı Eflak'ı ele geçirip sınırları daha korunaklı hale getirmesi, Vidinlilerin gündelik yaşamında askeri tehditten çok daha fazlası demektir. Bu gelişme, uzun yıllardan beri Eflak'ta hayvanlarını kolaylıkla olatmaya ve gerektiğinde nehrin iki tarafına da geçebilen Eflak köylüsünü kendi arazilerinde yerleştirmeye alışmış olan kentli yatırımcılar için

Studies (CIEPO) at the University of Zagreb 2008, Derleyenler: Ekrem Causevic, Nenad Moacanin ve Vjeran Kursar, LIT Verlag, Berlin 2010, ss. 455-57; Halil İnalçık, *Tanzimat ve Bulgar Meselesi (Doktora Tezi'nin 50. yılı) 1942-1992*, Eren Yayıncılık, İstanbul 1992, ss. 83-107; M. Safa Saraçoğlu, "Resilient Notables: Looking at the Transformation of the Ottoman Empire from the Local Level", *Contested Spaces of Nobility in Early Modern Europe*, Derleyenler: Matthew P. Romaniello ve Charles Lipp, Ashgate Publishing, Farnham 2011, ss. 259-64.

⁷ Rhoads Murphey, *Ottoman Warfare 1500-1700*, UCL Press, Londra 1999, ss. 185-89; Gábor Ágoston, "Military Transformation in the Ottoman Empire and Russia, 1500-1800", *Kritika: Explorations in Russian and Eurasian History*, 12/2 (2011), ss. 281-319; Hakan Karagöz, "Venedik (1716) ve Habsburg (1716-1717) Seferlerinde Vidin Şehrinin Askeri ve Lojistik Önemi", *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 30/2 (2013), ss. 73-106.

⁸ Rossitsa Gradeva, "Between Hinterland and Frontier: Ottoman Vidin, Fifteenth to Eighteenth Centuries", *Proceedings of the British Academy*, 156 (2009), ss. 348-49.

⁹ Dina Rizk Khoury, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Taşra Toplumu Musul, 1540-1834*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2003, ss. 49-80.

kırsaldaki ekonomik faaliyetlerinin sekteye uğraması demektir.¹⁰ Gerçekten de daha 16. yüzyılda bile bölgedeki askeri olmayan kişilerin karşı kıyıda mandıra tarzı kırsal yatırımları vardı ve bölgede hayvan otlatılacak alanlarda bir çeşit özel mülkiyet erken tarihlerde oluşturulmuştu.¹¹ Tıpkı diğer Rumeli kentlerinde olduğu gibi, 17. yüzyıl boyunca Vidinlilerin bu yatırımlarını arttırmış olması muhtemeldir; çünkü bu çalışmanın ilk dönem olarak adlandırdığı 1699'dan 1719'a kadarki sürede Vidin'deki farklı toplumsal grupların hayvan sahipliği ve hayvancılık yatırımları oldukça belirgindi.¹² Avusturyalıların sınırı daha sıkı kontrol etmesinin yanında, Vidin'in de içinde bulunduğu Tuna Havzası'ndan köylüleri Eflak'a çekmeye başlaması ise kırsaldaki üretimin üzerine ek bir baskı getirmişti. Bölge 1689'da Avusturya ordularının kısa süreliğine de olsa eline geçmişti ve sürüp giden askeri mücadele hali hazırda çok sayıda köylünün yerlerini terk etmelerine neden olmuştu. 1718 sonrasındaki barış döneminde köylülerin Avusturya tarafının sunduğu vergi muafiyetinin cazibesine kapılmasına engel olup Vidin civarında tutulmasını sağlayacak grup olarak bölgedeki askeri ve idari bağlantılarını kullanabilecek yeniçeri yoldaşları ön plana çıkmıştı. Aslına bakılırsa bu durum Vidin'e özgü değildi. Serhad kentinin yönetimi ve askeri örgütlenmesinin sürekliliği için tarımsal ürünlerin ve etin pazara ucuz ve kesintisiz bir şekilde ulaştırılması şarttı ve tedarik zincirinde daha önce olduğu gibi farklı sosyo-ekonomik katmanlardan gelen çok sayıda kentli yatırımcıyla uğraşmak, hem taşra idarecilerinin hem de Osmanlı merkezinin öncelikleriyle uyumsuzdu.¹³ Nitekim bölgenin hayvancılık potansiyeline ciddi bir tehdit oluşturan Avusturya idaresinin tedbirlerine rağmen Osmanlı yöneticileri, Vidin kent pazarlarında 17. yüzyıl sonundaki 1 kıyyesi 3 para civarında olan koyu eti fiyatını hayvancılık sektöründeki asker yatırımcıların faaliyetleriyle 1730'lara dek korumayı başarmıştı.¹⁴ Bu "başarı" aslında Gandev'in

¹⁰ Eflak bölgesi sadece Vidin pazarlarına hayvan tedarikinde değil aynı zamanda sefere çıkan ordunun et ihtiyacının karşılanmasında da kritik bir role sahipti. Bekir Gökpınar, *Varadin Seferinde Organizasyon ve Lojistik (1716)*, Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 2014, ss. 294-300.

¹¹ Muhsin Soyudoğan, *Reassessing the Timar System: The Case Study of Vidin (1455-1693)*, Doktora Tezi, Bilkent Üniversitesi Ekonomi ve Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2012, ss. 242-46.

¹² Sfecka Parveva, "Villages, Peasants and Landholdings in the Edirne Region in the Second Half of the 17th Century", *Regions, Borders, Societies, Identities in Central and Southeast Europe, 17th-21st Centuries*, Derleyenler: Penka Peykovska ve Gabor Demeter, the Institute of History, Research Centre for the Humanities & Hungarian Academy of Sciences, Sofya ve Budapeşte, 2013, ss. 23-29; Paulina Andonova, "Emergence and Development of Waqf Çiftlikleri during 16th - early 18th centuries. The Case of Sofu Mehmed Paşa and his Waqf Çiftlik in the District of Sofia", *Études Balkaniques*, 4/LI (2015), ss. 81-109.

¹³ Dina Rizk Khoury, *a.g.e.*, ss. 61-66.

¹⁴ Ensar Tüncer, 42 numaralı Vidin Şer'iye Sicil Defterinin Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi, Yüksek Lisans Tezi, Bitlis Eren Üniversitesi/Mardin Artuklu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bitlis 2015, s. 141; Zülfiye Koçak, "14 Numaralı Şer'iye Sicil Defterine Göre Vidin'de İdari, Ekonomik ve Sosyal Yapı (1699-1702)", *Şarkîyat İlmî Araştırmalar Dergisi*, 10/4(22) (2018), s. 1571; Ömer

büyük toprak sahipliğinin yaygınlaşması olarak gördüğü ve genel olarak “çiftlikleşme” olarak adlandırdığı sürecin de tam merkezinde yer alıyordu. Gandev'e göre köylülerin topraksızlaştırılması ve müştereklerine el konulması, bu sürecin önemli aşamaları olarak ortaya çıkmıştı.¹⁵ Bu çalışma boyunca incelenen çayır, mera veya otlak alanlarının tümünün köylülere ait ortak arazi olduğunu söylemek zordur; ancak şurası açıktır ki 18. yüzyıl başlarında bölgedeki toprak tasarrufu tartışmalarının büyük çoğunluğunun altında, hayvancılığa ayrılan yerlerin hukuki durumunun korunması yatmaktaydı. Bu alanlar hem küçük yatırımcı hem de köylü için ek gelir ve tarımsal üretime girdi anlamına geldiğinden Gandev'in sözünü ettiği ortak alanlara el koyma süreci hem toprak mülkiyetinin dönüşümüne hem de küçük toprak sahipleri için tarımla hayvancılık arasındaki dengenin değişimine işaret etmekteydi.

Tarım ve Hayvancılık Arasındaki İlişki: Vidin ve Diğer Örnekler

Karlofça sonrası dönemde Vidin şehrinin sosyo-ekonomik profili ciddi anlamda değişmişti.¹⁶ Savaşın yol açtığı karışıklıklar ve Avusturyalılara bırakılan topraklar, birçok yerleşimcinin Vidin'e göç etmesine yol açmıştı. Ayrıca şehrin serhad bölgesi olması ve Vidin kalesinin öneminin artmasıyla bölgeye gönderilen muhafız sayısı da artmıştı. Bu anlamda askeri erkan, özellikle yeniçeriler, Vidin nüfusunun önemli bir kısmını teşkil etmeye başlamış, kamusal ve ticari alanda etkin bir grup haline gelmişti.¹⁷ “Dâru'l cihad ve'l-mücâhidîn,” yani cihat ve mücahit şehri Vidin, artık bir anlamda yeniçerilerin şehriydi. Ve bu güçlü askeri zümre, tahmin edileceği üzere, hayvan besiciliği ve ticaretine el atarak bölgedeki mera ve çayır rekabetinin en önemli aktörleri haline gelecektir.

Vidin yeniçerilerini sadece ve sadece askeri bir zümre ve kale muhafızı olarak görmek, onların sosyo-ekonomik rollerinin gözardı edilmesine sebep olabilir. Rossitsa Gradeva tam da bu noktada uyarıda bulunarak yeniçerilerin sadece bölgenin savunmasıyla ilgilenen askeri bir sınıf olmadığını, aynı zamanda Vidin'in en önemli müteşebbis ve ticari grubu olduğunu belirtmektedir.¹⁸ Daha yüzyılın başında yeniçeriler, ticaret ve esnaf erbâbının büyük çoğunluğunu oluşturuyordu. Örneğin 1699'da kasap esnafı arasında sayılan 15 kişinin 11'i yeniçeriydi. Benzer bir şekilde bakkalların da ezici bir çoğunluğu yeniçeriydi. Yine Gradeva,

Çağatay, *10 Numaralı Vidin Şer'iyye Sicil Defterinin Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi*, Yüksek Lisans Tezi, Bitlis Eren Üniversitesi/Mardin Artuklu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bitlis 2015, s. 36.

¹⁵ Bruce McGowan, *Economic Life in Ottoman Europe: Taxation, Trade and the Struggle for Land, 1600-1800*, Cambridge University Press, Cambridge 1981, ss. 59-60; Christo Gandev, “L'apparition des rapports capitalistes dan l'économie rurale de la Bulgarie du nord-ouest au cours du XVIIIe siècle”, *Etudes Historiques*, Sofya 1960, ss. 211-12..

¹⁶ Virginia Aksan, a.g.m., ss. 64-71.

¹⁷ Rossitsa Gradeva, “Between Hinterland and Frontier”, ss. 339-41.

¹⁸ Rossitsa Gradeva, “War and Peace along the Danube: Vidin at the End of the Seventeenth Century”, *Oriente Moderno*, Nuova serie 20 (81)/1 (2001), ss. 157-58.

imparatorluğun diğer yerlerinde olduğu gibi Vidin'de de kasaplık mesleği ile yeniçerilerin arasında yakın bir ilişki olduğunu belirtmiştir. Ancak 18. yüzyılın başlarında yeniçerilerin hayvancılık sektöründe tekel kurduklarını söylemek zordur. 1695-1719 dönemi sicillerinde, terekesi kadı sicillerine kaydedilmiş olan ve kimliklerini tespit edebildiğimiz 52 kişinin unvanları bunu ortaya koymaktadır.¹⁹ Küçük ve büyükbaş hayvan sahibi bu 52 kişinin vefat ettikleri anda kayıtlara geçen servetleri, ortalama olarak 272 kuruş iken; bu ortalama servetin yaklaşık 30 kuruşu, sahip oldukları hayvanlardan gelmekteydi. Terekelere yansıdığı üzere hayvan sahibi 52 kişinin sadece 6'sı, yeniçerilerin taşıdığı beşe unvanına sahipken; 36'sının (yaklaşık % 69) herhangi bir sivil veya askeri unvanı yoktu. Bu 52 kişinin yalnızca 5 tanesi (yaklaşık % 11) kethüda, ağa, sipahi ve efendi gibi prestijli askeri unvanları taşıırken yine 5 tanesi daha çok ulema ile özdeşleştirilen çelebi ya da hoca unvanına sahipti. 18. yüzyılın bu ilk döneminde hayvan sahipliği yeniçerilerin tekelinde değildi; tam tersine toplumun farklı kesimlerine yayılmış durumdaydı.

Harita 1: Tuna Havzası ve Eflak²⁰

Vidin ve genel anlamda Eflak ile Tuna havzası, 18. yüzyılın ilk yarısında hayvan besiciliğinde oldukça avantajlı konumda idi. Hem Vidin'deki askerlerin et işesi hem de İstanbul'un koyun, sığır, bal, deri, balmumu ihtiyacının büyük kısmı bölgeden sağlanıyordu.²¹ Aynı ürünlere ciddi bir uluslararası talep de vardı ve bu talep,²² taşımacılık için gerekli yük hayvanlarının da beslenmesini gerektiriyordu.

¹⁹ Bu döneme ait veriler Vidin kadı sicillerinin (VS) 13, 38 ve 161A numaralı defterlerinden derlenmiştir.

²⁰ Daniel Chirot'un haritalarından türetilmiştir. Chirot, *a.g.e.*, ss. 12 & 128.

²¹ Arif Bilgin, *Osmanlı Sarayının İâşesi (1489-1650)*, Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, İstanbul 2000, ss. 210-13, 248.

²² Bogdan Murgescu, *România Şi Europa: Acumularea decalajelor economice (1500-2010)*, Polirom, Yaşi 2010, ss. 40-48; Cristian Luca, "L'importazioni di merci levantine nella Venezia del Seicento e del

Ancak, burada mevcut piyasaların öneminin farkında olmakla beraber, hayvancılığa yönelmedeki başka faktörlerin varlığı da muhakkaktır. Tüm erken modern toplumlarda olduğu gibi, Osmanlı imparatorluğunda da üretim, üretimin türü ve işgücünün niteliği arasında doğrudan ilişki vardı.²³ Diğer faktörlerin yanında, emek kıtlığı üretimin niteliğini büyük ölçüde belirliyordu. Çok basit bir şekilde ifade edersek tarımsal üretim, hayvancılığa göre daha çok emek-yoğun bir üretim tarzıdır. Bu yüzden, işgücünün azaldığı dönemlerde hayvancılık rağbet kazanabilir.²⁴ Nitekim, 18. yüzyıldaki çiftlik oluşumlarını inceleyen Halil İnalçık da Osmanlı coğrafyasındaki çoğu çiftliğin işgücü eksikliğine haklı olarak dikkat çekmiştir.²⁵ İnalçık'a göre, hayvancılık sektöründe işgücüne tarımdan daha az gereksinim duyulması dolayısıyla çoğu çiftlik sahibi de arazilerini hayvancılığa yönelik faaliyetlerine ayırmaya başlamıştı. Kırsal nüfusun hareketliliği ile tarımdan hayvancılığa kayış arasındaki ilişki, Osmanlı idarecilerinin de gözünden kaçmamıştı. Osmanlı yetkilileri, daha 17. yüzyılın başında Anadolu'nun bazı bölgelerinde, köylülerin terk etmesiyle boş kalan arazilere askeri sınıftan bazı kimselerin hayvan getirip bu alanları çiftlik haline soktuklarını belirtiyorlardı.²⁶

Vidin'e gelen nüfusun birçoğunun askeri kökenli olması ve göçlerle gelen sivillerin de yeterli sayıda olmaması, tarımsal üretime girecek emeğin sınırlanmasına sebep olmuştu. Her ne kadar yeniçeri varlığı artmış ve köylüler kaybedilen topraklardan Vidin'e göçmüş olsa da bölgeye yeni gelenler tarım sektöründeki emek kıtlığına bir çözüm olmuyordu. Bölgeye yeni yerleşen köylülerle birlikte diğer köylülerin başka yerlere kaçması birlikte işleyen süreçlerdi.²⁷ 18.yüzyıl boyunca köylü hareketliliği çok yoğundu, hem Osmanlı yetkilileri hem de Avusturya hükümeti "toprağa bağlı" olmaları gerekirken muhtelif sebeplerle yerlerinden kalkıp

primo Settecento: la cera e i pellami provenienti dai Principati Romeni", *L'Italia e l'Europa Centro-Orientale attraverso i secoli*, Derleyenler: C. Luca, G. Masi, A. Piccardi, Brăila-Venedik 2004, ss. 351-52.

²³ Sevkett Pamuk, "The Ottoman Empire in the Eighteenth Century", *Itinerario*, 24/3-4 (2000), s. 105. Eflak ve Boğdan bağlamında, 18. yüzyıldaki işgücü eksikliği ve tarım reformları arasındaki ilişkinin detaylı bir analizi için bakınız, Vasile Mihai Olaru, *Writs and Measures: symbolic power and the growth of state infrastructure in Wallachia, 1740-1800*, Doktora Tezi, Central European University, Budapeşte 2013, ss. 85-92.

²⁴ Nüfus ve hayvancılık sektörü arasında her zaman bu tarz bir doğrudan ilişki olmayabilir. Tartışmalar için Zafer Karademir, *İmparatorluk Ekonomisinin Can Damarları: Osmanlı Ülkesinde Hayvancılık İşletmeleri (1500-1800)*, Libra Kitapçılık, İstanbul, 2016, ss. 37-57.

²⁵ Halil İnalçık, "Çiftliklerin Doğuşu; Devlet, Toprak Sahipleri ve ve Kiracılar", *Osmanlı Toprak Mülkiyeti ve Ticari Tarım*, Derleyenler: Çağlar Keyder ve Faruk Tabak, çev. Zeynep Altok, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1998, ss. 26-29.

²⁶ Halil İnalçık, "Adâletnâmeler", *Belgeler*, II/3-4 (1965), ss. 90-91.

²⁷ Erken modern dönem Eflak'taki köylü hareketliliği ve vergi politikaları arasındaki ilişki, kendini devamlı tekrar eden bir fasit daireydi. Chirot'un da ortaya koyduğu üzere köylülerin vergi amacıyla bir bölgeye yerleştirilmesinden hemen sonra onların tekrar dağlık alanlara kaçmasına neden olan şartlar da erken modern devletlerin doğası gereği oluşuyordu. Detaylı analiz için, Chirot, *a.g.e.*, ss. 63-78.

başka yerlere giden köylülere karşı neredeyse çaresiz kalıyordu.²⁸ Zira, köylü mobilitesi ciddi bir vergi kaybının yanında, köylülerin nereye ait olduğu, üreticilerin nerede, kime vergi vermesi gerektiği gibi ciddi sorunları da beraberinde getiriyordu. Nitekim, Vidin kadısı, İstanbul'a gönderdiği bir yazısında (1706), "istiladan" sonra etraftaki yerlerden Vidin'e bir kısım reyanın göçmesinden bahsediyordu.²⁹ Kadının istila olarak kastettiği dönem, hiç şüphesiz Osmanlı-Kutsal İttifak Savaşları (1683-99) esnasında Habsburg ordularının Vidin'i kuşatıp çevredeki toprakları aldığı zamanlardı. Kadının mektubuna göre, Vidin ve çevresine yerleşen reaya için züemâ ve erbâb-ı tımarlardan bazıları, "bunlar bizim reyamızdır" deyip, Rumeli Valisi'nin buyrulduyu ile mübaşir getirtip reyadan haklarını talep etmeye başlamışlardı. Osmanlı dünyasındaki farklı coğrafyalarda meskun tımar ve zeamet sahiplerinin, kendi topraklarından kalkıp başka yerlerde sakin olan reyalarının tekrar eski yerlerine döndürülmesi için Osmanlı merkezinden destek talep ettiği durumlar, 17. yüzyıldan itibaren sıklıkla görülmekteydi. Ancak Vidin kadısının mektubunda bahsettiği tımar ve zeamet sahiplerinden bazılarının Rumeli Valisi'nden alınan buyrulduyuyla yetinmedikleri görülüyor. Kadı'ya göre, tımar sahipleri hukuki yollara başvurmadan köylere 50-60 kadar sekbanla varmış ve yine 50-60 kadar reyanın malını arabalara yükleyip götürmüşlerdi. Malları zorla götürülen köylüler perişan olmuş, bazıları ise korkup başka yerlere kaçmışlardı. Kadının mektubunda bahsettiği bu husus, reyanın Vidin'e kalıcı olarak iskân ettirilmesindeki güçlükleri de ortaya koymaktadır. Öyle anlaşılıyor ki Vidin'e yeni gelenler olsa dahi köylülerin her an yerlerini terk etme ihtimalleri, tarımda çalışacak işgücünün hızlı artışının önüne geçmekteydi. Üstelik bir yerden bir yere kaçarken hayvanlarını beraber götürmek çok daha kolay olabiliyordu. Erken modern dönemde, nüfus yoğunluğunun az olduğu bölgelerde tarımdan hayvancılığa geçiş oldukça sık görülen bir gelişmeydi.³⁰ Hayvancılık tarıma kıyasla toprağa daha az bağlı olan köylülerle ve görece az sayıdaki işgücüyle yapılabilirdi. Böyle bir toplumsal dinamiğin olduğu bölgede, Vidinlilerin en az tarım kadar hayvancılığa da yatırım yapmaları ve hayvancılığa ilişkin unsurların 1700'den sonra devamlı olarak Vidin mahkemesinin gündeminde olması tesadüfî değildi.

²⁸ Oltenia, yani Kara Eflak'taki köylü hareketliliğine ve bunun Osmanlı-Avusturya politikalarına etkisini inceleyen ve şu ana kadar yapılmış en detaylı çalışma için Şerban Papacostea, *Oltenia sub stăpânireă austriacă: 1718-1739*, Derleyen: Gheorghe Lazăr, Editura Enciclopedică, Bükreş 1998, ss. 35-65.

²⁹ Sofya Kiril Metodi Milli Kütüphanesi, *Vidin Şer'ıye Sicilleri* (VS) 38/ 65-2, Evâhir-i Muharrem 1118 (5-14 Mayıs 1706). Deftere kayıt tarihi ise 14 Safer 1118'dir.

³⁰ Daniel Ursprung, "Schollenbindung und Leibeigenschaft: Zur Agrarverfassung der Fürstentümer Walachei und Moldau in Komparativer Perspektive (Mitte 16.-Mitte 18. Jahrhundert)", *Südost-Forschungen*, 63/64 (2004/2005), ss. 160-65; Tabak, *a.g.e.*, ss. 70-80 & 110-75.

İlk Dönem (1695-1719) Dinamikleri: Hayvancılık, Çayır ve Mülkiyet Meselesi

Karlofça Anlaşması'nın hemen akabindeki dönemde, Vidin'in hayvancılık sektöründe genel bir hareketlilik gözlenmektedir. Vidin Şer'iyeye Sicillerine de yansıyan bu hareketliliğin en büyük göstergeleri, mera ve çayır tasarrufuyla alakalı davaların ciddi anlamda artması ve çayırların yatırımcılar arasında yoğun bir biçimde el değiştirmesidir. Bu durum uzun süren savaşlar sonunda sakinliğe kavuşmuş bölgenin yatırımcıların iştahını kabartmasıyla ilişkili olduğu kadar savaşın ardından arazi üzerindeki tasarruf ve mülkiyet haklarının tekrardan oluşturulmasıyla da ilintiliydi.³¹ Sektördeki bu canlılıktan en karlı çıkan, uzun dönemde, Vidinli büyük yatırımcılar olacaktı; ancak 1695-1718 döneminde bu trend henüz belirgin değildi. Çayırların el değiştirmesi, doğrudan tevfiz veya ferağ işlemleriyle yapılabilirken sahipsiz veya ortak kullanıma açık çayırların el değiştirmesi, çoğu zaman kayıtlara ancak bir anlaşmazlık halinde yansiyordu. Tam da bu yüzden 1700-1719 döneminde Vidin mahkemesi, çayırların ve meraların mülkiyetiyle alakalı karmaşık davalarla uğraşmak durumunda kalmıştı. Mahkeme adeta, çayırların "tapu tezkerelerinin" tasdiki için 'istihkam hücceti' verilen, 'tefviz', 'ferâğ' ve 'intikal' işlemlerinin de kayda geçirildiği bir makam haline gelmişti.³² Örneğin, Lomgrad Kasabası Palangası Dizdarı Hasan Ağa'ya, Vidin Nazırı İbrahim Ağa tarafından, Vidin'e bağlı köylerdeki bazı çayır alanlarının resm-i tapuyla verildiği mahkemeye kaydettirilmişti. Hasan Ağa'nın mahkemeye başvurmasındaki neden, çayırın tasarrufunu üzerine aldığı tapu tezkeresini bir de hüccet-i şeriyye ile tescil ettirmek istemesiydi.³³ Yaklaşık 1 yıl önce de Söğütlü Köprüsü civarındaki çayırlarda, bir tarafı Osman Sipahi Çayırı ve diğer tarafı Melan zimmi çayırı olarak sınırları belirtilen bir çayırın tasarruf hakkının kimde olduğu bizzat mahkeme kayıtlarına geçirilmişti.³⁴ Yine aynı tarihlerde, biri yaklaşık iki; diğeri ise yaklaşık üç dönüm büyüklüğündeki iki çayırın üzerindeki tasarruf hakkının Ahmed'e hali hazırda devredilmiş olduğu da mahkemeye taşınmıştı.³⁵ Yaklaşık iki dönüm büyüklüğündeki çayır, Ömerzade, Yörükzade Mustafa ve Kara Halil çayırları ile komşuydu. Diğer çayırın ise Ahmed Ağa ve Abdülbaki Efendizade Ömer Çelebi çayırları ile sınırı vardı. Tıpkı yukarıda bahsi geçen Hasan Ağa gibi, Ahmet de çayırların tapusunu çok önceden almıştı ve şimdi de bu tapuyu hüccet-i şeriyye ile tahkim etmek niyetindeydi.

Sınırları belli bir çayırın tasarruf hakkı intikal, ferağ ve tevfiz işlemlerine konu olduğunda, o çayırın değeri her zaman kayıtlara geçmeyebiliyordu. Hayvan

³¹ Benzer bir gözlem için Fatma Gül Karagöz, *1700-1750 Osmanlı Devleti Arazi Hukuku Uygulamaları: Vidin ve Antakya Örneği*, Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2018, s. 123-89.

³² Hüccet-i şer'iyeye ve tasarruf hakları arasındaki ilişki için Fatma Gül Karagöz, *a.g.e.*, ss. 126-35.

³³ VS 161a/ 85-3, 18 Cemaziyelahir 1126 (1 Temmuz 1714).

³⁴ VS 161a/ 9-2, 14 Cemaziyelahir 1125 (8 Temmuz 1713).

³⁵ VS 161a/ 35-36, 3 Zilhicce 1125 (21 Aralık 1713).

otlatmak üzere kullanıldıkları için bu arazilerin değerleri, bazen dönüm olarak büyüklüklerine göre; bazen de üzerlerinden biçilen ot miktarlarına göre değerlendirilebiliyordu.³⁶ Örneğin bu araziler, “X dönüm çayırılık” ya da “Y kıta çayır” şeklinde tanımlandığı gibi “şu miktar giyah hasil olan çayır” şeklinde de tanımlanabiliyordu. Bu yüzden de zikredilen çayırlar için standart bir fiyat-arazi büyüklüğü genellikle verilmemektedir ve bu durum çayır fiyatlarına ilişkin kapsamlı bir değerlendirmeyi zorlaştırmaktadır. Ancak, çayırların fiyatlarıyla arazinin ot verimliliği arasında yakın bir bağlantı olduğunu söylemek mümkündür. Örneğin 1699 baharında, varoş sakinlerinden Sertako (?) isimli bir zimmî, 6 arabalık ot çıkan çayırını Astuyan isimli başka bir zimmîye, 7 guruş 1 ruba sahib-arz izniyle ferağ etmişti.³⁷ Hemen aynı dönemde, Abdülbaki Efendi babasından kalan ve 150 arabalık ot veren bir çayır Elhac Piri Ahmed Efendi’ye 25 guruşa devretmişti.³⁸ Bir araba ot başına Ahmed Efendi ve Astuyan’ın çayır için ödedikleri miktarlar arasında yedi kat fark bulunmaktaydı. Yani basitçe oranlayacak olursak, bir araba ota, Astuyan 7 guruş vermiş olurken; Ahmed Efendi sadece 1 guruş vermişti. Muhtemelen Astuyan’ın tasarrufuna gelen çayır çok küçük olmasına rağmen daha verimliydi.³⁹ Arazi büyüklüğüne göre biçilen çayır fiyatlarında da, çayırların dönüm başı fiyatları büyük farklılıklar göstermekteydi. 1713 yılında, toplam 45 dönüm büyüklüğündeki çayırılık araziler, 75 guruşa devredilmişti.⁴⁰ Bu ferağ kaydından yaklaşık 13 yıl önce gerçekleştirilen başka bir çayır devrinde ise 1 dönümlük çayır için 5 guruş fiyat biçilmişti.⁴¹

88 Çayırlarla ilgili ferağ kayıtlarında, hem çayırların tasarrufunu devreden hem de bunları devralan şahısların kimliklerine baktığımızda, özel bir kesimin ön plana çıkmadığını tespit ediyoruz. Bu şahıslar, ağa, beşe ve efendi unvanı taşıyan kimseler olabildiği gibi herhangi bir sivil, Vidinli veya gayri-Müslim ahaliden biri de olabiliyordu. Askeri ve siyasi bağlantılara sahip olan yeniçeri ve ağalar, bu dönemde hayvancılık sektörünü tekellerine alabilecek kudretten henüz uzaktı ve bu da hayvancılık sektöründe toplumun çok farklı kesimlerinin etkin olmasının yolunu açıyordu. Farklı kesimlerin hayvancılık sektöründeki varlığı, en çok da ortak olarak kullanılan çayırların tasarruf haklarının kime ait olduğu üzerine yapılan tartışmalarda mahkemeye taşınıyordu.

³⁶ Bu hususta bazı örnekler için, VS 60/24-2, Evâhîr-i Rebiülahir 1125 (16-25 Mayıs 1713); VS 13/17-1, 28 Şaban 1110 (1 Mart 1699), VS 13/19-2, Evâhîr-i Ramazan 1110 (23 Mart-1 Nisan 1699).

³⁷ VS 13/20-2, 20 Ramazan 1110 (22 Mart 1699).

³⁸ VS 13/17-1, 28 Şaban 1110 (1 Mart 1699).

³⁹ Arazilerin tam büyüklükleri verilmemişinden bu verimlilik karşılaştırmasının ciddi bir veri eksikliği içerdiği de gözden kaçırılmamalıdır. Arazinin verimliliğinin yanında konumunun da çayır fiyatlarını etkilediği ayrıca belirtilmelidir. Bunlara ek olarak mahkemeye yansıyan arazi satış ve transfer kayıtlarında, kişiler arasındaki borçların da fiyatlara bir şekilde yansımış olabileceği dikkate alınmalıdır.

⁴⁰ VS 60/24-2, Evâhîr-i Rebiülahir 1125 (16-25 Mayıs 1713).

⁴¹ VS 13/35-1, Evâhîr-i Cemaziyelahir 1111 (13-22 Aralık 1699).

Özellikle de ortak kullanıma açık, sahihsiz çayır ve meralar üzerinde hak talepleri yoğundu. Örneğin, 1715 yılı yaz başlarında Vidin Mahkemesi, Şeyh Çiftlik ve Karaman Mahallesi ahalilerinin de katılımıyla, bölgedeki büyük bir meranın hudud veya kullanım meselesini çözmek için meranın bulunduğu bölgeye, Mustafa Efendi öncülüğünde bir keşif düzenledi.⁴² Şeyh Çiftlik bölgesi ve ahalileri, Vidin'deki çayırların tasarruf ve mülkiyet hakları hususunda mahkeme kayıtlarına zaten sıklıkla giriyorlardı.⁴³ Keşfe konu olan ve bir yanı Kotova Köyü, diğer yanı Kerimbeyzade Çiftliği çayırları ile sınırlı olan mera, Tuna Nehri'nin hemen kıyısında idi. Vidinliler için önemli bir ortak hayvan otlaklığı olduğu anlaşılan merada, hayvan otlatma hakkıyla ilgili davanın ilk olarak ne zaman ve neden başladığı, maalesef mahkeme kaydında belirtilmiyor. Ancak 1700'lü yıllardan itibaren, Vidin'de çayırların hukuki statülerinin hassas bir mesele haline geldiği bilinmektedir. 1715 tarihli bu davayla ilgili yürütülen soruşturma da muhtemelen bu dönemin ruhunu yansıtmaktaydı. Ya tasarruf hakkının kime ait olduğuna ya da meranın sınırlarına dair Vidin kadısının da elinde güvenilir bir veri olmamasındandır ki kadı, arazinin tasarrufuyla ilgili sözüne itibar edilen kişilerin tanıklığına başvurulmasına karar vermişti. Bu kişilerin dediğine göre, söz konusu mera çok uzun süreden beri Vidin ahalisinin tasarrufundaydı. Dava kaydında yer alan ifadeye göre alan, "300 seneden mütecâviz" meraydı ve o zamandan beri Vidin ahalisine hayvan otlaklığıydı. Aslında bu, bölgenin Vidin Prenslüğü'nden Osmanlıların eline geçtiği tarih olan 1396 yılına açık bir göndermeydi.⁴⁴ Yani şahitlere göre Vidin'in ahalisi, bölgenin fethinden beri bu alanı kendi hayvanlarını otlatmak üzere kullanıyordu. Bir başka deyişle Vidinlilerin alanda kadim ve ortak hak iddiaları vardı. Bu iddia, hem meranın belirli bir grubun tasarrufunda olmadığını hem de ortak kullanıma açık olduğunu göstermesi açısından manidardı. Meranın ortak kullanımda olduğunun kanıtlanması, civar kasaba ve köylerden Vidin'e hayvan otlatmaya gelenlere karşı Vidinlilerin hakkının tescil edilmesi anlamına da geliyordu. Bu tip alanların tescil ettirilmesi, bizzat Vidin Nazırı tarafından da yapılıyordu. Bu arazilerin kayıt altına alınması, daha fazla vergi demekti. Örneğin Vidin Nazırı İbrahim Ağa, kış aylarında Vidin'deki yaylaklara diğer bölgelerden gelen çobanların koyunlarını otlatmalarından şikayetçiydi. Zira, Vidin'deki bu meraları kullanan çobanlar, buna karşılık 'resm-i otlak', kovan ve hayvan vergilerini vermek istemiyorlardı.⁴⁵

Aslında Vidinlilerin ortak mera ve otlaklarına en büyük müdahale ve taarruz, Vidin dışından gelenlerden ziyade bizatihi Vidinlilerin kendisinden geliyordu.

⁴² VS 161a/142-1, 14 Cemaziyelahir 1127 (17 Haziran 1715).

⁴³ Örnekler için bakınız, VS 13/24-1, 25 Şevval 1110 (26 Nisan 1699); V 38/45-2, Evâsıt-ı Receb 1117 (29 Ekim-7 Kasım 1705).Çoğunlukla Şeyh Çiftliği olarak kayıtlara geçmektedir.

⁴⁴ Ayşe Kayapınar, "Ortaçağ ve Osmanlı Döneminde Vidin", *Ege ve Balkan Araştırmaları Dergisi*, 1/1 (2015), ss. 77-83.

⁴⁵ VS 60/42-2, 5 Receb 1122 (30 Ağustos 1710). Defterdeki kaydın bir kısmı okunamaz durumda olsa da İbrahim Ağa'nın vergi toplamada sıkıntı yaşadığı açıktır.

Yukarıda bahsettiğimiz 1715 yılındaki keşiften yaklaşık 6 yıl önce, mahkeme bu sefer de iki mahalle ahali arasında geçen bir mera davasıyla uğraşmak zorunda kalmıştı. Vidin'in Yukarı Mahalle ile Lonca Mahallesi ahaliğini karşı karşıya getiren davanın temel sebebi, Lonca Mahallesi sakinlerinin Yukarı Mahalle'de yaşayanların mera olarak kullandıkları araziye bostan olarak kullanmak istemesiydi.⁴⁶ 1715 tarihli davadakine benzer biçimde, bu davada da ortak kullanıma açık bir otlak alan söz konusuydu. Şahitlerin de ifadesiyle Yukarı Mahalle ahali, arazinin “kadimü'l-eyyamdan beri” mera olarak kullanıldığını kanıtlamıştı. Bununla birlikte, Yukarı Mahalle ahali mahkemede Lonca Mahallesi ahaliyle anlaşp bir seneliğine de olsa arazinin bostan olarak ekilmesine rıza göstermişti. Bu iki mahalle halkının arasındaki anlaşmazlıkta da görüldüğü üzere çayır ve meraların kullanım hakları, tarım ve hayvancılık arasındaki geçirgenliğin otlak alanlar üzerinde yarattığı baskınının bir yansımasıydı. O yüzden de hiçkimse muhtemelen bu alanlar üzerindeki tasarruf haklarını uzun bir süre sorgulamamış; ancak otlak araziler rekabete konu olduğunda, hak iddiaları da yoğunlaşmıştı.

Yine iki mahalle arasındaki davanın da gösterdiği üzere Vidinliler, çok uzun zamandan beri tarım alanlarıyla hayvancılığa ayrılmış çayırlar arasında hem hukuki anlamda hem de ekonomik aktivite olarak çok ince bir çizginin olduğunu farkındaydılar. Bir yıl mera olan bir arazi ertesi yıl bostan olabiliyordu. Nitekim 1710 yılında Vidin'den İstanbul'a kadar taşınan bir anlaşmazlık bu anlamda iyi bir örnek sunmaktadır.⁴⁷ Zira bu anlaşmazlık, Osmanlı idarecilerinin ormanlık alanların kullanımına ilişkin tutumunda, tarım ve hayvancılık alanları arasındaki ince ayrımı çok net biçimde gösterir. 1710 yılında gündeme gelen mesele, Vidin Nazırı İbrahim'in Vidin'deki bazı ziraate uygun ormanlık alanları tarıma açmak ve bu yerleri tasarruf edeceklere tapu ile vermek istemesi üzerine çıkmıştı. İbrahim merkeze bir arzuhal göndererek Vidin ve çevresinde kimsenin tasarrufunda olmayan ormanlık alanları ziraate açıp bölgeden alınacak ürünü arttırmayı amaçladığını belirtiyor ve bunun için merkezden bir bakıma izin talep ediyordu. Ancak bölgedeki bazı kişiler, buralarda ot biçtiklerini ve bölgeyi çayır olarak kullandıklarını belirterek İbrahim'in girişimlerine karşı çıkmaktaydı. İbrahim'in tapu tezkeresi ile bazı arazilerin tasarrufunu yatırımcılara vermek istemesi, bölgede ekilebilecek alanlar için halihazırda bir talebin olduğunu düşündürmektedir. Tıpkı Lonca ve Yukarı Mahalle ahaliğinin anlaşmazlığında olduğu gibi burada da kavganın ana eksen, tarıma açılacak toprakların bazı kişilerin hayvanlarını otlatmak için kullandığı alanlarının bozulmasıyla yapılmak istenmesiydi. Nitekim merkezden gelen cevap, bu hususta çok ince bir ayırım yaparak tarım arazisi ile çayırlar arasında oldukça muğlâk bir tanım getiriyordu. İbrahim'in talebine İstanbul yeşil ışık yakmıştı. Ancak bir şart da getirmişti. İbrahim, “eğer kimsenin tasarrufunda olmayan orman yerleri ot biçilen çayırlar değil ise”, tapu tezkeresi vererek bu

⁴⁶ VS 38/134-3, 7 Safer 1121 (18 Nisan 1709).

⁴⁷ VS 60/42-1, Evvâil-i Receb 1122 (26 Ağustos-4 Eylül 1710). Gurre-i Şaban 1122 tarihinde deftere kaydedilmiştir.

alanları talep edenlere verip ziraate açabilirdi.⁴⁸ Merkez, ormanlık yerlerin ziraate açılmasına bölgedeki bazı gruplardan gelen tepkiyi dikkate almış; ancak ot biçilebilen ormanlık alanın hukuki tanımı konusuna da hiçbir açıklık getirmemişti. Ancak hem İbrahim'in şikayetinden hem de gelen emirden anlaşılan husus, tapu ile bu yerlerin ziraate açılmasına karşı çıkanların tapulu arazilerine müdahale edildiği için değil; araziyi kullanma hakkının ellerinden alınacağı için seslerini yükselttikleriydi. Nitekim İstanbul da arazinin kullanımıyla ilgilenmiş gibiydi, çünkü arazisinin kimsenin tasarrufunda olmamasının yanında ot için kullanıp kullanılmadığını sorgulamıştı.⁴⁹

Her ne kadar tapu tezkeresi verilirken tarımsal üretime vurgu yapılırsa ve işlemler miri arazi hukukuna uygun olarak gerçekleştirilse de tapu tezkeresi verilecek alanlar pekâla hayvancılık için de kullanılabilirdi. Bir başka deyişle kullanım amacının öne çıkarıldığı bir alan, tarım arazisi açmak niyetiyle yatırımcılara verildiğinde o arazinin kullanımındaki asıl değişim ortak tasarrufa kapalı hale gelmesiydi. Yukarıda bahsedilen emir harfiyen uygulansa dahi bu ot biçilmeyen ormanlık alanın tapu ile verilmesi demek oluyordu. Vidinliler de çok iyi bilmekteydiler ki bir arazi herhangi bir yatırımcıya ziraate açılmak amacıyla verildiğinde o alanın kullanımını bu amaçtan ziyade tapu sahiplerinin tarım ve hayvancılık yatırımları belirliyordu. Nitekim Vidin sakinlerinden Mustafa Ağa ve kendisinin "iştirâ ve ferağ" yoluyla aldığı yaklaşık 40 dönümlük bir arazi, bu konuda biraz aydınlatıcıdır.⁵⁰ 1714 yılına ait kayıta Mustafa Ağa, söz konusu arazinin kendisine ferağ edildiğini ve tapu tezkeresinin sahib-i arz izniyle verildiğini tescil ettirmek için mahkemeye başvurmuştu. Mahkeme kayıtlarından, 40 dönümlük arazinin önceleri kendi tasarrufunda olmadığı ve Vidin Nazırı Hasan Paşa'nın daha önceki bir dönemde araziyi Vidin Müftüsü Halil Efendi'ye tefviz edip tapu tezkeresi verdiği anlaşılmaktadır. Aslında burada kayıtlara geçen husus, tam da 1710 yılı civarında bölgenin zabiti olan İbrahim'in arzuladığı politikanın pratiğe dökülmüş haliydi. Kayıta, bir önceki tapu sahibi müftü Halil Efendi'nin araziyi nasıl kullandığı özellikle vurgulanmıştır ki bu durum, arazinin tapusunu daha sonradan alacak olan Mustafa Ağa'nın da araziye dilediği gibi kullanabileceği anlamına geliyordu. İlgili detaylardan Halil Efendi'nin söz konusu arazide çiftlik kurduğu ve arıcılık yaptığı anlaşılıyor. Arazinin tamamını değilse de bir kısmını ayırıp çiftlik yapmış; ayrıca üstüne kovanlık da kurmuştu. Çiftlik olarak bahsedilen kısmında ne tip üretim yapıldığı tam olarak belirtilmiyordu; ancak muhtemelen hayvancılığa tahsis edilmişti. Zira Halil Efendi, çiftlik ve kovanların haricindeki alanları tarımsal üretime ayırmış, bölgede bağcılık yapmış ve ayrıca ziraate ayırdığı

⁴⁸ Çayırın kullanımıyla ilgili bu tanımlama erken dönem Osmanlı kanunnamelerinde de yer almaktadır. Ahmed Akgündüz, *Osmanlı Kanunnameleri ve Hukûkî Tablâlleri*, Cilt III, OSAV, İstanbul 1991, ss. 99-100.

⁴⁹ Gönderilen bu emrin miri arazi rejimi çerçevesinde ne anlama geldiğine ilişkin tartışma için ayrıca Fatma Gül Karagöz, *a.g.e.*, ss.128-29.

⁵⁰ VS 161a/80-1, 19 Cemaziyevvel 1126 (2 Haziran 1714).

topraktan da hububat almıştı. Öyle anlaşılıyor ki yukarıda bahsi geçen İbrahim'in arzuhalindeki söz konusu ormanlık yerlerin tapu ile verilme süreci, muhtemelen tarım ve hayvancılık faaliyetlerini aynı yerde birleştirmek üzerine tasarlanmıştı. Tapu tezkeresi ile verilecek alanlar, hayvan sahiplerinin ortak kullanımından çıkarılıp hukuken mülk arazisi haline getirilemiyordu; ancak pekala kentli sermaye sahipleri tarafından el değiştirebilen ziraate açılmış yatırım arazilerine dönüştürebilirdi. Vidin ahalisinden bazı kişilerin yukarıda bahsi geçen İbrahim'e muhalefet etmesi ve Loçça ile Yukarı Mahalle ahalileri arasındaki anlaşmazlık muhtemelen de bu yüzden olmuştu. 1695-1719 döneminde, çayırların müteşebbisler tarafından yatırıma açılması yönündeki talepler belirginleşirken ahalinin çayırlar üzerindeki kullanım hakları da tartışmaya açık hale gelmiştir. Vidin'de ortak kullanımda olan ya da tapuyla tutulan çayırlar üzerindeki tasarruf hakları çekişmeli bir hal olsa da Vidinliler 1695-1718 döneminde tasarruf haklarının korunmasında hiç de savunmasız değillerdi. Zaten hayvancılığa yatırım yapan sermayedarların, çayır ve mera arzilere yönelik iştahlarını yönltebilecekleri bir yatırım alanı bölgesi daha vardı: Vidin'in hemen karşısında ve Tuna'nın kıyılarında yer alan Oltenia otlak ve çayırları.

Vidinliler ve Karşı Yakadaki Otlaklar

İçeride kısıtlı alan ve yoğun rekabet ile bunalan Vidinliler için Kara Eflak'taki uçsuz bucaksız verimli çayırların ne kadar cazip olduğunu tahmin etmek zor değil. Nitekim Kara Eflak'taki otlakların ne kadar önemli olduğu, Eflak'a teftiş için gönderilen 1759 komisyonunun raporuna şu ifadelerle geçmişti:

*"Ve bu memleket-i Kara Eflak'da ber vech-i tahmîn kurâ ve kasabâtında on beş bin hâne ve düzen-i çift ve çubuk sahibi alâ ve evsât ve ednâ itibâryla reayâ olub arazişi abcârdan muarrâ münbit ve sağ türâbı olmağla ibrişim manendi ot bitüüb; ziraât ve birâset olunsa memâlik-i mabrâsâyı ignâ ider mahsûlatı hasıl olacağı lâ-büdd."*⁵¹

Dikkat edilecek olunursa raporda, Kara Eflak topraklarının çok bereketli olmasına karşın bölgede tarımsal üretimin zayıf olduğu vurgusu görülmektedir ki bu da daha çok köylü nüfusunun azlığıyla alakalıdır. Dolayısıyla tarım ürünlerinden ziyade yetişen otların verimliliği vurgulanmaktadır. Nitekim aynı raporun devamında, burada yetişen otun hayvancılık için ne kadar önemli olduğu şu ifadelerle anlatılmaktadır:

"Ot ve suyunun bâssası böyledir ki, otuz yaşında bir mânde-'amel manda iki ay anda otlasa basdırmasından maâda altmış yetmiş vuküyye iç yağı ile yüz vuküyye çermiş yağı hâsıl olduğunu rütbe-i tevâtürde haber vermişlerdir. Celebkeşân tüccâr yalnız Kara Eflak memleketinden beber sene koyun ve ... sığır ve manda vesâir mevâşî iştirâ edüb etrâf ve eknâfa ticaret için ibrâc iderler. Bir kovân tevîd iderek bir senede oğul oğula on kovana bâliğ olur."

⁵¹ TSMK. H. 445, v. 15a-15.

Mahsûl-ı asel ve şem'i kızyâs oluna ve sade revgan, sût ve peynirleri bî-pâyândır.'⁵²

Vidinliler için bu kadar bereketli otlaklar, hem hayvanları hem de arılarını beslemek için inanılmaz bir cazibe merkeziydi. Vidinlilerin Eflak'taki otlaklara gösterdiği yoğun ilgi, daha 18. yüzyılın başında Osmanlı yetkilelerinin ilgisini çekmişti. Vidinlilerin Tuna'nın beri yakasındaki diğer sakinler gibi Eflak'taki topraklarda kurdukları hayvan çiftlikleri, bu dönemde iyice görünür hale gelmişti. Bu süreç 18.yüzyılın ortalarından itibaren çok ciddi sosyo-ekonomik sorunlara yol açacak, hem nitelik hem de nicelik açısından ciddi bir ivme kazanacaktı.⁵³

Vidin kadı sicillerine geçen 1707 tarihli kayıtlarda, Tuna'nın beri yakasında sakin güçlü kimselerin Eflak'ta ve Eflak hududunda çok sayıda çiftlik kurduğuna vurgu yapılmıştı.⁵⁴ Henüz 1707 gibi bir tarihte, Eflak'ta kurulan çiftliklerin sayısının 200 civarında olduğu belirtiliyordu. Kışlak olarak adlandırılan bu çiftliklerde ve bölgede kurulan mandıralarda, temel ekonomik faaliyet hayvancılıktı. Eflak'taki geniş otlakların etrafında kurulan ve Müslümanların kontrolünde olan bu alanlar, "kışlak", "kışla", "oda", "çiftlik" ve "hayvan çiftliği" gibi tabirlerle anılıyordu. Kara Eflak'taki geniş çayırlar Vidin'e çok yakın olduğundan, Vidinliler kolaylıkla karşıya hayvanlarını geçirip orada otlatabiliyorlardı. Bunların bazıları da orada kışlak olarak adlandırılan çiftlikler kurmuşlar ve daha kalıcı yatırımlar yapmaya başlamışlardı. Kara Eflak'taki geniş meraların Tuna'nın beri yakasındakiler için nasıl büyük bir önem taşıdığı, 1750'li yılların sonunda Osmanlı yetkililerinin Eflak'daki çiftlik meselesi için hazırladıkları raporlarda da görülmektedir.⁵⁵ Çok daha küçük bir alan kaplamasına karşın Oltenia'daki hayvan çiftliklerinin sayısı bu raporda 685 olarak verilirken, Oltenia'nın neredeyse iki katı büyüklüğünde olan Doğu Eflak'taki çiftlik sayısı 629 idi.

Bu tip hayvan çiftliklerinin ilk olarak ne zaman kurulduğunu bilemiyoruz, ancak Ali bin Şahin, 18. yüzyılın başında Vidin'de belirgin hale gelen otlak sorununu, Eflak'a açılarak çözen erken yatırımcılardan biri gibi görünmektedir. 1701 yılı Haziranı'nda terekesi kaydedilen Ali'nin Vidin'de sahip olduğu mallar listelendikten sonra, "Eflak çiftliğindeki" hayvan ve eşyaları da tek tek sıralanmıştı.⁵⁶ Vidin Çeribaşı Mahallesi'nde yaşayan Ali'nin burada mal ve mülkleri vardı; ancak bunların yanında Eflak'ta da bir 'çiftliği' vardı. Ali'nin terekesinin toplam büyüklüğü, 755 guruş iken bunun 347 guruşu Vidin'deki mallarından; 408 guruşu ise Eflak çiftliğindeki mallardan oluşmaktaydı. Terekesine dayanarak, Ali bin Şahin ve ailesinin halen Vidin'de yaşadığını, orada ev ve bağı olduğunu, esnaflık

⁵² TSMK. H. 445, v. 15. Metindeki noktalı yerler orijinal metindeki boşlukları göstermek üzere eklenmiştir.

⁵³ Orhonlu, a.g.m., ss. 5-6.

⁵⁴ VS 38/104-105, 19 Receb 1119 (16 Ekim 1707).Emir 10 Cemaziyevvel 1119 tarihinde çıkmıştır.

⁵⁵ Orhonlu, a.g.m., ss. 13-14.

⁵⁶ VS 14/37-3, 9 Muharrem 1113 (16 Haziran 1701).

yapıp oradaki dükkanlarıyla ilgilendiğini söyleyebiliriz. Ali, Vidin'de 135 gurusluk eve sahipken; 119 gurusluk yatırımını ise dükkanlara yapmıştı. Ancak kendisinin esnaflık dışında tarım ve hayvancılıkla da ilgilendiği barizdir. Bu faaliyetlerini ise Vidin'de değil, Eflak'ta yürütmektedir ve anlaşılan bu iki sektördeki yatırımlarını Tuna'nın karşı kıyısına taşımıştı. Nitekim toplam mal varlığının yaklaşık % 46'sı Vidin'de iken üretim araçlarından ve hayvanlarından oluşan esas ekonomik yatırımlarının büyük çoğunluğu Eflak'taydı. "Eflak'taki çiftlik" olarak nitelendirilen yerde, tıpkı daha önce tartıştığımız Vidin Müftüsü Halil Efendi gibi Ali'nin de tarımsal üretimle hayvancılığı birleştirdiği, çiftlikteki ürün ve hayvanların dökümünden kolayca anlaşılabilir. Terekesindeki buğday, arpa, çavdar ve darının toplam ederi, 62 gurus civarındayken; kısırak, koyun, öküz, inek, tosun veya dana gibi hayvanların değeri, 300 gurusu aşmaktaydı.

Ali b. Şahin gibi esnaf ve sivil kökenli örneklere rastlamamız, 1695-1719 döneminde sadece askeri sınıftan olanların Eflak'taki otlakları kullanmadığını bize göstermektedir. Zaten Vidinli hayvan sahiplerinin Eflak'taki otlakları kullanmaları için kışlak veya çiftlik kurmalarına gerek de yoktu. Aslında bazı Vidinlilerin uzun süredir Tuna'nın Eflak yakasında, özellikle kıyıya yakın bölgelerde, zaten bağları vardı ve bölgenin otlaklarından da faydalanabiliyorlardı. Gerekli vergileri Eflak voyvodasına verdikten sonra ciddi bir yasal sorun çıkmıyordu. İkinci bir husus ise yine vergilerini ödedikleri sürece burada kışın hayvanlarını barındırabiliyorlardı. Bu, yüzyıllar boyu ortak sınırları paylaşmanın ve ortak yaşam alanları oluşturmanın doğal bir parçasıydı.⁵⁷ Nitekim Eflak'taki otlakların kullanımı, 1740'lı yıllardan itibaren tekrardan tartışma konusu olduğunda Tuna'nın beri tarafında sakin olan hayvan sahipleri ve tüccarların çok eski zamanlardan beri bu otlakları yılın her mevsiminde kullandıkları vurgulanıyordu.⁵⁸ Bölgenin otundan ve suyundan faydalanabilen sürü sahipleri ve tüccarlar için 1716-1718 Osmanlı-Habsburg savaşları, hayvancılık faaliyetlerini derinden etkileyecek sonuçlar doğuracaktı. Nitekim 1695-1719 döneminde Ali b. Şahin gibi esnaf ve sivil kökenli örneklere rastlamamıza rağmen, 1739'dan sonra Vidin mahkeme kayıtlarında hayvan sahibi sivil Vidinliler karşımıza ender olarak çıkmaktadır. Bu kişilerin hayvan mevcutları da oldukça sınırlıydı. Oysa aynı dönemde kayıtlarda hayvancılık yatırımı yapan askeri sınıftan kimseler sektöre büyük paralar yatırmıştı.⁵⁹

⁵⁷ Aksan, a.g.m., ss. 69-78.

⁵⁸ Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Ali Emiri Mahmud I (AE-SMHD-I) 10/668, Evâil-i Cemaziyelahir 1155 (22-21 Ağustos 1742); BOA, Ali Emiri Mustafa III (AE-SMST-III) 45/3264, Evâsıt-ı Safer 1177 (30 Ağustos-8 Eylül 1763); BOA, Cevdet Hariciye (C. HR) 69/3408, Evâsıt-ı Cemaziyelahir 1161 (17-26 Haziran 1748); BOA, Düvel-i Ecnebiye Defterleri (A. DVN. S.DVE) /77-Hüküm No: 126, Evâil-i Şaban 1157 (9-18 Eylül 1744).

⁵⁹ Karşılaştırma için, VS 9/23, 2 Cemaziyevvel 1154 (16 Temmuz 1741); VS 9/129, 28 Rebiülevvel 1159 (20 Nisan 1746); VS 25A/26-2, 14 Cemaziyevvel 1156 (6 Temmuz 1743); VS 25A/39-1, 18 Şaban 1156 (7 Ekim 1743); VS 25A/43-1, 6 Şevval 1156 (23 Kasım 1743); VS 25A/47, 15 Şaban 1156 (4 Ekim 1743); VS 25A/57-1, 4 Zilhicce 1156 (19 Ocak 1744); VS 81/33-34, Gurre-i Muharrem 1160 (13 Ocak 1747); VS 81/53-1, 24 Rebiülahir 1160 (5 Mayıs

Örneğin Vidin'in Filordin kasabasından, 19. Bölükten Mehmed Beşe b. Ramazan'ın yatırımları sadece Vidin'de değildi. Muhtemelen 1747 yılında vefat eden Mehmed Beşe'nin Eflak'ta da 771 para değerinde arı kovanı vardı. Mehmed Beşe sadece arıcılıkla uğraşmıyordu. Hatta toplam hayvanlarının değerinin yanında bu meblağ çok cüzi kalmaktadır. Zira Mehmed Beşe'nin sahip olduğu toplam hayvanın ederi, 20 bin paranın üzerindeydi. Bu durum daha çok koyun besiciliği ve satışı meşgul olduğunu göstermekteydi. Ancak tereke kaydında sarih bir bilgi verilmediği için koyunlarının Eflak yakasında mı, Doğu Eflak'ta mı yoksa Kara Eflak'ta mı otladığını tam olarak söylemek mümkün değildir; ancak hayvanlarının bir kısmının kovanların bulunduğu Eflak arazisindeki yerlerde otladığı muhtemeldir.⁶⁰ Öte yandan, Mehmed Beşe ile neredeyse aynı zamanda vefat eden Serdengeçti Ağası Elhac Mehmed Ağa'nın, Eflak'ta 2000 para değerinde moşiye hissesi dahi mevcuttu. "Moşiye," Eflak'taki serbest köylülerin sahip olduğu standard toprak mülkiyetini veya tarımsal üretim büyüklüğünü ifade eden bir değerd. Bir başka deyişle Vidin'de sakin bir ağa, Eflak'ta moşiye alacak kadar kök salmış durumdaydı. Mehmed Ağa'nın da çok sayıda hayvanı olmasına rağmen bunların hangi bölgede beslendiği belirtilmemiştir. Ancak ağanın moşiye hissesi olmasına binaen, hayvanların çoğunun Vidin'de değil karşı tarafta olduğunu düşünebiliriz.⁶¹ Öyle anlaşılıyor ki Vidin'in hemen karşısındaki arazilerin 1718'de Habsburgların kontrolüne geçmesi, özellikle askeri sınıftan olmayanların ve küçük ölçekli hayvan sahiplerinin Tuna'nın kuzeyindeki büyük otlak imkanından mahrum kalmasına yol açmıştı. Vidin'in hemen karşısındaki Kara Eflak'ta Osmanlı egemenliği 1740'larda tekrar kurulduğunda buraya hayvanlarını taşıyabilenler artık sivil ve unvansız sermayedarlardan ziyade yeniçeri ağaları ve askeri yatırımcılardı.

İkinci Dönem'de (1719-1740) Vidin'in Karşı Yakası: 'Chesariceasca Valachia'

1718 tarihli Pasarofça Antlaşması, Eflak'ın batısında Habsburgların 'Chesariceasca Valachia', yani 'İmparatorluk Eflak'ı, olarak adlandırdıkları idari bölgenin Vidin'in tam karşısında kurulması anlamına geliyordu.⁶² 1716-18 döneminde, Osmanlılarla Habsburglar arasında süregelen savaş esnasında Oltenia'daki, yani Batı Eflak'taki, bazı boyarların özerkliklerinin korunması için Viyana'yla görüşmeler yapmasına karşın bu istekleri kabul görmemişti. Hatta taleplerinin tam aksine Habsburglar, Oltenia'nın yönetimini yeni fethedilen bölgelerin merkezden idaresi için kurulan merkezi danışma organı

1747); VS 81/86-87, 17 Zilkade 1160 (20 Kasım 1747); VS 41/69-72, 15 Zilhicce 1165 (24 Ekim 1752); VS 41/104-105, 2 Cemaziyelevvel 1166 (7 Mart 1753); VS 41/138, 19 Ramazan 1166 (20 Temmuz 1753); VS 41/142-1, 15 Şevval 1166 (15 Ağustos 1753).

⁶⁰ VS 81/67-2, 18 Şevval 1160 (23 Ekim 1747). Mehmed Beşe'nin kovanları "bu taraftakiler" ve "Eflaktakiler" olarak ikiye ayrılmıştı.

⁶¹ VS 81/105-106, 15 Rebiülevvel 1161 (15 Mart 1748). Eflak'taki moşiye "karşudaki moşiye" olarak kayıtlanmıştır.

⁶² Papacostea, *a.g.e.*, ss. 339-40.

“Neoacquistischen Kommission”’a bağlamıştı.⁶³ Aslına bakılırsa Oltenia’nın idaresini bu organ tek başına üstlenmemişti; bu komisyon bir anlamda danışma meclisi işlevi görüyordu. Asıl yönetim, imparatorluğun en yüksek idari ve askeri karar mercileri olan Hofkammer ve Hofkriegsrat ile şekillendirilmekteydi. Ayrıca bölgenin, ekonomik ve mali yönlerden merkezi Banat idaresinin (Kaiserliche Banater Landes-Administration) etkisi altına girmesi öngörülüyordu. Nitekim Banater Landes-Administration, Oltenia’da hem mali politikaların hem de Viyana’nın merkantalist stratejilerinin uygulanmasında oldukça etkili olacaktı. Bu idare biçimi, Habsburg imparatorluk bölgesine dahil edilmesiyle birlikte Oltenia’nın “Chesariceasca Valachia” olarak anılmasının ve Oltenia’da uygulanacak ekonomi politikalarının da bizzat Temeşvar ve Viyana’da belirlenmesinin önünü açmıştı.⁶⁴ 3 Eylül 1718 tarihinde, Habsburg yönetim yapısının en büyük finansal ve mali organı olan Hofkammer’in yeni fethedilen bölgelerin idaresi için çıkardığı emirde, taşradaki yerel yönetimin tüm alt birimleriyle Viyana’ya bağlandığı açık bir biçimde ifade edilmişti.⁶⁵ Burdaki alt birimler; ekonomik, askeri, idari ve hukuki tüm idari organları içeriyordu. Chirot’un haklı bir biçimde “Avusturya’nın olgunlaşmamış kolonyel uygulamaları” olarak adlandırdığı yönetim biçimi, Oltenia’daki üretimin Osmanlı dünyasına taşınmasının engellenmesine; bölgedeki üretimin daha çok askeri ve idari ihtiyaçlar doğrultusunda, “Landes-administration” olarak adlandırılan bölgesel yönetim merkezindeki Temeşvar’a yönlendirilmesine ve her şeyden de önemlisi bölgedeki üretimin artırılarak vergi gelirlerinin çoğaltılmasına dayanıyordu.⁶⁶

İlk bakışta, Viyana hükümetinin Batı Eflak politikaları, esas olarak bölgenin Osmanlı imparatorluğuna karşı bir askeri tampon haline getirilmek istendiği izlenimini verebilir. Zaten bölgenin en üst rütbeli Habsburg idari memuru, “Principatus Valachi Cislutanae Supremus Director” unvanıyla en üst askeri

⁶³ Ovidiu Marinel Koch-Tufiş, “Dispozitiile Camerei Aulice Adresate la 7 Decembrie 1717 Comisie Bănăţene de Organizare a Mineritului”, *Analele Banatului-Arheologie-Istorie*, XII/XIII (2004-2005), ss. 343-48.

⁶⁴ Neoacquistischen Kommission altındaki idari örgütlenme çok farklı alanlara yayılıyordu. Yeni alınmış olan bölgeler, Belgrad ve Oltenia’daki kilise yönetimi ve dini organizasyonlar bile Habsburglar tarafından yeniden şekillendirilmişti. Johann Marte, Wolfgang Viorel Ioniţă, Nikolaus Rappert, Laura Stanciu, Ernst Christoph Suttner, *Die Union der Rumänen Siebenbürgens mit der Kirche von Rom: Band 2: von 1701 bis 1761*, Editura Enciclopedica, Bükreş 2015, ss. 610-11.

⁶⁵ Detaylar için bakınız, Swantje Volkmann, *Die Architektur des 18. Jahrhunderts im Temescher Banat*, Doktora Tezi, Ruprecht-Karls-Universität Heidelberg, Heidelberg 2001, s. 28.

⁶⁶ Chirot, *a.g.e.*, ss. 74-76. Olgunlaşmamış ifadesinden kasıt, Habsburg otoritelerinin teorik olarak geliştirdikleri yönetim zihniyetinin daha çok 1740’lı yıllardan sonra, Maria Theresa döneminde pratiğe dökülmesiydi. Ancak 1650’li yıllardan itibaren Habsburgların çok daha merkezi bir taşra yönetimi ve mali yapılanma geliştirdiği de ortadır. Ortrun Veichtlbauer, “Zwischen Kolonie und Provinz: Herrschaft und Planung in der Kameralprovinz Temeswarer Banat im 18. Jahrhundert”, *Social Ecology Working Paper Institute of Social Ecology Vienna (SEC)- Alpen-Adria-Universität Klagenfurt*, 167 (2016), ss. 17-70.

yetkileri de bünyesinde toplamıştı.⁶⁷ Nitekim Habsburgların 16. yüzyıl başında Osmanlı hücumlarına karşı bir savunma hattı kurma projesi olan 'militärgrenze' kavramına Oltenia kısmen de olsa dahil edilmişti.⁶⁸ 'Militärgrenze' veya 'Vojna Krajina' olarak bilinen ve Habsburgların Orta Avrupa'da oluşturdukları serhad bölgeleri, 17. yüzyıldaki askeri mücadeleler neticesinde, giderek doğuya kayan bir askeri hatta dönüşmüştü. Ancak Habsburg yönetimi bu askeri savunma hattını, 1718 yılında Kara Eflak'ı, yani Oltenia'yı, ele geçirdikten sonra Doğu Eflak'la sınır oluşturan Olt Nehri'ne doğru değil; Tuna'ya doğru kaydırmıştı. 1718-1739 döneminde, Habsburg idarecilerinin tahkim ettiği asıl bölge, Temeşvar ve çevresiydi. Ancak bu durum, Oltenia'nın askeri öneminin Habsburg otoritelerinin gözünden tamamen kaçtığı anlamına gelmemelidir; çünkü Kara Eflak, hemen Tuna'nın Osmanlı tarafında konuşlandırılmış stratejik pozisyonundaki Vidin kalesi ve palangalarına sınırdı. Bölgenin hem etno-kültürel analizini hem de haritasını çıkarmakla görevlendirilen Habsburglu kartograf Friedrich Schwantz'ın muhtemelen 1722 yılından hemen sonra çizdiği Eflak haritasında, Oltenia'nın ve hemen karşısındaki Vidin'in coğrafi-askeri önemi özellikle vurgulanmıştı.⁶⁹ Doğu Eflak'a ilişkin detayları tamamen atlayan Schwantz, Oltenia'nın tam karşısındaki Osmanlı askeri yerleşkelerini, özellikle Vidin ve palangalarını, büyük bir titizlikle haritasına işlemişti.

Viyana'nın Oltenia ve Tuna'nın beri yakasına verdiği bu askeri önem, kendi idareleri altındaki Eflak elitlerinin (boyarlar) güçlerini kırmak ve Tuna boyunca etkin bir sınır kontrolü yaratmak istediklerini göstermektedir.⁷⁰ Avusturya kontrolüne girmeden önce Vidinliler tarafından yoğun bir biçimde hayvancılık sektörüne ilişkin yatırımların odağında olan bölgenin geniş otlakları da

⁶⁷ Şerban Papacostea, *Oltenia sub stăpânirea austriacă: 1718-1739*, s. 340.

⁶⁸ Ömer Gezer, "1522'den 19. Yüzyıla Kadar Habsburg Mutlakiyetinin İnşası ve Militärgrenze", *Avrupa Tarihinde Türk Eli Doç. Dr. Gümeş Karamuk Armağanı*, Derleyenler: Ramazan Acun ve Serhat Küçük, Hacettepe Üniversitesi Yayınları, Ankara 2017, ss. 137-155; Adam Mezes, *Insecure boundaries: Medical Experts and the Returning Dead on the Southern Habsburg Borderland*, Yüksek Lisans Tezi, Central European University, Budapeşte 2013, ss. 15-19; Johann Heinrich Schwicker, *Geschichte der Österreichischen Militärgrenze*, Verlag von K. Prochaska, Viyana 1883, s. 33-39.

⁶⁹ *Tabula Valachiae Cisalutane*, Friedrich Schwantz & Stephan Steinville, Nach 1722, Österreichische Nationalbibliothek (ÖNB), Kartensammlung, K I 115692. Schwantz'ın hazırladığı harita, 18. yüzyılda Habsburgların Eflak, Erdel ve Banat'ta giriştikleri bir dizi haritacılık faaliyetinin bir ürünüydü. Johann Conrad Weiss, Stephan Lutsch von Luchsenstein ve Jacob Zultner bu bölgelerde Habsburg kartografı olarak görev almışlardı. Neredeyse her bir kartograf bir diğzerinin altında yetişmiş ve hazırladıkları haritalarda da birbirlerinin şablonlarını kullanmışlardı. Bu haritaların detayları için bakınız, Madalina Valeria Veres, *Constructing Imperial Spaces: Habsburg Cartography in the Age of Enlightenment*, Doktora Tezi, University of Pittsburgh, Pittsburgh 2015, ss. 71-79.

⁷⁰ 1720 yılında hazırlanan ve bölgedeki Habsburg yönetiminin iki yıllık bir bilançosunu sunan rapora göre, Kara Eflak'taki ana problemlerden biri yerel elitlerin yani boyarların çok güçlü olmasıydı. Habsburgların bölgede kurmak istediği merkezi yönetimin önündeki en önemli engel olarak bu elitler sunuluyordu. *Documente Privitore La Istoria Romanilor, Vol. VI (1700-1750)*, Hurmuzaki, Bükreş 1888, s. 306-11. Ayrıca Papacostea, *a.g.e.*, ss. 337-38.

Habsburgların bu politikaları neticesinde Vidinlilere tamamen kapatılmıştı. Habsburg merkezinin tüm politikaları, özellikle askeri mücadele dönemlerinde yeni ele geçirilen diğer bölgelerde olduğu gibi Oltenia'nın da kendine yeter bir bölge olmasını amaçlıyordu.⁷¹ 1718 yılından hemen sonra Habsburg yetkililerinin bölgedeki tarımsal üretimi artırma ve daha fazla köylüyü yerleşik hale getirip vergiye bağlama stratejisinin altında da askeri ve ekonomik faaliyetler arasındaki bu ilişki yatmaktaydı. Nitekim Oltenia'nın beş idari bölgeye ayrılmasındaki temel faktör de bölgelerin vergi gelirleri kapsamında yeniden organize edilmesiydi.⁷² 1723 yılında yine Schwantz tarafından derlenen ve "Alt Nehri'nin Beri Tarafındaki İmparatorluk Eflak'ına Ait Beş Bölge Hakkında Değerlendirme" (Kurtze Erklärung und Bericht über die diesseith des Alth-Flusses gelegene fünf Districte der kayserlichen Valachey sive Valachiae Cis Alutanae neu verfertigte Land-Charte) başlıklı raporun isminden de anlaşılacağı üzere Habsburg idaresi, Alt Nehri'nin yani Olt Suyu'nun batı tarafında yer alan ve Habsburg imparatorluk sınırları dahilindeki beş yönetim bölgesine dayanıyordu.⁷³ Oldukça detaylı olan bu raporda, bölgenin stratejik önemi ekonomik potansiyeli bağlamında değerlendirilmişti.

Avusturyalıların "Eflak keşfi"ne, bölgedeki ticari faaliyetlerin bilançosunu çok iyi kavrayarak başladıkları anlaşılıyor. Rapora göre, bölge ekonomisinin temel direği hayvancılık sektörüydü. Schwantz, arazinin tahıl üretimine çok uygun olduğunu; ancak hayvan besiciliğinin de bölgede çok önemli olduğunu özellikle vurguluyordu.⁷⁴ Domuz, koyun ve at gibi hayvanların da yetiştirildiği bölgede, yerel halkın en önemli ekonomik faaliyetleri arasında büyükbaş hayvan yetiştiriciliği ve arıcılık yer almaktaydı.⁷⁵ Örneğin tipik bir Eflak köylüsünün ve evinin çizimi de rapora konmuş; bu çizimde tipik bir Eflak köy evi çayırın ortasında kovanların hemen yanibaşında resmedilmişti.⁷⁶ Schwantz'ın raporunun 20. bölümüne verdiği

⁷¹ Papacostea, a.g.e., ss. 66-126.

⁷² Friedrich Schwantz, *Kurtze Erklärung und Bericht über die diesseith des Alth-Flusses gelegene fünf Districte der kayserlichen Valachey sive Valachiae Cis Alutanae neu verfertigte Land-Charte*, Hermannstadt 1723, ss. 19 V-20 V; Gabriel Croitoru, "Oraşele din Oltenia în Lumina Unor Documente Cartografice și Narrative (1700-1845)", *Anuarul Institutului de Cercetări Socio-Umane „C.S. Nicolăescu-Plopșor”*, XIII (2012), ss. 165-66.

⁷³ Raporda ve Habsburgların tüm yazışmalarında Olt Nehri, Althus, Alth, Alth Fluss olarak isimlendirilmektedir. Viyana'ya sunulan bu rapor ise Hermannstadt'ta (Sibiu) kaleme alınmıştı. Schwantz, a.g.e., s. 2 V.

⁷⁴ Schwantz, a.g.e., ss. 23, 31-32.

⁷⁵ Constantin C. Giurescu, *Istoria Romanilor III, De la moartea lui Mihai Viteazul pana la sfarsitul Epocii Fanariote (1601-1821)*, Bükreş 1946, s. 553. 17. yüzyıldan itibaren Eflak ve Boğdan topraklarının hayvan yetiştiriciliğinde bölgesel uzmanlıklara sahip olduğu görülmektedir. Muntenia yani Doğu Eflak köylüleri, daha çok domuz ve koyun yetiştiriciliğinde uzmanlaşırken, Boğdan'dakiler daha çok sığır yetiştiriciliğinde uzmanlaşmıştı. Kara Eflak'ın da bu anlamda Muntenia'yı tamamlayan biçimde büyükbaş hayvan yetiştiriciliğinde öne çıktığı görülmektedir.

⁷⁶ Bauerhaus ismini taşıyan bu çizimde, ortalama gelirli bir Eflak köylüsünün evi toprağın altındaki kısımlarıyla resmedilmişti. Evlerin yer altındaki bu alanları daha çok bir kiler vazifesi görmekte ve Habsburgların bu alanları mağaralara benzetmelerine yol açmaktaydı. Schwantz, a.g.e., 23 d.

başlık, tarımsal verimlilik ve hayvan yetiştiriciliği (Von Fruchtbarkeiten und Viehzucht des Landes) adını taşıyordu ve onun hayvancılığa verdiği önemi yansıtıyordu.⁷⁷ 21 ana bölümden oluşan raporda Schwantz, Batı Eflak'ın zengin çayırlarında yapılan hayvancılığın çok büyük imkanlar sunduğunu, ancak bölgedeki bazı yerlerin çok az nüfusa sahip olduğunu da belirtiyordu ki Schwantz'ın bu gözlemleri, yazı boyunca çizmeye çalıştığımız Vidin'in sosyo-ekonomik profiline de benzemektedir. Schwantz'a göre nüfus azlığının en önemli sebebi, Tatarlar ve Osmanlıların bölgedeki politikalarıydı.⁷⁸ Schwantz'ın 1723 tarihli raporunda, bölgede ciddi sorun olarak bahsettiği nüfus eksikliği meselesi, Habsburg otoritelerinin 1718 yılından itibaren bölgenin vergi gelirlerinin artırılması siyasetinin politikasının en önemli engeliydi ve Oltenia'nın tekrar Osmanlıların eline geçtiği 1739 tarihine kadar Viyana'nın bölgedeki en önemli amacı, nüfusu arttıracak önlemlerin ve vergi politikalarının hayata geçirilmesi olmuştu.

Tuna Kıyısında Vergi Oyunları: Habsburglar ve Osmanlı Çiftlik Sahipleri

Henüz 1719 sonbaharında, yerel yetkililere gönderilen talimatta Habsburg otoriteleri, Oltenia nüfusunun azlığına ve mutlak surette artırılmasına vurgu yapıyordu.⁷⁹ Habsburg otoriteleri evvela pratik ve kolay tedbire başvurarak savaş dolayısıyla dağılan köylülerin tekrar eski yerlerine döndürülmesini amaçlamışlardı. Bunun için bir şekilde dağ, orman ve mağaralara saklanan köylülerin ikna edilmesi gerekiyordu. Ancak bu konuda pek başarılı olunamayınca 1719 yılından itibaren, Tuna'nın güneyindeki Bulgarlarla Sırların (Razen)⁸⁰ ve Muntenia'da (Doğu Eflak) sakin olanların Habsburg Oltenia'sına gelip yerleşmesi gündeme gelmişti.⁸¹ Hatta

⁷⁷ Schwantz, *a.g.e.*, s. 31 V-32 V. Schwantz'ın bölgenin zenginlikleri konusunda üzerinde durduğu diğer bir husus ise, Oltenia'nın yer altı kaynaklarıydı.

⁷⁸ Schwantz, *a.g.e.*, s. 32. Nüfusun Tatar saldırılarından ve savaşlardan dolayı bazı bölgelerde azalmış olduğu, Habsburg otoritelerinin Oltenia ve Banat'ta dile getirdiği temel şikayetlerdendi. Schwantz'ın raporu bu anlamda Banat için 1734 yılında hazırlanan *Chorographia Bannatus Temesiensis Sub Auspiciis Novi Gubernatoris Edita* adlı esere benzemektedir. Bu eserde de tıpkı Oltenia'da olduğu gibi çok verimli kaynakların olduğu bölgede nüfusun azlığına vurgu yapıyordu. Ortrun Veichtlbauer, nüfusun azlığına yapılan bu vurgunun demografik sebeplerin yanında Habsburgların bölgedeki varlığını ve iskan politikalarını meşrulaştırmak amacıyla da yapıldığını iddia etmektedir. Veichtlbauer, *a.g.e.*, ss. 26-33. Benzer bir yorum için Timothy Olin, "Cultivating an Orderly Society: Physical and Mental Landscapes on the Habsburg's Southern Frontiers", *Austrian History Yearbook*, 48 (2017), ss. 159-72.

⁷⁹ Giurescu'nun *Material pentru istoria Olteniei supt austrieci* eserinden aktaran Papacostea, *a.g.e.*, ss. 341-42.

⁸⁰ *Documente Privitore La Istoria Romanilor, Vol. VI (1700-1750)*, s. 330. Habsburg yazışmalarında geçen Razen ve Rasciani tabirleri, 18. yüzyıl Alman metinlerinde din ve etnisite farketmeksizin "Güney Slav" halklarının tanımlanmasında kullanılmaktadır. Burada "Güney Slav" halkları terimiyle ise genel olarak Tuna'nın güneyinde yaşayan Slav halkları kastedilmektedir. Detaylar için bakınız, Adrienn Sztana-Kovács, "The Population of Fejér County in the 18th Century Through the Eyes of Foreign Travellers", *Acta Universitatis Sapientiae Philologica*, 5/2 (2013), ss. 173-74.

⁸¹ *Documente Privitore La Istoria Romanilor, Vol. VI (1700-1750)*, ss. 329-30, 347-51, 464-66. Papacostea, özellikle 1720-22 döneminde bölgenin sayılı nüfusunun 13.245 aileden yaklaşık 25 bin

Oltenia'ya geçişleri cazip kılmak için buraya yeni yerleşenlere vergi muafiyeti ile can ve mal güvenliklerinin korunması için güvence veriliyordu. Bu politikayla, nüfus ve dolayısıyla işgücünün az olduğu bölgeler şenlendirilirken köylüler de boyarların baskısından kurtulmuş olacaktı. 1719 yılındaki bu deneyim ve prensip, Oltenia'daki Habsburg vergi politikalarının ve bölgeye köylü çekme stratejilerinin temel unsuru olacaktı.

1722 yılından itibaren Viyana; Habsburg topraklarından, Osmanlı sınırından ve Doğu Eflak'tan gelen köylüleri, düşük miktarlarda vergi vermeleri, hatta belirli bir süre vergiden muaf olmaları kaydıyla yeni ele geçirilen topraklara yerleştirmeye başlamıştı.⁸² Habsburg otoriteleri, "Alman" topraklarından getirilen köylüleri, Güney Oltenia'dan, yani Tuna'ya yakın bölgelerden ziyade Erdel ve Banat'a yerleştirdiler. Bunun en önemli sebebi ise vergi muafiyetleri ve avantajlarıyla köylüleri Osmanlı topraklarından, özellikle de Tuna'nın güneyinden ve Olt Nehri'nin doğusundan, zaten rahatlıkla Oltenia'ya çekebileceklerini düşünmeleriydi. 1720 yılı Habsburg yazışmalarında Eflak ve Tuna coğrafyasındaki köylü yerleşimlerinin temel özellikleri detaylandırılırken bu duruma da vurgu yapılmıştı.⁸³ Habsburg otoritelerine göre bu bölgedeki köyler, Almanyadakilere hiç benzememekteydi;⁸⁴ Yollardan oldukça uzakta ve birbirlerinden ayrı olarak yerleşmeye alışmış köylülerin en önemli sorunu vergi tahsildarlarının talepleriydi. Eflak'ta vergi toplama mevsimi geldiğinde köylüler evlerini bırakıp başka yerlere gidiyorlardı. Bu yüzden de vergi avantajı sunmak ve onlara boyarlar karşısında koruma sağlamak köylüleri Oltenia topraklarına çekecekti. Habsburg otoritelerinin vardığı sonuca göre sadece Oltenia'da dağlara kaçmış köylülerin tekrar köylere döndürülmesi değil, Osmanlı ülkesinden köylülerin Oltenia'ya çekilmesi de ana stratejilerden biri olmalıydı.⁸⁵ Habsburg yazışmalarından anlaşıldığı üzere bu strateji, Osmanlı dünyasından köylülerin bölgeye çekilmesinde çok etkin olmuştu. Örneğin 1731 tarihli bir raporda, daha önce yaklaşık 1500 Bulgar ailesinin Oltenia'ya yerleştiği ve bölgeye yeni gelmek isteyen ailelerin Habsburg yetkililerine istekte

civarına çıktığını belirtmektedir. Bu artış her ne kadar Avusturyalıların daha iyi kayıt tutmasıyla ilişkili olsa da bu dönemde bölgeye yönelen yoğun göçün de sonucudur. Özellikle merkezi yönetimin bölgedeki denetimi 1727 yılından sonra daha da artmış ve neticede 1735 yılında kayıtlanan aile sayısı 35 binleri bulmuştur. Papacostea, *a.g.e.*, ss.343-47.

⁸² Stephan Steiner, *Rückkehr Unerwünscht: Deportationen in der Habsburgermonarchie der Frühen Neuzeit und Ihr Europäischer Kontext*, Böhlau Verlag, Viyana 2014, ss. 115-153.

⁸³ *Documente Privitore La Istoria Romanilor, Vol. VI (1700-1750)*, ss. 347-48.

⁸⁴ *Documente Privitore La Istoria Romanilor, Vol. VI (1700-1750)*, ss. 310-11. (... Buradaki [Eflak] köylüler Almanya ya da başka yerlerde bulunan köylerdeki yerleşikler gibi değildir, dallardan örülme kötü evleriyle, üç, dört, beş [hane şeklinde] yollardan uzak alanlarda bulunurlar) "...der Bauer ist hier zu Land nicht ansässig in Dorffschafften wie in Teütschland und anderwehrts gesehen werden, sondern es befinden sich bald da bald dorthen mit gestreicher, Flechtwerkh...angeworffen drey, vier, fünff, mehr oder weniger schlechte Häuser in von denen landstrassen abgelegenen..."

⁸⁵ *Documente Privitore La Istoria Romanilor, Vol. VI (1700-1750)*, s. 348.

buldukları bildiriliyordu.⁸⁶ Bölgeye yerleşmek isteyen bu yeni grup, tıpkı öncekiler gibi, vergi muafiyeti talep etmekteydi. Yine bir yıl önceki bir yazışmada da vergi avantajından dolayı 250 ailenin Doğu Eflak'tan gelip Oltenia'ya yerleştiği belirtiliyordu.

Nüfusun azlığı Osmanlı yetkilerini de benzer politikalar oluşturmaya itmişti.⁸⁷ Özellikle 1730'lı yıllardan itibaren Osmanlı merkezi ve bölgedeki askerler, hem Eflak'tan hem de Tuna'nın güneyinde yer alan bölgelerden topladığı vergi miktarını korumak çabasıındaydı. Örneğin 1732 yılında, daha çok kendilerine ocaklık olarak tayin edilen yerlerden toplanacak vergi gelirlerini düşünen Vidin Kalesi yerli neferatının merkeze gönderdiği arzualde, Vidin kırsalında yerleşik reayanın darülharbe gitmeyi tercih ettiği açıkca ifade ediliyordu.⁸⁸ Kale neferatının ve merkezi idarenin bu konudaki hassasiyeti, özellikle Oltenia'nın Habsburgların eline geçmesinden sonra artmış ve 1719-1740 döneminde, özellikle köylü hareketliliğinin Osmanlı topraklarına yönlendirilmesi ana strateji olarak belirlenmişti. Vergi muafiyeti hem Eflak hem de Vidin'deki köylülerin gönüllerini çelmek için uygulanacak en iyi politika olarak öne çıkmış olmalıdır; çünkü yerli neferatının arzuallerinde bizzat Vidin'deki erbab-ı tımar, sipahi ve subaşılının köylülerin kaçışını engellemekten ziyade teşvik ettiklerinden şikayet ediliyordu. Vidin kadı sicillerine bu dönemde giren bir kayıt da köylüleri vergi muafiyeti ile Vidin'e çekme politikasının uygulandığını net bir biçimde göstermektedir.⁸⁹ Bu kayda göre muhtemelen 1728 yılı içerisinde Vidin'den merkeze reaya tarafından iletilen talepte, Dârü'l-Harb'den Dârü'l-İslâm'a gelmiş bu 26 nefer reayanın Vidin civarındaki Arçar Palangası toprağına yerleşmeleri için bu kişilere vergi muafiyetinin verilmesi isteniyordu. Vidin'e yerleşmiş bu 26 nefer reaya, isimleriyle beraber kayıtlara geçmiş; bu kişilerin belirli bir süre cizye ve tekaliften muaf olmaları talep edilmişti. Yine dışardan Vidin'e gelen reayanın üç yıl boyunca vergiden muaf olmak şartıyla bölgede farklı yerlere yerleştiği başka bir kayıta da tekrarlanmıştı.⁹⁰ 1720 tarihli bu diğer kayıt, bize Tuna'nın güneyindeki nüfuzlu kimselerin, hayvancılık ve tarım sektöründeki emek eksliğini vergi muafiyeti yoluyla kapamaya çalıştığına da işaret etmektedir. Bu kaydın açık biçimde gösterdiği üzere Vidin'e çekilen köylülerin dikkate değer bir kısmı çiftliklerde yaşamaya başlıyordu. Örneğin Vidin'e iskan tarihleri Hicri 1132- Miladi 1720-olarak kaydedilen Biradol (?) veled-i Marko, Vragac veled-i Lopul (?), Filib veled-i Mihail ve Nikola veled-i Dimitri; Kara

⁸⁶ Papacostea, *a.g.e.*, s. 38.

⁸⁷ Damian Panaitescu, "The Ottoman Empire and The Preservation of Wallachia's Fiscal Potential (1730-1774)", *Revista Economică*, 66/6 (2014), ss. 64-66.

⁸⁸ Ensar Tüncer, *a.g.e.*, ss. 195-96.

⁸⁹ VS 19/79-1. Sicilde bir önceki ve sonraki kayıtlar Rebiülahir 1141 tarihlidir.

⁹⁰ VS 8/30-1, 7 Cemaziyelahir 1132 (16 Nisan 1720). İskan ve vergi muafiyeti hususlarındaki emir 15 Cemaziyellevvel 1132 tarihinde çıkmıştır. Defterde Vidin' gelen isimlerin altında muhtemel iskan tarihleri kayıtlanmıştır.

Halilzade Çiftliği'nde sakin olmuşlardı. Bu iskandan 3 yıl sonra da Eflak tarafından gelen reaya Abdülkerim Beyzade'nin çiftliği olan köye yerleştirilmişti.⁹¹

Yeni gelenlerin tümünün sadece hayvancılık sektöründe istihdam edilip edilmediğini söylemek zordur. Daha önce de tartışıldığı üzere bölgedeki arazi sahiplerinin çoğu aynı anda tarım ve hayvancılığa yatırım yapmaktaydı. Ancak bölgede hayvancılığın yapıldığı çayır ve mera gibi alanlar, şehir merkezlerinden uzak oldukları için köylünün vergiden kaçma gayesiyle saklandıkları yerler özellikle bu hayvan çiftlikleriydi. Nitekim belgelerde çiftliklerin hayvancılık amacıyla kurulduğu da açık biçimde ifade edilmektedir. Çiftliklere yerleşen köylülerin vergilendirmeden muaf olmasalar dahi çiftlik sahipleri aracılığıyla vergilerini ödemekten kaçabildiklerini, Osmanlı yetkilileri de yakından gözlemlemişlerdi. Daha yüzyılın başlarında Vidin kadı sicillerine geçen bir kayıta, Osmanlı yetkilileri tarafından Tuna'nın güneyindeki "zî-kudret kimselerin" Eflak'ta çiftlikler kurarken beri taraftaki köylüyü yanına çekmek için ayarttığı belirtiliyordu.⁹² Tuna'nın güneyinde cizye ödemekle yükümlü olan reaya hayvancılık sektörü etrafında gelişmiş olan çiftliklerde çalışmak için Eflak'a geçirilip yerleştiriliyor; bu durum da Tuna'nın güneyindeki vergi gelirlerinin düşmesine yol açıyordu. Köylülerin tam olarak hangi şartlarla bölgenin ileri gelenleri tarafından ayartılıp Tuna'nın öte yakasına geçirildiğini, belgelerden detaylarıyla öğrenmek mümkün değildir. Ancak kışlak tabir olunan çiftliklere yerleştirilen ve genelde çoban olarak kullanılan köylülere, çiftlik sahiplerinin vergi avantajları ve farklı korumalar sunması oldukça yaygın bir uygulamaydı. Örneğin 1733 yılında Eflak Voyvodası'na gönderilen bir emirde, civardaki kale ve belde ahalisinin Eflak reayasını istihdam ederek kışlaklar kurduğu belirtiliyordu.⁹³ Bu çiftliklerin hayvancılık için özel olarak kullanıldığına dair hiçbir şüphe yoktu ve Eflak olarak kastedilen yer de Doğu Eflak yani Muntenia'ydı. Çiftlik sahipleri, etraftan topladıkları ellişer, yüzer hane reayayı çiftliklerine yerleştiriyor ve reaya da bunlara istinaden vergi ödemekten kurtuluyordu. Yine aynı emirde açıkça belirtildiği üzere çiftlik sahipleri, kışlaklarına yerleşenleri "bizim reayamızdır ve cizyeden muafdırlar" diyerek vergiden kaçırıyorlardı. Şurası açıktır ki Habsburg politikalarından farklı olarak Tuna'nın güneyinde köylülerin yerleştirilme ve çiftlik kurma süreçlerinde merkezi idareden ziyade bölgedeki çiftlik sahipleri veya nüfuzlu kimseler etkin bir rol oynuyordu.

Nüfuzlu çiftlik sahiplerinin bu süreçte oynadığı rol, aslında hiç şaşırtıcı değildir; çünkü Osmanlı cizyedarlarına ve hatta Osmanlı merkezine karşı reayayı korumak ancak bölgede siyasi-ekonomik gücü olanların yapabileceği bir şeydi. Oltenia Vidinlilerin otlak alanı olmaktan çıkmış olsa dahi Doğu Eflak ve Vidin'in doğusundaki Tuna Havzası, güçlü kimseler için zengin mera imkanlarını sunmaya devam ediyordu. Bu dönemde köylünün korunma politikasını Oltenia'dan daha

⁹¹ Fatma Gül Karagöz, *a.g.e.*, s.101.

⁹² VS 38/104-105, 19 Receb 1119 (16 Ekim 1707). Emir 10 Cemaziyelevvel 1119 tarihinde çıkmıştır.

⁹³ BOA, Cevdet Eyalet-i Mümtaze (C. MTZ) 17/805, Evâsıt-ı Rebiülahir 1146 (21-30 Eylül 1733).

doğuya taşıyıp Muntenia'da ve Tuna boyunca sürdürmek isteyen Vidinli yatırımcılar ise Doğu Eflak'ın karşısındaki bölgelerdeki diğer nüfuzlu kimselerle de mücadele etmeliydiler. Örneğin 1726 yılı civarında Doğu Eflak'da kurulan kışlakların yarattığı sıkıntılar tekrar gündeme geldiğinde, Eflak'ta “oda tabir olunur kışlakları” ihdas edenlerin ve dolayısıyla buradaki otlakları kullananların daha çok Niğbolu ve İbrail arasındaki yerlerden gelen kimseler olduğu belirtiliyordu.⁹⁴ Silistre, Niğbolu, Ruscuk ve İbrail'i içine alan bu bölge, Doğu Eflak'a komşu olan bölgelerdi. Bu dönemde Düvel-i Ecnebiye Defterlerine kaydedilen ve Eflak Voyvodası'na gönderilen hükümlerin büyük çoğunluğunda, Eflak'a yapılan müdahalelerin Niğbolu'nun doğusundaki bölge ahalisinden geldiği belirtilse de Vidin'i de içine alacak biçimde, aslında Tuna sahilindeki tüm kasaba ve köy ahhalilerinin de sürece dahil olduğu giderek daha fazla belirtilmeye başlamıştı.⁹⁵ Tam karşısında yer alan Eflak bölgesinin Habsburg yönetimi altına girmesi, Vidinlilerin Eflak meralarından yararlanmak için Tuna'nın güneyindeki güçlü kimselerle rekabete girmesini gerektiriyordu ki siyasi ve askeri bağlantılar, bu rekabette her zaman avantaj sağlıyordu. Çalışmanın incelediği ilk dönemde toplumun her kesiminden gelen yatırımcıların asıl niyeti Vidin içindeki mera ve çayırların tasarruf haklarının tescillenmesiyle karşı kıyıda hayvan otlatılabilme imkanını aramak iken 1720'li yıllardan itibaren yatırım dinamikleri artan tempoyla çiftlikler etrafında şekillenmiş ve Vidin'in daha da dışına taşmıştı.

Sonuç Yerine: 1695-1740 Döneminin Mirası

Balkan iktisat tarihi yazımında, Habsburgların Batı Eflak'ı kontrol altına alması ve bölgede merkezîyetçi merkantilist politikaları uygulamaya koyması, genellikle bu politikaların Eflak ve Boğdan'da, 18. yüzyıl boyunca gerçekleştirilen reformlar üzerinde etkileri bağlamında incelenmektedir.⁹⁶ Halbuki Avusturya İmparatorluğu'nun Oltenia'yı kontrol altına alması, sadece Eflak ve Boğdan'daki gelişmeleri değil; aynı zamanda Tuna'nın güneyindeki dinamikleri de önemli ölçüde şekillendirmişti. Karlofça Anlaşması'ndan sonra, özellikle Vidin'deki hayvancılık sektörünün en önemli tartışması çayır ve meraların kimlerin tasarrufunda olduğu meselesiyken 1718 sonrasında tartışmaların ana eksenini köylü ve çobanların hangi çiftliğe yerleştirileceği hususuna kaymıştı. 1718'e kadar Vidinliler çayır ve meralar üzerindeki kullanım haklarının korumasında nispeten başarılıydılar ve bu durum, söz konusu dönemde hayvan sahipliğinin toplumun geniş kesimlerine yansımalarıyla beraber ortaya çıkmıştı. 1718 yılından itibaren ise Habsburg otoritelerinin Oltenia sınırlarını belirgin bir biçimde çizmesi ve sınırların geçirgen özelliğinin azalması, Vidinli büyük hayvan sahiplerini, özellikle mera ve çayırlar konusunda yeni

⁹⁴ BOA, Ali Emiri Ahmed III (AE. SAMD. III) 72/7219, Evâil-i Rebiülevvel 1139 (27 Ekim-5 Kasım 1726).

⁹⁵ Güney Tuna sahilinden Eflak'a gelen yatırımcılar hemen hemen tüm kayıtlarda geçmektedir. BOA, A. DVN. S.DVE 77-Hüküm No: 1-90.

⁹⁶ Bu husustaki tartışmaların genel bir özeti için, Olaru, *a.g.e.*, ss. 60-72 & 197-198; Papacostea, *a.g.e.*, ss. 335-62.

arayışlara itmiş olmalıydı. Bu yüzden de Oltenia'daki meraların kaybindan sonra Vidin'deki nüfuzlu kimselerin ortak kullanımında olan meraları, kendi tasarrufları altına alıp alamadıklarını tam olarak bilinmemektedir. Yine Habsburg egemenliğine girene kadar Batı Eflak'ın Vidinli yatırımcılar için kolayca geçilen ve çiftlik kurulabilen bir yer olmasında, Tuna'nın iki yakasındaki yerleşikler için ortak kullanım alanlarının taşıdığı önem ve bu alanların statüsünün değişimine karşı köylülerin gösterebildiği direncin farklılığının oynadığı rol kayıtlarda karşımıza çıkmamaktadır. Ancak daha dağınık yerleşimlerde oturan ve boyarların vergi taleplerinden her zaman kolaylıkla kaçabilen Eflak köylüsüne göre Vidin ahalisi, mera ya da çayır gibi alanlardaki ortak tasarrufunu yetkililere her zaman hatırlatacak hukuki araçlara sahipti ve Vidin mahkemesi bu araçların kayda geçirildiği yer olarak 18. yüzyıl başında öne çıkmıştı.

Bu sosyo-hukuki yapı 19. yüzyıl öncesi Osmanlı coğrafyasında arazi ve toprak mülkiyeti hususlarındaki devamlılık ve dönüşümlere de işaret etmektedir. Özellikle 18. yüzyıl başında mera alanlarının sıklıkla el değiştirmesi ve ortak kullanımındaki araziler üzerindeki baskılar, büyük çoğunlukla miri arazi rejimi çerçevesinde gerçekleşmiştir. Kayıtların hemen hemen tümünde bu arazilerin tasarrufundaki değişiklik ferağ ve tevfiz olarak tanımlanmış ve miri arazi üzerindeki özel mülkiyet kapısı hukuken kapatılmıştı.⁹⁷ Ancak Özer Ergenç'in Anadolu'nun farklı yerlerinden örneklerle gösterdiği üzere 19. yüzyıl öncesinde miri arazi rejimi hukuku içinde kalan bu değiş-tokuşlar, hayvancılık sektörünün temel unsuru olan mera ve çayırlar üzerindeki tasarruf hakkının pratikte sıklıkla el değiştirebildiği bir tür arazi piyasasının varlığı anlamına da gelmekteydi.⁹⁸ Tıpkı 18. yüzyıl Anadolu'sunda olduğu gibi Vidin'de de miri arazi rejimine tabi meraların el değiştirmesi, her zaman bir özel mülkiyete geçiş yolunun açıldığını göstermese de özellikle 18. yüzyıl başlarında kentte yaşayan farklı sermaye sahibi gruplarının bu el değiştirmelerdeki rolüne işaret eder. Vidin Mahkemesi'nde kayda geçen, Vidin'de ortaya çıkan bu yatırımcı kesim; toplumun zenginlik ve siyasal etki bakımından üst kademelerini oluşturuyordu. Bu yüzden de çoğu zaman bölgedeki kaynakların kullanımını askeri ve ekonomik olarak neredeyse tekelleştiren ve literatürde büyük ayan aileleri olarak tanımlanan gruba göre daha geniş bir toplumsal kesimi kapsamaktaydı. Tam da bu sebeptendir ki 18. yüzyıl başlarında Vidin'in hayvancılık sektörünü biçimlendiren arazi el değiştirmeleri, özellikle Osmanlı hukuk ve iktisat tarihçilerinin aşırı vurgu yaptığı 1858 Arazi Kanunnamesi'nin⁹⁹ arkasındaki uzun dönemli sosyo-ekonomik dinamiklerin ve toplumsal grupların çıkarlarının yeniden

⁹⁷ Benzer bir gözlem için Fatma Gül Karagöz, *a.g.e.*, ss. 158-63.

⁹⁸ Özer Ergenç, "XVII. ve XVIII. Yüzyıl Anadolu'sunda Toprak Tasarrufu ve Mülkiyeti Üzerine Değerlendirmeler", *Osmanlı Tarih Yazıları: Şehir, Toplum ve Devlet*, Derleyen: Özer Ergenç, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2012, ss. 215-45.

⁹⁹ E.Attila Aytekin, "Hukuk, Tarih ve Tarih yazımı: 1858 Osmanlı Arazi Kanunnamesi'ne Yönelik Yaklaşımlar", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi (TALİD): Türk Hukuk Tarihi*, 3/5 (2005), ss. 723-44.

yorumlanması açısından önemli ipuçları sunmaktadır. 18. yüzyıl başlarında mahkemeye gelip tasarruf haklarını inşa eden kentliler için Osmanlı merkezinin uygun gördüğü ve kanunun izin verdiği şekilde tasarruf haklarını belgelemek, şehrin yeni asker sakinleri karşısında hukuki bir dayanak elde etmek demektir. Ayrıca bölgede 1683-1699 savaşları sırasında belirginsizleşen arazi tasarrufunun tekrar inşası da onların çıkarlarıyla uyumluydu.¹⁰⁰ Özellikle Vidin'de hayvancılık sektöründe paralarını yatırebilecekleri alanların olması ve hemen karşılarında bulunan Eflak arazisinin varlığı da kentlilerin elini bu yönde güçlendirmişti. Kısacası asker yatırımcıların sayısının artışı karşısında bazı kentliler için ferah ve tevfiz işlemlerini hukuka uygun biçimde kaydettirirken kazandıkları, hukuktan kaçırabildikleri arazilerin kullanımından kazanabileceklerinden daha fazlaydı olmalıydı. Bu hesap özellikle Kara Eflak'ın Vidinlilere kapatılmasından sonra köylüleri mobilize edebilen ve çiftlikler kurabilen yeniçerilerle nüfuzlu kişiler için muhtemelen tersine işlemişti. Nitekim Osmanlı merkezinin ve Eflak voyvodalarının onların bu yatırımlarını kanuna aykırı ilan etmesi, bu yeni yatırımcı grubu yine de durduramamıştı. Bu yatırımcı grubun köylülerle olan ilişkisi ve yukarıda bahsedildiği şekilde toprak tasarrufunu garantiye almaları, bize Gandev'in Kuzey Bulgaristan'daki büyük toprak sahipliğinin gelişimi hakkındaki gözlemlerinin Osmanlı çiftlik literatürü açısından halen değerlendirilmesi gereken unsurlar barındırdığını da gösteriyor. Her ne kadar bu çalışma, Gandev'in Tuna boyunca büyük toprak sahipliğinin gelişmesinde ana etken olarak gördüğü ticarileşme gibi kapitalist unsurları incelememiş olsa da onun köylülerin topraksızlaşması ve çiftliklere bağlı hale getirilmeleri arasında kurduğu ilişki hakkında düşünülmesini gerekli kılıyor. Ona göre Vidin'de Müslüman toprak sahipleri, 18. yüzyıl boyunca güçlenirken tapu edinmek suretiyle arazilere el koymaya başlamış ve emek ihtiyacını da giderek çiftlikde tarım işçisi haline gelen köylülerden çözmeye çalışmıştı.¹⁰¹ Bu çalışmanın bulguları, topraklarına el konulan köylülerin başka yerlere göçmek yerine çiftliklerde çalışması ve çiftliklerin işgücü açığının bu alanlara köylülerin çekilerek kapatılması süreçlerinde özellikle 18. yüzyıl başında Osmanlı ve Habsburg "vergi oyunlarının" önemli bir rol oynamış olabileceğini düşündürmektedir.

Oltenia'daki temel Habsburg politikası, köylülerin vergi muafiyeti vaadiyle hem Tuna'nın güneyindeki bölgelerden hem de Doğu Eflak'tan Oltenia'ya çekilmesine dayanıyordu. Zaten emek eksikliğinin şekillendirdiği bir dünyada, Habsburgların bu politikaları özellikle Vidin'deki nüfuz sahibi kişilerin yapabileceği türden bir vergi oyunları stratejisini öne çıkmasına yol açmıştı. Hiç şüphesiz ki daha çok yeniçeri ağlarına dahil olmuş bu nüfuzlu kimselerin ortaya çıkışı sadece

¹⁰⁰ Hem Vidin hem de Antakya'da 18. yüzyılın ilk yarısındaki toprak tasarrufu dinamiklerini miri arazi rejimi kapsamında değerlendiren Fatma Gül Karagöz de bu dönemde toprağın tasarruf hakkı için verilen kavranın çok geniş toplumsal kesimleri içerdiğini savunmaktadır. Fatma Gül Karagöz, *a.g.e.*, ss. 192-94. Ona göre tasarruf hakları konusundaki bu çekişmeler, değişimler ve devamlılıklar; 1858 Arazi Kanunnamesi'nin tarihsel arka planını oluşturmaktadır.

¹⁰¹ Bruce McGowan, *a.g.e.*, ss. 59-60

Oltenia'daki Habsburg politikalarıyla ilişkili değildi. Vidin ve daha genel olarak Batı Eflak'ın karşısındaki alanın 18. yüzyılın başında bir sınır bölgesine dönüşmesi sonucunda, yeniçerilerin bölgedeki nüfusu önemli ölçüde artmıştı. Yeniçeri ya da bölgenin ileri gelenlerinden olması farketmeksizin bu nüfuz sahibi kişiler, sadece Vidin'deki çiftliklerde çalışacak köylüleri yanlarına çekmekle kalmamış; aynı zamanda hem Tuna boyunda hem de Doğu Eflak'ta, Avusturya hakimiyetinde olmayan arazilerdeki meraların kullanımı için kışlaklar ve çiftlikler kurabilmişlerdi. Neticede Habsburg hakimiyeti, 1739 yılında Oltenia'da sona erdiğinde Osmanlı merkezi, Eflak ve Tuna'da özellikle askeri unvanlı kişilerin ve bölgenin ileri gelenlerinin belirlediği vergi kaçırma taktiklerini ve kışlak tabir olunan çiftliklerin etrafından şekillenen hayvancılık sektörünü miras almıştı.¹⁰² 1740'lı yıllardan başlayarak 1760'lı yılların sonuna kadarki dönemde, Osmanlı yetkililerinin Eflak ve Tuna bölgelerinde uğraştığı en temel meselelerinden biri de sektörün bu doğası olacaktır.

Kaynaklar

A. Birincil Kaynaklar

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)

BOA, AE. SMHD. I 10/668.

BOA, AE. SAMD. III 72/7219.

BOA, AE. SMST. III 45/3264.

BOA, C. HR 69/3408.

BOA, C. MTZ 17/805.

BOA, A. DVN. S.DVE /77.

Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi

[TSMK] H. 445.

Sofya Kiril Metodi Milli Kütüphanesi

Vidin Şer'ıye Sicilleri (VS) 8, 9, 13, 14, 19, 25A, 38, 41, 60, 81, 161A

Avusturya Milli Kütüphanesi/Österreichische Nationalbibliothek (ÖNB)

Friedrich Schwantz, *Kurtze Erklärung und Bericht über die diesseith des Alth-Flusses gelegene fünf Districte der kayserlichen Valachey sive Valachiae Cis Alutanae neu verfertigte Land-Charte*, Hermannstadt, 1723.

Tabula Valachiae Cisalutane, Friedrich Schwantz & Stephan Steinville, Nach 1722, Kartensammlung, K I 115692.

B. Telif Eserler

Ágoston, Gábor, "Military Transformation in the Ottoman Empire and Russia, 1500-1800", *Kritika: Explorations in Russian and Eurasian History*, 12/2 (2011), ss. 281-319.

Akgündüz, Ahmed, *Osmanlı Kânûnnâmeleri ve Hukûkî Tablilleri*, Cilt III, OSAV, İstanbul 1991.

¹⁰² Aksan, a.g.m., ss. 61-78; Yıldız & Kokdaş, a.g.m., ss. 1-5.

- Aksan, Virginia, "Whose Territory and Whose Peasants? Ottoman Boundaries on the Danube in the 1760s", *The Ottoman Balkans, 1750-1830*, Derleyen: Frederick F. Anscombe, Markus Weiner Publishers, Princeton 2006, s. 61-85.
- Andonova, Paulina, "Emergence and Development of Waqf Çiftlikleri during 16th - early 18th centuries. The Case of Sofu Mehmed Paşa and his Waqf Çiftlik in the District of Sofia", *Études Balkaniques*, 4/LI (2015), ss. 75-110.
- Aydın, Mahir, "On the Shores of Danube: Neighbourhood Between Wallachia and Vidin", *Turkey & Romania: A History of Partnership and Collaboration in the Balkans*, Derleyenler: Florentina Nitu, Cosmin Ionita, Metin Ünver, Özgür Kolçak, Hacer Topaktaş, Türk Dünyası Belediyeler Birliği, İstanbul 2016, s. 145-163.
- Aytekin, E. Attila, "Hukuk, Tarih ve Tarihyazımı: 1858 Osmanlı Arazi Kanunnâmesi'ne Yönelik Yaklaşımlar", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi (TALİD): Türk Hukuk Tarihi*, 3/5 (2005), ss. 723-44.
- Bilgin, Arif, *Osmanlı Sarayının İâşesi (1489-1650)*, Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, İstanbul 2000.
- Brunnbauer, Ulf, "Unity in Diversity? Historic Family Forms in Southeastern Europe", *Historijski Zbornik*, LXV (2012), ss. 95-148
- Chirot, Daniel, *Social Change in a Peripheral Society: The Creation of a Balkan Colony*, Academic Press, New York 1976.
- Croitoru, Gabriel, "Oraşele din Oltenia în Lumina Unor Documente Cartografice și Narative (1700-1845)", *Anuarul Institutului de Cercetări Socio-Umane „C.S. Nicolăescu-Plopșor”*, XIII (2012), ss. 165-171.
- Çağatay, Ömer, *10 Numaralı Vidin Şer'yye Sicil Defterinin Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi*, Yüksek Lisans Tezi, Bitlis Eren Üniversitesi/Mardin Artuklu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bitlis 2015.
- Demeter, Gabor, *Agrarian Transformations in Southeastern Europe (from the late 18th century to World War II)*, Institute for Historical Studies, BAS Institute of History RCH/HAS, Sofya 2017.
- Documente Privitoare La Istoria Romanilor, Vol. VI (1700-1750)*, Hurmuzaki, Bükreş 1888.
- Ergenç, Özer, "XVII. ve XVIII. Yüzyıl Anadolu'sunda Toprak Tasarrufu ve Mülkiyeti Üzerine Değerlendirmeler", *Osmanlı Tarih Yazıları: Şehir, Toplum ve Devlet*, Derleyen: Özer Ergenç, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2012, ss. 215-45.
- Gandev, Christo, "L'apparition des rapports capitalistes dan l'économie rurale de la Bulgarie du nord-ouest au cours du XVIIIe siècle", *Études Historiques*, Sofya 1960, ss. 207-217.
- Gezer, Ömer, "1522'den 19. Yüzyıla Kadar Habsburg Mutlakiyetinin İnşası ve Miltärgrenze", *Avrupa Tarihinde Türk Eli Doç. Dr. Gümeç Karamuk Armağanı*, Derleyenler: Ramazan Acun ve Serhat Küçük, Hacettepe Üniversitesi Yayınları, Ankara 2017, ss. 137-157.
- Giurescu, Constantin C., *Istoria Romanilor III, De la moartea lui Mihai Viteazul pana la sfarsitul Epocii Fanariote (1601-1821)*, Bükreş 1946.
- Gökpınar, Bekir, *Varadin Seferinde Organizasyon ve Lojistik (1716)*, Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 2014.

- Gradeva, Rossitsa, "Between Hinterland and Frontier: Ottoman Vidin, Fifteenth to Eighteenth Centuries", *Proceedings of the British Academy*, 156 (2009), ss. 331-351.
- _____, "War and Peace along the Danube: Vidin at the End of the Seventeenth Century", *Oriente Moderno*, Nuova serie 20 (81)/1 (2001), ss. 149-175.
- İnalçık, Halil, "Çiftliklerin Doğuşu; Devlet, Toprak Sahipleri ve ve Kiracılar", *Osmanlı Toprak Mülkiyeti ve Ticari Tarım*, Derleyenler: Çağlar Keyder ve Faruk Tabak, çev. Zeynep Altok, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1998, ss. 17-35.
- _____, "Adâletnâmeler", *Belgeler*, II/3-4 (1965), ss. 49-142.
- _____, *Tanzimat ve Bulgar Meselesi (Doktora Tezi'nin 50. yılı) 1942-1992*, Eren Yayıncılık, İstanbul 1992.
- Jelavich, Barbara, *Balkan Tarihi 1: 18. ve 19. Yüzyıllar*, çev. İhsan Durdu, Gülçin Tunalı ve Haşim Koç, Küre Yayınları, İstanbul 2009.
- Karademir, Zafer, *İmparatorluk Ekonomisinin Can Damarları: Osmanlı Ülkesinde Hayvancılık İşletmeleri (1500-1800)*, Libra Kitapçılık, İstanbul 2016.
- Karagöz, Fatma Gül, *1700-1750 Osmanlı Devleti Arazi Hukuku Uygulamaları: Vidin ve Antakya Örneği*, Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2018.
- Karagöz, Hakan, "Venedik (1716) ve Habsburg (1716-1717) Seferlerinde Vidin Şehrinin Askeri ve Lojistik Önemi", *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 30/2 (2013), ss. 73-106.
- Kaser, Karl, "Pastoral Economy and Family in the Dinaric and Pindus Mountains (14th-20th Centuries)", *Household and Family in the Balkans Two Decades of Historical Family Research at University of Graz*, Derleyen: Karl Kaser, Lit Verlag, Viyana 2012, ss. 289-303.
- Kayapınar, Ayşe, "Ortaçağ ve Osmanlı Döneminde Vidin", *Ege ve Balkan Araştırmaları Dergisi*, 1/1 (2015), ss. 67-114.
- Khoury, Dina Rizk, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Taşra Toplumu Musul, 1540-1834*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2003.
- Koch-Tufiş, Ovidiu Marinel, "Dispozitiile Camerei Aulice Adresate la 7 Decembrie 1717 Comisieci Bănăţene de Organizare a Mineritului", *Analele Banatului-Arheologie-Istorie*, XII-XIII (2004-2005), ss. 343-369.
- Koçak, Zülfiye, "14 Numaralı Şer'iyye Sicil Defterine Göre Vidin'de İdari, Ekonomik ve Sosyal Yapı (1699-1702)", *Şarkiyat İlmî Araştırmalar Dergisi*, 10/4(22) (2018), ss. 1566-1591.
- Köksal, Yonca, "Land Reform in Northwestern Bulgaria during the Tanzimat Era", *Perspectives on Ottoman studies: papers from the 18th Symposium of the International Committee of Pre-Ottoman and Ottoman Studies (CIEPO) at the University of Zagreb 2008*, Derleyenler: Ekrem Causevic, Nenad Moacanin ve Vjeran Kursar, LIT Verlag, Berlin 2010, ss. 455-62.
- Luca, Cristian, "L'importazioni di merci levantine nella Venezia del Seicento e del primo Settecento: la cera e i pellami provenienti dai Principati Romeni", *L'Italia e l'Europa Centro-Orientale attraverso i secoli*, Derleyenler: C. Luca, G. Masi, A. Piccardi, Brăila-Venedik 2004, ss. 321-632.
- Marte, Johann, Wolfgang Viorel Ioniţă, Nikolaus Rappert, Laura Stanciu, Ernst Christoph Suttner, *Die Union der Rumänen Siebenbürgens mit der Kirche von Rom: Band 2: von 1701 bis 1761*, Editura Enciclopedica, Bükreş 2015.

- McGowan, Bruce, *Economic Life in Ottoman Europe: Taxation, Trade and the Struggle for Land, 1600-1800*, Cambridge University Press, Cambridge 1981.
- Mezes, Adam, *Insecure boundaries: Medical Experts and the Returning Dead on the Southern Habsburg Borderland*, Yüksek Lisans Tezi, Central European University, Budapeşte 2013.
- Murgescu, Bogdan, *România și Europa: Acumularea decalajelor economice (1500-2010)*, Polirom, Yaşı 2010.
- Murphey, Rhoads, *Ottoman Warfare 1500-1700*, UCL Press, Londra 1999.
- Olaru, Vasile Mihai, *Writs and Measures: symbolic power and the growth of state infrastructure in Wallachia, 1740-1800*, Doktora Tezi, Central European University, Budapeşte 2013.
- Olin, Timothy, "Cultivating an Orderly Society: Physical and Mental Landscapes on the Habsburg's Southern Frontiers", *Austrian History Yearbook*, 48 (2017), ss. 159-72.
- Orhonlu, Cengiz, "Ahmed Resmî'nin Eflak Coğrafyası", *Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, 4/5 (1976), ss. 1-14.
- Pamuk, Şevket, "The Ottoman Empire in the Eighteenth Century", *Itinerario*, 24/3-4 (2000), ss. 104-116.
- Panaiteescu, Damian, "The Ottoman Empire and The Preservation of Wallachia's Fiscal Potential (1730-1774)", *Revista Economică*, 66/6 (2014), ss. 59-76.
- Papacostea, Şerban, *Oltenia sub stăpânirea austriacă: 1718-1739*, Editura Enciclopedică, Bükreş 1998.
- Parveva, Sefka, "Villages, Peasants and Landholdings in the Edirne Region in the Second Half of the 17th Century", *Regions, Borders, Societies, Identities in Central and Southeast Europe, 17th-21st Centuries*, Derleyenler: Penka Peykovska ve Gabor Demeter, the Institute of History, Research Centre for the Humanities & Hungarian Academy of Sciences, Sofya ve Budapeşte, 2013, ss. 17-33.
- Saraçoğlu, M. Safa, "Resilient Notables: Looking at the Transformation of the Ottoman Empire from the Local Level", *Contested Spaces of Nobility in Early Modern Europe*, Derleyenler: Matthew P. Romaniello ve Charles Lipp, Ashgate Publishing, Farnham 2011, ss. 257-77.
- Schwicker, Johann Heinrich, *Geschichte der Österreichischen Militärgrenze*, Verlag von K. Prochaska, Viyana 1883.
- Soyudoğan, Muhsin, *Reassessing the Timar System: The Case Study of Vidin (1455-1693)*, Doktora Tezi, Bilkent Üniversitesi Ekonomi ve Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2012.
- Steiner, Stephan, *Rückkehr Unerwünscht: Deportationen in der Habsburgermonarchie der Frühen Neuzeit und Ihr Europäischer Kontext*, Böhlau Verlag, Viyana 2014.
- Sztana-Kovács, Adrienn, "The Population of Fejér County in the 18th Century Through the Eyes of Foreign Travellers", *Acta Universitatis Sapientiae Philologica*, 5/2 (2013), ss. 169-183.
- Tabak, Faruk, *The Waning of the Mediterranean, 1550-1870: A Geohistorical Approach*, Johns Hopkins University Press, Baltimore 2008.
- Tüncer, Ensar, *42 numaralı Vidin Şer'iye Sicil Defterinin Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi*, Yüksek Lisans Tezi, Bitlis Eren Üniversitesi/Mardin Artuklu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bitlis 2015.

- Ursprung, Daniel, “Schollenbindung und Leibeigenschaft: Zur Agrarverfassung der Furstentümer Walachei und Moldau in Komparativer Perspektive (Mitte 16. - Mitte 18. Jahrhundert)”, *Südost-Forschungen*, 63/64 (2004/2005), ss. 124-169.
- Veichtlbauer, Ortrun, “Zwischen Kolonie und Provinz: Herrschaft und Planung in der Kameralprovinz Temeswarer Banat im 18. Jahrhundert”, *Social Ecology Working Paper Institute of Social Ecology Vienna (SEC)-Alpen-Adria-Universitaet Klagenfurt*, 167 (2016).
- Veres, Madalina Valeria, *Constructing Imperial Spaces: Habsburg Cartography in the Age of Enlightenment*, Doktora Tezi, University of Pittsburgh, Pittsburgh 2015.
- Volkman, Swantje, *Die Architektur des 18. Jahrhunderts im Temescher Banat*, Doktora Tezi, Ruprecht-Karls-Universität Heidelberg, Heidelberg 2001.
- Yıldız, Aysel, İrfan Kokdaş, “Peasantry in a Well-protected Domain: Wallachian Peasantry and Muslim Çiftlik/Kışlaks under the Ottoman Rule”, *Journal of Balkan and Near Eastern Studies*, DOI: [10.1080/19448953.2018.1506303](https://doi.org/10.1080/19448953.2018.1506303).

DERSAADET BİRİNCİ OSMANLI NUMUNE-İ TERAKKİ-İ ZİRAAT ANONİM ŞİRKETİ VE FAALİYETLERİ

Ergin Çağman*

Öz

Osmanlı Devleti'nin son döneminde faaliyet gösteren anonim şirketlerden biri 1912 yılında İstanbul'da kurulan "Dersaadet Birinci Osmanlı Numune-i Terakki-i Ziraat Anonim Şirketi"dir. Şirketin temel amacı dönemin fenni usullerini kullanarak ziraat ve hayvancılık sektörlerinde çalışmalar yapmak, bu sektörlerle dair pratik eğitim vermek, yurtiçi ve yurt dışı gelişmeleri aktararak yayılmasını sağlamak, yerleşme konusunda toplumsal bilinci güçlendirmek ve ülkenin ekonomisine ve terakkisine katkıda bulunmaktır.

Şirket, projelerini hayata geçirmek için numune bir çiftlik kurmayı düşünmüş, bunun için ideal mekân olarak Yalova'da bulunan Baltacı Çiftliği'ni seçmiştir. Maliye Nezareti'yle yapılan anlaşmaya göre çiftlik, şirket tarafından yedi yıllığına kiralanmakla birlikte hükümet bu sürenin elli yıla çıkarılabileceğini bildirmiştir. Fakat çiftlik civarında iskân edilmiş olan ve bu toprakların bir kısmında tarım yapan Dağıstan muhacirleriyle ve çevre köylerde yaşayan ahaliyle bazı anlaşmazlıklar vuku bulmuştur. Bu konuda hassas davranan hükümet, ahali ve muhacirlerin mağduriyete uğramaması için anlaşmaya bazı maddeler ilave etmiştir.

Çalışma, günümüz literatüründe hakkında fazla bilgi bulunmayan Dersaadet Birinci Osmanlı Numune-i Terakki-i Ziraat Anonim Şirketi'nin kuruluş amacını ve hedeflerini, şirketin Baltacı Çiftliği'ni kiralama ve işletme safhalarını Osmanlı arşiv belgelerinden faydalanarak ele almaktadır. Her ne kadar şirketin planladığı faaliyetler uygulanmamış olsa da 20. yüzyılın başlarında ziraat ve hayvancılık konusunda teşebbüste bulunan yerli bir ziraat şirketinin amacı, hedefleri ve iktisadi faaliyetlere yaklaşımının ortaya koyulması kanaatimizce tarih yazımı için değerli bilgiler sunmaktadır. Çalışma, böylece Osmanlı Devleti'nin son dönemindeki şirketleşme çabalarının anlaşılmasına katkı sunmayı hedeflemektedir.

Anahtar kelimeler: Baltacı Çiftliği, ziraat, hayvancılık, anonim şirket

Joint-Stock Company of Dersaadet Birinci Osmanli Numune-i Terakki-i Ziraat and its Activities

* Dr. Öğr. Üyesi, *Bandırma 17 Eylül Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi İktisat Bölümü*, Merkez Yerleşkesi 10200 Bandırma-Balıkesir/Türkiye, ecagman@bandirma.edu.tr, Orcid ID: 0000-0002-4733-8418

Abstract

Established in Istanbul in 1912, the “Dersaadet Birinci Osmanlı Numune-i Terakki-i Ziraat” is one of the joint-stock companies operating during the final years of the Ottoman Empire. The main objectives of the company were to operate in the agriculture and animal husbandry by utilizing the scientific methods of the period, to deliver practical training in these industries, to adopt and convey domestic and international developments, to strengthen the social awareness of nationalization efforts, and to contribute to the economy and development of the country.

In order to realize its projects, the company planned to establish a model farm and chose the Baltacı Farm in Yalova as the ideal location. Under the agreement signed with the Ministry of Finance, the company was granted a seven-year lease for the farm with an option in place to extend the lease up to 50 years. However, certain disputes arose between the inhabitants of surrounding villages and the Dagestan refugees, who were settled around the farm and leased small plots of land for cultivation. The government responded sensitively to the issue, adding further stipulations to the agreement to safeguard the rights of these inhabitants and refugees.

Drawing upon the Ottoman archival documents, the present study examines the founding principles and objectives of the least-studied Dersaadet Birinci Osmanlı Numune-i Terakki-i Ziraat Joint-Stock Company as well as the lease and management process of the Baltacı Farm. Although the activities planned by the company never came to fruition, contextualizing the purpose, goals, and economic approach of a domestic agricultural company conducting business in the agriculture and animal husbandry industries in the early 20th century offers valuable information to scholarship. To this end, the study aims to contribute to our understanding of the corporatization efforts undertaken in the late Ottoman Empire.

Keywords: Baltacı Farm, agriculture, animal husbandry, joint-stock company

Giriş: Osmanlı Devleti’nin Son Döneminde Şirketleşme Faaliyetleri

2. Meşrutiyet, savaş yılları olmasına rağmen şirketleşme açısından önemli dönüşümlerin ve şirket sayısında belirgin bir artışın yaşandığı bir dönemdir. Her ne kadar Osmanlı döneminde şirketleşme faaliyetleri 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren başlamışsa da bunlar genellikle geçici sözleşme niteliğinde ve belirli bir işi ortaklaşa yapmak amacıyla teşekkül etmişti. Öte yandan 2. Meşrutiyet’e kadar Şirket-i Hayriye ve Ziraat Bankası dışında kurulan Osmanlı anonim şirketleri içinde yabancı sermayenin çok baskın bir rolü vardı.¹

2. Meşrutiyet’ten önce Osmanlı Devleti’nde şirketçiliğin gelişmesinin önünde bazı engeller mevcuttu. Bunlardan birincisi, 1908’e kadar Osmanlı yöneticilerinin

¹ Zafer Toprak, *Türkiye’de Millî İktisat: 1908-1918*, Doğan Yayıncılık, İstanbul, 2012, s.134-135; Haydar Kazgan, *Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Şirketleşme*, Vakıfbank, İstanbul, 1999, s.33-35

ticaret mevzuatı konusunda pek fazla çaba göstermemesidir. İkincisi, ülke şartları göz önüne alınmadan ve Osmanlı kurumlarıyla uyumu hesaba katılmadan sadece Fransız mevzuatından Türkçeye çevrilen ticaret yasasıyla yetinilmesiydi. Üçüncüsü, tüzel kişiliğin Osmanlı mevzuatına girmemesi, dördüncüsü ise ticaret eğitimine yeterince önem verilmemesiydi.²

Meşrutiyet'in liberal olarak nitelendirilen ilk beş yılında kurulan şirketlerde ağırlığı yabancı sermaye teşkil ederken Milli İktisat dönemindeki (1914-1918) şirketlerin büyük çoğunluğu Müslüman-Türkler tarafından kurulmuştur.³ 1918 yılında faaliyette bulunan 129 Osmanlı anonim şirketinden, 42'si ticari, 42'si sınai, 16'sı mali, 15'i inşaat ve nakliyat, 9'u sigorta ve toplumsal amaçlarla kurulan şirketlerdi. Sermayelerine bakıldığında en yüksek sermaye mali şirketlere, en düşük olanı ise zirai şirketlere aitti.⁴

Yazının konusunu 1912 yılında İstanbul'da kurulan Dersaadet Birinci Osmanlı Numune-i Terakki-i Ziraat Anonim Şirketi'nin* faaliyetleri teşkil etmektedir. Şirket, Osmanlı İmparatorluğu'nda bilimsel yöntemlerle ziraat ve hayvancılık alanında çalışma yapmak amacıyla Yalova'da bulunan Baltacı Çiftliği'ni kiralarak numune çiftliği kurmuştur. Makalede şirketin iktisat politikaları, kuruluş aşaması ve teşebbüsleri incelenmiştir. Ayrıca dönemin Osmanlı yönetiminin şirketleşmeye yaklaşımı, şirketle devletin yazışmaları ve her iki tarafın bu tür faaliyetlerden beklentileri ele alınarak literatüre katkı sağlamaya çalışılmıştır.

1. Dersaadet Birinci Osmanlı Numune-i Terakki-i Ziraat Anonim Şirketi'nin Yapısı ve Kuruluş Amacı

“Dersaadet Birinci Osmanlı Numune-i Terakki-i Ziraat Anonim Şirketi” adı verilen şirketin kuruluş nizamnamesi 7 ana başlıktan ve muhtelif alt başlıklardan meydana gelmektedir. Merkezi İstanbul'da bulunacak olan şirket nizamnameye göre diğer vilayetlerde de şube açma hakkına sahipti. Faaliyet süresi elli sene ve sermayesi yirmi bin Osmanlı altını olan şirket, ülkede ziraatın terakkisine hizmet etmek amacıyla kurulduğunu ifade ediyordu. Bu amacı gerçekleştirmek için iyi cins sağmal hayvan sayısını artırmayı, dönemin fenni imkânlarını kullanarak süt üretimini yaygınlaştırmayı ve bunun için Yalova'da veya uygun olan başka bir yerde bir numune çiftliği kurmayı hedefliyordu. Ticaret ve Ziraat Nezareti, 18 Mart 1328/31 Mart 1912 tarihinde Sadarete gönderdiği yazıda şirketin kuruluşu ve amaçları

² Zafer Toprak, *Milli İktisat Milli Burjuvazi*, Tarih Vakfı, İstanbul, 1995, s.98-99

³ Toprak, 1995, s.113

⁴ Toprak, 2012, 178-179

* Osmanlı döneminde Ticaret ve Ziraat Nezareti tarafından hazırlanan “Memalik-i Osmaniye'de Osmanlı Anonim Şirketleri” adlı eserde şirketin nizamnamesi hakkında bilgi edinilebilmektedir. 2012 yılında günümüz Türkçesine çevrilen eserin orijinalinde şirketin faaliyetleri hakkında bilgi verebilmek için gerekli olan evrak ve hesap vesikalarına ulaşılamadığı, içinde bulunulan şartlar dolayısıyla da teşebbüslerinin birçoğunu hayata geçirmesinin mümkün olmadığı ifade edilmektedir. Eserin tıpkıbasımı ve sadeleştirilmiş metni için bkz. Ramazan Balcı-İbrahim Sırma (Haz.), *Memalik-i Osmaniye'de Osmanlı Anonim Şirketleri*, İTO Yayınları, İstanbul, 2012, s.120-123

hakkında bilgi vermekte ve şirket nizamnamesinin tescil edilerek takdim kılındığı belirtilmektedir.⁵

Şirket nizamnamesine göre her birinin değeri bir Osmanlı lirası olan hisse senetleri Osmanlı tebaası haricindekilere satılamayacaktı. Şirkette tüm hissedarlardan meydana gelen bir umumi heyet, yedi ila on üç azadan oluşan bir meclis idaresi, bir müdür ile bir sandık emminden oluşan idari heyet ve ayrıca bir teftiş heyeti olacaktı.⁶ Şirketin ilk meclis idare azaları, şirket kurucularından Dâhiliye Nezareti Dava Vekili Osman Nuri Bey, aynı nezaretin Hukuk Müşaviri Mümtaz Bey, İznik'te ziraatla işigal eden Sıdkı Bey, Baytar Bakteriyojihanesi Müdür Yardımcısı Cafer Bey* ile Büyük Ada'da ikamet eden Andon Davidof Efendi olarak belirlenmiştir.⁷

Şirket, gerçekleştirmek istediği faaliyetleri kuruluş nizamnamesinde özetle şöyle açıklamıştır:

1-Öncelikle Yalova'da bulunan Maliye Hazinesi'ne ait çiftlik ve araziden yeteri miktarda arazi kiralanarak bir numune çiftliği oluşturulacak, ziraatçılara örnek teşkil edecek olan bu çiftlikte köylülerin yararlanması için ziraat ve sütçülüğün çeşitli dallarında yeni usullerle üretimde bulunulacaktır.

2-Yabancı ülkelerden getirilecek en iyi cins sağlam hayvanlar ülkenin iklimine alıştırlacak, bu sığır cinslerinin yerel cinslerle karıştırılarak ıslahı ve çoğaltılmaları için pancar türü bitkilerin ekim ve üretim usulüne ağırlık verilecektir.

3-Süt üretiminin en yeni usul ve fenni şartlara uygun şekilde icrasının yaygınlaştırılmasına çalışılacaktır.

4-Ziraat ve sütçülüğe ait üretim sanayinin terakkisini sağlamak için örnek teşkil edecek müteşebbis yetiştirmek amacıyla genç köylü çocukları çirak olarak alınacaktır. Bu çocuklar ziraat ve süthane işlerinde bilfiil istihdam edilerek ziraat ve sütçülüğün çeşitli dallarında tecrübe kazandırılacak ve işin incelikleri öğretilenecektir. Çiraklar, çalışma süresince yeni usullerle ziraat ve sütçülüğü tahsil ettikten sonra kendi hesaplarına çalışmak üzere köylülerine yardımcı olacaklardır.

5-Cuma günleri çiftliğin bütün arazisi ziyaretçilere açılarak gezdirilecektir. Böylece ziraat ve hayvancılıkta kullanılan tüm alet ve edevat, hayvanlar ile ahırlar, süthane ve müstemilatı kendilerine gösterilecektir. Özellikle köylülere, toprağın veriminin artırılması için gerekli olan tohumun seçimi, tabii ve suni gübrelerin üretimi ve kullanımı, hayvanların iyi beslenmesi ve çoğaltılması, suni ve tabii çayırlardan faydalanma usulleri, bağcılık, tavukçuluk, balcılık, ipekçilik, meyve ve sebzeçilik hülasa, çiftliğe ve çiftçiliğe ait bütün faaliyetler kendilerine pratik olarak gösterilip

⁵ BOA, A.DVN.MKL.00053.00005.003.001, 18 Mart 1328/31 Mart 1912

⁶ BOA, A.DVN.MKL.00053.00005.002.002, 14 Mart 1328/27 Mart 1912

* Cafer Bey, bilahare Maliye Nezareti'ne gönderdiği bir yazıyla şirketten ayrıldığını ve şirketle herhangi bir ilgisinin kalmadığını beyan etmiştir. BOA, ML.EEM.00901.00014.018.001, 22 Şubat 1327/ 6 Mart 1917

⁷ BOA, İ.MMS.00143.00016.003.001, 27 Ağustos 1327/9 Eylül 1911

bunlardan istifade edilmesine ve üretimi arttırmaya yarayacak bütün işlemler izah edilecektir.

6-Belirli taksitlerle bedeli ödenmek üzere köylülere ecnebi memleketlerden en iyi cins sağmal hayvanlar ve en faydalı tohum ve mahsulat ile ziraat ve sütçülüğe ait alet ve edevat satın alınacak veya satın alınmasına aracılık edilecektir. Ayrıca kendilerine ait ürünlerin mübadelesini kolaylaştırmak amacıyla özellikle mahalli ziraatçılar için gayet uygun şartlar altında özel bir tarım kredi mekanizması (itibar-ı mali-i zirai) tesis edilecektir.

7-Çiftlik dâhilinde yetiştirilecek, hariçten veya yabancı memleketlerden getirilecek iyi cins sağmal hayvanların Osmanlı ülkesinde çoğaltılması ve yaygınlaştırılması için tavukçuluğa ve balcılığa dair bölümleri de ihtiva etmek şartıyla Göztepe ve Erenköy'de birer özel şube kurulacaktır.

8-Yabancı ülkelerden ithal edilen, saf olmayan ve sıhate zararlı hazır sütler yerine tedricen mahalli ürünlerin ikamesi ve İstanbul halkının faydalanması amacıyla uygun fiyatla en iyi kalitede tabii ve pastörize süt, yoğurt, kefir, tuzlu ve tuzsuz tereyağları, peynir çeşitleri gibi üretilen her türlü mahalli süt ürünleri için İstanbul'da gereği kadar depo kurulacaktır.

9-Anadolu'da elde edilen koyun sütünün faydalı bir şekilde kullanılması maksadıyla yabancı ülkelerde imal olunan peynirlerden hangilerinin mahalli ve genel tüketimimize uygun olduğu tecrübe ve tayin olunacak, saf olmayan sütler takip edilerek bunun önlenme çareleri ilgili kurumlara bildirilecektir.

10-Şirketin hedeflerinden biri de şarlar uygun olduğu takdirde on beş günde bir dergi çıkarmaktır. Dergi, ülkenin iktisadi kabiliyetine ait konularla ziraata, sütçülüğe ve hayvan bakımına ait tavsiyeleri ve faydalı bilgileri ihtiva edecek, ayrıca yabancı ülke pazarlarındaki fiyatları ve tüketimi bildirecektir.⁸

2. Şirketin Baltacı Çiftliği'ni Kiralamak İçin Sunduğu Teklif

Şirket kurucuları, 30 Teşrin-i Evvel 1327/12 Kasım 1911 tarihinde Maliye Nezareti'ne gönderdiği yazıda, gerek şirketin amacı, gerek Baltacı Çiftliği hakkında ayrıntılı bilgiler vermiştir. Buna göre Maliye Nezareti'nde fenni heyet memuru olan mühendis Hasan Bey, şirketin Baltacı Çiftliği'ne talip olmasından sonra çiftlik arazisinin ölçümünü yapmış ve haritasını çıkarmıştır. Ayrıca çiftliğin 1325-1327 (1909-1911) tarihleri arasında son üç yıllık durumu ve gelirleri ortaya koyulmuştur. Yapılan hesaba göre çalılık dâhil alanı on bin dönüm olan çiftliğin son üç yılında ortalama ancak dörtte birinde tarım yapılmıştır. Çiftliğin binaları harap vaziyette olup arazisi bataklığa dönüşmektedir. Çiftlik arazisindeki nehrin taşmasını engelleyen ve fakat gündün güne harap olan seddin tamiri büyük meblağlar tutmaktadır. Seddin yıkılması halinde nehrin mecrası değişecek ve kumların da basmasıyla çiftlik ve arazi tamamen bataklık haline gelecektir. Böylece hem kaza halkının sağlığı risk altına

⁸ BOA, A.DVN.MKL.00053.00005.002.001, 14 Mart 1328/27 Mart 1912; BOA, A.DVN.MKL.00053.00005.002.002, 14 Mart 1328/27 Mart 1912.

girecek hem de arazi ve binalar zarar görecektir. Bu yüzden setle ilgili problemlerin giderilmesi en acil ve masraflı kalemi teşkil etmektedir.

Daha sonra genel olarak ekonomi politikalarına bakış açılarını ortaya koyan şirket kurucularının yaklaşımına göre hükümetin bazı Avrupa ülkelerinde olduğu gibi doğrudan doğruya tasarruf ettiği emlak yoluyla devlet hazinesine gelir elde etmesi imkânsızdır. Her yerde olduğu gibi hükümetlerin gelir temin etmesi, halkın refahını sağlamaya ve ülkenin gelirlerini artırmaya bağlıdır. Bu da Osmanlı ülkesinin iklim ve toprak kabiliyetinin gereği yegâne gelir kaynağı olan ziraat ve zirai sanayinin yaygınlaştırılmasına ve terakkisine hizmet edecek müesseseler kurulmasıyla gerçekleşebilir. Bu nedenle doğrudan doğruya hükümetin kendi tasarrufunda bulunan mülklerin bu gibi müesseseler oluşturmak üzere elden çıkarılması hem devlet hem de millet için faydalı olacak tek çıkar yoldur. Hükümetlerin güç ve kuvveti ahalinin servet ve saadetidir. Vatan savunması için beslenen orduların geleceği ülkelerin ekonomik durumlarına bağlıdır. Öte yandan milletlerin ekonomisi değişmeler göstermektedir. Bunun için en güçlü devlet, gelirlerine istinaden sıkıntı çekmeden ordularını idare edebilen ve gereken yenilikleri yapabildir. Arazilerin verimliliği, iklimin uygunluğu, sahillerin uzunluğu, nehirlerin elverişliliği itibarıyla tabii olarak ziraata son derecede müsait olmasına rağmen Osmanlı ülkesinin her türlü iktisadi terakkiden mahrum kalmasının sebebi şahsi teşebbüsün yokluğudur.⁹

3. Baltacı Çiftliği'nin Şirkete Devrinin Maliye Hazinesi'ne Sağlayacağı Ekonomik Katkılar

116

Şirket, kuruluş amaçlarını gerçekleştirmek için en uygun yerin Yalova'da bulunan Baltacı Çiftliği olduğunu ifade ederek yapılacak sözleşmenin taslağı mahiyetinde önerilerini aktarmıştır. Şirketin kurucuları, Baltacı Çiftliği'nin mevcut durumu ve sözleşmeyle ilgili bilgi verdikten sonra çiftliğin kendilerine devredilmesinin hazineye sağlayacağı faydaları şöyle sıralamışlardır:¹⁰

Öncelikle çiftlik, binalarının tamir, bakım ve onarımıyla iyi bir şekilde korunacaktır. İkincisi seddin harap olmaktan kurtarılmasıyla ilerde bütün çiftlik arazisinin bataklığa dönüşmesi engellenecektir. Üçüncüsü, bataklığın kurtulması sayesinde yüz dönümden fazla arazi elde edilecektir. Dördüncüsü, değirmenler mükemmel hale getirilecek ve suyla çalışan bir un değirmeni tesis edilecektir. Beşincisi, ölü arazi olarak nitelendirilen ve çok geniş bir alanı kaplayan metruk arazi ihya edilecektir. Altıncısı, bütün çiftlik arazisi en mükemmel vasıtalarla imar edilecek ve birçok bağ, bahçe ve dutluklar meydana getirilerek gerçek bir numune çiftliğine dönüştürülecek, bu sayede çiftliğin değeri 20-25 kat artırılabilir. Yedincisi, her sene yüz lira bir safı gelir temin ediliyorken çiftliğin şirkete devriyle birlikte oşür gelirleri eskiye oranla birkaç yüz katı fazla olacağı gibi bütün Yalova ahalisinin refahı yükselecektir. Cins hayvanların ve hububatın ıslahı ve yeni usullerle ziraatın yaygınlaşmasıyla gelirler çok yüksek oranlarda artacaktır. Bu gelişmelerin bütün İzmit

⁹ BOA, ML.EEM.00871.00019.014.001, 10 Teşrin-i Evvel 1327/23 Ekim 1911.

¹⁰ Aynı belge

sancağına ve çevre vilayetlere etki etmesi sayesinde halk tabii servetlerden faydalanma yolunu öğrenecek, saf olmayan ve sağlığa zarar veren tereyağları karşılığında ecnebilere ödenen milyonlarca paranın ülkede kalması sağlanacaktır.

Söz konusu faaliyetlerin, ülke servetinin ve insanların sıhhatlerinin korunması gibi devlet ve millet için faydalı bir takım sonuçları olup medeniyetin terakkisine ve gelirlerin artışına olan katkıları zamanla görülebilecektir. Haddizatında bu gibi müesseselerden devletin vasıtalı olarak elde ettiği faydalar, doğrudan doğruya sağladığı faydalardan kat be kat üstün olduğundan her yerde bu gibi numune çiftlikler tesis edilmektedir. Bu tür çiftlikler büyük fedakârlıklarla ya doğrudan doğruya hükümetler tarafından ihdas edilmekte ya da şahsi teşebbüsle kurulmaktadır. İkinci durumda arazi ve binalar müteşebbislere karşılıksız olarak terk ve tahsis edilmekte, hatta yıllık belirli bir miktar nakdi yardım yapılarak kurulmakta ve bu sayede milletler zengin ve memleketler mamur hale getirilmektedir.

Şirket kurucuları devletten hiçbir yardım beklemezsizin yalnızca kendi gayret ve vasıtalarıyla vücuda getirilen ve memleketlerin yenilenmesinde şiddetle ihtiyaç duyulan imar faaliyetinden başka bir amaçları olmadığını ifade etmişlerdir. Numune çiftlikleri vasıtasıyla memleketin imarına ait teşebbüslerin icrasını kendilerine bir vazife edinmiş olduğunu belirten şirket, taleplerinin hızla tetkik edilerek sözleşmenin tamamlanmasını arz etmişlerdir. Şirket yönetimi, ziraat mevsiminin yaklaştığını ve bütün çiftlik arazisinin işlenmesi veya işlenmemesinden doğacak kâr ve zararın kendilerine ait olacağını, çiftlik arazisinin işlenmesi konusunda hükümetten gelebilecek farklı teklifleri de kabul edebileceklerini belirtmişlerdir. Fakat ziraat mevsimi geçecek olursa büyük masraflarla aldıkları hayvanların ellerinde kalarak bir sene boş yere zarara uğrayacaklarını, buna istinaden şirket hesabına ahali tarafından ziraat yapılacak arazinin acilen tayin edilerek geriye kalan bina ve arazilerin bir an önce teslimini talep etmişlerdir.¹¹

Maliye Nezareti, Sadarete gönderdiği yazıda, şirket kurucularının ifade ettiği endişeleri paylaşmıştır. Nezaret, çiftliğin kiralınmasıyla ilgili maddenin mecliste onaylanıncaya kadar uzun zaman geçeceğini söyleyerek şirketin bu süre zarfında zarara uğramamak için yaptığı teklifi Sadarete bildirmiştir. Buna göre şirket, çiftlikte bir an önce faaliyete başlamak istemiş, çiftliğin hali hazırda ziraat yapılan arazisiyle mevcut binaların dışında kalan diğer bölümlerinin kendilerine tahsisini, şayet meclis sözleşmeyi reddederse çiftliği hemen hazineye vereceklerini ve hiçbir zarar ve ziyan davasında bulunmayacaklarını, belirtmiştir. Çiftliğin alınmasıyla kira işleminin reddi arasında geçen sürede çiftlikten faydalanmış olacakları için ziraattan kazandıkları payı ödeyeceklerine ve depozito parasını teslim edeceklerine dair taahhütte bulunmuşlardır.¹²

¹¹ BOA, ML.EEM.00871.00019.014.002, 10 Teşrin-i Evvel 1327/23 Ekim 1911

¹² BOA, BEO.003977.298252.002.001, 2 Teşrin-i Sani 1327/15 Kasım 1911

4. Şirketle Maliye Nezareti Arasında Yapılan Anlaşmanın Şartları

Çiftliğin kiralanmasıyla ilgili yazışmalar devam ederken Yalova kaymakamı ve çiftliğin sahil tarafındaki müştemilatına dâhil olan kaplıcanın mültezimi, Maliyeye olumsuz görüş bildirmişlerdir. Kaplıca bölümündeki arazinin insanların sıhhatine faydalı olması için kiralanmışken çiftliğin hayvancılık ve ziraat için tahsis edilmesinin tabii güzelliklerin sui istimal edilmesi anlamına geleceğini ve bu nedenle şirkete kiralanmasının uygun olamayacağını ileri sürmüşlerdir.¹³

Çiftliğin kiralanması hususunda Sadaret, Maliye Nezareti'ne gönderdiği yazıda kanunların uzun süreli kiralama işlemi için müsait olsa da çiftliğin dokuz seneden daha az bir süreliğine kiraya verilmesinin uygun olacağı, fakat daha sonra uzatılabileceği yönünde görüş bildirmiştir.¹⁴ Neticede Maliye Nezareti ile şirket arasında imzalanan anlaşmaya göre şirket, rıhtımla birlikte müştemilatı olan on bir kıta binayı, demirbaş niteliğindeki altmış iki kalem eski ve kullanılmış eşyayı, çiftliğe bağlı on bin kırk altı dönüm araziden Göztepe mevkiinde hamam şirketine ayrılan elli dönüm bir kıta mahal ile Samanlı karyesi karşısında bulunan ve koruluk mahalli olan yüz yirmi dönüm ki toplamda yüz yetmiş dönüm* olan mahal hariç, toplam olarak dokuz bin sekiz yüz yetmiş altı dönüm araziye kiralamıştır.¹⁵ Kuru ve Yalova Hamamları Şirketi'ne tahsis edilmiş olan bölgeye ilave olarak tasarrufu ihtilafı olan yedi kıta tarla da anlaşmaya dâhil edilmemiştir. On bir maddeden oluşan sözleşmenin şartları şöyledir:

Birinci Madde: Maliye Nezareti, Yalova kazası dâhilinde ve miri emlak statüsündeki Baltacı Çiftliği'ni 26 Ağustos 1326/8 Eylül 1910 tarihli haritada gösterildiği şekilde Kuru Ve Yalova Hamamları Şirketi için sahilde ayrılan iki yüz dönüm arazi ile tasarrufu hukuki açıdan ihtilafı olan yedi kıta tarla hariç olmak üzere tüm mevcut binalarıyla birlikte aşağıdaki şartlar dairesinde yedi sene müddetle* Birinci Numune-i Terakki-i Ziraat Osmanlı Anonim Şirketi'ne kiralamış ve şirket tarafından da kabul edilmiştir.

İkinci madde: Şirket öncelikle seddi tamir etmeyi, bataklığı temizlemeyi harap durumdaki Kadıköy değirmenini onararak köylülerin bu husustaki ihtiyacını

¹³ BOA, ML.EEM.00901.00014.017.001, 14 Şubat 132/27 Şubat 1917

¹⁴ BOA, BEO.004019.301370.001.001, 10 Mart 1328/23 Mart 1912; BOA, ML.EEM.00901.00014.020.001,10 Mart 1328/23 Mart 1912

* Her ne kadar Dersaadet Birinci Osmanlı Numune-i Terakki-i Ziraat Anonim Şirketi ile yapılan sözleşmede Kuru Ve Yalova Hamamları Şirketi'ne tahsis edilmiş olan arazi yüz yetmiş dönüm olarak belirtiliyorsa da Kuru Ve Yalova Hamamları Şirketi'yle hükümet arasında yapılan sözleşmede iki yüz dönüm olarak ifade edilmektedir. Söz konusu sözleşmenin tam metni için bkz. BOA, ML.EEM. 00788. 00059. 001.001, 1-28 Şubat 1325/14 Şubat-13 Mart 1910; BOA, ML.EEM.00788.00059.001.002, 1-28 Şubat 1325/14 Şubat-13 Mart 1910

¹⁵ BOA, ML.EEM.00911.00041.001.001, 18 Mayıs 1328/31 Mayıs 1912

* Çiftliğin imzalanan devir-teslim sözleşmesinde de sürenin yedi sene olduğu belirtilmişse de konuyla ilgili bazı belgelerde elli yıl olarak geçmektedir. Bu durum muhtemelen şirketin elli yılına kurulmuş olması ve hükümetin, yedi yılına yapılmış olan anlaşmanın süresinin uzatılabileceğine dair ifadelerinden kaynaklanmaktadır.

karşılamaı, ikinci değirmi de mükemmel bir şekilde ıslah etmeyi, çiftliğin hali hazırda ziraat yapılmayan arazisini imar etmeyi ve bu arazide ziraat yapmayı, birinci kısım tamirat ve temizliği sözleşme tarihinden itibaren tedricen üç sene içinde bitirmeyi taahhüt eder.

Üçüncü Madde: Şirket, çiftlik dâhilinde yalnız şirketin kuruluş amacına uygun binalar yapmaya izinli olup otel ve deniz hamamı gibi tesisler yapmayacaktır.

Dördüncü Madde: Çiftlik arazisi içinde olup harita üzerinde daha önce numune çiftliği için ifraz edilen iki bin dönüm arazi haricinde, her sene talepleri üzerine civar köylerin ahalisine kiraya verilen ve şimdiye kadar işlenmekte olan arazi için kendilerinin rıza ve muvafakatleri alınmadıkça teamüle uygun olan kira bedelinden fazla bir şey talep edilmeyecektir. Boş bırakılan arazide şirket tarafından tarım yapılacağı zaman civar köylerdeki amelelerin müracaatları halinde tercihan onlar çalıştırılacak, talep etmedikleri takdirde şirket, boş araziye diğer köylüler vasıtasıyla işletebilecek, fakat çiftlik dâhilinde kimse iskân edilemeyecektir. Hukuki açıdan tasarruf söz konusu olduğu için arazi ve yapı vergileri haricindeki tüm vergiler hükümet tarafından tahsil olunacaktır.

Beşinci Madde: Kira bedeli senelik elli bin kuruş olup birinci senenin kira bedelinin yarısı sözleşme tarihinde ve diğer yarısı Eylül başında; kalan senelerin kira bedeli ise her senenin Mart ve Eylül başlarında olmak üzere iki taksitte ödenecektir. Şayet herhangi bir taksit vaktinde ödenmezse şirket kanuni gecikme faizini ödeyecek ve her taksit altı ay sonraya kadar ödenmediği takdirde kira sözleşmesi fesh olunarak protesto çekilmesine mahal kalmaksızın ve şirketin herhangi bir zarar ve ziyan talebine hak ve salahiyeti olmaksızın Maliye Nezareti çiftliğin bina ve müstemilatına el koyacaktır.

Altıncı Madde: Şirket, kendisine teslim edilecek arazi ve binalardan bir kısmı üzerinde resmi evrakla hak sahibi olduğunu ispatlayan kişilere söz konusu arazi ve binaları teslim edecektir. Ancak buna mukabil hükümet ve şirketten seçilen bilirkişinin takdir edeceği ecr-i misl bedeli, çiftlik kirasından düşürülecektir.

Yedinci madde: Şirketin taahhütlerinin icrasını teminat altına almak için şirket, hazinenin emrinde olmak ve faizi kendisine ait bulunmak üzere şartnamenin imzalanmasından hemen sonra Osmanlı Bankası'na iki yüz Osmanlı lirası depozito yatıracak, yedi senenin sonunda beş yüz liralık imar faaliyeti meydana getirildiği takdirde depozito bedeli şirkete iade edilecektir.

Sekizinci Madde: Beşinci maddede açıklanan hususların dışında şirket, sözleşme tarihinden itibaren yedi sene içinde meydana getirilmesini taahhüt ettiği tamirat ve temizliği bu süre içinde bitirmediği veya sözleşmeyi müteakiben depozito akçesini Osmanlı Bankası'na teslim etmediği ya da kira süresi içinde kuruluş amacına muhalif inşaat ve tesisat yaptığı takdirde hazine, mukaveleyi feshe salahiyeti olarak çiftlik bina ve müstemilatına el koyacak ve şirketin bundan dolayı herhangi bir zarar ve ziyan talebine hakkı olmayacaktır.

Dokuzuncu madde: Hükümet şirkete kiralanacak mahalleri, içinde bulunulan senenin Mayıs ayı bitimine kadar teslim edecektir. Şirketin yedi sene zarfında taahhütlerini tamamen yerine getirmesi halinde sözleşme yenilenebilir. Sürenin bitiminde hazine, çiftliği şirkete tekrar kiralamayı uygun bulmadığı takdirde kira süresi içinde teslim edilmiş olan binalar mevcut haliyle hükümete ait olacak ve bunlar için yapılan tamir, bakım vb. faaliyetlerden dolayı şirkete hiçbir şey verilmeyecektir. Kiralama süresi dâhilinde yapılacak bina ve müesseseler herhangi bir nedenle yanar veya yıkılırsa şirket bunları yeniden inşa edecektir. Kira süresinin bitiminde çiftliğin şirkete tekrar kiraya verilmemesi halinde, tesis edilmiş olan binaların değeri iki taraftan tayin edilen bilirkişi vasıtasıyla belirlenecek, bu değerın yüzde yirmi beşi indirilerek yüzde yetmiş beşi hazine tarafından şirkete ödenecektir. Yine sözleşmenin bitiminde o esnada dolaşımda olan nakit gelir (varidat-ı müteharrike) ile taşınabilir mal ve eşya, şirketin malı olup ancak hazineden talep gelirse iki taraftan seçilecek ehli vukufun takdir edecekleri bedel karşılığında hazinenin bunları satın almaya salahiyeti olacaktır.

Onuncu Madde: Nezaretle şirket arasındaki sözleşmede bulunan madde ve şartların değiştirilmesine yönelik ihtilaf olması durumunda değişiklikler Şura-yı Devletçe yapılarak ihtilaf halledilecektir.

On birinci Madde: Sözleşme iki nüsha olarak Dersaadet'de tanzim ve teati kılınmıştır.¹⁶

5. Sözleşmenin Uygulanmasında Ortaya Çıkan Problemler

5.1. Muhacirlerle ve Çiftliğe Mücavir Köylülerle Yaşanan Problemler

Şirketin çiftliği kiralamasıyla birlikte bazı problemler ortaya çıkmıştır. Bunlardan biri, arazinin bir kısmının civarda sakin Dağıstanlı muhacirler ve yine çiftliğe mücavir olan köylüler tarafından önceden beri kullanılıyor olmasıydı. Aslında bu problem daha önce de var olmasına rağmen kiralama hususunun gündeme gelmesiyle birlikte yeniden önem kazanmıştır. Dağıstan muhacirleri çiftlikte kendilerine tahsis edilen toprağın yetmemesi nedeniyle daha fazla araziye ihtiyaç duyduklarını bildirmiş, fakat civar köylerde yaşayan yerli ahali, muhacirlere çiftlikten arazi verilmesine şiddetle karşı çıkmıştır. Meseleyi çözmek üzere bir komisyon teşkil edilmesine rağmen mücavir köy ahalisinin bilfiil ziraat yapabilecekleri topraktan daha fazlasını istemeleri neticesinde ortaya çıkan anlaşmazlıklar komisyonun çalışmalarını tamamlanmasına imkân vermemiştir. Bu nedenle heyet, ihtilafın ortadan kaldırılması için bunun nedenlerini araştırmak ve arazinin dağıtımını sağlam kurallara bağlamak için çalışmayı bırakarak geri dönmek zorunda kalmıştır.¹⁷

¹⁶ BOA, MLEEM.00871.00019.002.001, Tarihsiz. Konuyla ilgili belgeler arasında birbirine benzemekle birlikte bazı farklılıklar arz eden muhtelif şartname taslakları mevcuttur. Çiftliğin menkul ve gayri menkulünün devir teslimine dair sözleşmede sürenin yedi yıl olarak kararlaştırılması ve alıntılıdığımız şartnamede de sürenin yedi yıl olmasına istinaden bu belge tarafımızdan esas şartname olarak kabul edilmiştir

¹⁷ BOA, MLEEM.00975.00011.005.001, 4 Ağustos 1328/17 Ağustos 1912

Muhacirler, meselenin halledilememesi nedeniyle gerek Şura-yı Devlet'e, gerek Dâhiliye Nezareti'ne, yaşadıkları sıkıntıları bildiren arzuhaller göndermişlerdir. Bu yazılarda özetle, ziraat yapacakları arazinin yokluğu nedeniyle maişetlerini teminde zorluk çektiklerini, ailelerinden pek çok kişinin zor durumda olduğunu ifade etmişlerdir. Baltacı çiftliğinde bulunan 18 bin dönüm araziden iki veya üç bin dönümünün taksitle bedelini ödeme karşılığında kendilerine verilmesini talep etmişler; aksi halde asli vatanları olan Dağıstan'a dönmek zorunda kalacaklarını belirtmişlerdir.¹⁸ Dâhiliye Nezareti, Sadarete gönderdiği yazılarda yapılacak düzenlemenin Dağıstan muhacirlerini ve mücavir köy halkını mağdur ve perişan etmeyecek şekilde yapılmasının gerekliliği yönünde görüş bildirmiştir.¹⁹ Netice itibarıyla sözleşmede muhacirlerle köy halkının hukukunu korumaya dönük hususlara yer verilmiştir.²⁰

5.2. Şura-yı Devlet'in Sözleşme Maddelerinin Tadil Edilmesi Talebi

Sözleşmeyle ilgili yaşanan genel bir problem Şura-yı Devlet'in, sözleşmenin bazı maddelerine yaptığı itirazlarıdır. Maliye Nezareti, şirket umum müdür vekili ve aynı zamanda Dâhiliye Nezareti Dava Vekili olan Osman Nuri Bey'e 9 Mart 1329/22 Mart 1913 tarihinde gönderdiği yazıda Şura-yı Devlet'in söz konusu itirazlarını dile getirmiştir. Bu hususlardan biri, şirkete tahsis edilen bölgenin dışında bulunan ve rutin olarak köylüler tarafından tarım yapılmasına rağmen herhangi bir nedenle talip olmamaları durumunda şirket tarafından işlenecek toprakların kira bedelinin tadil edilmesinin gerekliliğidir. İkinci husus, şirketin ödeyeceği yıllık taksit miktarının Şura-yı Devlet tarafından az bulunmasıdır. Şirketin teklif ettiği miktar, çiftliğin son üç senelik hasılatının altında olduğu için bu miktarın artırılması istenmiştir. Üçüncüsü, Osmanlı Bankası'na yatırılacak olan depozito bedelinin düşük olduğu gerekçesiyle meblağın artırılması gerekli görülmüştür.

Sözleşmede şirket tarafından yapılacağı bildirilen imar faaliyetlerinin neler olduğunun net olarak belirtilmediğini ifade eden Şura-yı Devlet, ayrıca feshi gerektirecek hususların da sözleşmede açıkça yer almadığını, bu konunun özel maddelerle açık bir şekilde yazılması gerektiğini bildirir. Bir diğer husus da şirketin çiftlik arazisine dikeceği ağaçlarla ilgilidir. Şura-yı Devlet, sözleşmede, söz konusu ağaçların tamamen devlete ait olduğuna ve şirketin herhangi bir hak iddia edemeyeceğine dair açık hükümlerin eklenmesi gerektiğini söyler.²¹

Osman Nuri Bey, 19 Mart 1329/1 Nisan 1913 tarihinde gönderdiği cevabi yazısında çevredeki köylüler tarafından işlenen fakat bundan vazgeçtikleri takdirde

¹⁸ BOA, ML.EEM. 00975.00011.010.001, 8 Eylül 1328/21 Eylül 1912; BOA, ML.EEM.00975.00011.011.001, 9 Eylül 1328/22 Eylül 1912

¹⁹ BOA, ML.EEM.00975.00011.006.001, 19 Haziran 1328/2 Temmuz 1912; BOA, ML.EEM.00975.00011.012.001,11 Eylül 1328/24 Eylül 1912

²⁰ BOA, ML.EEM.00871.00019.002.001, Tarihsiz

²¹ BOA, ML.EEM.01030.00014.002.001, 9 Mart1329/22 Mart 1913; BOA, ML.EEM.01030.00014.002.002, 9 Mart 1329/22 Mart 1913

şirket tarafından işlenmesi düşünülen toprakların kira bedelinin tadilini ve az bulunan depozito ücretinin artırılmasını kabul etmiştir. Şura-yı Devlet'in yeterince açık olmadığını ifade ettiği imar faaliyetlerini de ayrıntılı olarak izah etmiştir. Buna göre şirketin çiftlikte on sene içinde yapacağı imar faaliyetleri şöyledir:

Çeşme ve değirmenlerle rıhtımın tamiri, bataklığın temizlenmesi, bina ve ambarların iyi bir şekilde korunması ve genişletilmesi, suni çayır, dut ve meyve bahçeleri, Amerikan usulü bağlar, zeytinlikler, sebze bahçeleri, süt ve yağ imalathaneleri, arıcılık ve tavukçuluk şubeleri ve benzeri zemin ve zamanın gerektirdiği ve şartların uygunluğuna göre ziraat ve sanayi-i ziraata taalluk eden faaliyetler.

Çiftlik arazisine dikilecek ağaçlar konusunda hükümete karşı herhangi bir hak talebinde bulunmayacaklarını taahhüt eden Osman Nuri Bey, fesih şartlarıyla ilgili olarak, kanun hükümlerine tabi oldukları için taahhütlerinin yerine getirilmemesi durumunda, sözleşmenin, usulü çerçevesinde her zaman taraflarca feshedilmesi hak ve salahiyetinin olduğunu belirtmiştir.

Osman Nuri Bey, çiftlik kira bedelinin artırılması hususunda ise muhalif bir tavır almıştır. Ona göre, her ne kadar Şura-yı Devlet, çiftlik gelirlerinin kira bedelinden yüksek olduğunu ileri sürmüşse de söz konusu gelirler ancak kâğıt üzerinde kalmış ve fiili olarak hazinenin kasasına girmemiştir. Yapacakları imar faaliyetleriyle çiftliğin değerinin artacağını ifade eden Osman Nuri Bey, ziraat ve zirai sanayi gibi sahalarındaki çalışmalar sayesinde dolaylı olarak ziraatın yaygınlaşmasına ve terakkiye hizmet ederek aşar ve diğer gelirlerin artışına katkı sağlayacaklarını vurgulamıştır. Ayrıca büyük fedakârlıklar gerektiren bu gibi faaliyetlerin şirket veya şahsi teşebbüs yoluyla yapıldığını, bu nedenle bazen şirketlerin veya şahsi teşebbüslerin desteklenmesi gerektiğini söyleyerek kira bedelinin artırılmamasını ümit ettiğini belirtmiştir.²²

5.3. Yerel Yöneticilerle Yaşanan Problemler

Şirketin faaliyete geçtikten sonra karşılaştığı problemlerden biri Yalova'da yerel yöneticilerle yaşanan problemlerdir. Bu bağlamda şirketle özellikle Yalova Kaymakamı ve Mal Müdürü arasında ciddi çekişmeler vuku bulmuştur. Şirket, çiftliğin deniz kıyısı bölgesinde bulunan kumları satmakla itham edilmiştir. Bu ithamlar karşısında şirket müdürü Osman Nuri Bey, deniz kumunun kimseye ait olmadığını fakat bununla birlikte şirketin kum satmadığını, ancak çiftlik arazisi dâhilindeki dere ve sahillerle temasta bulunan kayıklardan bir gelir elde ederek faydalanmanın şirketin hakkı olduğunu ileri sürmüştür. Osman Nuri Bey'e göre, buna itiraz edildiği takdirde mukavelenin yorumlanması hakkı Şura-yı Devlet'e ait olup buna başkası karışamaz; mesele, ancak mahkeme konusu olabilir.²³

²² BOA, ML.EEM.01030.00014.004.001, 19 Mart 1329/1 Nisan 1913)

²³ BOA, ML.EEM.01001.00029.008.001, 8 Kanun-ı Sani 1328/21 Ocak 1913

Maliye Nezareti konunun İzmit Muhasebeciliğinden tahkikini istemiş, tahkikat neticesinde şirketin, anlaşmanın hilafına kum sattığının sabit olduğu ve elde ettiği paranın kendilerinden tahsil edilmesi gerektiği ifade edilmiştir. Şirket parayı vermediği takdirde mahkemeye müracaat edilmesi ve hatta gerekirse sözleşmenin feshedilmesi önerilmiştir.²⁴ İzmit Muhasebeciliği'nin iddiasına göre kum satışının devamı halinde tarlaların ve binaların zarar görmesi kaçınılmazdır. Durum Osman Nuri Bey'e bildirildiği halde hazinenin hakkını vermemek için kaçamaklı yollara sapmaktadır. Hazine zarara uğratılmakta olup yedi yıl olan anlaşma süresince bu zarar daha fazla artacaktır. Bedeli birkaç gün içinde ödenmezse Tahsil-i Emval Nizamnamesi gereği çiftlikteki mevcut hayvanlardan yeteri kadarının satılmasıyla hazinenin zararı karşılanmalı ve daha sonra da sözleşme feshedilmelidir.²⁵

Osman Nuri Bey, konuyla ilgili olarak gönderdiği bir yazıda Yalova Kaymakamı ile Mal Müdürü'nün kendilerine karşı husumet beslediğini ve şirketin deposundan beş yüz kırk kantar samanı gasp ettiklerini iddia ederek buna karşın dava açtıklarını bildirmiştir. Ayrıca, Mal Müdürü Danyal Bey'in, şirketle Maliye Nezareti arasındaki sözleşmenin feshedilerek çiftliğin akrabasına devredilmesi için çabaladığını, köylerin ahalisini şirket aleyhine teşvik ettiğini, muhtarların şirketi yıpratmak için mazbatalar yazdıklarını ileri sürmüştür. Osman Nuri Bey'in bir iddiasına göre de Danyal Bey ticari faaliyetler için devlet tarafından atandığı şayiasını yayarak çiftliği kendisinin kiralayacağını ve köylülere çiftlik arazisinden meccanen arazi vereceğini ilan etmiştir. Bu nedenle Osman Nuri Bey, Danyal Bey hakkında tahkikat talebinde bulunmuştur.²⁶ Bu iddialar karşısında Maliye Nezareti, İzmit Muhasebeciliği'nden bizzat olay yerine giderek konunun tekrar tahkik edilmesini istemiştir.²⁷

Maliye Nezareti'ne gönderdiği başka bir yazıda Osman Nuri Bey, samanlarını gasp ettiği için yerel yöneticileri dava etmelerinin kendilerine karşı husumeti artırdığını ve kum satışı sözleşmeye göre netlik kazanmadığı halde kum sattıkları gerekçesiyle yöneticiler tarafından şirket hakkında dava açıldığını bildirmiştir. Şirketin kum satmadığını, faaliyet alanlarına girildiği için kayık sahiplerinden bir nevi ruhsat niteliğinde duhuliyeye ücreti aldıklarını belirten Osman Nuri Bey, zaten dalgalar nedeniyle kum çekilen bölgenin birkaç günde tekrar eski seviyesine geldiğini, kumun alındığı yerlerin belli olmadığını ve etrafa zarar verilmediğini ileri sürmüştür.²⁸

Tahkikat kararından iki gün sonra Baltacı Çiftliği civarındaki karyelerin muhtarları, azaları ve eşraftan bazılarının topluca yazdıkları arzuhalde, gerek daha önce hazineye bağlı olduğu zamanda, gerek Maliye'ye devrinden sonraki süreçte (çiftlik şirkete kiralanmadan önce) sahildeki kumların kesinlikle satılmadığını

²⁴ BOA, ML.EEM.01001.00029.009.001, 15 Kanun-ı Sani 1328/28 Ocak 1913

²⁵ BOA, ML.EEM.01001.00029.012.001, 3 Şubat 1328/16 Şubat 1913

²⁶ BOA, ML.EEM.01001.00029.016.001, 20 Şubat 1328/5 Mart 1913

²⁷ BOA, ML.EEM.01001.00029.017.001, 23 Şubat 1328/8 Mart 1913

²⁸ BOA, ML.EEM.01001.00029.019.001, 24 Şubat 1328/9 Mart 1913

belirtmişlerdir. Köylülere göre bunun nedeni denizin hücum etmesiyle sahildeki tarlaların harap olma riskidir. Köylüler, çiftliğin müstemilatının da harap durumda olduğunu ve pek az imar faaliyeti yapıldığını ileri sürmüşlerdir. Şirketin, ziraata elverişli arazileri aldığını, elverişli olmayanları ise kendilerine bıraktığını iddia eden köylüler, icar bedeli vermemeleri için yerel yöneticiler tarafından teşvik ve tahrik edildikleri ithamını reddetmişlerdir. Arzuhalde belirtildiğine göre Hazine-i Hassa ve Maliye zamanında çiftlik arazisindeki Samanlı karyesine tahsis olunan merayı şirket başkalarına icar ettiği için hayvanları merasız kalan köylüler zarara uğramışlardır. Genel olarak şirketin uygulamalarından şikâyetçi olan çiftliğe mücavir köy halkı bu nedenle üst makamlara arzuhal sunduklarını ifade etmişlerdir.²⁹

Tahkikat talimatı üzerine bölgeye giden İzmit Sancağı muhasebecisi, ele aldığı konuları şöyle özetlemiştir: Mahalli memurların yani Kaymakam Hüsnü Bey ile Mal Müdürü Danyal Bey'in bazı ahaliyi teşvik etmeleri ve şirket aleyhine mazbata tanzim ettirmeleri, bazı köylülerin şirkete icar bedelini ödemedikleri, şirketin dere ve sahildeki kayıklardan faydalanmasına Danyal Bey'in engel olarak görevini suiistimal etmesi.

Yapılan tahkikat neticesinde Paşaköy ile Hacı Mehmed Çiftliği haricinde tüm köylerin icar bedelini ödemediği anlaşılmıştır. Söz konusu köy ve çiftlik ise nakit ödemenin kendilerine sıkıntı oluşturmaması nedeniyle ödemenin aynı olarak ve sekizde bir oranında yapılması konusunda ısrarcı olmuştur. Kaymakam ve Mal Müdürü hakkında yapılan tahkikatta ise her ikisinin de şirket menfaatini ihlal edecek bir muamelelerinin olduğuna dair kesin bir delil bulunamamıştır.³⁰

Bölgeden kum alınmasına kesinlikle izin verilmemesi gerektiğini ifade eden İzmit Muhasebeciliği'nin yaptığı araştırmaya göre kum alınan yerler şirketin söylediği gibi deniz kıyıları değil, Samanlı Dere'den başlayarak Göztepe ve daha ileride, deniz kıyısından on beş metre kadar içerde olan bölgedir. Kumluk bölge, iki üç metre yüksekliğinde ve otuz metre genişliğinde olup çayır ve tarlaları denizin etkisinden korumak için vaktiyle yapılmış bir set niteliğindedir. Bu nedenle bölgeden kum alındıkça kısa bir süre sonra tarla ve çayırların bataklığa dönüşmesi ihtimali çok yüksektir.³¹

İzmit Muhasebeciliği'nin tahkikat raporunun aksine Maliye Nezareti, Emlak-ı Emiriye Müdürlüğü'ne gönderdiği yazıda Yalova Kaymakamı ile Mal Müdürü'nün şirkete husumet beslediğini, çiftliğe cebren girerek bir miktar samanı gasp ettiklerini ve resmi görevlerini suiistimal ettiklerini ileri sürmüştür. Ayrıca bu görevlilerin, civar köylerin ahalisini şirket aleyhine tahrik ve teşvik ettiğini, bu nedenle her ikisi hakkında gerekli işlemlerin başlatılacağını bildirmiştir.³²

²⁹ BOA, ML.EEM.01001.00029.024.001, 25 Şubat 1328/10 Mart 1913

³⁰ BOA, ML.EEM.01001.00029.028.001, 19 Mart 1329/1 Nisan 1913; BOA, ML.EEM.01001.00029.028.003, 19 Mart 1329/1 Nisan 1913

³¹ BOA, ML.EEM.01001.00029.028.002, 19 Mart 1329/1 Nisan 1913

³² BOA, ML.EEM.01001.00029.030.001, 25 Mayıs 1329/7 Haziran 1913

6. Şirketin Faaliyetlerinin Sona Ermesi

Mevcut belgelere göre aslında şirketin faaliyetlerinin ne zaman ve nasıl sona erdiği tam olarak tespit edilememiştir. Ancak elde edilen bazı karineler faaliyetlerin uzun sürmediği kanaatini uyandırmaktadır.

Şirket, hesapların ortaya çıkarılması ve bununla ilgili bilgilerin paylaşılması hususunda şeffaf davranmamıştır. İzmit Muhasebeciliği, Maliye Nezareti'ne gönderdiği yazıda şirketin muhasebecisi Abidin Bey'den şirketin ve hazinenin payına düşen gelirler için bilgi istenmesine rağmen, herhangi bir cevap verilmediğini belirtmiştir. Ayrıca, İstanbul'a giden Abidin Bey'in çiftliğe dönmediği gibi kendisinden haber alınmadığını söyleyerek, hesabın ortaya çıkarılması için şirketten birinin bulunması gerektiğinden şirket kurucularına tebligat yapılmasını ve durumun kendilerine bildirilmesini talep etmiştir.³³

Şirket, çiftliği devraldıktan sonra, anlaşma gereği ödemesi gereken taksitleri de ödemiş, bunun üzerine Maliye Nezareti, durumu şirkete iletmiştir.³⁴ Taksitlerin daha sonra yatırılmasına binaen gecikme olduğu için kanuni faiz işletileceği ifade edilmiştir.³⁵

Konuyla ilgili belgelerde şirketin teşebbüslerini hayata geçirdiğine dair bilgilere de rastlanmamıştır. Aksine yine belgelerden anlaşıldığına göre kesin olmamakla birlikte şirket, faaliyetlerinde başarı gösterememiş ve sözleşmede taahhüt ettiği hususları yerine getirememiştir.* Sözleşme süresi devam ederken bölgeye Yanya muhacirleri iskân edilmiştir. Yirmi sene süreyle imtiyazı verilmek şartıyla sahilde rıhtım inşası, seddin tamiri ve yol yapılması ile çiftlikteki bataklığın temizlenerek kendisine devredilmesi için Yanya muhacirlerinden Abdullah Hulusi Bey'le 1916 yılında anlaşma yapılması kararlaştırılmıştır.³⁶

Öte yandan 12 Şubat 1334/12 Şubat 1918 tarihinde Baltacı Çiftliği'ne ait olan birçok gayri menkulün satışa çıkarılmış olması da Dersaadet Birinci Osmanlı Numune-i Terakki-i Ziraat Anonim Şirketi'nin faaliyetlerinin uzun sürmediği hususundaki kanaati güçlendirmektedir. İlgili belgelere göre çiftliğe ait birçok fırın, mağaza, ambar, ahır, konak, bina, bahçıvan odaları ve arsa satış listesine konulmuştur.³⁷

³³ BOA, ML.EEM.01030.00014.006.001, 25 Mart 1329/7 Nisan 1913

³⁴ BOA, ML.EEM.01030.00014.005.001, 24 Mart 1329/6 Nisan 1913

³⁵ BOA, ML.EEM.01030.00014.022.001, 22 Eylül 1329/5 Ekim 1913

* Osmanlı Devleti'nin bu dönemde sürekli harp ortamında olmasının da şirketin teşebbüslerinin bir bölümünün gerçekleşmemesinde etkili olduğu düşünülebilir. Balcı ve Sırma, *a.g.e.*, s.123.

³⁶ BOA, ŞD.00473.00058.004.002, 2 Ağustos 1332/15 Ağustos 1916; BOA, ŞD.00473.00058.005.002, 25 Ağustos 1330/7 Eylül 1914; BOA, ŞD.00473.00058.006.002, Tarihsiz; BOA, ŞD.00473.00058.008.001, 5 Temmuz 1330/18 Temmuz 1914

³⁷ BOA, ML.EEM.01256.00008.004.001, 12 Şubat 1334/12 Şubat 1918; BOA. ML.EEM.01256.00008.002.001. Tarihsiz

Sonuç ve Değerlendirme

Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinde, özellikle 2. Meşrutiyetle birlikte kurulan şirket sayısında ciddi artış kaydedilmiştir. Bu bağlamda kurulan şirketlerden biri Dersaadet Birinci Osmanlı Numune-i Terakki-i Ziraat Anonim Şirketi'dir. Şirket kurucuları devletle yazışmalarında şahsi teşebbüs vurgusu yapmışlar fakat bununla birlikte yeri geldiğinde müteşebbislerin devlet tarafından desteklenmesi gerektiğini savunmuşlardır. Şirket, ülkenin refah ve terakkisi için birinci derecede önem verdiği ziraat ile hayvancılığı bir arada değerlendirmiş ve bu sektörlerle ilgili olarak sınai ziraatı ön plana çıkarmıştır.

Şirket, modern yöntemlerle Osmanlı ülkesinde ziraat ve hayvancılık faaliyetinde bulunmak ve bu faaliyetleri ülke sathına yaymak, süt ve süt ürünlerini yerleştirerek dışa bağımlılığı önlemek amacıyla kurulmuştur. Şirketin önemli bir hedefi de küçük yaştan itibaren köylü çocuklarını ziraat ve hayvancılık konusunda yetiştirmektir. Ayrıca, yapılan faaliyetlerin yerinde görülmesi ve halkın teşvik edilmesi için haftanın bir günü çiftliğin dışarıya açık bulundurularak ziyaretçilere gezdirilmesi kararlaştırılmıştır.

Hedeflerini gerçekleştirmek için bir numune çiftlik kurmayı tasarlayan şirket, bunun için Yalova'da bulunan Baltacı Çiftliği'ni tercih etmiştir. Şirketin talebine olumlu cevap veren hükümet, süreyi elli yıla uzatma opsiyonunu da göz önünde tutarak ilk etapta yedi seneliğine sözleşme imzalamıştır. Tahsis edilen yaklaşık on bin dönüm arazi içinde bulunan bataklığı temizlemek ve değirmenleri tamir etmek gibi imar faaliyetleri de sözleşme şartları arasında yer almıştır.

Şirketin çiftliği devralmasıyla birlikte bazı problemler ortaya çıkmıştır. Bunlardan biri daha önce çiftliğe ait arazinin bir kısmında iskân edilmiş olan ve ziraatla uğraşan Dağıstan muhacirleriyle civar köylerin ahalisinin mağdur olma riskidir. Bu konuda hassas davranan hükümet mağduriyetin önlenmesi için sözleşmeye bazı hususları eklemiştir. Diğer bir problem ise yerel yöneticilerin şirkete karşı tavrıdır. Özellikle Yalova Kaymakamı ve Mal Müdürü ile şirket arasında yaşanan gerginlikler ve karşılıklı ithamlar mahkeme konusu olmuştur. Üçüncü problem ise Şura-yı Devlet'in, sözleşmenin bazı maddelerini tadil etme isteğidir. Buna istinaden bazı ilave ve değişiklikler yapılmış, şirket, sözleşmede sarıh olmayan bazı maddeleri vuzuha kavuşturmuştur.

Yaptığımız araştırmalarda şirketin sözleşme sonrası ziraat ve hayvancılık sahasında yaptığı faaliyetlere dair bilgi elde edilememiştir. Yeni belgelerin ortaya çıkması halinde bu hususlarda daha fazla bilgi edinilmesi muhtemeldir. Mevcut belgelere göre Dersaadet Birinci Osmanlı Numune-i Terakki-i Ziraat Anonim Şirketi mali yükümlülüklerini yerine getirmede gevşek davranmıştır. Her sene iki taksit halinde ödemek zorunda olduğu yıllık kira bedelini zamanında ödemediği gibi gecikme faizini de vermek istememiştir. Ayrıca çiftliğin hesaplarının ortaya koyulması hususunda isteksiz olduğu anlaşılmaktadır. Çiftliğe Yanyalı muhacirlerin iskân edilmesi, şirketin sorumluluğunda olan bazı işlerin sözleşme süresi sona ermeden hükümet tarafından başka bir şahsa devredilmek istenmesi ve şirketle sözleşme

imzalanmasından yaklaşık altı yıl sonra çiftliğe ait birçok gayri menkulün satışa sunulmuş olması şirketin çiftlikteki faaliyetlerinin muhtemelen sona erdiğini düşündürmektedir.

Kaynaklar

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü (BOA)

- A.DVN.MKL.00053.00005.002.001, 14 Mart 1328/27 Mart 1912
A.DVN.MKL.00053.00005.002.002, 14 Mart 1328/27 Mart 1912
A.DVN.MKL.00053.00005.003.001, 18 Mart 1328/31 Mart 1912
BEO.004019.301370.001.001, 10 Mart 1328/23 Mart 1912
BEO.003977.298252.002.001, 2 Teşrin-i Sani 1327/15 Kasım 1911
İ.MMS.00143.00016.003.001, 27 Ağustos 1327/9 Eylül 1911
ML.EEM.00871.00019.002.001, Tarihsiz
ML.EEM.00871.00019.014.001, 10 Teşrin-i Evvel 1327/23 Ekim 1911
ML.EEM.00871.00019.014.002, 10 Teşrin-i Evvel 1327/23 Ekim 1911
ML.EEM.00911.00041.001.001, 18 Mayıs 1328/31 Mayıs 1912
ML.EEM. 00788. 00059. 001.001, 1-28 Şubat 1325/14 Şubat-13 Mart 1910
ML.EEM.00788.00059.001.002, 1-28 Şubat 1325/14 Şubat-13 Mart 1910
ML.EEM.00901.00014.017.001, 14 Şubat 1327/27 Şubat 1911
ML.EEM.00901.00014.018.001, 22 Şubat 1327/6 Mart 1911
ML.EEM.00901.00014.020.001,10 Mart 1328/23 Mart 1911
ML.EEM.00975.00011.005.001, 4 Ağustos 1328/17 Ağustos 1912
ML.EEM.00975.00011.006.001, 19 Haziran 1328/2 Temmuz 1912
ML.EEM.00975.00011.010.001, 8 Eylül 1328/21 Eylül 1912
ML.EEM.00975.00011.011.001, 9 Eylül 1328/22 Eylül 1912
ML.EEM.00975.00011.012.001,11 Eylül 1328/24 Eylül 1912
ML.EEM.01001.00029.008.001, 8 Kanun-ı Sani 1328/21 Ocak 1913
ML.EEM.01001.00029.009.001, 15 Kanun-ı Sani 1328/28 Ocak 1913
ML.EEM.01001.00029.012.001, 3 Şubat 1328/16 Şubat 1913
ML.EEM.01001.00029.016.001, 20 Şubat 1328/5 Mart 1913
ML.EEM.01001.00029.019.001, 24 Şubat 1328/9 Mart 1913
ML.EEM.01001.00029.017.001, 23 Şubat 1328/8 Mart 1913
ML.EEM.01001.00029.024.001, 25 Şubat 1328/10 Mart 1913
ML.EEM.01001.00029.028.001, 19 Mart 1329/1 Nisan 1913
ML.EEM.01001.00029.028.003, 19 Mart 1329/1 Nisan 1913
ML.EEM.01001.00029.028.002, 19 Mart 1329/1 Nisan 1913
ML.EEM.01001.00029.030.001, 25 Mayıs 1329/7 Haziran 1913
ML.EEM.01030.00014.002.001, 9 Mart1329/22 Mart 1913
ML.EEM.01030.00014.002.002, 9 Mart1329/22 Mart 1913

ML.EEM.01030.00014.004.001, 19 Mart 1329/1 Nisan 1913
ML.EEM.01030.00014.005.001, 24 Mart 1329/6 Nisan 1913
ML.EEM.01030.00014.006.001, 25 Mart 1329/7 Nisan 1913
ML.EEM.01030.00014.022.001, 22 Eylül 1329/5 Ekim 1913
ML.EEM.01256.00008.002.001 (Tarihsiz)
ML.EEM.01256.00008.004.001, 12 Şubat 1334/12 Şubat 1918
ŞD.00473.00058.004.002, 2 Ağustos 1332/15 Ağustos 1916
ŞD.00473.00058.005.002, 25 Ağustos 1330/7 Eylül 1914
ŞD.00473.00058.006.002, Tarihsiz
ŞD.00473.00058.008.001, 5 Temmuz 1330/18 Temmuz 1914
ŞD.00473.00058.009.001, 15 Haziran 1330/28 Haziran 1914

Araştırma ve İncelemeler

Balcı, Ramazan, İbrahim Sırma, *Memalik-i Osmaniye'de Osmanlı Anonim Şirketleri*, İTO Yayınları, İstanbul, 2012
Kazgan, Haydar, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Şirketleşme*, Vakıfbank, İstanbul, 1999
Toprak, Zafer, *Milli İktisat Milli Burjuvazî*, Tarih Vakfı, İstanbul, 1995
_____, *Türkiye'de Milli İktisat: 1908-1918*, Doğan Yayıncılık, İstanbul, 2012

REUTERS AND THE GOVERNMENTS BEFORE THE WORLD WAR I: A CASE STUDY*

Ceren Uçan**

Abstract

Before the World War I, Havas, Wolff's, and Reuters agencies signed confidential agreements with several governments, promising to serve them in various ways. These agencies concluded contracts with any government that was willing to subsidize them, treated news as an ordinary commodity. To convince statesmen to sign agreements with them, the agencies took advantage of world politics and tensions between empires. By this way, Wolff's overcame its vulnerability to Havas and Reuters while Havas defied competition in its home market and secured a large subsidy from the Russian Empire for more than a decade. Likewise, Reuters signed confidential agreements with the Japanese and the British empires and was subsidized by the Egyptian government for more than five decades. From the second half of the nineteenth century, until the World War I, the policy of the first and major news agencies of Europe, Havas, Wolff's, and Reuters was to maximize their profits by signing contracts with governments.

Keywords: Empire, Havas, Public Opinion, Reuters, Wolff's

Birinci Dünya Savaşı Öncesinde Reuters ve İmparatorluk Yönetimleri: Bir Örnek Çalışma

Öz

Birinci Dünya Savaşı öncesinde, Havas, Wolff's ve Reuters ajansları birçok farklı devletle gizli anlaşmalar imzalamıştır ve her birine farklı vaatlerde bulunmuştur. Bu ajanslar habere bir meta gibi davranmış ve kendilerine ödenek sağlayan tüm hükümetler ile anlaşma yapmıştır. Ajanslar, devlet yöneticilerini kendileriyle anlaşma yapmaya ikna etmek için mevcut siyasi durumdan ve imparatorluklar arasındaki gerilimden faydalanmışlardır. Bu şekilde Wolff's, Havas ve Reuters'e karşı güçlenirken, Havas iç pazarda rakiplerine karşı üstünlük sağlamış ve Rus İmparatorluğu'ndan on yıldan uzun bir süre ödenek almıştır. Reuters ise bu yöntemle, Japon ve Britanya

* This work was supported by The Scientific and Technological Council of Turkey (TUBİTAK) under grant 2214/A. This article is based on the author's unpublished thesis: Ceren Uçan, *The News Agencies in the Ottoman Empire: Havas, Reuters and the Ottoman Telegraph Agency (1862-1914)*, (PhD Dissertation, İhsan Doğramacı Bilkent University, 2019).

** Dr., *Dokuz Eylül Üniversitesi, Buca Eğitim Fakültesi, Tarih Eğitimi Anabilim Dalı*, 35150, Buca-İzmir/Türkiye, ceren.ucan@deu.edu.tr, Orcid ID: 0000-0002-8003-0466

imparatorluklarıyla gizli anlaşmalar imzalamıştır. Ayrıca, Mısır hükümeti tarafından kendisine elli yıldan daha uzun bir süre para yardımı yapılmıştır. On dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısından Birinci Dünya Savaşı'na kadar Avrupa'nın ilk ve en büyük üç haber ajansı Havas, Wolff's ve Reuters, kazançlarını arttırmak için hükümetlerle anlaşma yapma politikası gütmüşlerdir.

Anahtar Kelimeler: İmparatorluk, Havas, Kamuoyu, Reuters, Wolff's

Introduction

The founders of Havas, Wolff's and Reuters agencies realized the need for news agencies in the nineteenth century. With the stock market's expansion, demand for rapid stock exchange rates was born. It was important for the nineteenth century bankers, financiers and investors to have fast access to stock exchange rates of major stock markets. The major European news agencies were established to satisfy this need at first, and then extended their area of work to political news. *Agence Havas*¹ was founded by Charles-Louis Havas (1783-1858), a bankrupt businessperson in 1835, followed by *Wolff's Telegraphic Bureau*² of Dr. Bernhard Wolff (1811-79) in 1849, and *Reuter's Telegram Company* of Paul Julius Reuter (1816-99) in 1851.³

Before the World War I, these three major European news agencies, Havas, Wolff's and Reuters concluded secret agreements with their imperial governments as well as foreign governments. Most of the time it was these news agencies which contacted governments and tried to convince them to sign confidential agreements. With this type of connection with their governments, the news agencies acquired "first crack at official information, reduced rates and priority use of state telegraph and cable facilities, and special subscriptions or outright subsidies".⁴ Their gains were the same in their relations with foreign governments. The relationship between Havas, Wolff's and Reuters with their home governments, as well as with foreign governments, will be discussed to demonstrate that from second half of the nineteenth century until the World War I, the news agency owners and the stockholders regarded news as a

-
- ¹ For further information on Havas, see Michael Palmer, *Des Petits Journaux aux Grandes Agences: Naissance du Journalisme Moderne, 1863-1914* (Paris: Aubier, 1983), Antoine Lefebure, *Havas: Les Arcanes du Pouvoir* (Grasset: Paris, 1992), Pierre Frédérix, *Un Siècle de Chasse aux Nouvelles de l'Agence d'Information Havas a L'Agence France-Presse (1837-1957)* (Paris: Flammarion, 1959).
 - ² For more information on Wolff's, see Dieter Basse, *Wolff's Telegraphisches Bureau 1849 bis 1933* (München: K.G. Saur, 1991), Robert Keyserlingk, *Media Manipulation: The Press and Bismarck in Imperial Germany* (Montreal: International Publishers Representatives, 1977).
 - ³ Agence Havas will be referred as Havas, Wolff's Telegraphic Bureau as Wolff's, and Reuter's Telegram Company as Reuters in rest of the article.
 - ⁴ Alexander Scott Nalbach, "Poisoned at the Source?" *Telegraphic News Services and Big Business in the Nineteenth Century*," *Business History Review*, vol. 77, no.4 (Winter 2003), 597.

commodity⁵ and the policy of the news agencies was to sell it to any government that was willing to pay for it. The news agencies skillfully took advantage of world politics and disputes between the empires to conclude agreements. While Havas benefited from Russo-Japanese War (1904-1905), Wolff has defied foreign competition by taking advantage of tension between Great Powers. Similarly, Reuters took advantage of tension between Great Powers while convincing the British government to make a secret convention. It also benefited from the conflict between China and Japan over Korea to sign another confidential agreement with Japanese Empire, promising to promote the empire's image abroad. Besides, the government of Egypt remained as a Reuters' subscriber for fifty-four years. This article will examine briefly the relations of Havas with French and Russian governments, and Wolff's with the Prussian government while it will elaborate the affairs of Reuters with the British, Egyptian, and Japanese governments. Before the World War I, Havas, Wolff's and Reuters pursued the same policy, which was to have confidential agreements with foreign and domestic governments, promising to serve their interests. To support this argument, we chose Reuters as a case study for Reuters Archive and used some archival documents from the United Kingdom National Archives.

Literature Review

The relations between the governments and major European news agencies before the World War I have been overlooked in the historical scholarship. The focus of the studies has been on operations of these agencies during World War I. The news agencies became a figure in their imperial government's organized official propaganda with the start of the war. The only piece of work that studies in detail the relations of the news agencies with governments before the war is Alexander Nalbach's dissertation, *The Ring Combination: Information, Power and the World News Agency Cartel 1856-1914*. The work is significant also for the author used archival materials from variety of archives concerning each news agency. He consulted both state office archives and agency archives, allowing him to combine official views of the empires and perception of the agencies.⁶ Nalbach's research in French and German archives especially helped the author to have information on French and German sources, and the perspectives of these governments and representatives of Havas and Wolff's.

There is hardly any recent work on these agencies covering the period from mid-nineteenth century to 1914 in English, French or German let alone a comparative one that concerns itself with relations of Havas, Reuters, and Wolff's with imperial governments. There are couple of comparative works on news

⁵ Oliver Boyd-Barrett and Terhi Rantanen, refer to news as a commodity to collect and distribute in "The Globalization of News," in *The Globalization of News* (London: Sage Publications, 1998), 1.

⁶ This characteristic of Nalbach's dissertation helped the author of this article to be informed concerning the French and German sources.

agencies. For example, Michael B. Palmer's "Crieurs et Diffuseurs de Journaux: Perspectives Françaises et Britanniques, 1860-1900."; *Des Petits Journaux aux Grandes Agences : Naissance du Journalisme Moderne (1863-1914)*; "L'agence Havas, Reuters et Bismarck : L'échec de la Triple Alliance Télégraphique (1887-1889)", Jonathan Silberstein-Loeb's *The International Distribution of News: the Associated Press, Press Association, and Reuters, 1848-1947*, Terhi Rantanen's *Foreign News in Imperial Russia: The Relationship between International and Russian News Agencies, 1856-1914*, Oliver Boyd-Barrett's *The International News Agencies*, Jonathan Fenby's *The International News Services*.

The literature on Reuters focuses mainly on the news agency's history. The publications on news agencies in general are "company histories commissioned by the world news agencies themselves to promote publicity, to commemorate anniversaries",⁷ as rightfully described by Nalbach, and this is also the case for works on Reuters. These sources merely relate the chronological history of the agencies, mentioning agency contact with the governments in a very refined manner, and referring to them very briefly, if at all. Graham Storey's *Reuter's Century* and Donald Read's *The Power of News: The History of Reuters, 1849-1989* are examples of such works. They are descriptive company histories. Though somewhat still useful for learning about key events in the agency's history, they do not have much to offer the researcher, and they lack citations. The first one does not have any citations while the latter has citations here and there. Other group of published material is memoirs of managers. They are anecdotal. These are Henry M. Collins', *From Pigeon Post to Wireless* and Roderick Jones', *A Life in Reuters*.

There is hardly any source on the international news agencies in Turkish. Only Orhan Koloğlu discussed the international news agencies briefly in *Havas-Reuter'den Anadolu Ajansı'na* and in a later work, *Osmanlı Döneminde Basın Teknikleri ve Araçları*. Not only these sources are not elaborate but also they have problems in using citations. While some of the primary sources are not cited at all, some of the secondary sources lack citation details such as page numbers in *Havas-Reuter'den Anadolu Ajansı'na*. Similarly, *Osmanlı Döneminde Basın Teknikleri ve Araçları* does not cite the primary sources and does not give the page numbers of the secondary sources.

This article contributes to literature on Reuters and the nineteenth century pioneer news agencies. In addition, it attempts to fill the gap in historical scholarship regarding comparative works on affairs of news agencies with governments before the World War I.

Havas and the French Government

Havas always managed to maintain good relations with the French government; this also helped it to avoid competition in France. A letter written by

⁷ Nalbach, *The Ring Combination: Information, Power and the World News Agency Cartel*, (PhD Dissertation, University of Chicago, 1999), 29.

Henri Houssaye, Director of Havas, to his Constantinople agent in 1909 shows how both the French government and Havas benefited from their close contact, which was also relevant to Wolff's and Reuters's interaction with their home governments. The letter also reflects Havas' opinion of its news service: "We are the first to be given certain news, certain notes, it is true, and this constitutes an advantage for us to exploit; on the other hand, in acting thus, the government has its ideas distributed, and this is an advantage for it⁸"

In 1862, Auguste Havas suggested to the Ministry of the Interior that they send them, on a daily basis, the news the French government wished to disseminate. Havas also suggested having a telegraph line between the cabinet and the agency for this very purpose, and to be moderate in tailoring the news in order not to make the newspapers suspect that the agency was sending them the official opinion of the French government:

"We must only be asked to act within the limits of moderation, which will always have the effect of having our communications accepted by newspapers of all shades of opinion; to act otherwise would be to destroy a precious instrument with which one can exercise the greatest influence possible at home and abroad".⁹

The agency kept in touch with the French government on a daily basis. Furthermore, Auguste Havas succeeded in convincing the government that the agency's news service was sufficient to fulfill the purposes of the government. In September 1862, Napoleon III (1852-1870), emperor of France forbade the founding of any new news agencies. In 1863, the government paid 24,000 francs and paid additional subsidies to twenty-one provisional newspapers, on average 2,000 francs to each to help them pay their Havas subscriptions.¹⁰ The Ministry of the Interior's notes on Havas, when its journalism was under attack by the French press for distorting news, reveals the close relationship between Havas and the French government. In a note, dated 15 April 1869, the Ministry of the Interior emphasized its private relationship with Havas by stating that:

"Havas is at all times in daily correspondence with the Ministry. Each time that a denial or a correction, or a useful news item should be placed in circulation without delay, [Havas] condenses it in telegraphic form and distributes it throughout all of France. Agreement has been reached so that this service is used more frequently, and replace all communications which are not judged convenient to make directly. One may judge the capital importance of this means of rapid publicity by the fact that M. Havas serves 307 newspapers".¹¹

By this way, the French government promoted its views without having any responsibility for information disseminated by Havas.

⁸ Nalbach, "Ring Combination," 240.

⁹ Ibid., 107.

¹⁰ Ibid.

¹¹ Ibid.

In July 1879, Auguste Havas, the son of Charles-Louis Havas sold the agency to Frédéric-Émile Erlanger, a German-Jewish financier who had close relations with governments and diplomats.¹² Despite change of ownership, the close relationship between Havas and the French government continued as before.

Havas and the Russian Government

For twelve years, Havas received subsidy from the Russian Empire in the form of subscription. From 1905, which began a difficult time for Russian financial interests due to the Russo–Japanese War, the Havas agency tried to distort or delay the news coming from Russia as much as possible, with the French government’s approval and support. Havas’ duty was to weather negative news from Russia in order to calm down French investors and protect the Russian economy. On 1 March 1905, Arthur Raffalovitch, the Russian economic journalist who was behind monitoring and shaping the news on Russia in France, reviewed what had been done so far to find a solution to temper the stock market after the loss of Port Arthur to the Japanese:

*“We have taken action in the financial part of the newspapers, but we have not interfered with the political section, regarding the service of dispatches. ...from the moment the censor allowed the telegrams to pass, we could not stop the news from reaching Paris, London and Berlin; and even if it had stopped them, the news would have come by other routes, and caused even more damage”.*¹³

As a solution, Raffalovitch signed a three-month contract with Havas to soften the news on Russia in return for a subsidy of 3,000 francs. In his letter to Cohen Kokovtzev, the Russian Minister of Finance, Raffalovitch underlined the importance of the service performed by Havas and the French press to legitimize the payments he made, and convince the Russian government to continue making these payments:

*“The internal events in Russia, the disturbances, mutinies and massacres, created a very uneasy state of mind among the owners of our securities in France, and it appeared that if the press were left to its own devices it would not fail to upset the public even further. ...the outlook was so threatening that the Banque de Paris put 50,000 francs at our disposal, which was used as follows: 10,000 to the Havas Agency, 7,000 francs to Hebrard of the Temps,...The costly sacrifices to Havas and the Temps are absolutely necessary....We must continue the 100,000 francs for three months, and look forward to paying Havas 10,000 francs for an even longer period”.*¹⁴

In 1907, Havas demanded an annual subscription of 5,000 francs per month from the Russian Ministry of Finance. Raffalovitch advised a subscription for six

¹² Nalbach, “Poisoned at the Source?”, 585-87.

¹³ Ibid., 241.

¹⁴ Ibid., 242.

months with the following statements:

*“The service which Havas can render us is to inset the communications which we have occasion to make, and if one could have the certainty that it always inserts the communiques of the Ministry of Finance, this would be worth a subscription of five hundred francs per month, because there are times when one is very much at a loss to get something through. Havas is the great omnibus”.*¹⁵

The minister agreed and Russian subsidies to Havas continued until the Revolution of 1917.

Wolff's and the Prussian Government

In February 1865, Reuters became a joint stock company called Reuter's Telegram Company (Limited) and, only a month later, it tried to establish a joint office with Havas in Berlin, and to buy out Wolff's agency in cooperation with Havas. Bernhard Wolff asked King Wilhelm I for help against Reuters and Havas. Wolff underlined importance of preserving the agency for *“should Havas succeed, Prussia would become dependent on foreigners for its political intelligence”*.¹⁶

The king gave C.D. von Oppenfeld, Viktor von Magnus and Gerson von Bleichröder, Berlin bankers, the duty to become stockholders of a new share-holding company. On 20 May 1865, the Continental Telegraphen-Compagnie (Continental Telegraph Company), a joint-stock holding company, was established and shortly afterwards it bought Wolff's agency. The King, Chancellor Bismarck and Gerson von Bleichröder were in charge of the new company.¹⁷

Despite his wealth, before taking part in its transformation Bleichröder examined Wolff's business records to see if the agency had the potential for future growth. The fact that the stockholders of Wolff's agency were Berlin bankers, and Bleichröder's approach to buying stocks, is an indication that news agency business was like any other business for the stockholders, who found a personal interest in their investment.

Bernhard Wolff's shares were bought out with a separate agreement but he remained as managing director of the new company until his retirement in 1871. Richard Wentzel and one of his partners, Theodor Wimmel, were appointed as liable directors for ten years by the Prussian state. The Continental received subsidies and had official privileges, such as using the state telegraph system.¹⁸

Reuters

Last but not the least; let us now discuss the agreements made between Reuters and the British government, as well as other governments. Jonathan

¹⁵ Ibid., 244.

¹⁶ Ibid., 109.

¹⁷ Ibid., 108–12.

¹⁸ Ibid., 224–27.

Silberstein-Loeb accurately described Reuters from 1851 to 1930 as “a trading company operating in news”.¹⁹ Its commodity was the news. In 1894 and 1895, Reuters signed secret agreements with the British and Japanese governments, and received subsidies for decades from several others, exemplifying the fact that news agencies were taking advantage of every opportunity to maximize their profits, and not remaining in the service of any single government.

Reuters and the Egyptian Government

A Reuters’ office was established in Alexandria in 1866 and, for the next ten years, Havas and Reuters jointly distributed bulletins in English and French.²⁰ Joseph Schnitzler, the chief agent, moved the office to Cairo in 1882.²¹ Having criticized Havas in 1870 for receiving subsidies from the governments of Napoleon III and the Turks, Reuters had been receiving subsidies from the Egyptian government since at least as early as 1868 in the guise of a ‘subscription’. Despite change of rulers, Reuters continued being subsidized. Khedive Isma‘il (1863-79), Khedive Mohammed Tewfik Pasha (1879-92), and Khedive Abbas Hilmi II (1892-1914) ‘subscribed’ to Reuters. The ‘subscription’ continued during British protectorate (1914-1922) as well.

Gerald C. Delany, Reuters’ general manager in Egypt, stated that they “took up the role of a news agency in this country, on condition that the Government would support us in various ways, principally as a subscriber to our telegrams, and the existence of our organization in this country depends upon the continuance of that support”.²² For twenty-five years, 1,000 pounds the Egyptian government paid a year to Reuters and Havas.²³ Reuters’ cashbook from 1877 to 1893 shows that each month in 1883, 1884, 1885, 1886 and 1887 the Egyptian government paid 85.9.4 pounds, which added up to 1,031.28 a year.²⁴ Reuters benefited from conflict between the European powers and Egypt as well as political turmoil in Egypt. It enjoyed a long period of subscription with a large sum.

Reuters and the Japanese Government

Reuters’ agreement with the Japanese government is an example of agencies’ relations with foreign governments. The company signed an agreement with Japan on 26 July 1894, which came into effect, the same day the First Sino-Japanese War started. It was hardly a coincidence. The agreement was part of Japanese publicity campaign to have an upper hand in the war. The First Sino-Japanese War took place

¹⁹ Jonathan Silberstein-Loeb, *The International Distribution of News* (New York: Cambridge University Press, 2014), 165.

²⁰ Graham Storey, *Reuters’ Century, 1851-1951* (London: Max Parrish, 1951), 95.

²¹ Ibid.

²² Donald Read, *The Power of News: The History of Reuters* (Oxford: Oxford University Press, 1999), 66.

²³ Nalbach, “Ring Combination,” 178.

²⁴ Cashbook (1877-1893), 1/8911601, LN 462, Reuters Archive (hereafter cited as RA).

between China and Japan over Korea, China's client state. With the desire to suppress Chinese power in the east and be able to take advantage of Korean natural resources and market more, Japan got involved with Korean internal affairs, which eventually led to armed conflict. Conrad Totman explained economic importance of Korea and its significance in Japan's future prospects:

*"Korea was becoming a market for cotton goods and sundries and a source of rice and soybeans, while also beginning to look like a crucial rail link to the continent beyond. Indeed, by 1894, the gaining of treaty right to develop mines, build railroads, and telegraph lines had emerged as a key strategic goal of policy makers in Tokyo. More importantly, perhaps, the question of policy toward Korea had become enmeshed in the broader agenda of asserting Japanese dignity and interests vis-à-vis the imperialist powers as a whole".*²⁵

To justify going to war, the Japanese government started to publish articles in Japanese newspapers on Korea starting from end of January, only seven months before the outbreak of war. The Japanese government modified Rudyard Kipling's "white man's burden" to legitimize future battle with China over Korea.²⁶ The articles emphasized backwardness of Korea and Japan's responsibility to lead Korea along the path of civilization.²⁷ Japan's sense of its civilizing mission in Asia which formed its moral basis of territorial expansion in the first half of the twentieth century was that *"Japan would bring its understanding of modernity to the East: westernized political, legal, financial, and educational institutions and a modern industrial and infrastructural base."*²⁸

To propagate legitimacy of its cause, prevent intervention of European powers, and influence foreign public opinion, the Japanese government signed an agreement with Reuters. The parties in the agreement were Viscount Aoki, the Minister Plenipotentiary of the Emperor of Japan representing the government of Japan, and Engländer on behalf of Reuters. It was agreed that Viscount Aoki would communicate to

*"Reuter's Telegram Company exclusively all telegrams of his Government destined for publication containing facts, official comments, denials, documents etc. and will cause his Government to send his special telegrams on political and military events and measures of reform the publication of which will be useful to a better understanding of the progress of Japan".*²⁹

In return, Reuters promised to *"communicate their political telegrams before publication and also such extracts of the private reports received from their different correspondents as may have*

²⁵ Conrad Totman, *A History of Japan* (Oxford: Blackwell Publishing, 2005), 329.

²⁶ S.C.M. Paine, *The Sino-Japanese War of 1894-1895: Perceptions, Power, and Primacy*, New York: Cambridge University Press, 2006, 111.

²⁷ *Ibid.*, 111-15.

²⁸ *Ibid.*, 115.

²⁹ Agreement with the Japanese government, 26 July 1894, 1/8714059, LN 238, RA.

direct or indirect interest for Japan".³⁰ As the agreement exposes, the Japanese government tried to construct its image as a modern and progressive country to reach its political, economic, and strategic ends. Moreover, Reuters was to "*act in their respective spheres as the intermediaries for the financial and commercial requirements of Japan*".³¹ For these services, the Japanese government agreed to pay 600 pounds annually starting from 1 August 1894 for one year.³²

Around the same time Reuters concluded an agreement with the Japanese government, the company also signed another one with the British government, which resembled the Japanese convention. Hence, Reuters was negotiating with both the British and Japanese governments at the same time, and both agreements were planned to come into effect from the 1 August 1894.

Reuters and the British Government

In July 1894, Dr. Sigmund Engländer, Chief Editor of Reuters approached the British Foreign Office with a similar proposition made by Auguste Havas to the French Ministry of the Interior in 1862. From 1894 to 1898, there was a secret agreement between the British government and Reuters' news agency in which the agency promised to forward its political telegrams to a person designated by the Secretary of State as soon as they were received, verify with the Foreign Office all 'doubtful' telegrams prior to publication to prevent 'mischief' arising from the circulation of false news, compile confidential reports from their agents and communicate them to the Foreign Office as soon as they were received, and observe the strictest secrecy in regard to the origin of news communicated by the Foreign Office for publication.

The agency's proposal was to provide "the foreign office with all the intelligence they receive from their agents all over the world, much of it of a confidential nature and which is never published", and the agency also suggested that the Foreign Office should make use of the agency to publish accurate information in foreign newspapers, or any statements the Foreign Office might desire to be made known abroad.³³ Engländer stated "*the day is past for indifference to newspaper calumnies*".³⁴ He claimed that "*his agency would be able to get their communications published in the local press anywhere, both through their own agents and thorough other foreign news agencies with whom they are linked*".³⁵ As if it were a company in trade, Reuters tried to close a deal with the government to export its commodity, the news. Another significant point is that it was Reuters which offered to modify news in favor of the

³⁰ Agreement, 1/8714059, LN 238, RA.

³¹ Ibid.

³² Ibid.

³³ Confidential Report of A.W. regarding his conversation with Dr. Engländer, 3 July 1894, HD 3/97, National Archives (hereafter cited as NA.).

³⁴ Ibid.

³⁵ Ibid.

British Empire and tried to convince the government to do so.

Dr. Engländer insisted on having an agreement between agency and the Foreign Office, and tried to convince the office of the agency's utility. For this purpose, he took advantage of tension between major powers and contemporary desire of nineteenth century politicians to influence domestic and foreign opinion. Lord Kimberley exposed Engländer's tactic was in a note by Lord Kimberley:

"I do not believe that any statements of 'fact' will have much influence on the kind of foreign opinion to which Dr. Engländer refers. This bitterness against us arises from jealousy, and it will continue to exist as long as we hold our present position in the world. Such jealousy always attends success whether private or national".³⁶

After private and confidential communications, which took place mostly between Engländer and Sir Thomas Henry Sanderson, Permanent Under-Secretary of State for Foreign Affairs, the British Foreign Office agreed to try proposed services of Reuters. The agreement between Reuters and the British Foreign Office had the following articles:

"1. That the Company shall forward its political telegrams to the person designated by the Secretary of State as soon as received. 2. That the Company shall do its best to verify at the Foreign Office all-doubtful telegrams prior to publication so as to prevent the mischief arising from the circulation of false news. 3. Confidential reports from our Agents will be compiled under the supervision of Engländer, who will himself supplement them from time to time, all of which will be communicated to the Foreign Office as soon as received. Special care will be taken by Dr. Engländer to introduce into these reports matters of particular interest to the British Government. 4. The Company pledges itself to observe the strictest secrecy in regard to the origin of news communicated by the Foreign Office for publication. 5. To defray the expenses entailed on the Company by these arrangements the Foreign Office agrees to pay Reuter's Telegram Company £,500. (Five hundred pounds) per annum. 6. The provisional arrangement to continue in force for six months as from the 1st of August next".³⁷

Sanderson was given the duty to receive the political telegrams sent by the company.³⁸ Baron Herbert de Reuter received a cheque for £125 on 30 July 1894, which was sent on the 28th in advance as the payment for the first three months.³⁹

The second article of the convention indicates that from 1894 to 1898, Reuters did not disseminate any information on any event that concerned the British Empire before consulting the British Foreign Office first. Examination of a confidential agency report that Reuters promised to provide the Foreign Office with in the third article reveals that Reuters' employees and manager acted like secret

³⁶ Note of Lord Kimberley, 6 July 1894, HD 3/97.

³⁷ Baron Herbert de Reuter to Sir Thomas Henry Sanderson, 26 July 1894, HD 3/97.

³⁸ Sanderson to Reuter, 28 July 1894, HD 3/97.

³⁹ Reuter to Sanderson, 30 July 1894, HD 3/97.

service agents for the British Empire. In a confidential report, dated 22 October 1897, Baron Herbert de Reuter informed the British Foreign Office about instructions received by Costaki Paşa, Turkish Ambassador in London. The letter reported that Costaki Paşa was ordered to win the sympathy of Lord Salisbury and find means to bring about a reconciliation with England. The reason was that the Sultan “does not feel quite at ease at present, situated as he is between France and Russia, and is extremely anxious to secure once more English official favor and support”.⁴⁰ To achieve this, the Sultan ordered the granting of concessions to British subjects:

*“A privilege that has been studiously withheld of late, and a case indeed has quite recently arisen in the matter of the Bayrouth Waterworks, which concession was given to a Turkish subject on condition that it was not transferred to any French Company but to an English group, and I understand that the business has been in principle acquired by some English capitalists for £15,000”.*⁴¹

Baron Herbert de Reuter also noted another piece of information he discovered concerning the Ottoman Empire’s policy: “the immediate object of the Sultan’s desire to conciliate England is to secure the withdrawal of Sir Philip Currie, and if Costaki Pasha’s negotiations turn out favorably that will be one of the first points for which the Ambassador will plead as the first fruits of an eventual rapprochement”.⁴² This type of information was hardly the kind that a news agency, or any press organization, would provide to their subscribers. Yet the parties were referring to this arrangement as a subscription.

The agreement continued to be renewed annually until 1898. In January 1898, Lord Salisbury decided to cease the subscription because of news disseminated by Reuters concerning Port Arthur⁴³, indicating that the convention implicitly obliged the agency to propagate news approved by the British Empire.

It was during the second Moroccan crisis when Reuters was rehired by the British government to promote itself in the British colonies. In 1905, and later in 1911, tension between Germany and France arose over Morocco. The crisis of 1905 was first in line of incidents leading to World War I.⁴⁴ Alan J. Taylor refers to Moroccan crisis of 1905-1906 as ‘a first hint of things to come and foreshadowed the world war.’⁴⁵ France signed agreements with England, Italy and Spain to increase its control over Morocco between 1900 and 1904. It agreed to accept rights of these

⁴⁰ Reuter to Sanderson, 22 October 1897, HD 3/105.

⁴¹ Ibid.

⁴² Ibid.

⁴³ Draft Letter to Reuter, 31 January 1898, HD 3/109.

⁴⁴ Frank C. Zagare, “The Moroccan Crisis of 1905-1906: An Analytic Narrative”, *Peace Economics, Peace Science and Public Policy*, August 2015, 327.

⁴⁵ Alan J. Taylor, *The Struggle for Mastery in Europe 1848-1918* (Oxford: Oxford University Press, 1954), 441.

countries in places where they had interests, in return of recognition of French rights in Morocco. However, it failed to negotiate with Germany. To emphasize that it is a major power and to secure compensation from France to recognize French rights in Morocco, Kaiser Wilhelm II landed to Tangier and gave a speech on the sultan's sovereignty.⁴⁶ The conflict ended without an armed conflict by Algeciras conference (16 January-7 April 1906) in Spain.⁴⁷ At the conference, Morocco's independence and France's privileged position in there was confirmed by thirteen participant states, six European great powers, Belgium, Morocco, the Netherlands, Portugal, Spain, Sweden, and the United States.⁴⁸ The two other disputes preceding the war was the Bosnian crisis of 1908 and the second Moroccan crisis of 1911.⁴⁹

After a rebellion started in January 1911, on 15 May, France occupied Fez on the grounds to preserve stability in Morocco.⁵⁰ The second Moroccan crisis occurred on 1 July 1911, when Germany sent a gunboat to Agadir, a port city in Moroccan in response to French occupation of Fez.⁵¹ Alarmed by the possibility of Franco-German reconciliation, the British government sided with the French government. Edward Grey's general principle was "*to give to France such support as would prevent her from falling under the virtual control of Germany and estrangement from us*".⁵² The dispute between Germany and France ended with an agreement in November 1911. In return for German recognition of French protectorate in Morocco, France gave Germany part of its possessions in Congo.⁵³

Herbert Henry Asquith's liberal government made an agreement with Reuters for the circulation of the complete speech reports of the Ministers.⁵⁴ Recognizing possibility of war during the second Moroccan crisis⁵⁵, the Liberal Government felt the need to promote its policies in the empire's colonies. Alexander Murray, the Chief Whip explained to Winston Churchill, First Lord of the Admiralty, in his letter dated 30 November 1911, what he hoped to gain from his arrangement with the agency:

"Under my arrangement with Reuters, by which from time to time important speeches delivered by Ministers are cabled to British Colonies and Possessions all over the world...I have now in this manner dealt with certain speeches of Asquith,

⁴⁶ Gregory D. Miller, *The Shadow of the Past: Reputation and the Military Alliances Before the First World War* (New York, Cornell University Press, 2012), 94.

⁴⁷ Taylor, *Struggle for Mastery*, 441.

⁴⁸ Miller, *Shadow of the Past*, 95.

⁴⁹ Zagare, "Moroccan Crisis", 328.

⁵⁰ Miller, *Shadow of the Past*, 155.

⁵¹ Taylor, *Struggle for Mastery*, 466.

⁵² *Ibid.*, 470.

⁵³ Miller, *Shadow of the Past*, 157.

⁵⁴ Read, *Power of News*, 93.

⁵⁵ Ian Packer, *Liberal Government and Politics, 1905-15* (New York: Palgrave Macmillan, 2006), 39.

Grey, Lloyd George and I am hoping that this system will give the Colonies the true idea of liberal statesmanship".⁵⁶

On the other hand, the correspondence from 4 July 1911, between Dickinson, Reuters' chief editor, and Roderick Jones, the general manager in South Africa, exposes what Reuters hoped to gain from concluding a secret convention with the British government. Dickinson described benefits of the agreement:

"It is a great advantage to us to act on these occasions as the hand-maid of the Government. Our doing so strengthens our position in this country very considerably, and, at the same time, it shows to those in authority, who have it in their power to be agreeable or disagreeable to ourselves, that our great organization can be of infinite value to them".⁵⁷

By having secret conventions with the British government, the agency was able to defy competition in the British Empire as Dickinson stated it. In addition, Reuters was earning well from its agreements with the empire.

Conclusion

Havas, Wolff's and Reuters, pursued the same policy before World War I regarding their relations with governments. They sought to maximize their profits and overcome competition by making agreements with governments, both domestic and foreign. The owners of the three European news agencies were businesspersons who were in the news business because it was profitable. They treated the news as a commodity, and the news business like any other area of investment. They were merely investors who wanted to increase their incomes and wealth.

Despite any governmental changes, these three pioneer European news agencies tried to remain in close contact with their imperial governments as well as foreign governments. All three had agreements with their home governments, which allowed them to monopolize their home markets. At the same time, several foreign governments subsidized them. They concluded secret conventions with any country that agreed to do so.

In order to convince their imperial governments and others to make agreements with them they took advantage of disputes, armed conflicts, and tensions between the countries. Wolff's secured King Wilhelm's and Chancellor Bismarck's support by using great power struggle in Europe to defy the danger of being bought by Havas and Reuters while Havas received a large subsidy from the Russian Empire for twelve years by utilizing challenges the empire experienced at home and abroad.

Especially, the relations of Reuters with the Japanese and the British governments expose that before the World War I, the news agencies were not operating to serve interests of a specific government. The secret conventions with these governments were signed around the same time, showing that Reuters

⁵⁶ Murray to Churchill, 30 November 1911, CHAR 13/1/37-39, 29 Nov. 1911-30 Nov. 1911, Churchill Archive.

⁵⁷ Read, *Power of News*, 93.

individually approached to both governments and promised to serve their interests while negotiating with the other. These two cases also indicate that Reuters used political tensions to secure subsidy agreements. To convince the British Foreign Office to have a secret convention, the agency's representative underlined in interviews that contemporary international politics acquired government intervention in disseminating news. Whereas, Reuters took advantage of conflict between Japan and China to gain a client government. It promised to promote the Japanese Empire's public image abroad, giving the empire an upper hand in the dispute. Similarly, years of domestic and international turmoil in Egypt and its surrounding awarded Reuters with a subscriber for more than five decades. Havas, Wolff's and Reuters managed to take advantage of contemporary world politics to expand their businesses in the second half of the nineteenth century until 1914.

References

Archival Documents

Churchill Archive: CHAR 13/1/37–39, 29 Nov. 1911–30 Nov. 1911.

Reuters Archive, RA: 1/8714059 LN 238, 1/8911601 LN 462.

The United Kingdom National Archives, NA: HD 3/97, HD 3/109.

Secondary Sources

Basse, Dieter, *Wolff's Telegraphisches Bureau 1849 bis 1933*. München: K.G. Saur, 1991.

Boyd-Barrett, Oliver, *The International News Agencies*. London: Constable, 1980.

Boyd-Barrett, Oliver and Terhi Rantanen, "The Globalization of News." In *The Globalization of News*. Edited by Oliver Boyd-Barrett and Terhi Rantanen. London: Sage Publications, 1998.

Collins, Henry M., *From Pigeon Post to Wireless*. London: Hodder and Stoughton, 1925.

Fenby, Jonathan, *The International News Services: A Twentieth Century Fund Report*. New York: Schocken Books, 1986.

Frédérix, Pierre, *Un Siècle de Chasse aux Nouvelles de l'Agence d'Information Havas a L'Agence France-Presse (1837-1957)*. Paris: Flammarion, 1959.

Jones, Roderick, *A Life in Reuters* (London: Hodder and Stoughton, 1951).

Keyserlingk, Robert, *Media Manipulation: The Press and Bismarck in Imperial Germany*. Montreal: International Publishers Representatives, 1977.

Koloğlu, Orhan, *Havas-Reuter'den Anadolu Ajansı'na, Osmanlı'da Basın Teknikleri ve Araçları*. Ankara: Çağdaş Gazeteciler Derneği Yayınları, 1994.

_____, *Osmanlı Döneminde Basın Teknikleri ve Araçları*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi İletişim Fakültesi Yayınları, 2010.

Lefebure, Antoine, *Havas: Les Arcanes du Pouvoir*. Grasset: Paris, 1992.

Miller, Gregory D., *The Shadow of the Past: Reputation and the Military Alliances Before the First World War*. New York: Cornell University Press, 2012.

- Nalbach, Alexander Scott, "‘Poisoned at the Source?’ Telegraphic News Services and Big Business in the Nineteenth Century," *Business History Review*, vol. 77, no.4 (Winter 2003).
- _____, *The Ring Combination: Information, Power and the World News Agency Cartel*. PhD Dissertation, University of Chicago, 1999.
- Packer, Ian, *Liberal Government and Politics, 1905-15*. New York: Palgrave Macmillan, 2006.
- Paine, S.C.M., *The Sino-Japanese War of 1894-1895: Perceptions, Power, and Primacy*. New York: Cambridge University Press, 2006.
- Palmer, Michel B., "Crieurs et Diffuseurs de Journaux: Perspectives Françaises et Britanniques, 1860-1900." In *La distribution et la Diffusion de la Presse, du XVIIIe Siècle au IIIe Millénaire*, edited by Gilles Feyel. Paris: Editions Panthéon-Assas, 2002.
- _____, *Des Petits Journaux aux Grandes Agences: Naissance du Journalisme Moderne (1863-1914)*. Paris: Aubier, 1983.
- _____, "L'agence Havas, Reuters et Bismarck: L'échec de la Triple Alliance Télégraphique (1887-1889)." *Revue d'histoire diplomatique*, vol. 90, 1976.
- Read, Donald, *The Power of News: The History of Reuters*. Oxford: Oxford University Press, 1999.
- Rantanen, Terhi, *Foreign News in Imperial Russia: The Relationship between International and Russian News Agencies, 1856-1914*. Helsinki: Federation of Finnish Scientific Societies, 1990.
- Silberstein-Loeb, Jonathan, *The International Distribution of News*. New York: Cambridge University Press, 2014.
- Storey, Graham, *Reuters' Century, 1851-1951*. London: Max Parrish, 1951.
- Taylor, Alan J., *The Struggle for Mastery in Europe 1848-1918*. Oxford: Oxford University Press, 1954.
- Totman, Conrad, *A History of Japan*. Oxford: Blackwell Publishing, 2005.
- Zagare, Frank C., "The Moroccan Crisis of 1905-1906: An Analytic Narrative." *Peace Economics, Peace Science and Public Policy*, vol. 21, Issue 3 (August 2015).

JAPONYA'DA DOĞU TARİHİ VE ORTA DOĞU-İSLÂM ARAŞTIRMALARI KAPSAMINDA OSMANLI ARAŞTIRMALARI

Haruka Suemori*

Öz

Japonya'da Osmanlı Tarihi Araştırmaları, II. Dünya Savaşı sonrasında ciddi olarak başlamıştır ve halen bu araştırmalar Japon üniversitelerinde Doğu Tarihi Bölümü içerisinde Orta Doğu-İslâm alanında yapıldığı gibi Doğu Tarihi Araştırmaları ve Orta Doğu-İslâm Araştırmaları disiplini içerisinde de yürütülmektedir. Çin ve Kore filolojisiyle tarihine dair Doğu Tarihi Araştırmalarının tarihi daha eski olmakla birlikte Orta Doğu-İslâm Araştırmaları, 1937'deki Japon-Çin Savaşıyla birlikte başlamıştır. Özellikle II. Dünya Savaşı'ndan sonra 1950'li ve 1960'lı yıllardan itibaren Orta Doğu-İslâm Araştırmaları kapsamında Japon araştırmacıların Japonya devleti tarafından sağlanan imkânlar çerçevesinde Orta Doğu ülkelerine giderek bir süre kalmak suretiyle araştırmaya başlamaları, aynı anda, Osmanlı Tarihi Araştırmalarının da artmasını sağlamış ve çalışma konuları zenginleşmiştir. Günümüzde Japonya'da hâkim olan ve bütün dünyayı bir bütün olarak anlamayı amaçlayan yeni tarih zihniyetine Osmanlı tarihi alanındaki araştırmaların katkısı yadsınamaz. Burada Japonya'da Osmanlı tarihi alanında yapılan çalışmalar yeni tarih anlayışının şekillenmesi çerçevesinde değerlendirilenecek ve yapılan çalışmalar hakkında bilgi verilecektir.

Anahtar kelimeler: Osmanlı Tarihi, Japonya, Doğu/Batı, Ortadoğu-İslâm

Ottoman Studies in Japan within the context of Oriental and Middle Eastern-Islamic Research

Abstract

The research of Ottoman history started seriously in Japan after the Second World War; and like Middle Eastern-Islamic studies, it is currently conducted at the university departments of Oriental research under the heading disciplines of Oriental history and Middle Eastern-Islamic studies. The historical research on Middle East-Islam indeed began with the Sino-Japanese War of 1937, although the Oriental studies focusing on the history as well as philology of China and Korea date back earlier. Starting in the 1950s and 60s, particularly after World War II, Japanese scholars from the

* Doktora Öğrencisi, *Hokkaido University, Graduate School of Letters*, Sapporo-Hokkaido/Japan; Konuk Araştırmacı, *Ege Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü*, Bornova-İzmir/Türkiye, harukasuemori@yahoo.co.jp, Orcid ID: 0000-0002-0455-9640

Middle Eastern-Islamic studies came to conduct research in Middle Eastern countries with the financial support of the Japanese state, which led to the increase in the number of scholarly works on Ottoman history and the diversification of research topics. The research of Ottoman history has a non-ignorable influence on the formation of “new” and a more comprehensive understanding of global history in Japan today. By giving details on recent works, this study thus examines the current contours of Ottoman studies in Japan within the developing concept of “new historical approach.”

Keywords: Ottoman History, Japan, East/West (Orient/Occident), Middle Eastern Islam

日本におけるオスマン朝研究の概観 —東洋史学・中東イスラーム研究の系譜から—

要約

日本においてオスマン史研究は、19世紀末に日本とオスマン朝の外交関係が始まって以来、特に第二次世界大戦後になって本格的に始められた。今日、日本の大学においてオスマン史研究はその多くが東洋史学講座の中東イスラーム分野の中で行われていることから分かるように、オスマン史研究は東洋史学研究と中東イスラーム研究の系譜上にある。東洋史学は、19世紀後半に日本で近代化が始まる前から続く国学および東洋の伝統的な学問に新参の西洋の学問が混交する形で成立したものである。中東イスラーム研究は、1937年の日中戦争の開戦とともに始まった。これら二つの学問分野は、時代とともに形を変えつつも、意識的または無意識的に西洋の規範の上に日本を位置づけるための政治的イデオロギーとして、あるいは政治・経済の政策に供する役割を担ってきた面がある。その一方で、同分野における知の蓄積も忘れてはならない。第二次世界大戦後の1950～60年代以降、中東イスラーム研究を志す院生や若い研究者らが実際に現地に行って一定期間研究に従事する機会が得られるようになると、異なる専門同士の交流も相まって中東イスラーム研究自体が発展し、この中でオスマン史研究も発展を見せ研究テーマも多様化させていったのである。今日の日本では「東洋／西洋」という概念から脱して国家の枠組みを超えた新たな世界史像の構築に努められており、まさにオスマン史研究はこの取り組みに大きな貢献をし得る分野であることが期待される。

キーワード: オスマン史、日本、東洋／西洋、中東イスラーム

Giriş

Japonya ve Osmanlı ülkesinin konum olarak birbirine çok uzak coğrafyalarda yer almaları, iki devlet arasındaki diplomatik münasebetlerin XIX. yüzyılın son yıllarında tesis edilmiş olması ve Osmanlı Devleti'nin oldukça hareketli bu süreç sonunda tarih sahnesinden çekilmesi dolayısıyla devletlerarası ilişkiler çok ta uzun soluklu olamamıştır¹. Kısa süreli ve gelişmemiş ilişkilere rağmen günümüz

¹ Japonya-Osmanlı münasebetleri hakkında daha detaylı bilgi için bk. Yuzo Nagata, “Japonya,”

Japonya’ında Osmanlı Devleti’ne ilişkin araştırmalar gün geçtikçe artan bir ivmeyle sürdürülmektedir. Bu çalışmada Osmanlı Araştırmaları’nın dünü ve bu gününe dair genel bir değerlendirme yapılacaktır.

Japonya’da Osmanlı tarihiyle ilgili araştırmalar ancak II. Dünya Savaşı’ndan sonra, 1960’lı yıllarda, başlayabilmiştir. Osmanlı tarihi araştırmaları, Çin, Kore veya Avrupa tarihi gibi diğer tarih alanlarına göre nispeten yeni ve sayıca halâ yeterli seviyede değildir. Bu durum, şüphesiz, Japonya’nın dış ilişkilerinin genel yansımalarıyla ilintilidir. Çünkü Japonya’nın coğrafi ve kültürel olarak komşuları olan Çin ve Kore’yle iki bin yılı aşkın süreçte ilişkileri mevcuttur. Bu açıdan bakıldığında XVI. yüzyılda münasebetlerinin başladığı Avrupalı devletlerle XIX. yüzyılda modernleşme ve batılılaşma hareketleri kapsamında daha yoğun bir etkileşim söz konusu olmuştur. Osmanlı Devleti’yle ikili ilişkilerin uzun süreli ve yoğun olamamasının da etkisiyle Japonya’da Osmanlı araştırmaları çok rağbet gören bir alan oluşturamamıştır. Ne var ki, günümüzün Japonya’ında Osmanlı tarihiyle ilgili akademik çalışmalar ilgi çekmekte, sevindirici bir şekilde araştırma ve araştırmacıların sayısı günden güne kademeli olarak artmaktadır.

Günümüzde Japon üniversitelerindeki tarih bölümleri genel olarak Japon Tarihi, Doğu Tarihi ve Batı Tarihi’ne ayrılmıştır. Osmanlı tarihine ilişkin araştırmaları ise Doğu Tarihi Bölümü içerisinde, Orta Doğu-İslâm alanında Orta Asya ve Batı Asya Tarihi araştırmalarıyla birlikte yürütülmektedir. Bu üçlü tarih bölümü sistemi, XIX. yüzyılın ikinci yarısında batılılaşma ve modernleşme hareketlerinin başladığı süreçte oluşturulmuş ve II. Dünya Savaşı’nın ardından gerçekleştirilen üniversite sistemi düzenlemelerinden sonra da aynı şekilde varlığını muhafaza etmiştir. Diğer yandan, Orta Doğu-İslâm araştırmaları II. Dünya Savaşı’ndan önce, 1930’lu yıllarda, başlamış olup günümüzde de sürdürülmektedir. Osmanlı araştırmaları Doğu Tarihi ve Orta Doğu-İslâm araştırmaları kapsamında gerçekleştirilmekte olduğundan bunu Japonya’ya özgü bir özellik olarak tanımlamak ta mümkündür.

Dolayısıyla bu makalede, öncelikle, Doğu tarihine ilişkin araştırmalar ve Orta Doğu-İslâm araştırmalarının kuruluş ve gelişimi üzerinde kısaca durulduktan sonra “*Osmanlı Tarihi Araştırmaları*” hakkında bilgi verilecektir. Ardından Japonya’daki Osmanlı çalışmalarının karakteristik özelliklerine değinilerek daha genel bir bakış

TDVİA., C. 23, İstanbul 2001, s. 574-576. XX. yüzyılın başlarındaki Japonya’yı bir Rusya Türkünün bakış açısıyla görmek için Abdürreşid İbrahim (1857-1944)’in *Âlem-i İslâm ve Japonya’da İntişâr-ı İslâmiyyet* (İstanbul 1328, 1329-1331) adlı eseri önerilir. Rusya Türkleri’nin ilk siyasî temsilcisi, müslüman gazeteci-yazar ve gezgin olan Abdürreşid İbrahim, 1907-1910 yıllarında Orta Asya ve Uzak Doğu seyahati sırasında Japonya’ya kadar gelmiş, seyahatiyle ilgili hâtıralarını bu kitapta derlemiştir. 1934’te ailesiyle birlikte Japonya’ya yerleşmiş, Tokyo’da bir câmi inşa ettirmiş ve 1944’te burada vefat etmiştir. Bkz. Mustafa Uzun, “Abdürreşid İbrahim,” *TDVİA.*, C. 1, İstanbul 1988, s. 295-297. 1904-1905 yıllarındaki Japon-Rus savaşında Japonya’nın Rusya’ya karşı galip gelmesi, o dönemde Batı kuvvetlerinin baskısı altında bulunan Asya ve Afrika’nın bir çok ülkesinde sevinçle karşılanmıştır. Mehmed Âkif (Ersoy), Halide Edip (Adıvar) ve Ziya Gökalp gibi Türk yazarlar da bunu eserlerinde dile getirmişlerdir. Bkz. Yuzo Nagata, *a.g.m.*, s. 574.

açısıyla modern Japonya'daki yaklaşımların genel niteliği de belirginleştirilmeye çalışılacaktır.

1. Modern Japonya'da (東洋史) Doğu Tarihi Araştırmaları

1.1. XIX. Yüzyılda Modern Japonya'da Hümanizm Biliminin Doğuşu

Günümüzün Japon üniversitelerinde Osmanlı araştırmalarına ayrılmış özel bir bölüm olmamakla birlikte bu kapsamdaki çalışmalar “東洋史学科 Touyoushigakuka (Doğu Tarihi Bölümü)” içinde “東洋史学 Touyoushigaku (Doğu Tarihi Araştırmaları)”nın bir kısmı olarak gerçekleştirilmektedir. Doğu Tarihi Bölümü ve Doğu Tarihi Araştırmaları geleneği II. Dünya Savaşı'nın bitişine kadar devam eden Japon İmparatorluğu Dönemi (1868-1947)'nde başlamıştır. Hatta XIX. yüzyılın ikinci yarısında Meiji Dönemi (1868-1912)'nde batılılaşma ve modernleşme hareketleri görülmeye başladıktan sonra, en erken XIX. yüzyılın son yıllarında, kurulduğu da söylenebilir.

Batılılaşmadan öncesi Japonya'sında uzun bir süre “国学 Kokugaku (Japonca Klâsik Literatür),” “漢学 Kangaku (Çince Klâsik Literatür),” “和漢学 Wakangaku (Japon-Çince Klâsik Literatür)” başlıkları altında geleneksel bilimler ve bunlara bağlı akademik sistem yürürlükteydi. Sözü edilen ana dallarla birlikte Avrupa'dan gelen bilimsel yapılanma “蘭学 Rangaku (Hollanda Çalışmaları)” ve “洋学 Yougaku (Hollanda'nın dışında Batı'dan gelen bilimlerin tümü)” başlıkları altında kabul edilmişti.

XIX. yüzyılda, Meiji Devri'nde, çağdaş (gelişmiş medeniyet sahibi) Batı Avrupa'nın bilimsel yapısı yerleştirilmek suretiyle Japonya'da “modern” akademik sistem şekillendirilmiştir. Ancak, Avrupa'nın sistematığı Japon akademik ve eğitim sistemine aynen ve doğrudan uygulanmamış, bazı alanlarda geleneksel Japon akademik yapısı ve araştırma metodolojisi korunmuş ya da ülkenin siyaset ve kültür iklimine uygun bir şekilde kısmî değişiklikler yapılmıştır².

Bu kapsamda Batı'dan gelen bilimler arasında yeni akademik sistem içerisinde Doğu Tarihi Araştırmaları veya Bölümü'nün bir kısmıyla ilgili olan “Şarkiyat” da aynen kabul edilmemiştir. Bilindiği üzere Avrupa'daki hümanizm bilimi (tarih, edebiyat, felsefe) yalnız kıtaya özgü medeniyeti kabul ederken kendisinin dışındaki dünyayı bu bilim anlayışının dışında bırakmıştır. Özellikle “Doğu” araştırmaları filoloji içine alınarak “tarih”, “edebiyat” veya “felsefe”ye ayrılmadan sadece dil-kültür kategorisine göre bölümlenme yapılmıştır. “Doğu”ya ait olan Japonya'da ise “Şarkiyat” içindeki bu yapılanma kabul edilmeyerek kendisine uygun olarak şekillendirilmiştir. Kısacası Japonya'da “Şarkiyat/Oryantalizm” adı verilen bölüm aslında hiç var olmamıştır³.

Avrupa'nın “Şarkiyat” anlayışı Japonya'da dilbilim (“Sprachwissenschaft” veya “Philology”) olarak geçerlilik bulmuştur. 1880'li yıllarda Tokyo Üniversitesi Edebiyat

² Nakami Täteo, “日本の「東洋学」の形成と構図 (Japon Tarzı 'Doğu Araştırmaları'nın Kuruluşu ve Kompozisyonu),” 岩波講座「帝国」日本の学知：第3巻東洋学の磁場, Iwanami Shoten, Tokyo 2006, s. 14-15.

³ Nakami Täteo, *a.g.m.*, s. 14-15, 48-50.

Fakültesi’nde “dilbilim” bölümü kurularak filoloji kapsamında İngilizce, Almanca, Latince, Çince ve seçmeli dersler olarak Korece, Aynu dili⁴, Sanskritçe ve Fransızca verilmekteydi. Dilbilim metodolojisi Japonca edebiyat araştırmalarına uygulanarak “Japon Dili” ve “Japon Edebiyatı” oluşturulmuştur⁵.

Lisan için geçerli olan bu durum modern tarih alanında da aynı şekilde uygulanmıştır. Esasen eski zamanlardan beri Japonya veya genel olarak bütün “Doğu” ülkelerinde tarih yazma ve kronoloji derleme geleneği mevcut olup bunların edebiyat ve siyasetten ayrılması mümkün değildi. Bu nedenle ilk olarak Meiji döneminde çağdaş üniversite sistemi uygulamaya konulduğunda Japon Tarihi hakkındaki dersler geleneksel Japon bilimlerinden “*Japon-Çince Klâsik Literatür*” bölümünde verilmekteydi. Fakat Batı’nın modern tarih metodu tanıtılırken yine aynı sorun gündeme geldi. Batı Avrupa’da doğmuş olan modern tarih metodolojisi normalde sadece Avrupa için oluşturulmuş, Japonya gibi, Avrupa dışındaki ülkeler ise tarih alanı dışında bırakılmıştı. Bu nedenle 1889 yılında Avrupa tarihi hakkında dersler verilen “Tarih Bölümü”nün kurulmasının ardından buna karşılık olacak şekilde “*Japon Tarihi Bölümü*” açılmıştır. Böylelikle “Japon Dili,” “Japon Edebiyatı” ve “Japon Tarihi”nin doğuşu, modern bilim üzerinde Japonlar tarafından kendi kimliklerinin inşa edilmesiyle derinden bağlantılı hale gelmiştir⁶.

1.2. Modern Japonya’da “Doğu Tarihi Araştırmaları”nın Doğuşu ve Gelişimi

Meiji Dönemi’nden önceki Edo Dönemi (1603-1868)’ne kadar Japonya’da geleneksel bilimlerden olan Çince Klâsik Literatür ve Çin Filolojisi içinde Çin ve Kore alanları gibi Kuzey-Doğu Asya tarihi çalışmaları yürütülmekteydi. XIX. yüzyılda, Meiji Dönemi’nde ise batı bilimlerinin gelişimiyle birlikte modern eğitim sistemi altındaki tarih alanında ilk önce lise tarih ders kitaplarında “Japon Tarihi,” “Doğu Tarihi” ve “Batı Tarihi” olmak üzere üç dal oluşturulmuştur. Bu ayrımın ardından modern üniversite sistemi içerisinde edebiyat fakültesinde de “Japon Tarihi Bölümü,” “Doğu Tarihi Bölümü” ve “Batı Tarihi Bölümü” olarak üç ana bölüm meydana getirilmiştir. Bu arada Doğu Tarihi Bölümü’nün kapsamına Japon Tarihi dâhil edilmemiştir. Modern üniversite sistemi içerisinde Doğu Tarihi Bölümü veya Araştırmalarında geleneksel Çince Klâsik Literatür ve Çin Filolojisi, Avrupalı “Doğu Tarihi” ve “Tarihi Araştırmalar” gibi geleneksel Doğu ve yeni

⁴ *Ainu*, Japonya’nın kuzeyinde, Hokkaido’da yaşayan yerli bir ulus olup *Ainu* dili konuşmaktadırlar. Dil sistemi belirsiz olup, Japonca veya diğer dillerle ilişkileri de bilinmemektedir. Ainu, XVIII. yüzyılda *Ezochi* denilen Hokkaido Tokugawa Shogunluğu’nun hâkimiyeti altına alındıktan sonra Meiji döneminde *Hokkaido* olarak ismi değiştirilmekle birlikte buradaki Ainu halkları da Japon hükümet sistemine dâhil edilmiştir. Bu süreçte çoğu Ainu halkları Japonlaşarak Ainu anadilini tanıyanların sayısı ciddi biçimde azalmışsa da 1980’li yıllardan itibaren Ainu dilini canlandırma hareketleri başlatılarak günümüzde de sürdürülmektedir.

⁵ Nakami Tateo, *a.g.m.*, s. 17-18, 48-50.

⁶ Nakami Tateo, *a.g.m.*, s. 18-19, 48-50.

Batı'nın farklı bilimleri karışık bir şekilde varlığını sürdürmekteydi⁷.

Japonya'da Doğu Tarihi Araştırmaları'nın ilk kuruluş tarihi 1920'li yıllara değin uzanmaktadır. Bu kapsamda 東洋文庫 Toyo Bunko (*The Oriental Library*)⁸, 東方文化学院 Touhou Bunka Gakuin (*Doğu Kültür Enstitüsü*) gibi Doğu Tarihi Araştırmaları için özel bir kütüphane ve araştırma kurumu oluşturulmuştur. Aynı zamanda diliminde Japonya'nın Kore ve Tayvan'ı egemenliği altında idare etmeye başlamasıyla birlikte Kore'nin başkenti Keijou (Günümüzde *Seoul*) ve Tayvan'ın başkenti Taipei'de Japon hükûmeti tarafından Keijou İmparatorluk Üniversitesi ve Taipei İmparatorluk Üniversitesi⁹ açılmış ve bu iki üniversite bünyesinde Kore Araştırmaları ve “Güney Araştırmaları” yürütülmeye başlanmıştır¹⁰.

II. Dünya Savaşı'nın bitimine değin gerçekleştirilen Doğu Tarihi Araştırmalarının rolü ve amacı, Japonlar tarafından “Doğu Tarihi” oluşturulması ve bununla birlikte bir diğer konu olarak Japonya'nın “Doğu”daki konumu veya “Doğu”dan ayrılması konularında tartışılmaktaydı. Bu dönemde Doğu tarihinin çerçevesi şu şekilde değerlendirilmiştir: Batı Tarihi kapsamında, Antik Çağ Yunan ve Rum, Orta Çağ Katolik Dünyası, Erken Modern Çağ ve Modern Çağ'daki ulus devletlerin ortaya çıkmasına kadar kronolojik olarak anlatılırken Doğu Tarihi'nin içeriği de çeşitli milletlerin yüzleşmesi veya yükseliş ve çöküş tarihidir. Bu nedenle Doğu Tarihi, Çin hanedanlıklarının resmî kronolojilerinde yazıldığına aksine çeşitli “*Ayrılmış Milletler*”in yükseliş ve çöküşünün süregelen tarihi olarak değerlendirilmiştir¹¹.

Böylesi bir rol ve amaca sahip olan Doğu tarihi araştırmalarının temel karakteristiği bu dönemde Batılı bilginlerin ileri sürdüğü medeniyetin kökeni üzerindeki tartışmayla da yakından ilgilenmekteydi. Eskiden Hristiyanlar, Hristiyanlığın tarihe bakışının genelliğinin olması ve bütün insanlığı içeren söylemlerde bulunulmasını önermişti. Bu nedenle, örneğin Çin'in tarih başlangıcının asla Âdem ve Havva'dan önce olmaması gerekmekteydi. Fakat özellikle Cizvitlerin bu ülkede misyonerliğe başlamalarının ardından Çin hakkında bilgiler aktarıldığında Avrupa'da büyük tartışmalar ortaya çıkmıştır¹².

⁷ Nakami Tateo, *a.g.m.*, s. 48-50.

⁸ Kütüphane, Doğu Tarih ve Kültürü hakkında zengin kaynaklara sahiptir. 1917'de Mitsubishi Zaibatsu'nun üçüncü sahibi olan Hisaya İWASAKİ tarafından George Ernest Morrison'un elinde bulunan Çin üzerine Avrupalı dillerde yazılmış kaynaklar satın alınarak kütüphanenin temeli oluşturulmuştur.

⁹ Japon İmparatorluğu döneminde ülkede imparatorluk üniversitesi olarak Tokyo, Kyoto, Tohoku, Kyushu, Hokkaido, Osaka, Nagoya; Kore'de ise Keijo ve Tayvan'da Taipei üniversiteleri açılmıştır.

¹⁰ Nakami Tateo, *a.g.m.*, s. 47.

¹¹ Yoshizawa Seiichirou, “東洋史学の形成と中国—桑原隲蔵の場合 (Doğu Tarihi Araştırmaları'nın Kuruluşu ve Çin: Kuwabara Jitsuzou Hakkında),” 岩波講座「帝国」日本の学知：第3巻東洋学の磁場, Tokyo: Iwanami Shoten, 2006, s. 60-63.

¹² Yoshizawa Seiichirou, *a.g.m.*, s. 60-63.

Bu dönemde Doğu’nun tarihî çerçevesinin gerçekleşmesinden dolayı Doğu tarihi araştırmalarında Çin Tarihi’ne önem verilmeksizin özellikle Çin’in etrafındaki milletlerin tarihi ve Doğu-Batı ilişkileri tarihi, hatta Orta Asya/Avrasya tarihi üzerine pek çok çalışma gerçekleştirilmiştir. Aynı zaman diliminde Japonya’da sürdürülen geleneksel bilim üzerinde Çince Klasik Literatür kaynaklarıyla birlikte Türk ve İran dillerinde yazılan, yeni ortaya çıkarılmış kaynakları kullanarak araştırma metodu ünlü bilim adamı Shiratori Kurakichi tarafından başlatılarak Haneda Toru tarafından sürdürülmüştür. Söz konusu devirde Avrupa’nın Sinolojisi de Çin’in etrafındaki ilişkiler tarihine büyük ilgi duymuştur. Japon Doğu tarihi araştırmacıları özellikle Çince Klasik Literatür’den kaynaklanarak, rol modelini ortaya koyacak şekilde, Avrupa’daki Doğu tarihi araştırmacılarıyla tartışarak kendi düşüncelerini kabul ettirmeyi hedeflemiştir¹³.

Doğu Tarihi Araştırmaları, Meiji Dönemi’nden sonra modern Japonya’nın kendi öz kimliğini inşa etmesiyle de yakından ilgiliydi. Japonya’ya göre “Doğu” kelimesi, aslında “Batı” karşıtı olarak anlam kazanmıştı. Onun için bu dönemde etkili olan Batılı değerlere karşı Japonya’nın bağımsızlığını kazanacağı bir slogan gibi kullanılmaktaydı. Öte yandan “Doğu” denildiğinde Japonya’nın Doğu’daki diğer ülkelere karşı, “etnosentolizm” anlamı altında da olmak üzere, Batı oryantalizminin kopyası olan “*Japon Oryantalizmi*” yapıldığı da görülmekteydi. Böylece iki taraf sahibi olan Japonya’nın “Doğu” araştırmaları sürekli ülke içinden veya dışından kritik edilmekteydi.

Günümüz Japonya’sında akademik anlamda olmak üzere, ülke veya devlet çerçevesinin dışında ve daha geniş kapsamda, “*Asya*” kavramı altında tarih yazım çalışmaları canlanmıştır. Bu, savaş dönemi Japonya’sının totalizminin hatasından ders almakla birlikte, modern Batı’da doğmuş olan ulus devlet sisteminin göreceliliğini amaçlamaktadır. Fakat, yine de, eskiden Japon İmparatorluğu’nun egemenliği altında bulunmuş olan etnik millet grupları arasındaki hassas siyasal problemin izlerini taşımaktadır¹⁴.

2. Japonya’da Orta Doğu-İslâm Araştırmaları

2.1. Japonya’nın Orta Doğu’suna Tarihsel Bir Bakış

Japonya’da Doğu Tarihi Araştırmaları bölümü altında genelde “Doğu Asya Tarihi”, “Orta Asya Tarihi”, “Güney Asya Tarihi”, “Batı Asya Tarihi” veya “Orta Doğu-İslâm Tarihi” olarak nispeten küçültülmüş alanlar bulunmaktadır. Osmanlı Tarihi Araştırmaları ise “Batı Asya Tarihi” veya “Orta Doğu-İslâm Tarihi” içinde yer almaktadır. Bu nedenle Japonya’daki Osmanlı tarihi araştırmalarının ikinci kökeninin “Batı Asya” veya “Orta Doğu-İslâm” araştırmaları olduğu belirtilmelidir.

Eskiden beri Japonya’nın temel dünya görüşüne göre Japonya, Çin ve

¹³ Yoshizawa Seiichirou, *a.g.m.*, s. 63-66.

¹⁴ Kishimoto Mio, “東洋の中の東洋学 (Doğu’da Doğu Araştırmaları),” 岩波講座「帝国」日本の学知 : 第3巻東洋学の磁場 (Iwanami Kouza ‘İmparatorluk’ Japon Bilimi, Üçüncü Bölümü Doğu Araştırmalarının Manyetik Alanı), Tokyo: İwanami Shoten, 2006, s. 4-6.

Budizm Dünyasının merkezi 天竺 Tenjiku (*Hindistan*) idi. Çin'den daha batıdaki bölgeler ise Çince “波斯 Po-si (*İran*),” “大食 Ta-si (*Arabistan*)” olarak anıldığından bu örnek esas alınarak Japoncada antik ve Ortaçağda İran için “波斯 *Hashi*”, Arabistan için de “大食 *Daishi*” isimleri kullanılmaktaydı. Japonya'ya İranlıların VII-VIII. yüzyıllarda geldiği bilinmekle birlikte genellikle Japonya, Çin vasıtasıyla İran (Sasani İmparatorluğu ve IX. yüzyılda Sâmânîler'den sonra gelen İran'daki hanedanlıklar) ile yoğun kültürel ilişkiler sürdürmekteydi. Münasebetler açısından İran'dan daha uzak bir coğrafya olan Arabistan ise IX. yüzyıldan itibaren “*al-Waqaq*” ismiyle tanınmaya başlamıştı¹⁵.

XVI. yüzyıldaki Coğrafi Keşifler döneminde Portekizliler ve İspanyollar kültür ve bilgilerini getirdiğinde Japonya'nın coğrafya görüşünü değiştirecek bir fırsat doğmuştur. Portekizliler ve İspanyolların getirdiği kültürden etkilenerek Japonya'da “南蛮文化 Nanban Bunka (*Güney Barbar Kültürü*)¹⁶” veya “キリシタン文化 Kirishitan Bunka (*Katolik-Hıristiyan Kültürü*)” başlıkları altında bir kültür iklimi meydana gelmiştir. Bir zaman sonra, aynı yüzyılın son yıllarında, Hıristiyanlık yasaklanarak sonraki Edo Devri (1603-1868)'nde Sakoku (*Kapalı Ülke Sistemi*) döneminin başlamasıyla birlikte dış ilişkiler devlet kontrolü altına alınarak resmî diplomatik münasebetler yalnızca Kore ve Ryukyu ile, resmî ticaret ilişkileri ise Çin ve Hollanda'yla sınırlandırılmıştır. Bu dönemde Japonya'da sorun teşkil eden Batılı misyoner faaliyetleri sadece Hollandalıların misyoner faaliyetlerinin sınırlandırılması şartıyla kabul edilmiştir. Ancak yine de Çin ve Hollanda vasıtasıyla “Japonya Dışından” bilgiler alınmaya devam edilmekteydi.

Edo Dönemi'nde Orta Doğu hakkında geleneksel olarak sürdürülen, Çin vasıtasıyla Çince klâsik literatür üzerinden gelen ve Avrupa'dan ulaşan yeni bilgiler sayesinde Japonya'nın Orta Doğu hakkındaki malumatı zenginleşmiştir. Sakoku sistemi altında dış ticaret için açılan limanlardan birisi olan Nagasaki'deki *Hollanda Ticaret Evi*'nin hükûmete Japonya'nın dışındaki dünya hakkında “和蘭風説書 Oranda Husetsugaki” (*Hollanda Raporları*)'yi teslim etmesi şart kılınmıştı. Bu raporlarda Safevî Devleti'nin idaresi altındaki İran başta olmak üzere Arap Yarımadası ve Osmanlı Devleti gibi ülke ve bölgelerdeki iç mücadele ve savaşlarla salgın hastalıklara ilişkin ayrıntılı bilgiler yer almaktaydı. Aynı zamanda Japonya'da “蘭学 Rangaku (*Hollanda Çalışmaları*)” ve “洋学 Yougaku (*Hollanda dışındaki Batı'dan gelen tüm bilimler*)” gibi yeni bilimler doğmuş olmakla birlikte yenedünya coğrafyasına ilişkin kitaplar da yazılmaktaydı. Diğer taraftan Nagasaki'ye Çinliler ve Hollandalılarla birlikte zaman zaman Tayland'ın *Ayutthaya*'sı yoluyla “モール人

¹⁵ Sugita Hideaki, *日本人の中東発見：逆遠近法のなかの比較文化史 (The Japanese Discovery of the Middle East)*, University of Tokyo Press, Tokyo 1995, s. 16-34.

¹⁶ Eski Çin'in dünyaya bakışına göre dünyanın ortasında yer alan Çin, en üstte bulunup etrafındaki ülkeler ve milletler ise doğu, batı, kuzey veya güney ile aşağılık ismiyle Çin'den daha aşağıda görülmüştür. Bunlar arasında güneyden gelenlere “南蛮 (*Güney Barbar*)” denildiği gibi eski Japonya'da da, aynı şekilde, deniz yoluyla güneyden gelen Batılılara “南蛮 (*Güney Barbar*)” adı verilmiştir.

moor” denilen Müslüman tüccarlar gelerek Farsçayla ticaret yapmaktaydı. Bu süreç içinde Japonya’nın yenedünya coğrafyası görüşü geliştirilmişti. Batı bölgeleri hakkında önceden Çince’den örnek alınan isimler yerine 天竺 Tenjiku’yu “インデヤ İndeya”, 波斯 Hashi’yi “ハルシヤ Harushiya”, 大食 Daishi’yi “アラビヤ Arabiya” olarak gerçek telaffuzuna yakın isimler yaygınlık kazanmıştır¹⁷.

Edo Dönemi’nden Meiji Dönemi’ne geçilmesinin ardından Batılaşma ve Modernleşme hareketleri başladığında daima Orta Doğu’nun modernleşme ve milliyetçilik bakış açısıyla Japonya’nın karşılaştırılması söz konusu olmuştur. Meiji Dönemi’nin ilk yıllarındaki batılılaşmayla birlikte, daha erken dönemde çağdaşlaşma yoluna girmiş olan Orta Doğu Dünyası başarısızlık örneği olarak görülmüştür. Batılı ülkeler arasında eşitsiz antlaşma revizyonu ve liberal haklar hareketleri devrinde, Arabi Paşa Ayaklanması gibi, Batılı büyük güçlere yönelik baş kaldırılar için “aynı Batı” tarafından ezilen milletler olarak empatik yaklaşım gösterilmiştir. Fakat Japon-Çin Savaşı ve Japon-Rus Savaşı’nın kazanılmasıyla birlikte yurt dışına Japon gücü ve egemenliğinin genişletilmesini hedefleyen havanın belirginleşmeye başlamasıyla birlikte İngiltere ve Fransa’nın Orta Doğu’daki sömürge sistemi Japonya’nın Tayvan ve Kore’deki yönetiminin örneği olarak görülmeye başlamıştır. Üstelik Japon milliyetçiliği akımı yaygınlaşarak “大東亜共栄圏 Daitoua Kyoueiken (*Büyük Doğu Asya Ortak Refah Alanı*)¹⁸” kavramında ısrar edildiğinden Asya kıtası ve Güney Okyanusu’nda yapılan “İslâm/Müslüman Politikası” için Orta Doğu Dünyası’yla yeniden ilgilenilmeye başlanmıştır¹⁹.

Meiji Dönemi’nden sonra Orta Doğu’yla ilgili haberler genellikle Avrupa dillerinden alınmaktaydı. Shouwa Dönemi (1926-1989)’nin ilk yıllarında Orta Doğu araştırmaları yapmak isteyen bazı kişilerin dışında Arapça, Farsça veya Türkçeyi öğrenen olmadığı gibi buralara gezmeye giden turistler de yerel halkla Avrupa dilleriyle anlaşmakta ve bu dillerde kaleme alınan rehber kitaplarını kullanmaktaydı. Bu nedenle bakış açıları Avrupalıların Orta Doğu’ya yönelik önyargılarından etkilenme riski altındaydı²⁰.

Bu dönemde, genel olarak, Japonya’nın Orta Doğu’ya bakışı itibarıyla Arabistan çöl ve develer memleketiydi. İran ise, doğrudan bilgiler yeterli olmamakla birlikte, şiir ve sanat ülkesi olarak görülmekteydi. Ömer Hayyam’ın *Rubaiyatı* İngiliz dilinden Japoncaya aktarılarak içeriğindeki ölümlülük havası Japon literatüründeki Budizm’in geçicilik felsefesiyle benzeşmesi dolayısıyla beğeni toplamaktaydı. Taishou Dönemi (1912-1926)’nden itibaren koleksiyoner ve amatörler Avrupa’daki

¹⁷ Sugita Hideaki, *a.g.e.*, s. 52-53, 64.

¹⁸ Bu, II. Dünya Savaşı devrinde Japon hükûmeti tarafından önerilen politik bir slogandır. Batılı güçlerim hegemonyası altındaki sömürge idaresi yerine başta Japonlar olmak üzere Doğu Asyalı tüm milletlerin birlikte yaşayarak zenginleşmesini amaçlamaktaydı. Ancak Japon hükümetinin diğer millet ve ülkelerdeki idaresinin aslında Batılı güçlerin sömürge politikasından çok farkı yoktu.

¹⁹ Sugita Hideaki, *a.g.e.*, s. 158.

²⁰ Sugita Hideaki, *a.g.e.*, s. 158-159.

sanat pazarlarından İran seramikleri satın alarak ülkeye getirmişler ve 1928'den sonra zaman zaman İran sanat sergileri açılmıştır. Ne var ki Osmanlı Devleti veya Türk Dünyası, Arabistan ve İran'a göre münasebetler açısından halâ Japonya'ya çok uzak bir coğrafi konumdaydı²¹.

2.2. 回教圈研究 İslâm Dünyası Araştırmaları

Japon-Çin Savaşı'nın 1937'de başlamasına kadar Japon devlet üniversitelerinde İslâm veya İslâm Tarihi üzerine eğitim ve araştırmalara sıcak bakılmamıştır. Yalnız Budizm'in bir mezhebi olan Soutoushu'na bağlı Komazawa Üniversitesi'nde İslâmiyet üzerine araştırmalar yapılmaktaydı. Nukariya Kaiten, İslâm'ın peygamberi olan Hz. Muhammed hakkında bir kitap yazmıştı. Daha sonra “İslâm Dünyası Araştırmaları Enstitüsü”nde araştırmacı olarak çalışacak olan Okubo Kouji ve Kobayashi Hajime de Komazawa Üniversitesi'nde eğitim vermekteydi²².

Ancak Çin Savaşı'ndan sonra Japonya'da İslâm araştırmaları açısından durum farklılaşmıştır. İmparatorluğun Çin'de savaşa girmesinin ardından, Japon hükûmetinin özellikle askeri kanadı Çin'deki “Müslüman Sorunu” ile karşılaştığında bu konunun savaşı sürdürmedeki önemini kavramaya başlamıştır. Yani, bu dönemde Çin'de 抗日統一民族戦線 (*Anti-Japon Birleşik Millet Öni*) sloganı altında birleşmiş olan 国民党 (*Çin Millet Partisi*) ve 共产党 (*Çin Komünist Partisi*)'nin ilişkisini keserek ayrıştırmayı amaçlayan Japon hükûmeti ve askerî kısmı bunun için Müslümanlara yönelik bir politika yürütmeyi planlamıştır. Bu siyasal amaç doğrultusunda İslâm araştırmaları hızlı bir gelişim göstermiştir. Savaşın başlamasından bir yıl sonra, yani 1938'de, “Müslüman Sorunu” hakkında Japon Askerî Departmanı'na bağlı olmak üzere Orta Doğu üzerine çeşitli araştırma enstitüleri kurulmuştur. Bunlar, 回教圈研究所 Kaikyoken Kenkyujo (*İslâm Dünyası Araştırmaları Enstitüsü*), 大日本回教協会 Dainihon Kaikyō Kyōkai (*Büyük Japon İslâm Derneği*), 東亜研究所 Toua Kenkyujo (*Doğu Asya Araştırmaları Enstitüsü*) ve 満鉄東亜経済調査局 Mantetsu Toua Keizai Chousakyoku (*Mançu Demiryolu Doğu Asya Ekonomi Araştırmaları Bürosü*)'dur. Bu kuruluşlar aydınlatıcı, politik, istatistik, akademik araştırmalar gibi farklı konularda dergiler yayınlamıştır. Söz konusu araştırma kurumlarında Iida Tadazumi, Naito Chishu, Yagi Kametarou, Gamou Reiichi, Maejima Shinji, Matsuda Hisao, Kobayashi Hajime ve Izutsu Toshihiko²³

²¹ Sugita Hideaki, *a.g.e.*, s. 159-161.

²² Usuki Akira, “戦前日本の「回教徒問題」研究—回教圈研究所を中心として (İkinci Dünya Savaşı'ndan Önceki Japonya'da ‘Müslüman Sorunu’ Araştırmaları: İslâm Dünya Araştırmaları Enstitüsü Hakkında),” *岩波講座「帝国」日本の学知：第3巻東洋学の磁場*, Tokyo: Iwanami Shoten, 2006, s. 230-234.

²³ Dünyaca ünlü dilci, filozof ve İslâm araştırmacıdır. Otuzdan fazla dil bilmesiyle tanınmakla birlikte, hayatın son zamanlarında Doğu Asya, Hindistan, İslâm ve Musevilik'teki herhangi Mistisizmi kendi tarihsel bağlamlarının dışında, tipolojik anlamda, “Doğu Felsefesi” olarak şekillendirmeye çalışmıştır. Izutsu'nun yazdığı eserlerin çoğu İngilizce yayınlanmıştır: *Concept of Belief in Islamic Theology*, Keio Institute of Cultural and Linguistic Studies, Tokyo 1965 (Türkçe Çev. *İslam Düşüncesinde İmam Kavramı*, Pınar Yayınları, İstanbul 1984); *The Concept and Reality of Existence*, Tokyo: Keio Institute of Cultural and Linguistic Studies, 1971 (Türkçe Çev. *İslam'da Varlık Düşüncesi*, İnsan Yayınları, İstanbul 1995); *Creation of the Timeless Order of Things: Essays in*

gibi araştırmacılar Orta Doğu'yla ilgili akademik çalışmalara başlamıştır. Onların araştırma faaliyetleri Japonya'da Orta Doğu araştırmalarının temelini oluşturduğu gibi verdikleri bilgiler II. Dünya Savaşı sonrasına kadar geçerliliğini korumuştur²⁴.

Bu merkezlerden “回教圏研究所 Kaikyoken Kenkyujo (*İslâm Dünyası Araştırmaları Enstitüsü*)” yayınları arasındaki 回教圏 Kaikyoken (*İslâm Dünyası*) adlı akademik dergi dikkat çekicidir. Mart 1938'de kurulmuş olan ve esasen İslâm araştırmalarını sürdürmeyi amaçlayan İslâm Dünyası Araştırmaları Enstitüsü'nün az sayıdaki seçkin araştırmacısı Batı merkezçiliği ve sömürgeciliğine karşı yoğun eleştirel düşüncelere sahipti²⁵.

II. Dünya Savaşı boyunca devlet politikasına yardımlarının yarattığı olumsuzluk nedeniyle savaştan sonra İslâm araştırmaları yapan kurumların tümü kapatılmak zorunda kalmıştır. Çoğu araştırmacı Orta Doğu-İslâm üzerine çalışmalarını bırakarak Çin veya Avrupa tarihi gibi başka konulara yönelmişlerdir. Böylece savaştan önceki İslâm araştırmaları organizasyon itibarıyla başarısızlıkla sonlandırılmıştır. Neyse ki savaş sırasındaki İslâm araştırmaları sayesinde derlenen akademik bilgiler savaş sonrasına intikal ettirilmiştir. İslâm Dünyası Araştırmaları Enstitüsü'nde çalışan araştırmacıların bir kısmı savaşın ardından İslâm araştırmaları üzerine çalışmalarını sürdürmüşlerdir²⁶.

2.3. II. Dünya Savaşı'ndan Sonra Orta Doğu-İslâm Araştırmaları

II. Dünya Savaşı'ndan sonra Mısır Başbakanı Cemal Abdünnasır'ın başlattığı Arap milletçilik hareketleri gibi Üçüncü Dünya'da milliyetçilik hareketleri ortaya çıkarak canlandırıldığında Japonya'da da Orta Doğu'ya olan ilgi tekrar canlanmıştır. Ancak bu devirdeki Orta Doğu araştırmalarındaki eğilim sadece İslâm üzerine olmayıp Türk, İran, Arap ve diğer milliyetçi akımlara yönelmiş bulunmaktaydı. 1956 Arap-İsrail Savaşı'nda İslâm Dünyası Araştırmaları Enstitüsü'nün, araştırma müdürü olan Kobayashi Hajime tarafından “中東調査会 Chutou Chousakai (*Middle East Institute of Japan*)” kurulmasıyla birlikte Orta Doğu-İslâm araştırmaları yeniden canlılık kazanmaya başlamıştır. 1963 Savaşı devrindeki “大日本回教協会 Dainihon Kaikyō Kyōkai (*Büyük Japon İslâm Kurumu*)” nun devamı niteliğindeki akademik kurum olarak “日本イスラム協会 Nihon İslam Kyōkai (*Japon İslâm Kurumu*)” kurulmuştur²⁷.

Japonya'daki Orta Doğu araştırmalarının dönüm noktasını Cemal Abdünnasır'ın İsrail'e yenildiği 1967'deki Altı Gün Savaşı ve 1973'teki Arap-İsrail Savaşı ile Petrol Krizi oluşturmuştur. Bu nedenle Japonya'da 経済企画庁 (*Economic Planning Agency*) tarafından “中東経済研究所 Chuto Keizai Kenkyujo (*Orta Doğu*

Islamic Mystical Philosophy, White Cloud Press, 1994; *Towards a Philosophy of Zen Buddhism*, Tehran: Imperial Iranian Academy of Philosophy, vs.

²⁴ Sugita Hideaki, *a.g.e.*, s. 158; Usuki Akira, *a.g.m.*, s. 216-218, 220-221.

²⁵ Usuki Akira, *a.g.m.*, s. 230-234.

²⁶ Usuki Akira, *a.g.m.*, s. 246-247.

²⁷ Usuki Akira, *a.g.m.*, s. 246-247.

Ekonomi Araştırmaları Enstitüsü' kurularak “現代中東研究 Gendai Chutou Kenkyu (Çağdaş Orta Doğu Araştırmaları Dergisi)” yayınlanmaya başlamıştır. Hatta burada 1979'daki İran Devrimi'nin 1980'li yıllardan sonraki İslâm dünyası üzerine etkileri örneği verilerek Arap milletinin karşılaştığı sorunların İslâm içinde çözümü çareleri de ele alınmıştır. Bu tarihsel süreçte Orta Doğu araştırmalarıyla birlikte İslâm araştırmalarının önemi kavranarak 1985'te “日本中東学会 Nihon Chutou Gakkai (*Japanese Association for Middle East Studies*)” açılmıştır²⁸.

II. Dünya Savaşı boyunca devletin savaş ve dış politikasıyla bağlı olması dolayısıyla savaşın bitişiyle, bir kere daha, Orta Doğu-İslâm araştırmaları kesintiye uğramıştır. Savaştan sonra akademik araştırma faaliyetleri yeniden hayatiyet kazanmışsa da bu durum savaş veya olası dış politik gelişmelerle ilintili politikalardan etkilenmiştir. Ancak II. Dünya Savaşı'ndan önce Japonya'da İslâm Dünyası Araştırmaları Enstitüsü'nün kurulduğu dönemdeki İslâmî dünyaya yönelik Batı'nın önyargısından kaçınarak kendi gözüyle, düz ve doğru bakarak, değerlendirmelerde bulunmayı amaçlayan araştırmalar silsilesinin günümüze kadar sürdürüldüğü de belirtilmelidir²⁹.

3. Japonya'da Osmanlı Tarihi Araştırmaları

3.1. II. Dünya Savaşı Öncesi ve Sonrası

XIX. yüzyılın ikinci yarısında, Japonya'da Batılılaşma ve modernleşme hareketlerinin başladığı yıllarda, önem taşıyan çağdaş diplomatik konuların birisi de “Şark Meselesi” olmuştur. Bu çerçevede olmak üzere Osmanlı tarihine ilgi uyanmakla birlikte bu alan, başlangıçta, Batı tarihinin bir parçası olarak kabul edilmiştir³⁰.

Taishou Dönemi (1912-1926) ile Showa Dönemi (1926-1989) başlarında, yani 1930'lu yıllarda, Japonya'nın dış politikası için İslâm araştırmalarına olan gereksinimin artmasıyla birlikte, Naito Chishu (1886-1984) ve ardından Okubo Kouji (1887-1947) Osmanlı tarihi araştırmalarının başlangıcını oluşturmuştur. Tokyo İmparatorluk Üniversitesi'nin Batı Tarihi Bölümü'nden mezun olan ve Türkiye'deki Japon Büyükelçiliği'nde tercüman olarak çalışan Naito daha sonra tarihçi olup 1931 yılında *日土交渉史 (Japon-Türk İlişkileri Tarihi)* adlı eserini yayınlamıştır. Tokyo İmparatorluk Üniversitesi'nde Doğu Tarihi Bölümü'nde öğrenim gören Okubo ise İslâm Dünyası Araştırmaları Enstitüsü'nün müdürlüğünü yapmış ve kurumun dergisinde “回教圈 Kaikyōken (İslâm Dünyası)” pek çok makale yayınlamıştır³¹. Bununla birlikte II. Dünya Savaşı'nın bitişine değin Orta

²⁸ Usuki Akira, *a.g.m.*, s. 246-247.

²⁹ Osawa Kouji, “昭和初期におけるイスラーム研究—回教圏研究所と大久保幸次 (Islamic Studies in the Early Showa Period: Kaikyōken-Kenkyujo (Institute of Islamic Area) and Okubo Kōji),” *宗教研究 Journal of Religious Studies*, 78 (2), No. 341, 2004, s. 287, 295-296; Usuki Akira, *a.g.m.*, s. 246-247.

³⁰ Suzuki Tadashi, “序—本邦におけるオスマン史研究史私観 (Survey on the Development of the Ottoman Studies in Japan),” *オスマン帝国史の諸相 (Aspects of the Ottoman History)*, Institute for Advanced Studies on Asia, The University of Tokyo, Tokyo 2012, s. 3.

³¹ Suzuki Tadashi, *a.g.m.*, s. 3-4; Takamatsu Yoichi, “Japonya'da Osmanlı Tarihi Araştırmaları,” *Osmanlı Araştırmaları*, 51, 2018, s. xiii.

Asya/Avrasya üzerindeki çalışmalar canlandığında İslâm araştırmaları kapsamında Türklük araştırmalarının aktif olmasına karşın Osmanlı alanına ilişkin araştırmaların sınırlı kaldığı görülmektedir³².

Savaşın bitiminden sonra, 1950’lerde, akademik yapılanmanın yeniden düzenlenmesi aşamasında Osmanlı Tarihi Araştırmaları “Doğu Tarihi” içinde görülmeye başlanmıştır. Bu konuda savaş sonrasındaki devlet politikasına bağımlı olarak İslâm ve İslâm tarihi araştırmalarına bırakılan ortamda devlet politikasıyla güçlenen Orta Asya/Avrasya tarihi alanından ayrılarak Osmanlı tarihi gibi müstakil bir konuya geçmiş olduğu da söylenebilir. Bu dönemde Osmanlı tarihi üzerine çalışan değerli bilim insanları arasında Keio Gijuku Üniversitesi’nde öğrenim görmüş olan Mitsuhashi Fujio (1909-2000), Tokyo Üniversitesi mezunu Haneda Akira (1910-1989) ve Mori Masao (1921-1996)’nun isimleri sayılabilir. Bu akademisyenler Japonya’daki Osmanlı tarihi çalışmalarının öncüsü olarak kabul edilmektedir. Onlar savaştan önceki Doğu tarihi araştırmaları geleneğine uygun olarak Çince klâsik literatür ve Çin filolojisi metodolojisini benimsemişlerdir. Savaş sırasında Orta Asya/Avrasya araştırmaları geliştirildiğinde aslında ilk konu Orta Asya tarihiyle ilgili olmuştur³³.

Mitsuhashi, II. Dünya Savaşı öncesi ve boyunca Xinjiang (*Sincan Uygur*)’daki Müslümanlar üzerinde çalışmış, savaştan sonra ise Osmanlı tarihi araştırmalarına başlamıştır. O, genel Osmanlı tarihinin yanı sıra Rum-Selçuklulardan Türkiye Cumhuriyeti’ne değin çeşitli konular üzerinde çalışmıştır. Hatta kendisi Japonya’da ilk defa Osmanlıca literatürden istifade etmiş olan akademisyendir. Bu nedenle o Japonya’da gerçek anlamda Osmanlı tarihi araştırmaların öncüsü olmuştur³⁴.

Haneda ve Mori, Orta Asya tarihi konusunda uzmanlaşmışlardır. Haneda, Osmanlı tarihini değerlendirmekle birlikte Memlûkler-Kapıkulları karşılaştırması ve Çin-Osmanlı ilişkileri konusunda incelemeler yapmıştır. Göktürk tarihi uzmanı olan Mori ise geniş Türkoloji sahasında bilgi sahibi olduğu gibi Tanzimat ve Nâmık Kemâl üzerine de makaleler kaleme almıştır. Ayrıca, Nasreddin Hoca ve Aziz Nesin’in hikâyelerini Japoncaya çevirmiş, Tokyo’daki Toyo Bunko (*Şarkiyat Kütüphanesi*)’da zengin bir Türkçe kitap koleksiyonunun kurulması konusunda çaba harcamış, ülkedeki Türk ve Osmanlı tarihi araştırmaları ortamının düzenlemesine gayret etmiştir. Mori, İstanbul ve Ankara Üniversitelerinde misafir öğretim üyesi olarak verdiği derslerle Türk öğrencilerin eğitimine de katkıda bulunmuştur³⁵.

1950 ve 1960’lı yıllarda Japonya’da Orta Doğu-İslâm araştırmalarına yeniden ilgi duyulmasıyla birlikte Arapça, Farsça gibi lisanları öğrenerek Orta Doğu

³² Nagata Yuzo, “近年のオスマン史研究の回顧と展望 (Retrospect and Prospect of Recent Studies on Ottoman History),” *日本中東学会年報 (Annals of Japan Association for Middle East Studies)*, 30 (2), s. 145.

³³ Suzuki Tadashi, *a.g.m.*, s. 4-5; Takamatsu Yoichi, *a.g.m.*, s. xiii.

³⁴ Suzuki Tadashi, *a.g.m.*, s. 4-5; Takamatsu Yoichi, *a.g.m.*, s. xiii.

³⁵ Suzuki Tadashi, *a.g.m.*, s. 4-5; Takamatsu Yoichi, *a.g.m.*, s. xiv.

ülkelerine gitmek suretiyle araştırma yapan akademisyenlerin sayısı artmaya başlamıştır. Bu iklimin etkisi 1960'larda Osmanlı tarihi araştırmacıları için de önemli bir dönüm noktası oluşturmuş, genç Japon araştırmacılar doktora döneminde Türkiye'ye gelerek araştırma yapmaya başlamışlardır. Buna imkân sağlayan en önemli etken Türkiye Cumhuriyeti'nin Japon öğrencilere burslar vererek Türkiye'de araştırma yapma fırsatı sağlamasıdır. Bunun öncesinde Japon Eğitim Bakanlığı'nın Yurt Dışı Öğrenim Sistemi'ne Türkiye dâhil olmadığından genç araştırmacıların bu ülkede araştırma yapma olanağı mevcut değildir. Bu nedenle Osmanlı tarihi araştırmalarının öncüleri olan Mitsuhashi ve Mori bile yaşlandıktan sonra Türkiye'de araştırma yapma imkânı bulabilmişlerdir. Türk hükümeti tarafından Türkiye'de öğrenim görme olanağı sağlandıktan sonra genç araştırmacıların doktora döneminde Türkiye'de araştırma yapabilmesi mümkün olmuş, bu sayede Japonya'da Osmanlı tarihi araştırmaları canlanmışır³⁶.

Söz konusu dönemde, ilk defa olmak üzere, Türk hükümetince sağlanan burs ile Türkiye'de araştırma yapmaya gelmiş olan Nagata Yuzo, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi'nde Osmanlı tarihi üzerine Cavit Baysun ve Münir Aktepe'nin danışmanlığı altında ilk doktora mezunu olan Japon akademisyendir. Nagata, XVIII. yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı toplumsal tarihi üzerinde ve özellikle önemli ayân ailelerinden birisi olan Karaosmanoğulları hakkında çalışmıştır³⁷. Nagata'dan sonra Koyama Koichiro ve Shidara Kunihiro da Türkiye'ye gelmişlerdir. Koyama, erken dönem Osmanlı tarihi ve modern Türk edebiyatı alanında araştırmalar yapmıştır. Shidara, modern dönem Osmanlı tarihi ve Jön Türkler üzerine yoğunlaşmıştır. Bunlardan başka, Eski Türk Filolojisi uzmanı olup Osmanlı Devleti'nin kökenini inceleyen Oda Juten, Osmanlı-Avrupa Diplomatik Tarihi üzerine uzmanlaşan Odaka Hiroki, İstanbul Üniversitesi'nden doktora mezunu olan ve Türk sanat ve kültür tarihi üzerine çalışan Yamanlar Mizuno Minako, Pre-Modern Osmanlı siyaset, kültür ve yemek tarihi ile diğer çeşitli konular üzerine çalışan Suzuki Tadashi de Türkiye'ye gelerek çeşitli zamanlarda araştırmalarda bulunmuşlardır. İran tarihi uzmanı Sakamoto Tsutomu ise modern Osmanlı tarihini şehir ve ticaret bağlamında değerlendirmiş, Paris'te öğrenim görmüş olan Kaşgar Tarihi uzmanı Hamada Masami de Osmanlı kaynakları üzerine çalışmıştır³⁸. Yamauchi Masayuki, modern Osmanlı Tarihi ve Osmanlı ve Rusya İmparatorluklarındaki Müslümanlar üzerine çalışarak kıymetli eserler kaleme almışlardır³⁹.

1970'li yıllarda Japon Eğitim Bakanlığı da Türkiye'de araştırma yapmak

³⁶ Suzuki Tadashi, *a.g.m.*, s. 5; Takamatsu Yoichi, *a.g.m.*, s. xiv.

³⁷ Yuzo Nagata, *Tarihîte Âyânlar: Karaosmanoğulları Üzerinde Bir İnceleme*, Türk Tarih Kurumu yayını, Ankara 1997.

³⁸ Suzuki Tadashi, *a.g.m.*, s. 5-6; Takamatsu, Yoichi, *a.g.m.*, s. xiv-xv.

³⁹ Yamauchi'nin eserlerinin bir kısmı Türkçeye çevrilmiştir. *Sultan Galiyev İslam Dünyası ve Rusya*, Bağlam Yayınları, İstanbul 1988; *Hoşnut Olmamış Adam: Enver Paşa: Türkiye'den Türkistan'a*, Bağlam Yayınları, İstanbul 1995.

isteyenlere burs sağlamaya başlamıştır. İlk olarak Türkiye'ye gönderilen Arai Masami, Türk tarihinin modern dönemleri üzerine çalışmıştır. Orta Asya tarihi uzmanı olan Komatsu Hisao de Osmanlı tarihini değerlendirmiştir. XV. yüzyılda Timur İmparatorluğu Tarihi uzmanı olan Horikawa Toru, Orta Asya ile Osmanlı Devleti ilişkilerini incelemiştir. Rum-Selçuk tarihi konusunda uzmanlaşan Itani Kouzou, erken dönem Osmanlı tarihi yazıtları üzerine çalışmıştır. Shintani Hideharu ise Pirî Reis'in *Kitâb-ı Bahriye* isimli eserini filolojik açıdan incelemiştir⁴⁰.

1980'li yıllar ve 1990'lı yılların başına kadar doktora döneminde Türkiye'de burslu araştırmalar yapılması eğilimi devam etmiş, hatta doktora sırasında burs alarak Türkiye'de arşiv ve kütüphane çalışması yapılması şartı koşulmuştur. Bu durumda araştırma konuları da çeşitlenmiştir: Hayashi Kayoko, vakıf ve İstanbul şehri tarihi; Egawa Hikari, Balkanlar ve Batı Anadolu'daki yerli toplum tarihi; Komatsu Kaori, modern Osmanlı bahriye ve deniz taşımacılığı tarihi; Ishimaru Yumi, Modern Osmanlı dönemindeki yayın kaynağına göre kimlik tarihi; Matsuo Yuriko, XVI. yüzyılda Osmanlı Devleti uleması tarihi; Kasuya Gen, Osmanlı son dönemi ve Cumhuriyet'in ilk dönemindeki siyaset ve siyasî düşünce tarihi; Yonebayashi Jin, erken Osmanlı sancak sistemi ve Anadolu Beylerbeyliği; Misawa Nobuo, Malatya civarında timar sistemi ve Japon-Türk ilişkileri tarihi; Miyatake Shiro, Doğu Akdeniz'deki Yahudiler; Imazawa Koji, XV. yüzyılın ilk yarısında Osmanlı siyasî tarihi ve *Kemal Paşa-zâde Tarihi*⁴¹; Tada Mamoru, II. Bayezit dönemi kanunnamesi ve tahrîr defterlerine göre Batı Anadolu'nun sosyo-ekonomik tarihi; Shimizu Yasuhisa, XVI. yüzyılda Halep'te Osmanlı mâli sistemi; Imamatsu Yasushi, Osmanlı Devleti'nde sûfizm; Sahara Tetsuya, Osmanlı son dönemindeki Balkan toplum tarihi; Takamatsu Yoichi, Osmanlı filolojisi; Horii Yutaka, Memlûkler-Osmanlılar-Venedikler arasında ahidname ilişkileri ve sistemi; Matsui Masako, XVIII. yüzyılın sonu ve XIX. yüzyılın başında Osmanlı Devleti'nin gümrük sisteminden uluslararası ilişkiler tarihi, Iida Miki, Doğu-Batı ticaret tarihi; Okawara Tomoki, XIX. yüzyılda Osmanlı İdaresi Altında Suriye⁴².

1980'li yılların sonu ve 1990'lı yıllarda Japonya'da Osmanlı tarihi araştırmaları yapma imkânlarının iyice artması ve yurt dışında araştırma yapmak isteyenlere verilen bursların çeşitlenmesiyle Türkiye'de daha çok araştırma yapma fırsatları sağlanmış ve araştırma faaliyetleri oldukça zenginleşmiştir; Mayuzumi Akitsu, Balkan toplum tarihi ve "Şark Meselesi"nin incelenmesi; Akiba Jun, modern Osmanlı Devleti'ndeki ulema sistemi reformu ve Osmanlı Devleti'nin yerel yönetim tarihi; Saito Kumiko, XVI. ve XVII. yüzyıllarda Doğu Anadolu'da timar sistemi; Ogasawara Hiroyuki, XVIII. yüzyıl vakânüvis sistemi, Osmanlı köken düşüncesi, modern dönemde tarih araştırmalarının gelişimi; Takahori Hideki, Kapudan Paşalık sistemi; Konno Takeshi, XV. yüzyılda Osmanlı idaresinde

⁴⁰ Suzuki Tadashi, *a.g.m.*, s. 7.

⁴¹ Koji İmazawa, *İbn Kemal (Kemalpaşazâde) Tevârih-i Âli Osman-IV. Defter*, Türk Tarih Kurumu yayını, Ankara 2000.

⁴² Suzuki Tadashi, *a.g.m.*, s. 7-9; Takamatsu, Yoichi, *a.g.m.*, s. xv-xvi.

Albania/Arnavutluk; Yoshida Tatsuya, XIX. yüzyılda Osmanlı Devleti'ndeki Rum Ortodokslar; Sawai Kazuaki, XVI. yüzyılda Osmanlı Devleti'nde tahıl ve nakliyesi; Hasebe Kiyohiko, Tanzimat döneminde Osmanlı eğitim sistemi reformu; Sasaki Shin, XIX. yüzyılın ikinci yarısındaki meşrutiyet hareketleri; Fujinami Nobuyoshi, İkinci Meşrutiyet döneminde siyaset süreci; Ueno Masayuki, XIX. yüzyılda Ermeni kiliselerinin değişimi; Fujiki Kenji, XVIII. yüzyılda İstanbul'daki iş kardeşleri derneği; Ito Hideaki, Osmanlı son dönemi ve Cumhuriyet'in ilk yıllarındaki siyasal düşünce tarihi⁴³.

2000'li yıllardan itibaren ortaya çıkan yeni kuşaklar; Oku Mihoko, Pre-Modern Osmanlı Devleti'nin şenliği; Miyashita Ryo, Pre-Modern dönemde Osmanlı seçkinlerinin kültürel ve toplumsal tarihi ve Orhan Pamuk'un eserlerini Japoncaya aktarmasıyla tanınmaktadır; Kawamoto Satoshi, Osmanlı saray mimarlığı tarihi; Iwamoto Keiko, Pre-Modern Osmanlı Devleti'nde göçebeler.

Dönem olarak, daha önceleri, Osmanlı'nın kuruluş veya yakın dönemi ile Osmanlı Devleti'nden Türkiye Cumhuriyeti'ne kadar geçen dönem gibi geçiş veya dönüşüm dönemleri tercih edilmiştir. Ancak, daha sonra, bunlarla beraber, pre-modern dönemle de ilgilenilmeye başlanmıştır. Konular idare sistemi, ticaret, düşünce ve kültür tarihi gibi çeşitli yönler yayılarak genişlemiştir. Tarih kaynaklarının duru-mundan başka, sosyo-ekonomik tarih veya kültür tarihi araştırmalarının canlanması gibi döneme göre değişen genel tarih araştırmaları akımından etkilenmeler olmuşsa da bunlardan araştırma konularına dair genel eğilim tespit etmek mümkün değildir. Konuların bu kadar çeşitlenmiş olmasının nedeni, Osmanlı Tarihi'ni okuyan öğrenci-lerin sayısının artmasıyla birlikte, yukarıda söylendiği gibi Türkiye'de araştırma imkânı sağlanması, kitap veya internet yoluyla akademik erişimin kolaylaşması ve Japonya'daki Osmanlı Tarihiyle ilgili araştırmaların çevirilerinin düzeltilmesi olabilir. Hatta Japonya'da sadece Osmanlı tarihi için değil, genel tarih öğrencilerinin eğitiminde araştırma konularının danışmandan ziyade öğrencilerin kendi istek ve ilgilerine göre seçiliyor olması da etkili olmuştur. Belki de bunun Japonya'daki Osmanlı tarihi araştırmalarına özgü karakteristik bir özellik olduğu da söylenebilir.

1990'lı yıllarda Japon hükûmetinin gerçekleştirdiği lisansüstü eğitimi merkez alan üniversite reformunun sonucu olarak doktora yapan veya mezun olmuş olan gençlerin sayısı arttıkça Osmanlı tarihi çalışan lisansüstü öğrencilerin miktarı da artmıştır. Ancak 1990'ların ilk yıllarında Japonya'da varlık fiyat balonunun çöküşünden ülke ekonomisi ciddi zarar gördükten sonra ekonomik durgunluğun otuz yıl kadar devam etmesiyle birlikte doktora mezunlarının sayısına göre üniversitelerde uygun kadroların yetersizliği sorunu ortaya çıktığında doktora yapmak isteyen gençlerin sayısı yeniden azalma eğilimi göstermiştir. Bu durum Osmanlı tarihi üzerine çalışmak isteyenlerin sayısını eskisine göre nispeten etkilemiştir. Ne var ki içinde bulunduğumuz dönemde Osmanlı tarihindeki yüksek

⁴³ Suzuki Tadashi, *a.g.m.*, s. 9-10; Takamatsu, Yoichi, *a.g.m.*, s. xvi-xvii.

lisans ve doktora öğrencileri göreceli olarak artmaya başlamış ve daha da zenginleşerek devam edeceği yolda ilerlemektedir.

3.2. Osmanlı Tarihi Araştırmaları İçin Eğitim ve Kurumlar

Daha önce belirtildiği üzere Japonya'da Osmanlı tarihi araştırmaları için bağımsız bir bölüm bulunmadığından çalışmalar genelde Doğu Tarihi Bölümü içinde yürütülmektedir. Yukarıda isimleri geçen araştırmacıların çoğunluğu da Doğu Tarihi Bölümü'nden mezundur. Osmanlı tarihi öğrenimi görmek isteyen öğrenciler, Doğu Tarihi Bölümü'nde en nüfuzlu olan Çin Tarihi gibi Doğu Tarihi ve Orta Doğu-İslâm Tarihi'ni okuyarak Doğu ve Orta Doğu Dünyası hakkında genel bilgi sahibi olmaya çalışıyorlar ve tarih kaynaklarını inceleyebilmek için, ilgilerine göre, İngilizceden başka Batı dillerinden Fransızca, Almanca, İspanyolca veya Rusça vs., Ortadoğu dilleri arasından da Arapça, Farsça veya Türkçe vs. seçerek öğreniyorlar. Tez aşama-sına gelindiğinde kişisel ilgi alanına göre konular seçilerek uygun tarihî kaynaklar incelemek suretiyle tezler ortaya çıkarılıyor. Bunun yanı sıra üniversitelerdeki kadrolu Osmanlı tarihi araştırmacılarından eğitim alınmakta ancak ilgili üniversitede uzman bulunmadığında diğer üniversitelerdeki öğretim üyelerinden özel ders alınarak, akademik toplantı, seminer veya konferanslara katılmak suretiyle eğitim görülmektedir.

II. Dünya Savaşı'ndan sonra Japonya'da ilk Osmanlı tarihi araştırmacıları olan Mitsuhashi, Mori ve Haneda pek çok genç araştırmacılarını yetiştirmişlerdir. Bunlardan sonra Tokyo Üniversitesi'nde Suzuki ve Tokyo Yabancı Diller Üniversitesi ve Meiji Üniversitesi'nde Nagata Osmanlı Tarihi araştırmalarının temelini düzenlenmesinde önemli rol oynamışlar, birçok öğrenci ve araştırmacılar yetiştirmişlerdir. Uzun yıllar boyunca Osmanlı tarihi araştırmalarının genel merkezi Tokyo Üniversitesi olmuştur. Bu üniversitede kadrolu olan Mori ve ondan sonra Mori'nin öğrencilerinden olan Suzuki tarafından bugünkü üniversitelerde Osmanlı tarihi üzerine kadrolu birçok uzman yetiştirilmiştir. Suzuki'nin 2012'de emekli olmasının ardından Tokyo Üniversitesi Osmanlı tarihi araştırmalarının merkezi olma statüsünü kaybettiğinde çeşitli uzmanlar kadrolarının bulunduğu üniversitelerde Osmanlı tarihi araştırmalarını yürüterek genç Osmanlı tarihçileri yetiştirmeye başlamışlardır. Bu üniversiteler; Aichi-Gakuin, Chiba, Doshisha, Kansai, Keio, Kyoto, Kyushu, Meiji, Momoyama-gakuin, Nagoya-gakuin, Osaka Şehir, Seikei, Tohoku, Tokyo, Tokyo Yabancı Diller, Toyo, Tsudajuku, Waseda Üniversiteleridir⁴⁴.

Osmanlı tarihiyle ilgili genel araştırma kurumu olarak, "Japan Association for Middle East Studies" ve "オリエント The Society for Near Eastern Studies in Japan" (1954)'ın isimleri zikredilebilir. "*Japan Association for Middle East Studies*" (1985), Ortadoğu üzerine her türlü konuda (tarih, edebiyat, çağdaş siyaset, ekonomi vs.) yayın yapan bir dergi olup günümüzde daha çok çağdaş siyaset ve ekonomi üzerine yoğunlaştığı görülmektedir. "*The Society for Near Eastern Studies in Japan*" ise

⁴⁴ Takamatsu Yoichi, *a.g.m.*, s. xvii-xviii.

kendisi de eski Doğu tarihi uzmanı olan Prens Mikasanomiya tarafından 1954'te kurulmuştur. Burada ağırlıklı olarak eskiçağlar ve arkeoloji üzerine çalışmalar yapılmaktadır.

Akademik dergi olarak, Japan Association for Middle East Studies'den *日本中東学会年報 Annals of Japan Association for Middle East Studies (AJAMES)* (1986) ve The Society for Near Eastern Studies in Japan'dan *オリエント Orient* (1962) yayınlanmaktadır. Bunlarla birlikte Toyo Bunko'dan *東洋学報 Toyo Gakubou* (1911) yayınlanıp *日本イスラム協会 (Association for Islamic Studies in Japan)*'dan *イスラム世界 The World of Islam* (1963) neşredilmektedir. Japonya'da Osmanlı Tarihi araştırmaları üzerine bütün yayınlar genelde "*Cinii Articles*" web sitesi içinde bulunmaktadır. Orta Doğu araştırmaları üzerine özel veri tabanı ise 1989'dan sonra yayınlanmış olanlar, "*日本における中東学会データベース Bibliographical Database of Middle East Studies in Japan*" içinde saklanmaktadır. 1989 öncesinde yayınlanmış olanlar ise, 1868-2015 yılları arasındaki çalışmalar "*日本における中東 イスラーム研究 DB Bibliographical Database of Islamic and Middle East Studies in Japan 1868-2015*" ve 1868-2000 yıllarındaki araştırmalar "*中東 イスラーム研究文献索引データベース Orta Doğu-İslâm Araştırmaları Üzerine Database*" içinde bulunmaktadır. Osmanlı Tarihi araştırmaları, sadece yukarıda gösterilen araştırma kurumları veya akademik dergilerde değil, her üniversite tarafından düzenlenen konferans veya çeşitli dergiler içinde bulunduğu gibi sanat, mimarlık ve edebiyat tarihi gibi diğer alanlarda da yer almaktadır.

Sonuç

Japonya'daki "Doğu Tarihi" araştırmalarının tarihi, XIX. ve XX. yüzyıla kadar, Modernleşme hareketleri içinde Batı kültürü ve bilimlerinin Japonya'ya yerleşmesi aşamasında ortaya çıkan derin bir soruna işaret etmektedir. Bu, sadece modern Batı bilimlerinin uyarlaması için değil Japonya'nın Batı normları üzerinde bulunduğu yere kendisinin karar vermesi için önemli bir adım çalışmasıydı. Japon tarihi gibi Japon bilimlerinin rolü, Japon kimliği hakkında çalışmalar derken Doğu tarihi araştırmalarının rolü o zamanda güçlü Batılı devletlerle rekabet ederek Batı'yı geçmeyi hedefleyen Japonya'nın düşünce iklimi ve havası altında, uluslararası zeminde Japonya'nın yerinin nerede olduğu sorusuyla bağlantılıydı.

Doğu tarihi araştırmalarının içinde yapılan Orta Doğu-İslâm araştırmaları, II. Dünya Savaşı'nın öncesi ve sonrasında savaş veya ekonomik amaç gibi çağdaş iç ve dış politikalarından etkilenmekteydi. Bunların temelinde Doğu tarihi araştırmalarının rolü ve karakterinin etkisi altında Batı'ya karşı muhalefeti planlayan ideolojik ve duygusal bir güdülenmenin izleri görülmekteydi. Orta Doğu araştırmalarında genelde böylesi bir karakter belirgin veya gizli olarak tespit edilebildiği gibi halen bir kısmının devam ettiği de ileri sürülebilir. Osmanlı tarihi araştırmaları da aynı yol üzerinde seyretmektedir.

Fakat diğer taraftan bu çeşit araştırmalar hakkında ideolojik ve devlet politikasına bağımlılıktan başka savaş öncesi ve sonrasına kadar Orta Doğu-İslâm Dünyası üzerine sürdürülen çalışmalarla bilgilerimiz gün geçtikçe zenginleş-

mektedir. Hatta, önceden, Avrupalıların yazdığı önyargılı kaynaklar vasıtasıyla Orta Doğu hakkında edinilen bilgilerden hareket ederek özellikle savaşın sona erişinden itibaren Arapça, Farsça ve Türkçe gibi dillerin öğrenilerek doğrudan kendisi tarafından anlaşılmaya çalışılması da önemli görülmelidir. Bu hava içinde Orta Doğu ve İslâm üzerine bilgilerimizi geliştirmek için 1950’li ve 1960’lı yıllarda genç tarihçiler Orta Doğu ülkelerine araştırma amacıyla gitmeye başlamışlardır. Osmanlı tarihi alanında 1960’lı yıllarından itibaren şu ana değin Türkiye’ye giderek araştırma amacıyla bir kaç yıl bulunmak genç tarihçiler için şarttır.

Günümüz dünyasında “Batı”nın üstünlüğü sallandıkça, önceden mutlak olan Batı standardından kuşku duyulmaya başlanmıştır. Bu iklimin tesiriyle önceden yaygınlık kazanmış olan “Doğu” veya “Batı” kavramlarının da artık geçerliliği kaybettiği noktaya ulaştığı da ileri sürülmektedir. Zaten Japonya’da “bir devlet” veya “Avrupa/Asya” çerçevesi dışında düz ve geniş bakış açılarıyla sınırötesi (*transborder*) araştırmalar yapılmaktadır. Japonya’daki Osmanlı Tarihi araştırmacıları da aynı yol üzerinde yıllarca bu türden çalışmalar sürdürerek, klâsik Doğu/Batı çerçevesinden çıkarak, yeni Dünya ve küresel Dünya tarihi bakış açıları yaygınlık kazanmaya başlamıştır. Bu, Osmanlı klâsik döneminden son zamanına kadar her dönemle ilgili farklı açılar (siyaset, ekonomi, din, sanat vs.) üzerinden gerçekleştirilmektedir. Söz konusu çalışmalar, görece objektif sayılabilecek üçüncü bir bakış açısı olarak da Osmanlı Tarihi’nin farklı alanlardaki çalışmalarına katkı sağlayabilecektir.

Bu durumda Osmanlı tarihi araştırmaları, artık güncelliğini yitirmiş olan “Doğu/Batı” çerçevesinden çıkarılarak oluşturulan yeni tarih görüşü çalışmalarının daha ileriye götürülmesinde önemli rol oynayabilecektir. Çünkü coğrafi bakış açısıyla Osmanlı Devleti ve Batı dünyası birbirine yakın olmakla birlikte Orta Çağ’dan modern döneme değin, Osmanlı Devleti yüzyıllarca Batı’yla dost veya düşman olarak ilişkilerini sürdürüp hatta aynı tarih çerçevesi içinde yer almaktaydı. Osmanlı Devleti ile Avrupa ilişkileri üzerine çalışmalar ve bundan edinilen bilgiler, Japonya ile Batı veya Doğu Asya arasındaki ilişkiler hakkında değil Dünyanın diğer bölgeleri hakkında da yeniden sorular sormak için önemli karşılaştırmacı ipuçları verebilecektir. Bu, Batı sisteminin yaygınlaşmaya başladığı dünyada modern dönemi atlayarak önceki pre-modern dönem üzerindeki çalışmalarla gerçekleştirebilecektir. Bu çalışmalar sayesinde sadece Osmanlı Tarihi veya Japonya için değil, gerçek dünya tarihi ve bütün insanî bilimler hatta ulusal kimlik konusunda temel düşüncelerimizi zenginleştirecektir.

Kaynaklar

A. Basılı Kaynaklar

- Abdürreşid İbrahim, *Alem-i İslâm ve Japonya’da İntişâr-ı İslâmiyyet*, İstanbul 1328-1329-1331.
Kishimoto, Mio, “東洋の中の東洋学 (Doğu’da Doğu Araştırmaları),”
岩波講座「帝国」日本の学知：第3巻東洋学の磁場 (Iwanami Kouza ‘İmparatorluk’

Japon Bilimi, Üçüncü Bölümü Doğu Araştırmalarının Manyetik Alanı), Iwanami Shoten, Tokyo 2006, s. 1-11.

Nagata, Yuzo, “近年のオスマン史研究の回顧と展望 (Retrospect and Prospect of Recent Studies on Ottoman History),” *日本中東学会年報* (Annals of Japan Association for Middle East Studies), 30 (2), s. 145-150.

———, “Japonya,” *TDVİA*, C. 23, İstanbul 2001, s. 574-576.

Nakami, Tateo, “日本の「東洋学」の形成と構図 (Japon Tarzı ‘Doğu Araştırmaları’nın Kuruluşu ve Kompozisyonu),” *岩波講座「帝国」日本の学知：第3巻東洋学の磁場*, Iwanami Shoten, Tokyo 2006, s. 13-54.

Osawa, Kouji, “昭和初期におけるイスラーム研究—回教圏研究所と大久保幸次 (Islamic Studies in the Early Showa Period: Kaikyoken-Kenkyujo (Institute of Islamic Area) and Okubo Koji),” *宗教研究* (Journal of Religious Studies), 78 (2), No. 341, 2004, s. 277-300.

Sugita, Hideaki, *日本人の中東発見：逆遠近法のなかの比較文化史* (The Japanese Discovery of the Middle East), Tokyo: University of Tokyo Press, 1995.

Suzuki, Tadashi, “序-本邦におけるオスマン史研究史私観 (Survey on the Development of the Ottoman Studies in Japan),” *オスマン帝国史の諸相* (Aspects of the Ottoman History), Institute for Advanced Studies on Asia, The University of Tokyo, Tokyo 2012, s. 3-11.

Takamatsu, Yoichi, “Japonya’da Osmanlı Tarihi Araştırmaları,” *Osmanlı Araştırmaları*, 51, 2018, s. xiii-xviii.

Usuki, Akira, “戦前日本の「回教徒問題」研究—回教圏研究所を中心として (İkinci Dünya Savaşı’ndan Önceki Japonya’da ‘Müslüman Sorunu’ Araştırmaları: İslâm Dünya Araştırmaları Enstitüsü Hakkında),” *岩波講座「帝国」日本の学知：第3巻東洋学の磁場*, Iwanami Shoten, Tokyo 2006, s. 215-251.

Uzun, Mustafa, “Abdürreşid İbrahim,” *TDVİA*, C. 1, İstanbul 1988, s. 295-297.

Yoshizawa, Seiichirou, “東洋史学の形成と中国—桑原隲蔵の場合 (Doğu Tarihi Araştırmaları’nın Kuruluşu ve Çin: Kuwabara Jitsuzou Hakkında),” *岩波講座「帝国」日本の学知：第3巻東洋学の磁場*, Iwanami Shoten, Tokyo 2006, s. 55-97.

B. İnternet Sayfaları

Cinii Articles: <https://ci.nii.ac.jp/> ; <https://ci.nii.ac.jp/en> (İngilizce)

日本における中東学会データベース (Bibliographical Database of Middle East Studies in Japan): <http://www.james1985.org/database/database.html>
<http://www.james1985.org/database/database-e.html> (İngilizce)

日本における中東・イスラーム研究 (DB Bibliographical Database of Islamic and Middle East Studies in Japan 1868-2015): <http://search.tbias.jp/>
<http://search.tbias.jp/en/books> (İngilizce)

中東・イスラーム研究文献索引データベース (Orta Doğu-İslâm Araştırmaları Üzerine Database): http://124.33.215.236/Database/CA_ISLM_QueryInput.html

LUBB ET-TEVÂRÎH’TE HAREZMŞÂHLAR’A DAİR BİLGİLER

Cihan Gençtürk*

Lubb et-Tevârih ve Yazarı Hakkında

Lubb et-Tevârih;¹ Yahya b. Abdullatif Kazvîni tarafından Şâh İsmâil’in dördüncü oğlu Ebû el-Feth Behrâm Mirzâ için 948 (1541) senesinde kaleme alınmış genel bir tarih kitabıdır. Eser dört bölümden meydana gelmektedir. Birinci bölümde, Hz. Muhammed ve On İki İmam, İkinci bölümde Pişdadiler, Keyaniler, Eşkâniler (Mülükü’t-Tavaif) ve Sasaniler’e dair bilgiler anlatılmaktadır. Eserin üçüncü bölümü ise iki fasıla ayrılmış olup ilk fasılda Hulefa-yı Raşidin, Emeviler ve Abbâsiler’e dair bilgiler zikredilmektedir. İkinci fasıl ise alt kısımlara ayrılarak sırasıyla; Tâhîrîler, Saffârîler, Sâmânîler, Gazneliler, Gûrîler (Gûrlular), Büveyhîler, Selçuklular, Hârezmşâhlar, Atabeylikler, Batı ve İran İsmâilileri, Kirmân Karahitayları, Cengiz Han döneminden Ebu Said Mirza Bahadır Han’a kadar Moğollar, Moğollar ve Timurlular arasındaki dönemde kurulan Beylikler, Timurlular, Akkoyunlular, Karakoyunlular, Maverâünnehr ve Horasan Özbekleri hakkında ki bilgilerden, dördüncü bölümde ise kendi zamanına kadar ki Safevî tarihinden bahseder. Eserin bu son kısmı özellikle Safeviler’in ilk dönemleri için önemli bilgiler ihtiva etmektedir.²

Müellife kısaca değinecek olursak; Safevi Devleti’nin saray ricalinden olan Yahya b. Abdullatif Kazvîni uzun süre Safevi Devleti’nin hizmetinde bulunmuş, ancak kendisi Kazvîn Sünnîlerinin ileri gelenlerinden olduğu için Şîlik anlayışını benimsemiş olan I. Şâh Tahmasb’ın hismına uğramış ve İsfâhân’da tutuklanarak, burada 77 yaşında vefat etmiştir (Receb 992/Mayıs-Haziran 1555).³

Harezmsâhlar Kısımının Türkçe Çevirisi

Sekizinci Kısım

Hârezmsâhlar Babsidir

Onlar (Hârezmsâh hükümdarları) dokuz kişi idiler. Hükümetlerinin süresi 138 yıldır (H. 491-629/M.1097-1231). Onlar, Anûş Tegin Garçei’nin soyundandırlar. O (Anûş Tegin Garçei) ve Bilge Tegin, Selçuklu Sultan’ı

* Doktora Öğrencisi, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Tarih ABD*, 25240, Erzurum/Türkiye, hangencurk2008@hotmail.com, Orcid ID: 0000-0002-8802-7632

¹ Yahya b. Abdullatif Kazvîni, *Lubb et-Tevârih*, İntişârât-ı Bunyâd ve Gûyâ, Tahrân 1363 hş.

² Abdullatif Kazvîni, *Safevi Tarihi*, Birleşik Dağıtım Kitabevi, Ankara 2011, s. 13-14.

³ Saîd Nefîsî, *Târîh-i Nazm ve Nesr der İrân ve Zebân-i Fârsî ta Pâyân-i Karn Debbom-i Hicrî*, I, İntişârât-ı Forûğî, Tahrân 1344 hş., s. 354; Zebihullah Safa, *Târîh-i Edebiyât der İrân*, V, Kitâbhâne-yi Bârâni, Tahrân 1355 hş., s. 1635-1636; Abdullatif Kazvîni, *Safevi Tarihi*, s. 13-14.

Melikşâh'ın gulâmı idiler. Sultan Melikşâh; Bilge Tegin'den sonra onun yerini Anûş Tegin'e verdi. O vakitler Hârezm gelirleri taştârhanenin tasarrufunda bulunmaktaydı. (Melikşâh) Hârezm'in taştârlığını (ibrikdâr)⁴ ve şihneliğini ona (Anûş Tegin'e) verdi ve o, ömrünün sonuna kadar Hârezm'in şihnesi olarak kaldı. Ondan sonra oğlu Kutbeddîn Muhammed, Berkyaruk'un saltanatı zamanında Hârezm hâkimi ve valisi oldu. Ve (Berkyaruk) onu 491 (1097) yılında Hârezmşâh (olarak) ilan etti. (O) Selçuklular'a 30 yıl muhafızlık yaptı [s.188] ve 521 (1127-1128) yılında öldü. Sultan Atsız b. Muhammed b. Anûş Tegin, babasından sonra Sultan Sencer'e isyan etti ve uzun (bir) zaman bağımsız olarak padişahlık yaptı ve hiçbir güç (onu) adalet yolundan ve babasının yolundan gitmekten saptıramadı. (O) 551 yılı Horrem'in⁵ (9 Cemâziyelâhîr 551/ 30 Temmuz 1156) de Habûşân vadisinde aniden öldü. Onun meddahı olan Reşîdüddîn, Atsız'ın naaşını kaldıracakları zaman bu iki beyti söyledi:

Beyit

شاهها فلک از ساستت می لرزید پیش تو بطبع بندگی می ورزید
صاحب نظری کجاست؟ تا در نگرد تا آن همه مملکت بدین می ارزید؟⁶

Ey şâh! Feleک senin siyasetinden tir tir titriyor ve önünde el pençe divan duruyor.

Bu ülkeyi yönetebilecek senden daha basiretli kim var?⁷

Sultan İlarşan b. Atsız, babasından sonra padişah oldu ve Horâsân şehirlerinden birçoğunu ele geçirdi. Selçuklular'ın zayıflamasından dolayı o (İl Arşan) istiklalini tamamen kazandı, (bu durum onun) 19 Receb 558⁸ yılındaki ölümüne kadar (sürdü). Onun hükümdarlık süresi sekiz yıl idi.⁹

Sultanşâh b. İlarşan b. Atsız b. Muhammed, babasından sonra [s. 189] vasiyet hükmü gereğince padişah oldu. Ondan büyük olan kardeşi Sultan Tekiş, (ona) isyan etti ve onların arasında (meydana gelen) savaşlar yaklaşık olarak 10 yıl sürdü. 568 (1173) yılında Sultan Tekiş ona karşı galip geldi ve Hârezmşâh tahtına oturdu. Sultanşâh ise Horâsân'daki bazı şehirlere hâkim olduktan sonra 21 yıl daha

⁴ Taştâr (İbrikdâr): Hükümdarların ellerini yıkamaları ve abdest almaları için önlerine leğen-ibrik getirip hizmet eden saray görevlilerine verilen isimdir. Bkz. Erdoğan Merçil, "Taştâr", *DİA*, XL, (2011), s. 161.

⁵ Horrem: Şemsî yılın onuncu ayıdır. Bkz. Mehmet Kanar, *Farsça-Türkçe Sözlük*, Say Yayınları, İstanbul 2008, s. 596.

⁶ Reşîdüddîn Vatvât, *Dîvân*, Neşr. Seyyîd Nefîsî, Kitâbhâne-yi Bârânî, Tahrân 1339 hş., s. 615; Kazvinî, *Lubb et-Tevârih*, s. 189.

⁷ Alaeddîn Ata Melik Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, (Çev. Mürsel Öztürk), TTK Basımevi, Ankara 2013, s. 262.

⁸ Kazvinî'nin, İl Arşan'ı ölümüyle ilgili verdiği bu tarih yanlıştır. Onun ölüm tarihi 19 Receb 567 (19 Mart 1172) yılıdır. Bkz. İbrahim Kafesoğlu, *Harezmsâhlar Devleti Tarihi (485-618/1092-1221)*, TTK Basımevi, Ankara 2000, s. 83.

⁹ Kazvinî; İl Arşan'ın ölüm yılını yanlış verdiği için dolayı onun saltanat yılı hakkında verdiği bilgide de yanlışlık meydana gelmiştir. İl Arşan'ın saltanata geçiş yılı ile ölümü arasında 16 yıllık bir süre vardır.

yaşadı ve 589 yılının Ramazan ayının son gününde (29 Eylül 1193) öldü. Onun ülkesi Tekiş Han'ın hâkimiyetine girdi.

Sultan Tekiş b. İarslan b. Atsız, kardeşini yendikten sonra 12 Rabiulâhîr 568 senesinde (1 Aralık 1172) padişah oldu. Reşidüddîn Vatvâd onun hükümdarlığını kutlamak için şu rubaîyi söyledi:

Rubaî

جدت ورق زمانه از ظلم بیشست عدل پدیرت شکستگی کرد درست
ای بر تو قیای سلطنت آمده چست همان! تا چه کنی؟ که نوبت دولت تست¹⁰
Deden, zamanın sayfasından zulüm kelimesini sildi. Babanın adaleti, yaraları sardı
Ey şimdi saltanat birkasını sırtına giymiş olan! Yönetim sırası sende, şimdi sen ne
*yapacaksın?*¹¹

Hârezm ve Horâsân'ın bir kısmı onun hâkimiyetinde idi ve 590 (1194) yılında (Irak) Selçuklu Sultanı Tuğrul'u öldürüp Irak'ı da kendi hâkimiyeti altına aldı. Hakîm Hâkânî¹² bu konuda (şunu) söyledi:

Nazım

مژده که خوارزمشاه ملک سپاهان گرفت ملک عراقین را همچو خراسان گرفت [s. 190]
ماهچه چتر او قلعه گردون گشاد مورچه تیغ او ملک سلیمان گ¹³
Mijde! Hârezmşâh İsfahân mülkünü kolayca ele geçirdi. İrakeyn mülkünü de güneşin dünyayı
istila ettiği gibi kolayca istila etmişti.
Bu şekilde onun bayrağının hilâli (mâbçe-i çetr) gökyüzünün burçlarını fethetti, kılıcının
*karıncası Süleyman'ın ülkesini elinden aldı.*¹⁴

Kemâl İsmâîl¹⁵ onun methi hakkında şu kasideyi yazdı:

ی زرایت ملک و دین در نازش و در پرورش ای شهنشاه فریدون فر اسکندر منش¹⁶
Ey düşüncesiyle din ve mülkü bolluk içinde besleyip büyüten, ey şahlar şahi kutlu
Feridun gibi İskender gibi olan.

¹⁰ Reşidüddîn Vatvât, *Dîvân*, s. 612; Kazvinî, *Lubb et-Tevârih*, s. 190.

¹¹ Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşâ*, s. 265.

¹² Hakîm Hâkânî: Tam künyesi Efdâleddîn Bedîl (İbrâhîm) b. Ali Şîrvânî olan bu zat İranlı olup aynı zamanda ünlü bir kaside şairidir. Hâkânî yazmış olduğu kasideler Harezmsâhlar'dan da bahsetmektedir. Bkz. Ahmet Ateş, "Hâkânî", *İslam Ansiklopedisi*, V/I, MEB, (1987), İstanbul, s. 85.

¹³ Kazvinî, *Lubb et-Tevârih*, s. 190-191.

¹⁴ Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşâ*, s. 277.

¹⁵ Kemâl İsmâîl: Tam künyesi Ebül-Fazl Kemâleddîn İsmâîl İsfahânî'dir. Aslen İranlı olan bu şair Büyük Selçuklular ve Hârizmsâhlar'ın son dönem kaside şairleri arasında yer almaktadır. Bkz. Adnan Karaismailoğlu, "Kemâleddîn-i İsfahânî" *DİA*, XXV, (2002), Ankara, s. 233.

¹⁶ Kazvinî, *Lubb et-Tevârih*, s. 191.

Sultan Tekiş yirmi iki buçuk yıl padişahlık yaptı ve 19 Ramazan 596 (4 Temmuz 1200) yılında Câh-i Arab menzilinde Hârezm yakınlarında difteri hastalığından öldü.

Sultan Kudbeddîn¹⁷ Muhammed b. Tekişhan b. İarslan babasının ölümünden sonra tahta geçti. Bu hanedanın devleti onun zamanında en yüksek dereceye ulaştı, ikbal yıldızı son derece yükselmişti ve Horâsân'ın tamamını, Hindistan hududu ve Mâverâünnehir şehirlerini ele geçirdi. (Daha sonra) Azerbâyçân, Irâk ve Bağdâd'a hareket etti ve Azerbâyçân ile Fârs hükümdarlarını vergiye bağladı. Hiçbir mahlûkat onun gücüyle baş edemedi. Onun padişahlığının (üzerinden) yirmi yıllık (bir) süre geçmişti. Devletinin güneşi batmaya (yüz) tutmuştu ve Moğol askerleri Cihângîr Padişah Cengiz Hân'ın emriyle doğu tarafından (onun) üzerine hücum ettiler. Sultan, onların (elinden) bozguna uğradı ve Mâverâünnehir'den **[s. 191]** Horâsân'a gitti. Moğol askerleri Horâsân'a geldiler. (bunun üzerine o) Horâsân'dan Irâk (Acem-i Irâk)'a yöneldi ve Kazvîn şehrine geldi. Moğollar da onun peşinden Irâk'a geldiler. (O), Kazvîn'den Gilân'a gitti. Moğollar'da onun peşinden Gilân'a da gittiler. (Alâeddîn Muhammed) buradan Mâzenderân'a gitti, (buradan da) Âbeskûn Adasına kaçtı ve 617 (1220) yılında burada öldü. Onun hükümdarlık dönemi yirmi bir yıl idi. Moğollar bu memlekette katliam yaptılar, ancak Belh'den öteye geçemediler.

Sultan Celâleddîn Menguberin b. Muhammed b. Tekiş; cesaretli ve yiğit bir padişah idi. Etrafta ki hiç (bir) padişahın cesareti (onun kadar) değildi. Babasının ölümünden sonra Âbeskûn Adasından Kışlak(ların) içene (doğru) gitti ve oradan Horâsân'a Horâsân'dan da Gazne'ye gitti. Bu seferde onunla Moğollar arasında yedi savaş meydana geldi. (Celâleddîn Hârezmşâh bu savaşların altısında galip geldi. Cengiz Han son nevbette (son savaşta) kalabalık bir ordu ile hücum etti ve Sin nehri kenarında ona ulaştı. İki arasında büyük bir savaş meydana geldi ve (Sultan Celâleddîn) mağlup olup Hindistan'a gitti (26 Kasım 1221). (O) Hindistan'ın tamamını (kendi) tasarrufu (altına) aldı ve Hindistan'da iki yıl hükümdarlık yaptı. (Sultan Celâleddîn), Cengiz Han'ın İran'dan geri döndüğünü haber alınca Keç ve Mekran yoluyla Kirmân'a geldi ve buradan Irâk (Irak-ı Acem)'a gitmeye niyetlendi. Kardeşi Sultan Gıyaseddîn Irâk (Irâk-ı Acem)'ta padişah idi **[s. 192]** ve saltanat ona teslim edilmedi. Sultan Celâleddîn Irâk'a gitti ve Halife Nâsîrî'nin (Nâsîr Lidînillâh) askerleriyle savaşarak orada onları mağlup etti. Irak-ı Arap'tan Azerbâyçân'a gitti, (burayı) zapt etti ve Azerbâyçân'dan Gürcistan'a gitti. Burayı fethederek Gürcülerin emîrlerini öldürdü. Tatar askerlerinin Irak'a geldiklerini duyunca, İsfahân'a geldi ve 624 yılının Ramazan ayında (Ağustos/Eylül1227) Settîn (ستين) ve Yelhâr (يلهار)¹⁸ yakınlarında Tatar askerleriyle savaştı ve kâfirler Horâsân'a doğru kaçtılar, Sultan'da Luristan'a kaçtı (çekildi). (Sultan Celâleddîn) birkaç gün sonra İsfahân'a geldi ve Irâk'ı zapt etti. Buradan Azerbaycan üzerine gitti ve Ahlât'ı

¹⁷ Eserde Alâeddîn yerine yanlışlıkla Kutbeddîn ismi zikredilmiştir.

¹⁸ Bu yerlerin tam olarak neresi olduğu tespit edilememiştir.

kuşattı ve (şehri) aldı. Bundan sonra Sultan Keykubat ile savaşmak (için) Rum (Anadolu'ya)'a gitti. (Ancak) hastalığı sebebiyle bozguna uğradı¹⁹ ve Diyarbakır'a geldi. Bu sıralarda Cengiz Han oğlu Oktay (Ögedey) Kaan'ı ve Cerbagûn (Cermagûn) Noyan'ı çoğu süvarilerden oluşan (bir) ordu ile (Sultan Celâleddîn'in üzerine) gönderdi. 628 yılı Şevval (ayının) ortasında (16 Ağustos 1231) (Celâleddîn) çadırında kendinden geçmiş (bir şekilde) uyuduğu esnada (Moğollar) sabaha karşı ona bir baskın düzenlediler ve bunan sonra artık kimse onu görmedi. Bazıları (Celâleddîn'in) onu tanımayan Kürtler tarafından öldürüldüğünü zikrediyorlar [s. 193].

Sultan Muhammed b. Tekiş'in oğulları, Sultan Gıyaseddîn ve kardeşi Rükneddîn; Sultan Celâleddîn'in Hindistan'dan gelmesinden önce Moğolların gitmesiyle (birlikte) Irâk'ta her biri birkaç gün hükümdarlık yaptılar. Sonunda Rükneddîn Moğollar tarafından öldürüldü. Sultan Gıyaseddîn'i (de) Barâk Hâcib,²⁰ Kirmân'da öldürdü.²¹ Sultan Celâleddîn'den sonra (Hârezmşâhlar'ın) mülkü Moğolların hâkimiyetine girdi ve Hârezmşâhlar Devleti son buldu [s. 194].

¹⁹ Burada isim verilmeden zikredilen savaş Türkiye Selçuklu Devleti ile Hârezmşâhlar arasında Erzincan yakınlarında 10 Ağustos 1230 yılında meydana gelen Yassı Çemen Savaşı'dır.

²⁰ Barâk Hâcib; Hicri 619-706 yılları arasında Kirmân'da hüküm süren Kutlughanlılar Hanedanlığı (Kirmân Karahıtayları)'n kurucusudur. Barâk Hâcib ve onun kurduğu hanedanlık hakkına daha fazla bilgi için bkz. Cihan Gençtürk, "Barâk Hâcib ve Kutlughanlılar (Kirmân Karahıtayları)'n Kuruluş Süreci", *Atatürk Üniversitesi Türkîyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, LXII, (Mayıs 2018), 324 vdd.

²¹ Barâk Hâcib, kendisine sığınan Gıyaseddîn'in annesiyle zorla evlenmişti ve bu yüzden onların öfkesini üzerine çekmişti. Bundan dolayı bu evlilikten kısa bir süre sonra Barâk adamları vasıtasıyla Gıyaseddîn'in annesiyle birlikte kendisini zehirleyerek öldürmek istediklerini öğrenmişti. Bu yüzden Barâk eşini boğdurarak öldürmüş, Gıyaseddîn'i de bütün devlet erkânıyla birlikte öldürmüştü. Bkz. Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, 393-394; krş. Cihan Gençtürk, "Barâk Hâcib ve Kutlughanlılar (Kirmân Karahıtayları)'n Kuruluş Süreci", s. 331-332. Bu arada bazı kaynaklar Cüveynî'nin aksine Barâk'ın Gıyaseddîn'i hemen öldürmediğini ve onu bir kaleye hapsedtikten sonra öldürdüğünü zikredilmektedir. Örneğin; Reşidüddîn Fazlullâh (*Câmi'ü'l-Tevârih ez-Âgâz-i Peydâyî-i Kebâyil-i Moğol ta Pâyân-i Dovrey-i Tîmûr Kâân*, I, Neşr. Behmen Kerimî, İntişârât-ı İkbâl, Tahrân 1338 hş., 468.), Barâk Hâcib'in, Gıyaseddîn'i bir kaleye hapsedtikten sonra boğdurarak öldürüp, kafasını da Kaan (Ögedey Han)'a yollayarak Kâân'a: "Sizin iki düşmanınız var. Bunlar: Celâleddîn ve Gıyâseddîn'dir. Ben birinin başını size yolladım" şeklinde haber gönderdiğini zikretmektedir. İbnî Haldûn (*Târih-i İbn-i Haldûn*, IV, Neşr. Halîl Şehhâde-Süheyl Zekkâr, Dârü'l-Fîkr, Beyrût 2001, s. 153.)'da onun bir kaleye hapsedildiğini ve daha sonra burada öldürüldüğünü, Fahreddîn Dâvûd Benâketî, (*Târih-i Benâketî Ravzât ül'l-Elbâb fî Ma'rîfeti'l-Tevârih ve'l-Ensâb*, Neşr. Ca'fer Şî'ar, Silsile-i İntişârât-i Encümen-i Âsâr-i Millî, Tahrân 1348 hş., 240.) ise bu kalenin ismini zikrederek Gıyâseddîn'in Kirmân'da bulunan müstahkem bir kale olan Guvâşir Kalesi'ne hapsedildiğini ve 625 (1227-28) yılında burada Barâk Hâcib tarafından öldürüldüğünü belirtmektedir. en-Nesevî (*Sîret-i Celâleddîn-i Minburnî*, Anonim Farsça Tercüme, Neşr. Müctebâ Minovî, Şirket-i İntişârât-ı İlmî ve Ferhengî, Tahrân 1384 hş., s. 176.) ise Gıyâseddîn'in bir kalede hapsedildiğini, ancak bundan sonra akıbetinin ne olduğunun kesin olarak bilinmediğini, bazılarının göre kalede hapis tutulurken Barâk tarafından öldürüldüğünü, bazılarının göre ise kaleden, burada bulunan kadınların yardımları sayesinde İsfahân'a kaçtığını ve orada Sultan Celâleddîn'in emriyle öldürüldüğünü kaydeder.

Kaynaklar

- Abdullatif Kazvini, *Safevi Tarihi*, (Çev. Hamidreza Mohemmednejat), Birleşik Dağıtım Kitabevi Yayınları, Ankara 2011.
- Alaeddin Ata Melik Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşâ*, (Çev. Mürsel Öztürk), TTK Basımevi, Ankara 2013.
- Ateş, Ahmet, "Hâkânî", *İslam Ansiklopedisi*, C.V/I, MEB, İstanbul 1987, s. 85.
- Ebü'l-Fazl Kemâleddin İsmâil İsfahânî, *Divân-i Hellâk el-Maânî*, Neşr Hüseyin Behr el-Ulûmî, İntişârât-ı Kitâbîfurûşî-i Dihhudâ, Tahrân 1348 hş.
- en-Nesevî, *Sîret-i Celâleddîn-i Minburnî*, (Anonim Farsça Tercüme), Neşr. Müctebâ Mînovî, Şirket-i İntişârât-ı İlmî ve Ferhengî, Tahrân 1384 hş.
- Fahreddin Dâvûd Benâketî, *Târîh-i Benâketî (Ravzat ul'l-Elbâb fî Ma'rifeti't-Tevârîh ve'l-Ensâb)*, Neşr. Ca'fer Şî'ar, Silsile-i İntişârât-ı Encümen-i Âsâr-i Millî, Tahrân 1348 hş.
- Gençtürk, Cihan, "Barâk Hâcib ve Kutlughanlılar (Kirmân Karahıtayları)'ın Kuruluş Süreci", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S. LXII, Erzurum Mayıs 2018, ss. 323-336.
- İbni Haldûn (*Târîh-i İbn-i Haldûn*, IV, Neşr. Halil Şehhâde-Süheyl Zekkâr, Dârü'l-Fikr, Beyrût 2001.
- Kafesoğlu, İbrahim, *Harezşahlar Devleti Tarihi (485-618/1092-1221)*, TTK Basımevi, Ankara 2000.
- Kanar, Mehmet, *Farsça-Türkçe Sözlük*, Say Yayınları, İstanbul 2008.
- Karaismailoğlu, Adnan, "Kemâleddin-i İsfahânî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. XXV, Ankara 2002, s. 233.
- Merçil, Erdoğan. "Taştâr", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. XL, Ankara 2011, s. 161.
- Nefîsî, Saîd, *Târîh-i Nazm ve Nesr der İrân ve Zebân-i Fârsî ta Pâyân-i Karn Dehhom-i Hicrî*, I, İntişârât-ı Forûgî, Tahrân 1344 hş.
- Reşîdüddin Fazlullâh, *Câmi'ü't-Tevârîh ez-Âgâz-i Peydâyiş-i Kebâyil-i Moğol ta Pâyân-i Dowrey-i Tîmûr Kâân*, I, Neşr. Behmen Kerîmî, İntişârât-ı İkbâl, Tahrân 1338 hş.
- Reşîdüddin Vatvât, *Divân*, Neşr. Seyyid Nefîsî, Kitâbhâne-yi Bârânî, Tahrân 1339 hş.
- Safa, Zebihullah, *Târîh-i Edebiyât der İrân*, V, İntişârât-ı Firdovs, Tahrân 1355 hş.
- Yahya b. Abdullatif Kazvîni, *Lubb et-Tevârîh*, İntişârât-ı Bunyâd ve Gûyâ, Tahrân 1363 hş.

MUKAYESELİ PERSPEKTİF ZAVİYESİNDEN SAFEVÎ İRAN'ININ İNKIRAZI (SAFEVÎLER, OSMANLILAR VE BABÜRLÜLER)*

Rudi Matthee**
(çev. İlker Külbilge)***

Varlığını, bir devlet olarak doğduğu 1501'den zeval bulduğu 1722 yılına kadar sürdüren ve İran tarihinin bu dönemine değinen çok sayıda modern araştırmacının yanı sıra çok sayıda İranlı tarafından da “*kendine has bir yönetim şekli*”, “*eşi ve benzeri olmayan*”, “*nev-i şahsına münhasır*” ve “*kendine özgü bir dünya*” olarak tanımlanan Safevî İranı'nı bu şekilde görmek için hatırı sayılır sebeplere sahibiz. Safevîlerin; dünyanın tek Şii ulusunun yaratıcıları olarak oynadıkları çok önemli rolleri, modern İran ulus-devletinin banileri olarak sahip oldukları konum ve küçük bir Afgan savaşçı güruhunun bir ayaklanmayı müteakiben başlayan saldırısı karşısında devletlerinin aniden dağılması gibi bütün bu benzersiz özellikleri sözü geçen yaklaşımı gerçekten de haklı çıkarır gibi görünüyor.

Safevî İranı'nı ayrıca, mücavir Osmanlı ve Babür imparatorluklarını (ve daha az oranda olmakla birlikte Orta Asya'daki Özbek Devleti'ni de) kuşatan siyasi teşekküller bütünü'nün bir parçası olarak görmek de mümkündür ve bu yaklaşım, gelişmeleri anlamak açısından muhtemelen daha aydınlatıcıdır. Çünkü bu siyasî teşekküller, sömürgeciliğin kendini bölgede göstermesinden önce Balkanlar ile Dekken arasındaki topraklara içtimaî bünye ve uyum açısından bir denge kazandırmışlardı. Modern tarih yazımı, adı geçen devletlerin müşterek özelliklerini yansıtmak için bir terim bulmak amacıyla bu erken modern devletlere muhtelif etiketler iliştiirdi. Bunlardan bazıları şunlardır: Marshall Goodwin Simms Hodgson tarafından teklif edilmiş bir ifade olan “*barut imparatorlukları*”¹, Max Weber'e

* **Makalenin orijinal künyesi:** Rudi Matthee, “The Decline of Safavid Iran in Comparative Perspective”, *Journal of Persianate Studies*, 8 (2015), ss. 276-308. Bu makalenin ilk taslağı hakkındaki yorumları için Stephen Dale ve Alan Mikhail'e teşekkür etmek isterim.

** Prof.Dr., *University of Delaware, College of Arts & Sciences, Department of History*, 236 John Munroe Hall, Newark, DE 19716 ABD, matthee@udel.edu, Orcid ID: 0000-0003-1336-210X

*** Dr. Öğretim Görevlisi, *Manisa Celal Bayar Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Bölümü*, 45140, Yunussemre-Manisa/Türkiye, kulbilgeilker@gmail.com, Orcid ID: 0000-0002-3891-7477. Çeviride yardımını gördüğüm Türkan Dadioğlu ve Prof.Dr. Selim Karahasanoğlu'na, çevirinin Türkçesini gözden geçiren Dr. Öğr. Üyesi Gürol Pehlivan'a ve tercüme kontrol edip çok sayıda yanlışımı düzeltme sabrını ve inceliğini gösteren Dr. Öğr. Üyesi İrfan Kokdaş'a ise hassaten teşekkür etmeyi bir borç bilirim. Çeviride geçen Farsça ve Arapça kelimelerde ve coğrafi isimlerde elden geldiğince *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*'nin imlasına uyulmuştur.

¹ Marshall Goodwin Simms Hodgson, *The Venture of Islam III: The Gunpowder Empires and Modern*

hürmeten söyleyecek olursak “*patrimonyal bürokratik devletler*”²; ve son olarak, zenginliğin merkezi emperyal yönetim tarafından kendi hükümlerine karşı duyulan saygının, itaatın ya da sadakatın bir nişanesi olarak istihracına referans yapan “*baraç devletleri*” ifadesi; bu son ifadenin bir örneği Karl Marx tarafından müphem bir şekilde belirtilmiş ve Neo-marksistlerden Eric Wolf tarafından daha da geliştirilmiştir.³ Meseleye daha derin bir şekilde ama daha az işlevselci bir düzeyde bakacak olursak, bu devletler arasındaki toplumsal aidiyet her şeyden önce ortak bir kültürel mekânın içinde yaşamak, bir takım müşterek Türk-Moğol yapıları ile geleneklerinin varisi olmak ve elit düzeydeki bir kültürde yer almak anlamına geliyordu. Kendini Farsça ifade etmiş bu elit düzeydeki kültüre rengini veren temel unsur ise Fars ve İslam dünyasının karşılıklı olarak kavranabilir içeriklere sahip bulunan kültürel motifleriydi.⁴ Sözü ettiğimiz bu gelenekler ve yapılar ise, bu devletlerden ikisinin veya ikiden daha çoğunun arasında cereyan eden savaşlar, ticaret ve diplomasi gibi durumlarda temayüz etmişlerdir. Mesela bu imparatorluklardaki insanlar göç ettiler; mallar, para ve değerli metaller bir yerden bir yere nakledildi ve ayrıca fikirler de, Marshall Goodwin Simms Hodgson’ın (aslında çok daha bile geniş) bir bölge için önerdiği “*ekümen*” terimini destekler bir şekilde bu devletlerin hükmettiği toprakların bir ucundan diğer ucuna kadar yayıldı.⁵ Tüccarlar ise; Azerbaycan’daki Tebrîz ve Anadolu’daki Tokat yolunu kullanarak veya Hemedan ve Bağdat üzerinden Mezopotamya’ya giden yolu takip ederek İsfahan ile Bursa veya Halep ile İzmir arasında olmak üzere veyahut Ferah ve Kandahar yolunu veya Basra Körfezi’ndeki Bender Abbas limanı ile Gücerat’taki Surat, Malabar kıyıları ya da Hindistan’ın güneydoğu kıyılarında bulunan limanların arasındaki deniz yolunu kullanarak, İsfahan ile Lahor arasında olmak üzere, dört bir yana seyahat ettiler. İranlılar Babürlü Sarayı’nda kolayca iş buldular; Safevîler, Şii inancının bayrağı altında Osmanlılara ve Osmanlılara kıyasla

Times, Chicago (1974), ss. 17-16, 26.

- 2 Patrimonyal devletlerin özellikleri için bkz., Max Weber, *Economy and Society*, Guenther Roth ve Claus Wittich (eds), 2 cilt (eserin sayfaları tek ciltmiş gibi numaralandırılmıştır), Berkeley (1978), c.1, ss. 1006-1010. Weber’in teorisinin Babürlü örneğindeki tezahürü için bkz., Stephen P. Blake, “The Patrimonial-Bureaucratic Empire of the Mughals”, *Journal of Asian Studies* 39 (1979), ss. 77-94; Stephen P. Blake, “Returning the Household to the Patrimonial-Bureaucratic Empire: Gender, Succession, and Ritual in the Mughal, Safavid and Ottoman Empires”, Peter Bang, Christopher A. Bayly (eds.), *Tributary Empires in Global History*, New York (2011), ss. 214-226. Bir imparatorluk olarak Safevi İran’ına ilişkin düşünceler için bkz., Rudi Matthee, “Was Safavid Iran an Empire?”, *Journal of the Economic and Social History of Orient*, 53 (2010), ss. 233-265.
- 3 Eric Wolf, *Europe and the People without History*, Berkeley (1984), ss. 76, 79-82.
- 4 Bert G. Fragner, *Die Persophonie, Regionalität, Identität und Sprachkontakt in der Geschichte Asiens*, Berlin (1999), muhtelif sayfalarda; Abolala Soudavar, “The Early Safavids and Their Cultural Interactions with Surrounding States”, Nikki R. Keddie, Rudi Matthee (eds.), *Iran and the Surrounding World. Interactions in Culture and Cultural Politics*, Seattle (2002), ss. 89-120; Francis Robinson, “Ottomans-Safavids-Mughals: Shared Knowledge and Connective Systems”, *Journal of Islamic Studies* 8/2 (1997), ss. 151-184.
- 5 Hodgson, *The Venture of Islam III*, muhtelif sayfalarda.

daha az oranda olmakla birlikte Babürlülere karşı savaştılar; sefaret heyetleri, çok sayıda kişinin yanı sıra hem külliye miktarda hem de çok kaliteli hediyeyi içeren özenle hazırlanmış hadiselerdi; uçsuz bucaksız bir ummandaki adaları andıran şehirler ve onların çevresindeki vahaların içinde yer aldığı doğal çevre ise varlığını develere ve kervansaraylara borçlu olan kervan trafiğinin ayakta tuttuğu bir ticarî ilişkiler ağı yarattı.

Bu makalenin amaçları açısından bakıldığında ortaya çıkan en önemli husus ise, söz konusu bu üç devletin de siyasî ve dinî açıdan olduğu kadar iktisadî açıdan da kurumsal olarak benzer şekillerde yapılanıp hareket etmiş olmasıdır. Dolayısıyla bu durum, adı geçen devletlerin dâhilî ve haricî meydan okumalara verdikleri tepkilerde belli bir şekil benzerliğine yol açmakta, bu da bize sözü geçen benzerlikleri bir dereceye kadar da olsa aynı birimler ile ölçebilme imkânı tanımaktadır. Mesela siyasî elitler, bu her üç devlette de ya iktidarı askerî istila yoluyla ele geçirmiş kişilerden ya da Memlûk sistemine benzer şekilde, kendilerini başlangıçta “*kul menşeli askerler*” olarak lanse etmiş olan yabancı kökenli kişilerden müteşekkildi. Yönetim, iktidarın hükümdar ailesine ait olması hasebiyle patrimonyaldı, hükümdarın kendisi ise yalnızca hanedanın değil, aynı zamanda İslam'ın hükümdarlık tasavvurunun da mücessem timsaliydi. İslam, hem Osmanlılar ve Babürlülere örneğindeki Sünnî tezahüründe hem de Safevîlerdeki On İki İmam Şiîliği şeklindeki izharında olduğu üzere sisteme payanda oldu; bunu da hükümdarı, Allah tarafından inancın muhafızı* olarak tayin edilmiş bir figüre, şeklen de olsa tahavvül ederek yaptı. Ayrıca ekberiyet hakkının tartışmasız bir halefiyet ve meşruiyet prensibi olarak mevcut olmaması bu üç devlette de müşterekti; buna mukabil tasarruf yetkisi hükümdarın kişiliğinden ziyade, yönetici hanedanın uhdesindeydi; bu durum da oğullar çoğu kez babalarına halef olduklarında bile aksamaya devam eden bir modele dönüşüp zamanla da bir tür “*kolektif*” idareye yol açtı. Bu durumun neticelerinden biri de iktidarın belirlendiği, kontrol edildiği ve idame ettirildiği yer olarak haremın ehemmiyet kazanmasıydı. Bu gelişme ise kadınların ve harem ağalarının devlet yönetiminde önemli bir rol edinmesi sonucunu doğurdu. Her üç devlet de gelir temin etmek için sonuç itibarıyla benzer usulleri kullandılar. Mesela, gelir temin edebilmek için çoğunlukla tarım ürünlerine bağımlıydılar. Ticarete gelince; mal bolluğunu azamî seviyeye çıkarmaya çalıştılar, bunu da merkantalist himayecilik yoluyla veya gümrük vergileri ve tahditler koyarak değil yerli ve yabancı olup olmadığına bakmaksızın dünyanın dört bir yanından gelen tüccarların ticarete katılmasına “*birakınız yapınlar*” yaklaşımıyla izin vererek ve ayrıca ithalatı da teşvik ederek gerçekleştirdiler. İthalatı destekleyen bu yaklaşım ise esas itibarıyla, temel malları bolca tedarik ederek iç pazarı tatmin etmek için tasarlanmış bir ekonominin icabıydı.

* Burada “*İnancın Muhafızı*” olarak çevirdiğimiz “*Defender of the Faith*” ifadesi, İngiliz kralı VIII. Henry'e 1521'de Papa X. Leo tarafından verilen bir unvandır ve İngiliz kralları bu şeref unvanını o tarihten beri kullanmaktadırlar (çev. notu).

Ancak Osmanlılar, Safevîler ve Babürlüer arasındaki ortak özelliklerin ve etkileşimlerin muhtelif tezahürlerinin incelenmesi bugüne kadar “*sanat*”, “*hediyeleşme*”, “*edebiyat*” ve “*tarih yazımı*” konularının pek ötesine geçmemiştir. Bu incelemeler içinde diplomasi; savaşlar hakkındaki bilimsel araştırmalar kadar olmasa da en azından ticaret kadar ilgi çekti; fakat kolayca görüleceği üzere, bu devletler tarafından şekillendirilmiş olup geniş coğrafyaları birbirine “*bağlayan*” tarih süreci içindeki etkileşimlerin oluşturduğu muhtemelen en temel ilişki modeli olan savaşlar hakkındaki araştırmalar ise hâlâ emekleme aşamasındadır. Bu emeklemeye sebep olan en büyük ayak bağı ise, modern tarih yazımının milli/milliyetçi mizacı tarafından kızıştırılan Orta Doğu tarihindeki söylemlerin uzun süreden beri devam eden bir bölünme ve tecrit içinde olmasıdır. Mesela; zihinleri, imparatorluklarının Avrupa ile kurduğu askerî, siyasî ve iktisadî bağlantılar ile meşgul olan Ottomanistler genellikle “*Doğu*”ya bakmıyorlar; Babürlü İmparatorluğu uzmanları ise Hindistan’ın İngiltere ile tesis ettiği ilişkilere odaklanma eğilimindediler. Hindistan’ın birçok yerinde Babürlülerin yerini alan bu sömürgeci güç aynı zamanda, Hint Yarımadası’na mensup çok sayıdaki araştırmacının kendi araştırma alanlarına taşıdıkları sınırlı dil yeteneklerinin de sorumlusu olarak göze çarpıyor. Pek çoğuna, sözü geçen benzer dil engellerinin köstek olduğu Safevî tarihçilerine gelince, onlar kendi ilgi alanlarında daha da tecrit olmuş durumdadılar. İranlı tarihçiler de Safevî İrani’nı, doğal kaderine ulaşması çoğu kez ne Osmanlıların ne Babürlülerin hatta ne de Rusya’nın, fakat hiç şüphesiz Avrupa’nın (proto-) kolonyalizminin ve emperyalizminin desiselerinin engel olduğu bir ülke olarak analiz ettiler. Onların bu yaklaşımı ise İranlıların ülkelerini emsalsiz, medeniyet açısından son derece önemli ve diğer bölgesel güçlerden, muhtemelen menfi hususlar hariç olmak üzere, olumlu konularda bile çok az etkilenmiş olarak görmeye yönelik genel temayül ile hiç şüphe yok ki tutarlıdır. Ancak tarih çalışmalarında beliren ve geleneksel Fars kültürü ile modern Batı oryantalizminin önyargılarının ve ilgilerinin ortak bir noktada birleşmesini müteakiben ortaya çıkan “*fikri maddeye öncelme*” şeklindeki temayül bile Saraybosna ile Haydarabad arasındaki sahada meydana gelmiş olan kültürel etkileşimler hakkında yine de çok derin bilimsel araştırmalar meydana getiremedi.

Mamafih Dale ve Streusand’ın çalışmaları günümüzün imparatorluk çalışmalarına hakim olan söylemin genel olarak dışında kalmış gibi gözüküyorlar. Bu durum ise Streusand’ın eserinin modası artık kısmen geçmekte olan “*barut imparatorlukları*” modeline bağlı kalmasından ve kısmen de aktüel imparatorluk çalışmalarının yapısından kaynaklanıyor. Hiç şüphesiz “*modernist*” eğilimleri arama çabasını bir dereceye kadar içermesi sebebiyle ciddi bir ideolojik unsur olarak dinî (ve çoğunlukla kültürü de) değerlendirme dışı bırakan bu aktüel imparatorluk çalışmaları Osmanlı İmparatorluğu’nu mukayeseli bir çerçeveye yerleştirme eğilimindedir ama bu çerçeve Babürlüler, Habsburglar ve Çin’i içerirken, muhtemelen pek münasip görülmedikleri için olsa gerek Safevîleri dışarıda

bırakmaktadır.⁶ İran'a, Batı-dışı "moderniteler" meyanındaki egemen söylemde yer verilmemesinden etkilenen bir bilim adamı ise bu tür mukayeseli çalışmalardaki "Türkiye-Hindistan-Çin gruplaşması"nı, gayet yerinde bir ifade ile "Batı dışı modernitelerin üç sureti" olarak isimlendirmiştir.⁷ İsfahan'ın 1722'de küçük bir Afgan kabile güruhunun eline düşmesine takaddüm eden vetireler ve gelişmeler hakkında daha iyi bir perspektif elde etmek için İran tarihine dair ki ufukumuzu genişletmeyi hedef edinen bu makalenin hususî konusu, mukayeseli bir bağlamda Safevî Devleti'nin "inkırazı"dır. "İnkıraz" terimi ve kavramı, bugünlerde bütünüyle şüpheli değilse bile bir hayli tartışmalıdır; fakat buna rağmen, araştırmalara konu olan bu üç imparatorluğun yine de müşterek motifi olarak addedilebilir. Mesela bugün hâlâ mantıklı bir şekilde Venedik'in 1453'i takip eden inkırazından, Hollanda'nın 17. yüzyılda yaşadığı "Altın Çağ" sonrası gerilemeye başlamasından, 20. yüzyılda şahit olunan İngiliz zevalinden ve şimdilerde de Amerika'nın çöküşünden dem vuruyoruz; buna rağmen Orta Doğu'nun hâlihazırdaki durumu için kullanılan inkıraz terimi ise Cemal Kafadar'ın da adlandırdığı üzere, neredeyse "kâifî" gibi algılanan bir terime dönüşmüş durumda.⁸ Erken modern İslamî imparatorlukların zayıflaması bugünlerde akademik gündemin en azından ilk sırasını işgal etmiyor, hatta Orta Asya'daki Özbek Devleti örneğinde olduğu üzere, daha evvel "17. yüzyıl marjinalleşmesi" olarak tanımlanan durum bile artık inkıraz olarak değil, (ticarî) canlanma ve büyüme şeklinde yeniden yorumlanmaya başlandı.⁹ Bir meslektaşımız, inkıraz teorisyenlerinin bundan önceki gözde hedefi olan Osmanlı Devleti'nden hareketle sözü geçen kavram hakkında kısa bir süre önce şunları söyledi: "... inkırazçı sıfatını taşımamak adına girilen "inkıraz" kavramını cerh etme işi bugünlerde başlı başına bir meşgale halini aldı, oysa bu meşgale erken modern Osmanlı tarihinin yeni nüveli bir anlatıya sahip olmasına engel teşkil ediyor."¹⁰

⁶ D'Souza bu konuda bir istisnadır. Osmanlıları Habsburglar, Ruslar ve/veya Çinliler ile mukayese eden yeni tarihli çalışmalar için bkz., Karen Barkey, *Empire of Difference: The Ottomans in Comparative Perspective*, Cambridge (2008); Dominic Lieven, *Empire. The Russian Empire and Its Rivals*, London (2000); Sanjay Subrahmanyam, "The Fate of Empires: Rethinking Mughals, Ottomans and Habsburgs", Huri Islamoğlu, Peter Perdue (eds.), *Shared Histories of Modernity: China, India and the Ottomans Empire*, London, New York ve New Delhi (2009), ss. 74-108. Subrahmanyam, "Aşağı yukarı mücavir olan toprakların etkileyici büyüklükteki bir kuşağını kaplayan üç erken modern imparatorluk"tan söz edecek kadar ileri gider. Sözü edilen kuşağın intizamı ise sadece, "Safevî İmparatorluğu'nun kapladığı alanın genişliğine eşit olup doğudan batıya doğru uzanan küçük bir açıklık" tarafından bozulmaktadır, a.g.m., s. 75.

⁷ Zvi Ben-Dor Benite, "Modernity: The Sphinx and the Historian", *American Historical Review*, 116 (June 2011), s. 649.

⁸ Cemal Kafadar, "The Question of Ottoman Decline", *Harvard Middle Eastern and Islamic Review*, 4 (1997-1998), ss.32. Fransa'nın, savaşla bağlantılı harcamalar ve maliyenin kötü idare edilmesinin bir sonucu olarak XIV. Louis'in iktidar döneminde "inkıraz"a uğraması hakkındaki yeni tarihli bir çalışma için bkz., Guy Rowland, *The Financial Decline of a Great Power. War, Influence, and Money in Louis XIV's France*, Oxford (2012).

⁹ Scott Cameron Levi, *The Indian Diaspora in Central Asia and Its Trade, 1550-1900*, Leiden (2002), s. 13 ve dvm.

¹⁰ Sam White, "Ottomans in Early Modern Global History", Review article of Karen Barkey, *Empire*

Osmanlılar ise kaleme aldıkları geleneksel çalışmalarda Osmanlı Devleti'nin gerilemesini, Sultan Süleyman'ın 1566'daki ölümünü (ya da en azından sadrazam Sokullu Mehmed Paşa'nın 1579'daki katlini) müteakip başlattılar.¹¹ Ottomanistler ise bu geleneksel görüşü uzun zaman önce kırmaya başlamışlardı ve onu artık hemen hemen terk ettiler; mamafih, siyasî ve içtimaî bünyeyi takatten düşüren ve birer kriz olarak algılanan çok sayıda ve ağır problem ile yüz yüze gelmiş bir devletin ve toplumun durumlarının nasıl değerlendirilmesi gerektiği ile ilgili tarih problemi tabii ki ortadan kalkmadı.¹² Osmanlı Devleti; savaş meydanlarında artık kesin zaferler kazanılmaması, eyaletlerdeki isyanlar ile kırsaldaki eşkıyalık olaylarındaki artış ve yönetici elit kademeleri arasındaki kargaşanın artması nedeniyle 16. yüzyılın sonları ile 17. yüzyılın başlarında tartışma götürmez bir biçimde zayıflık emareleri gösteriyordu. On altıncı yüzyılın sonlarında yaşayan Osmanlı elitleri, kendi zamanlarını bir inkıraz dönemi olarak kavramsallaştırdılar ve bu duruma çare olacak çözümler hakkında da müessir bir tartışma başlattılar.¹³ Ancak Ottomanistler, inkıraz mefhumunu terk ederek, sözü geçen gelişmeleri takriben 20. yüzyılın son çeyreğinde farklı ve revizyonist şekillerde izah ettiler.¹⁴ Merkezin inkırazının periferinin yükselişi ile aynı anda gerçekleşmiş olabileceğine ilişkin ilk kez Babürlü tarihi uzmanları tarafından ileri sürülen izahı müteakiben Ottomanistler de devletin zayıflamasının zorunlu olarak toplumun da zayıflamasını gerektirmediğini savunmak veya ima etmek için analizlerinde ara sıra ve zımnen de olsa devlet ile toplumu birbirinden ayırdılar. Zira tarih araştırmalarının da gösterdiği üzere; gerileyen bir devlet, çoğunluğu yerel “aktörler”den oluşan unsurların kendi hâkimiyet alanlarını tesis etmesine gerçekten de izin vermiştir. Böylece Ottomanistler merkezin inkırazı esnasında taşranın yükselişini ve aldığı inisiyatifleri Suriye ve Lübnan'ın iktidar elitlerinde veya Filistin ve Irak'taki ticarî canlanmada keşfederek ve farklı sosyal çevrelerden gelen yerel güçlerin devlet kaynaklarına ve memurluklarına erişim sağlarken merkezle periferi arasında arabuluculuk da yaptıklarını öne sürerek aramaya koyuldular.¹⁵ Hatta birkaç akademisyen, özü itibarıyla Avrupa'ya ait olan “Keşifler Çağı” ve “Aydınlanma Çağı” gibi mefhumların

of Difference, Baki Tezcan, *The Second Ottoman Empire*; and Giancarlo Casale, *The Ottoman Age of Exploration*, *Journal of Global History*, 6/2 (2011), s. 345.

- ¹¹ Joseph von Hammer-Purgstall, *Geschichte des osmanischen Reiches*, c. 4, 2/3, Vienna ve Pest (1828), s. 51.
- ¹² Bunu sistematik bir şekilde yapan ilk kişi Abou-El-Hajj'di.
- ¹³ Bernard Lewis, “Ottoman Observers of Ottoman Decline”, *Islamic Studies*, 1 (1962), ss. 71-87.
- ¹⁴ Douglas A. Howard, “Ottoman Historiography and the Literature of ‘Decline’ of the 16th and 17th Centuries”, *Journal of Asian History*, 22 (1988), ss. 52-77; Donald Quataert, “Ottoman History Writing and Changing Attitudes towards the Notion of ‘Decline’”, *History Compass*, 1 (2003), ss. 1-9; Christoph K. Neumann, “Political and Diplomatic Developments”, Suraiya N. Faroqhi (ed.), *The Cambridge History of Turkey*, c. III, Cambridge (2006), ss. 44-64.
- ¹⁵ Bu konu ile ilgili çalışmaların bir özeti için bkz., Dina Rizk Khoury, “The Ottoman Centre Versus Provincial Power-holders: An Analysis of the Historiography”, Suraiya N. Faroqhi (ed.), *The Cambridge History of Turkey*, c. III, Cambridge (2006), ss. 135-156.

Osmanlı'da da eşdeğerleri bulunduğunu iddia ederek “*inkıraz paradigması*”nı son zamanlarda tamamen değiştirmeye bile çalıştı. Örneğin Giancorla Casale’in *The Ottoman Age of Exploration* başlıklı kitabı, Osmanlıların Basra Körfezi ve Hint Okyanusu’na yaptıkları (kısa süreli askerî) hamleyi cihanşümul bir kavrayıştan kaynaklanan bir keşif gayretinin parçasıymış gibi sunar. Baki Tezcan’ın *The Second Ottoman Empire* isimli çalışması ise, “*Osmanlı tarihinin 17. yüzyılı için daha müspet bir anlatı ve yaklaşım*” çağrısında bulunarak Casale’in ortaya koyduğu revizyonizmde eşit ölçüde ısrar eder.¹⁶ Tezcan adı geçen eserinde, Osmanlı Devleti’nin zayıflığını ve bu zayıflığın sebeplerini analiz etmekten ziyade, sözlerine önce; padişahın katlini* bir inkıraz emaresi olmaktan çok aslında devletin kudretinin bir işareti olarak kabul edilebileceği kaziyesi ile başlayıp sultanların 17. yüzyıldan itibaren devlet işlerine olan ilgisizliklerinin artmasının ise alternatif elitlerin ortaya çıkması, proto-demokratik eğilimlerin doğması ve imparatorluk için yeni hukukî dayanaklar oluşturulması hasebiyle aslına bakılırsa bir (medenileşme) temayülü yaratığı mülahazası ile devam ederek, Osmanlılar için bir teceddüt yüzyılı inşa etmeye çalışıyor.¹⁷

Fakat, Casale’in ve Tezcan’ın, 17. yüzyıl Osmanlısının durumunu “*nihat*” bir inkırazın tersine, “*muvakakat*” bir inkıraz olarak telakki eden bu revizyonizmlerinin bütün veçhelerine katılmak pek mümkün değildir.¹⁸ Yüz yüze geldikleri bütün ciddi problemlere rağmen Osmanlılar, zayıflığın ilk emarelerinin belirmesinden sonra bile varlıklarını bir üç buçuk asır daha sürdürdüler, hatta müesseselerini bir dizi etkili ve çalışkan sadrazamın rehberliğinde yeniden organize etmeyi bile başardılar; Osmanlı bağlamı söz konusu olduğunda “*inkıraz*” terimi, bu sebepten ötürü ve haklı olarak hâlâ tartışılmaktadır çünkü tasnif edici bir prensip olarak 350 yıl boyunca sürmüş bir “*düşüş*”ü tanımlamak için kullanılması gerçekten de uygun değildir; netice itibariyle Osmanlıların aslında inkırazlarından ziyade, uzun ömürlülüklerini kuramsallaştırmak bizim açımızdan muhtemelen çok daha faydalı olacaktır.

“*İnkıraz*” mefhumunu Babürlü Devleti açısından reddetmek ise hiç şüphe yok ki çok daha zordur. Babürlü hanedanını zayıf düşüren şeyin ne olduğu, hatta bu sürecin ne zaman başladığı konusunda bile tarihçiler arasında tam bir bilimsel mutabakat neredeyse mevcut değilken; Babürlülerin önderlik ve temsil ettikleri idarenin 18. yüzyıl zarfında dağıldığı hususunda ise hiç kuşku bulunmamaktadır. Bu sebepten ötürü her ne kadar “*Babürlü inkıraz*”ı şeklindeki mefhumu basit bir şekilde reddetmek mümkün değilse de kavram yine de, içeriği değiştirilerek ve bu içeriğin boşlukları uygun şekilde doldurularak, Babürlüler özelinde daha ılımlı bir hale getirilebilir. Babürlülerin çöküşü; merkezî devletin bir dizi mahallî iktidar odağına dönüşümünü ve nihayet, sadece Babürlü idaresinin çöküşünü hızlandırdığı için

¹⁶ Baki Tezcan, *The Second Ottoman Empire: Political and Social Transformation in the Early Modern World*, Cambridge (2010), s. 10.

* Sultan II. Osman’ın 1622’de katledilmesi kastediliyor (çev. notu).

¹⁷ Tezcan, *a.g.e.*, s. 5.

¹⁸ Farklılıklar için bkz., Subrahmanyam, *a.g.m.*, s. 82.

değil, aynı zamanda Hindistan'daki ekonomik refahın inhitatına da sebep olduğu için bugün bile “suçlanan” yeni bir sömürge idaresi ile yavaş yavaş gelişmiş bir işbirliğini de içeren oldukça kademeli ve kemâle ermemiş bir süreçti.¹⁹ Ayrıca muhtelif tarihçilerin son 30-40 yıldır savunduğu üzere, çok kutuplu Hindistan'da Avad ve Haydarabad gibi yerel güç merkezlerinin ortaya çıkması merkezin tecezzisini bariz bir biçimde “*telafi*” etmişti.²⁰ Bu makalede değinilen husus, meseleyi geçiştirenlerin görmezden geldiği inkıraz mefhumundan, en azından İran örneği bağlamında kaçmanın imkânsız olduğu iddiasının da eşliğinde Safevî Devleti'nin zayıflamasıdır; böylesine belirgin bir kriz durumu için “*tabavvül*” ve “*intibak*” kavramlarını öneren sosyal bilimlerdeki cari eğilim ise Safevîlerin durumunu dikkate aldığımızda açıkça görüldüğü üzere bir işe yaramamaktadır. Bu sebepten ötürü öncelikle, bir devlet ve toplumun temel unsurlarında meydana gelen zayıflama olgusu ile doğrudan doğruya yüzleşmek zorundayız. Safevî Devleti sonuç itibarıyla gerçekten de şiddetli, hızlı ve dramatik bir şekilde yıkıldı ve bu, yeterli teçhizattan yoksun olup sayıları da nispeten az olan Afgan aşiret savaşçılarının eliyle gerçekleşti. Oysa asgarî seviyede bir güce ve mukavemete sahip olan herhangi bir devlet, Afganların bu “*hücum*”una karşı koyabilirdi. Gerçek şu ki, Safevî Devleti'nin bunu başaramamış olması, Safevîlerin hem zayıflıklarının aşikâr olan amilleri ve sebepleri hakkında hem de ortaya çıkan zorluklara göğüs gerebilmelerini sağlayacak değişimlere uyum gösterebilme kabiliyetinden neden yoksun oldukları hususunda tarihçilerden bir açıklama bekliyor. Biz ise bunu, İran'daki koşulları mücavir Osmanlı ve Babürlü devletlerindeki koşullar ile mukayese ederek ve araştırmacıların tarihe eş zamanlı şekilde bakmalarını engellemek için sık sık söylenen “*tek zaviyeli bir ızah biçimi*”nden de kaçınmaya çalışarak çok daha faydalı bir şekilde yapabiliriz.²¹

İnkıraz mefhumu herkesin de bildiği üzere, istisnai durumlar hariç, miktarının ölçülmesi veya sebeplerinin öncelik sırasına göre dizilmesi doğal olarak imkânsız olduğu için tartışmalıdır, ayrıca bu türden “*tek zaviyeli ızah biçimi*”lerini terk etmek, araştırmacılar açısından şartıtcı sayıdaki senaryoya da kapı aralamaktadır. En bilinen örnek olan Roma'nın inkırazı bu durumun tipik bir misalini oluşturmaktadır. Mesela, Alexander Demandt konu ile ilgili teferruatlı çalışmasında, modern bilim adamlarının Roma İmparatorluğu'nun yıkılışının delilleri olarak öne

¹⁹ Erikson'daki tartışma için bkz., Emily Erikson, *Between Monopoly and Free Trade: The East India Company, 1600-1757*, Princeton (2014), ss. 38-40.

²⁰ Örneğin bkz., Peter J. Marshall, “Economic and Political Expansion: The Case of Awadh”, *Modern Asian Studies*, 9/4 (1975), ss. 465-482; Christopher Alan Bayly, *Rulers, Townsmen and Bazaars: North Indian Society in the Age of British Expansion 1770-1870*, Cambridge (1983); Muzaffar Alam, *The Crisis of Empire in Mughal North India: Awadh and the Punjab 1707-1748*, Delhi (1986). Bu modelin bir eleştirisi için bkz., M. Athar Ali, “Recent Theories of Eighteenth-Century India”, *Indian Historical Review*, 13 (1986), ss. 102-110. Tartışmaya yapılan muhtelif katkılar Bhagravan'ın kısa süre önce basılan çalışmasında bir araya getirilmiştir, Meena Bhagrava, “Introduction”, Meena Bhagrava (ed.), *The Decline of the Mughal Empire*, Delhi (2014), ss. IX-LVI.

²¹ Peter F. Bang, Christopher A. Bayly, “Introduction”, *Tributary Empires in Global History*, Peter F. Bang, Christopher A. Bayly (eds.), New York (2011), s. 11.

sürdükleri, tanrı inancının terkedilmesinden ordunun personel sayısının azaltılmasına, ahlaki yozlaşmaya, hodpesentliğe ve kendini beğenmişliğe kadar uzanan ve görünüşe bakılırsa sonu gelmeyen bir sebepler listesini detaylı şekilde açıklar.²² Bu makale ise; Romalıları iyi yönetimin avatarları** olarak nitelendirmediği gibi Safevî Devleti'nin zayıflamasını da Viktoryan tarzda ahlaki bir yozlaşmaya ve onların yaratıcılık kudretlerinin azalmasına bağlamıyor. Bu çalışma; bir siyasal sistemin efsanevi bir hükümdarın idaresi altında merkezileşmenin, verimliliğin ve dayanıklılığın hâkim olduğu bir altın çağ yaşadıkdan sonra böylesi dönemleri genellikle kötü yönetimin, irade zayıflığının ve zevale doğru bir gidişin takip ettiğini iddia eden tezleri benimsemiyor ya da böyle bir bakış açısını da önermiyor. Gerçek şu ki, Osmanlı İmparatorluğu'nun en büyük genişlemeye Sultan Süleyman'ın yönetiminde ulaşmış olması, onun yönettiği devletin aslında sorunsuz işleyen bir aygıt olduğunu göstermez, tıpkı Sultan Ekber'in idaresindeki Babürlü Hindistanı'nın kültürel açıdan gelişirken isyanlarla da sarsılmış olması gibi; bu yüzden Şah I. Abbas'ın saltanatı, Safevî Devleti'nin sonraki dönemlerinin kaçınılmaz surette yetersiz kalan yönetimleri için bir mukayese ölçüsü olarak kullanılmamalıdır.²³ Son olarak bu makale, 17. yüzyıl İrânı'ndaki iktisadî ve askerî güç kaybını haricî sebeplere de bağlamıyor. Yabancı ülkelerle gerek savaş gerekse de külçe altın/gümüş akışı sayesinde etkileşim içinde olmak İrân'ın el değmemiş bir şekilde kalmasını doğal olarak engelledi. Yine de küreselleşmenin yeni başlayan tesirlerinin veya (Batı) emperyalizminin etkilerinin İrân'ın kaderine 18. yüzyılın başlarında bir şekilde etki ettiğine dair elimizde herhangi bir karine mevcut değildir. Stephen F. Dale'nin üzerinde durduğu ve bu makalenin müellifinin de *Persia in Crisis* başlıklı eserinde tartıştığı üzere, esasen Safevîler (tıpkı Babürlüler gibi) “*işmihlale veya inkırazı uğramadan önce Avrupa'nın yayılmacılığı tarafından güçten düşürülmüş değillerdi.*”²⁴ On sekizinci yüzyılın başlarında Rusların yanı sıra Osmanlılar da gözlerini açık bir biçimde İrân topraklarına dikmişlerdi ve bu her iki devlet de Safevî Devleti'nin ve ordusunun ahvali hakkında istihbarat toplamak için elçilerini İsfahan'ın Ekim 1722'de Afganlar tarafından işgal edilmesinden önce İrân'a gönderdiler.²⁵ Afganların İsfahan kuşatması henüz devam ederken Ruslar yalnızca

²² Alexander Demandt, *Der Fall Rom: Die Auflösung des römischen Reiches im Urteil der Nachwelt*, Munich (1984) (yeni basım 2014), muhtelif sayfalarda.

^{**} Sanskritçe “*İniş*” demektir. Hinduizme göre, bir tanrının (özellikle de Vişnu'nun) zaman zaman ve çeşitli nedenlerle insan veya hayvan şeklindeki dünyevî bir varlık suretinde bedenleşerek yeryüzüne inmesi anlamını taşır. Şinasi Gündüz, *Din ve İnanç Sözlüğü*, Vadi Yayınları, birinci baskı, Ankara (1998), s. 50 (çev. notu).

²³ Rifaat Ali Abou El-Haj, *Formation of the Modern State: The Ottoman Empire, Sixteenth to Eighteenth Centuries*, Syracuse (1991; yeni basım 2005), s. 10.

²⁴ Stephen F. Dale, *The Muslim Empires of the Ottomans, Safavids and Mughals*, Cambridge (2010), s. 248.

²⁵ Ahmad Dourry Efendy, *Relation de Dourry Efendy, ambassadeur de la Porte Otomane auprès du roy de Perse*, M. de Fiennes (tr.), L. Langlès (ed.), Paris (1810), muhtelif sayfalar; Salahshur Khâssa Kamâni Mostafâ Âghâ, *Fathnâme-ye İrân: Ravâbet-e İrân va 'Osmâni dar âstâna-ye bar-oftâdan-e Safaviyan 1132-1137 h.q.*, Mehmet Munir Aktepe (ed.), Nasr-Allâh Sâlehi ve Safiya Khadiv (trans),

kuzey İran'ı istila ettiler, Osmanlı birlikleri ise Revan, Tebrîz ve Hemedan'a yürümeden önce Afganların İsfahan'ı işgal etmesini beklediler.²⁶ Bu makalede ise bu siyasî ve askerî gelişmelerin yerine, meseleye biraz da düzen ve açıklık kazandırmak amacıyla, son dönem Safevî toplumunun birbirinden müstakil olmakla birlikte aynı zamanda birbiriyle ilişki içinde de bulunan ve onun fizikî “*temel*”ini temsil eden dört veçhesine bakmayı öneriyorum. Bunları şöyle sıralayabiliriz: politik ve kültürel “*üstyapı*”; coğrafi-iktisadî şartlar; ordu ve siyaset ile ilgili yapılar, usuller ve olgular ve son olarak din politikalarının yanı sıra meşruiyet problemini de içeren ideolojik meseleler.

A. Coğrafi/Ekolojik ve İktisadî Şartlar

Belli başlı şehir merkezlerini kuşatan çok sayıdaki verimli vahaya rağmen (Safevî) İran'ının, sık sık göz ardı edilse de, muhtemelen en ayırt edici vasfı ürkütücü sıradağlar ile yağmura dayalı tarım için gerekli yıllık yağış miktarı olan 200 mm'den daha az yağmurun düştüğü bozkır topraklarını muhtevî acımasız bir doğal çevreye sahip olmasıdır. Ülkenin doğusunda bulunan bu toprakların idaresi ve kontrolü şöyle dursun bir ucundan diğer ucuna kadar kat edilmesi bile zordu, ayrıca ıssız ve genellikle çorak çöllerden ve uçsuz bucaksız bir açıklıktan müteşekkil olan bu topraklar, seyrek nüfuslu ve oldukça verimsiz alanlara doğru uzanmaktaydı. Mesela, Steel ve Crowther isimli iki İngiliz tüccar, 17. yüzyılın başlarında İran'da yaptıkları seyahatin izlenimlerini Kandahar ile İsfahan arasındaki güzergâhı tanımlarken şöyle özetlemişlerdir: “*Bazen iki üç gün boyunca seyahat ettiğimiz çoraklığın içinde görülecek hiç yeşillik yok; yalnızca biraz su ki o da genellikle tuzlu, pis kokulu ve hiçbir işe yaramaz*”.²⁷ Tıpkı Rusya'nın sınırlarını kapladığı gibi, İran'ın da sınırlarını kaplayan muazzam büyüklükteki bu tenhaliği şenlendirmeye çalışmak, ülkenin merkezî topraklarını nüfus açısından boşaltmak anlamına gelirdi.²⁸ Safevîlerin, imparatorluklarının hudutlarını yeterli bir kuvvet ile koruma hususunda karşılaştıkları sıkıntının sebebi de zaten buydu.

İran'ın merkezkaç karakterini artıran husus, esasen denize kıyısı olmayan ülkenin, askerî ve ticarî gücün bağlantı noktası işlevine sahip olan sabit ve daimi bir başkent in meydana çıkabileceği merkezî bir yerleşim biriminden, büyük bir nehirden veya doğal bir limandan yoksun olmasıydı. Oysa Osmanlılar, konumunu hemen hemen altı yüz yıl boyunca muhafaza eden İstanbul gibi siyasî ve iktisadî bir merkeze sahiptiler* ve bu merkez Osmanlılara, devletlerinin hem merkezçilliğini

Tehran (1394/2015), ss. 23-25; P.P. Bushev, *Posol'stvo Artemiia Volynskogo v Iran v 1715-1718 gg.*, Moscow (1978), muhtelif sayfalar.

²⁶ Laurence Lockhart, *Nadir Shah: A Critical Study Based Mainly Upon Contemporary Sources*, London (1938), s. 10; Salahshur Khâssa Kamâni Mostafâ Āghâ, *a.g.e.*, s. 9.

²⁷ Samuel Purchas (ed.), *Hakluytus Posthumus or Purchas his Pilgrims*, c. 4, Glasgow (1905), s. 2373.

²⁸ Willarda Sunderland, *Taming the Wild Field: Colonization and Empire on the Russian Steppe*, Ithaca (2004), s. 42.

* İstanbul, Osmanlı Devleti'ne 469 sene başkentlik yapmıştır. O nedenle “*bemen bemen 600 yıllık*” ifadesi yerine “*bemen bemen 500 yıl boyunca*” demek daha doğru olur (çev. notu).

hem de ülkedeki bütün tutkuları ve hevesleri merkezileştirmesini geniş ölçüde kolaylaştıran sağlam temeller bahsetti. Hindistan'ın siyasî merkezi ise Osmanlıların başkenti kadar sabit değildi; fakat Delhi, Hint Yarımadası'ndaki İslamî yönetimin hükümlerinin büyük bölümü boyunca siyasî merkez rolünü icra etti; ayrıca Agra, Fetihpur Sikri ve Lahor gibi alternatif başkentlerin hepsi de kuzey Hindistan'ın sıklet merkezi olan bereketli Hint-Ganj havzasının oldukça dar yörüngesinde kurulmuştu. İran'ın durumu ise çok daha merkezkaç bir mahiyet arz ediyordu. Ülkede merkezî bir nehrin veya çekim merkezi oluşturacak diğer başka türden önemli bir noktanın bulunmaması, stratejik mülahazalar, zaman içinde başa geçen muhtelif hanedanların tecrübeleri ve 1800'lere kadar tahta çıkmış olan İran şahlarının bir yerde sürekli ikamet etmelerini engelleyen mizaçlara sahip olmaları gibi sebepler yüzünden İran, 19. yüzyılın başlarına kadar sabit bir başkent konusunda karar kılamadı; çünkü, seyyar haldeki şah ve maiyetinin herhangi bir zaman diliminde ikamet ettiği yer neresiyse ülkenin başkenti de esasen orasıydı, hatta İsfahan bile 17. yüzyılın başlarında kazandığı sabit başkent şeklindeki konumunu 18. yüzyılın başlarında kaybederek aslında geçici bir başkent olduğunu gösterdi. Rusya ve bir dereceye kadar da Akdeniz havzasının bazı kısımları gibi keza İran da kıt kaynaklara sahip bir ülkeydi ve “birkaç dâbilî servet kaynağı bulunmakla beraber aslında fakir bir ülkeydi”.²⁹ İran'da yaklaşık yirmi yıl yaşayan ve bu esnada Şah I. Abbas'a sırdaşlık da yapan Karmelit rahibi Giovanni Tadeo 1626'da şu nitelendirmeyi yapmıştı: “İran Krallığı, haraç aldığı devletler olmadan değerlendirildiğinde, malî açıdan [...] beş parasızdır.”³⁰ Ülke, petrolün günümüzden yaklaşık yüzyıl önce bulunup işletilmesinden evvel gerçekten de fakir bir gelir tabanına sahipti. Ülkenin tarımsal üretimi düşüktü, İran Platosu kerestelik ağaçlar açısından acınacak kadar fakir olup kolay işletilebilir altın ve gümüş yataklarından da mahrumdu ve Safevî imparatorluğu, büyük kısmı nispeten düşük kaliteli olan ham ipeğin dışında tarihi boyunca yalnızca birkaç ihraç edilebilir mal üretebildi; ülkenin, Bengal'den gelen ipek ile giriştiği rekabeti kaybetmesinin sebebi de zaten buydu.³¹ Bütün bunlar, İran'ın iktisadî üretkenliği üzerinde ciddi tehditler oluşturdu.³² Muasır seyyahların,

²⁹ Ella Constance Sykes, *Through Persia on a Side-Saddle*, London (1898), s. 101. Rusya için bkz. Richard Hellie, “The Structure of Russian Imperial History”, *History and Theory*, 44 (2005), ss. 88-112. Fernand Braudel, Akdeniz'in “ünlü çekiciliğinin ve güzelliğinin” gözümüzü boyamaması konusunda bizi uyarır. Braudel, “insanların rızıklarını zahmetli bir çaba ile kazandığı” ve “büyük arazi parçalarının ise ekilmediği veya çok az kullanıldığı” bölgenin temelinde yatan “aslı fakirliği”n sebebinin görmüştü. Ona göre bunlar Akdeniz'in 16. yüzyılda yaşadığı inkırazın da temel saiklerinden biriydi, *The Mediterranean and the Mediterranean World in the Age of Philip II*, c. 1, Berkeley (1972), s. 241.

³⁰ Herbert Chick (ed. ve trc), *A Chronicle of the Carmelites in Persia: The Safavids and the Papal Mission of the 17th and 18th Centuries*, c. 2 (eserin sayfaları tek cilt gibi numaralandırılmıştır), London (1939), yeni edisyon (2012), s. 287.

³¹ Rudi Matthee, *Silk for silver, 1600-1730*, Cambridge (1999), ss. 203, 209 (Yazarın burada APA usulüyle atf yaptığı ve basım yılı olarak 1999'u verdiği bu künye, makalenin bibliyografyasında mevcut değildir. Tarafımızdan tespit edilip buraya ve bibliyografyaya eklenmiştir, çev. notu).

³² Peter Christensen, *The Decline of Iransabab: Irrigation and Environment in the History of the Middle East*

İran'ın en zengin köylerinin ana kervan güzergâhlarının biraz dışındaki mahallerde, yani Şah'ın kendisi de dâhil olmak üzere bu güzergâhlardan gelip geçen yüksek rütbeli devlet görevlilerinin mutlak soygunlarından mahfuz kalan yerlerde, bulunduğu mealindeki yorumları, ülkenin gerçek zenginliğinin aslında bir dereceye kadar yabancı müşahitlere de gizli kaldığını akla getirmektedir.³³ Yine de zenginliğin sığındığı bu gibi gözden ırak yerlere ve ihtiva ettikleri potansiyel vergi gelirlerine umumiyetle devletin de eli uzanamadı. Velhasıl, ülkenin sekiz milyonu geçmeyen nispeten küçük nüfusunun büyük bir kısmı ise ıslah etmek şöyle dursun, vergi tahsil etmenin bile çok zor olduğu aşiret halklarından müteşekkildi ve bu kitle ticaret ile tarımın muntazam şekilde işlenmesini de sık sık akamete uğrattıyordu. Hikâyenin geri kalan kısmını ise coğrafyanın uzun süren yozlaşması tamamladı. Percy Molesworth Sykes'in 20. yüzyılın başlarında tespit ettiği üzere: "*Tabiat çok sayıdaki nimetini İran'dan gerçekten de esirgemişti, ayrıca insanlar da her bir ağacı veya çalığı insafsızca yakarak ve bu kayıpları telafi etmek için yenilerini dikmeye de zınhar teşebbüs dahi etmeyerek bu talihsiz gidişatı sistematik bir şekilde ağırlaştırdular.*"³⁴ Nispeten daha az bir oranda olmakla birlikte Osmanlılar ve Babürlüler de bu hususiyetlerden bazılarını paylaştılar. Osmanlı Devleti'nin toplam nüfusu 25-30 milyon civarında tahmin edilmiştir; bu nüfusun toplam yüzdesi içinde İran'dakine kıyasla çok daha küçük bir orana sahip olan aşiret unsuru Osmanlı Devleti'nin merkezî topraklarında filen yoğunlaşmamıştı, ayrıca Mısır ve Balkanlar gibi en üretken bazı bölgelerde ise hiç aşiret yoktu. Osmanlılar, devletlerinin nispeten başarılı askerî örgütlenmesi sayesinde kendilerini aşiretlerin tahakkümünden kurtarmayı başarabildiler; bunu da askerî ve mülkî kadrolarını 16. yüzyıldan itibaren, aşiret mensubu olmayan kul kökenli elitleri bireysel şekilde memuriyete alıp ikmal etmeye başlayarak gerçekleştirdiler.* Osmanlıların, bu istihdam modelini eğitim ve öğretim vasıtasıyla kurumsallaştırma konusunda kaydettikleri başarı onları, İbn Haldun'un sözünü ettiği türden bir tuzaktan, yani daha önce bizzat aşiret mensupları tarafından kurulmuş olan devletin benzer şekilde yine aşiretlerin saldırısına uğramasından kurtarmıştı.³⁵ Osmanlı yönetimi ayrıca, konar-göçer aşiretlerin tahriri, deftere kaydedilmesi ve eninde sonunda yerleşik olarak iskân edilmesi için tasarlanmış olan bir siyaseti 17. yüzyılın sonlarına doğru uygulamaya başladı.³⁶ Tahminî nüfusu

500 BC to AD 150, Copenhagen (1993), s. 249.

³³ Jean Chardin, *Voyages du Chevalier Chardin, en Perse, et autres lieux de l'Orient*, ed. Louis Langlès, c. II, Paris (1810-1811), s. 138; c. IV, s. 428; c. VIII, s. 496-497; Jean Baptiste de la Maze, "Journal du voyage du Père de la Maze, de Chamakié à Ispahan, par la province du Guilan", Anon. [Père Fleuriau] (ed.), *Lettres édifiantes et curieuses IV*, Toulouse (1811), s. 70; Robert Blair M. Binning, *A Journey of Two Years' Travel in Persia*, c. II, London (1857), s. 144.

³⁴ P. Molesworth Sykes, "A Fifth Journey in Persia", *The Geographical Journal*, 28/5 (Nov. 1906), s. 450.

* Bu gelişmenin 16. yüzyıldan önce başladığı açıktır (çev. notu).

³⁵ Ernest Gellner, *Muslim Society*, Cambridge (1983), s. 73.

³⁶ Reşat Kasaba, *A Moveable Empire: Ottoman Nomads, Migrants and Refugees*, Seattle ve London (2009), s. 17.

muhtemelen 100 milyon olan Babür İmparatorluğu ise tamamen farklı bir cesamete sahipti. Babürlü Hindistanı'ndaki aşiret ittifakları da, Sultan Ekber'in mansabdârlık denen memuriyet sistemini kurmasını müteakiben merkezde asgarî bir rol üstlendiler. Gerçekten de, Hindistan Yarımadası ya da onun en azından merkezî toprakları “*bir göçebe fethine hiç maruz kalmadı*”³⁷, bu yüzden ötürü (Maratalar, Pathanlar, Rohillalar ve Câtlar gibi) aşiret halkları çoğunlukla periferide faaliyet göstermişlerdi. Hindistan örneğinde de görüldüğü üzere büyük kısmı Müslüman olmayan fanatik kabileler nihayetinde Babürlülerin zayıflamasına tabii ki etki ettiler, ayrıca 18. yüzyılın ilk yarısında Babürlülerin açtığı çok sayıdaki savaş periferide meskûn olan bu topluluklara karşı yapıldı.

Hepsinden önemlisi ise, Safevîlere komşu olan bu iki imparatorluk da İran'a kıyasla çok daha verimli kaynaklar ile donatılmıştı; bunun sonucu olarak Osmanlılar Balkanlar'dan ve Mısır'dan; Babürlüler de uçsuz bucaksız ve bereketli Pencap ile Bengal'e kadar uzanan Ganj Ovası'ndan çok daha fazla gelir edebildiler. Birçok yabancı müşahit ise İran'ın nisbî fakirliğine parmak basmıştır. İran'da yaklaşık 10 senesini geçirmiş olup ülkeyi çok iyi tanıyan Fransız Protestanı kuyumcu Jean Chardin, İran köylülerinin Fransız muadillerinden daha varlıklı olduğunu söylemiş, fakat topraklarının en fazla %10'unun ekildiğini iddia ettiği İran'ı ise “*kurak, çorak, dağlık ve seyrek nüfuslu*” olarak tarif etmiştir. Buna mukabil Chardin, İran'da kaldığı 1666-1677 yılları arasındaki süre zarfında en az iki kez ziyaret ettiği Hindistan'ı ise “*çok zengin, bereketli ve yoğun nüfuslu*” bir ülke olarak nitelemişti.³⁸ 1717'de İsfahan'a giden bir elçilik heyetine başkanlık etmiş olup Hollanda Doğu Hindistan Şirketi memurlarından biri olan Josua Ketelaar; Safevî Sarayı'nın, yıllar önce ziyaret ettiği Babürlü Sarayı'na kıyasla çok daha gösterişsiz olduğu kanısındaydı.³⁹

Safevî İrani'nin özellikle Hindistan ile arasında gerçekten de muazzam bir ticaret açığı vardı ve bu açık da, İran'ın ticarî kazancının büyük bir bölümünün Hindistan Yarımadası tarafından ve İran'ın Basra Körfezi'ndeki limanları üzerinden emilmesine yol açıyordu. Bu durum ise Hindistan'ı, mezkûr altın/gümüş külçe ticaretinin diğer bir istikameti olan Çin ile birlikte dünyanın kıymetli metal havuzu haline getiriyordu. Bu havuz aynı zamanda, Hindistan'ın muazzam miktardaki ticaret fazlasının da biriktiği yerd, bu fazlayı ise ülkenin mensucat ve baharat benzeri mallarının büyük oranlara ulaşan ihracat hacmi oluşturuyordu.

Bu muhtelif amillerin sonucu olarak İran, komşusu olan iki imparatorluğa kıyasla çok daha istikrarsız olan gelir ve giderleri arasında fevkalade kırılgan bir denge bulunduğunun farkındaydı. Hem 1680'lerin sonları ve 1690'larda vuku bulan bir dizi kuraklık, kıtlık ve salgın hastalık⁴⁰ tarafından şiddetlendirilmiş olabileceğini

³⁷ André Wink, “Post-Nomadic Empires: From the Mongols to the Mughals”, Peter F. Bang, Christopher A. Bayly (eds.), *Tributary Empires in Global History*, s. 123.

³⁸ Chardin, *Voyages*, c. IV, s. 268, 288, Jean Chardin, *Travels in Persia 1663-1677*, (yeni baskı) Mineola, NY (1988), s. 130.

³⁹ NA, VOC 1901, Diary Ketelaar, fol. 457.

⁴⁰ Babürlü İmparatorluğu'nun durumu için bkz., Gijs Kruijtzter, *Xenophobia in Seventeenth-Century*

tahmin ettiğimiz bu temel ekolojik ve ekonomik zafiyet hali hem de bu etkenlere eşlik eden devlet gelirlerini artırma isteği, Safevî hükümdarlığını 17. yüzyılın ikinci yarısında farklı malî politikalar izlemeye sevk etti. Bu malî politikalarından biri, altın/gümüş külçelerin ve baharatın Basra Körfezi limanları üzerinden Hindistan'a giderek artmakta olan akışını engelleyip tahdit etmekte. Safevî Devleti defaatle, altın ve/veya gümüş ihracını yasaklayan fermanlar yayınladı ya da paralara ülke dışına çıkarılmalarından önce vergi tarh etti. Tüm bu tedbirler, tüccarların dalavereleri ve memurlar arasında zaten mevcut olup iyice yaygınlık kazanmış olan rüşvet yüzünden başarısız oldu; fakat bu tedbirler başarılı oldukları nispette ticareti de engelledikleri için aynı zamanda olumsuz sonuçlar da doğurdu. Bu önlemlerin ilk neticesi ise, faal darphane sayısının ciddi şekilde azalması ve konvertibl sikkelerin darbında kullanılan gümüş miktarının da aynı derecede ve belirgin bir şekilde düşmesi oldu.⁴¹

Diğer bir çözüm ise muayyen bir maden miktarından daha çok sayıda sikke basmak için sikkelerin veznini ve/veya ayarını düşürmeyi içeren para tağşişiydi. Safevî şahları hem yapısal malî reformlar yapılmadığı için hem de bahsi geçen mütenakız saikler yüzünden hazinelerini, züyûf "yeni" akçelerin tedavüle sürülmesinden önce sık sık sahil ayarlı sikkeler ile doldurdular. Bu da aslında, kısa vadede devletin gelirlerini artıran; fakat buna mukabil yapısal problemleri azaltmaktan ziyade daha da ağırlaştırılan geçici bir tedbirdi.⁴²

Aynı problemlerle karşı karşıya kalan Osmanlılar da, korkunç derecede şiddetli bir nevi tağşiş ve enflasyon döngüsünün girdabına yenik düşmüş olduğunu fark ettikleri imparatorlukları için benzer yollara başvurdular. Modern tarih yazımı, bahsi geçen enflasyonu, imparatorluğun 17. yüzyılda güç kaybetmesinin bir sebebi olarak değilse de hâlâ bir emaresi olarak görme eğilimindedir.⁴³ Babürlüler ise, en önemlisi 1630-1632 döneminde meydana gelmiş olup 1658-1660 ile 1685-1687 yılları arasında da yinelenen ve milyonlarca kişinin canına mal olan bir dizi dehşet verici kuraklığa ve salgın hastalığa maruz kaldılar.⁴⁴ Ayrıca aynı dönem boyunca düzenli aralıklarla para kıtlığı da yaşadılar. Yine de, çok üstün üretim güçleri ve bunun sonucu olarak Müslüman Ortadoğu kanalıyla Yeni Dünya ve Avrupa'dan Hindistan'a para girişinin devam etmesi gibi faktörler Babürlülerin bu problemlerin üstesinden nispeten kolay bir şekilde gelebilmelerini sağladı.

Safevîler ayrıca, "memâlik" topraklarını devletin atadığı memurlar tarafından yönetilen "hâssa" topraklarına tahvil etmeye yönelik olup uzun zamandır uygulanan

India, Leiden (2009), s. 272. Osmanlılar için bkz., White, a.g.m., ss. 345-349.

⁴¹ Rudi Matthee, Willem Floor, Patrick Clawson, *The Monetary History of Iran, 1500-1925*, London (2013), 3.bölüm.

⁴² *a.g.e.*, 3.bölüm.

⁴³ Şevket Pamuk, *A Monetary History of the Ottoman Empire*, Cambridge (2000), s. 131 ve dvm.

⁴⁴ Hans W. Van Santen, *De Verenigde Oost-Indische Compagnie in Gujarat en Hindustan, 1620-1660*, Meppel (1980), ss. 44, 54, 71, 96, 173-77; Geoffrey Parker, *Global Crisis: War, Climate Change and Catastrophe in the Seventeenth Century*, New Haven ve London (2013), s. 403.

bir politikayı da sürdürdüler. Nitekim 1650'lere gelindiğinde imparatorluğun büyük kısmı artık devlet tarafından temellük edilmiş durumdaydı. Memâlik topraklarının hâssa topraklarına uzun süren bu tahvili aslında, varlığını aşiretlerin askerî gücüne borçlu olan adem-i merkeziyetçi bir idareden zirâî temelli yeni bir sisteme geçişi yansıtıran, bu yeni düzende kabile reisleri de merkezin atadığı asker ve bürokratlardan müteşekkil olup şahın emrinde bulunan “*kul*” (gulam) sınıfına tâbi hale geldiler. Hâssa toprakları devlete kısa vadede malî kazanç temin etmekle birlikte, sistemin yol açtığı dezavantajlar sağladığı menfaatlerden çok daha ağır basmaktaydı, çünkü arazi sahipleri artık üretimin uzun vadede sürdürülmesi ve arazilerinin mamurluğu ile ilgilenmiyorlardı, ayrıca gerçek şu ki bu uygulama ile birlikte vergi gelirlerinin çoğu şimdi de ekonomi alanının dışına çıkarılmıştı. Chardin 1670'lerde, vezirleri devlet topraklarının kan emicileri olarak tanımlarken, memâlikten hâssaya tahavvül edilen bu toprakların, kendisinin İran'da bulunduğu esnada artık eskisi gibi iyi askerler sağlamadığını, ülkedeki mütedavil paranın ise şimdilerde ortadan kaybolduğunu ve bu paranın da aslında şahın hazinesinde toplandığını ekleyerek, hâssa sisteminin sakıncalarına işaret etmiştir. Bu durumun doğal olarak ceremesini çeken köylüler ise bu gelişmelere önce hile yaparak, ardından pasif direnişte bulunarak ve en sonunda da köylerinden firar ederek cevap verdiler.⁴⁵

Osmanlı İmparatorluğu da benzer bir durumu, tımar arazilerinin sultana ait olan haslara tebeddülü ve bu arazilerin mültezimlere iltizam sistemi yoluyla tahsis edilmesi sürecinde yaşadı. İstanbul 17. yüzyılın sonlarında, malikâne denilen ve ömür boyu mültezimlik sözleşmesi anlamına gelen sistemi uygulamaya koyarak, iltizam sisteminin doğasında var olan problemlere ve sonuç itibarıyla de devlet gelirlerindeki mevcut açığa bir çözüm bulmaya çalıştı. Malikâne sistemi önceki sistemde uygulanan kısa süreli isticarların yapısındaki mevcut suüstimalleri azalttı, ayrıca devlete yapılan gelir ödemelerinin miktarlarını sabitleyerek bu gelirlerin miktarlarını daha da öngörülebilir bir hale getirdi. Fakat bu yeni düzenlemenin de mahzurları vardı: çünkü bu uygulama, devletin toprak üzerindeki kontrolünü artık kaybettiğini gösterirken çoğunluğu, kiraladıkları toprakların bulunduğu bölgede oturmayan toprak sahiplerinin arazileri ihmal etmesine de kapı aralıyordu; üstelik bu yeni sistem de Osmanlı maliyesinin uzun süredir devam eden zayıflamasını durduramadı, fakat öyle görünüyor ki devletin malî durumunda yine de bir canlılık meydana getirdi.⁴⁶

Hindistan ise tabii ki buna benzer bir vetireden hiç geçmedi. Câgirdârî denen ve miras yoluyla intikal etmeyen toprak mülkiyetine dayalı olan sistem 17. yüzyıl boyunca krize girdi. Şah Cihan, câgir sahiplerinin maaşlarını tekrar gözden geçirip değerlendirerek sistemi yeniden düzenledi, fakat tahakkuk eden arazilerin gelirleri ile bu arazilerin sağladığı reel kazançlar arasındaki farkı ortadan kaldıramadı. On

⁴⁵ Chardin, *Voyages*, c. V, ss. 367 ve dvm, 551-553.

⁴⁶ Linda T. Darling, “Public Finance: The Role of the Ottoman Centre”, Suraiya N. Faroqi (ed.), *The Cambridge History of Turkey*, c. III, Cambridge (2006), s. 126 ve dvm.

sekizinci yüzyılın başlarından itibaren ise koşullar tekrar kriz döneminin boyutlarına ulaşmıştı ve kriz, bu kez de Bahtadır Şah'ın, memurlarını kayırma teamülü yüzünden ağırlaşmıştı. Memurlarını kayırmak isteyen Bahadır Şah, mezkûr iktalara destek olmak için arazilerin mevcut kapasitesinin çok üstünde câgirler dağıtmıştı.⁴⁷ Sonunda, bu gelişmenin yansıması olan merkezin zayıflama süreci, muhtariyetlerini giderek artan bir oranda savunan yerel liderlerin ve mahalli toprak sahiplerinin ortaya çıktığı süreç ile aynı zamana denk geldi. Bu yerel liderlerin ortaya çıkması ise merkezin zayıflamasını belli bir ölçüde artırdı.⁴⁸

B. Siyasi Şartlar

İşte burada bir tezat ile karşı karşıyayız; çünkü İran, 17. yüzyılın ikinci yarısında her iki komşusundan da en azından görünüşte de olsa, çok daha istikrarlıydı. Mesela, Herat bölgesinde 1648-1698 yılları arasındaki dönemin tamamının barış ve huzur içinde geçtiği söylenir.⁴⁹ Gerçekten de Safevî İrani'nin bu dönemde sahip olduğu huzur ve istikrarın, dünyanın “*Kara Günler*” geçiren Rusya'dan, Çin, Fransa ve Orta Avrupa'ya kadar uzanan diğer kısımlarındaki sonu gelmez sefalet, savaş ve kıtlıktan müteşekkil genel hal ile mukayese edilmesi Geoffrey Parker'ı doğal olarak “*İran muamması*” denebilecek bir durumdan söz etmeye sevk ediyor.⁵⁰ Görünen o ki Safevî toplumunun Şah I. Abbas'ın 1629'daki ölümünden sonraki yarım yüzyıl içinde çizdiği manzara, (Parker'ın belirlediği ve bu konuda bir diğer istisnayı oluşturan Japon toplumu gibi) “*17. yüzyıl krizi*” adı verilen modele meydan okuyor. Bu barış ve huzur hali İran'ın kültürel olgunlaşmasında da göze çarpmaktadır. Bahsi geçen olgunlaşma ise kendini hem İsfahan'ın Şah I. Abbas'ın iktidarında yeniden inşa edilip tezyin edilmiş şaşaalı mimarisinde ve “*İsfahan Okulu*” isimli felsefi akımın en seçkin mümessili olan Mollâ Sadrâ tarafından temsil edilen görkemli felsefede hem de yabancı müşahitlerden, hanedanın düşmesinden kısa bir süre öncesine kadar bile övgü almaya devam etmiş olan güvenli ve iyi işleyen yol sisteminde göstermektedir. On yedinci yüzyıl İran'ı, başta tarımdaki verimlilik ve üretim kaybı ile faal darphane sayısında meydana gelen hızlı düşüşün neden olduğu mütedavil gümüş sikke miktarındaki önemli azalma benzeri çok sayıda ekonomik problem tarafından kuşatılmıştı. Fakat ülke buna rağmen huzur içindeydi, hükümdarın katledilmesi diye bir şey bilinmediği gibi kardeş katli biçimindeki bir taht mücadelesine de tanık olmamışlardı (17. yüzyılın bütün Safevî hükümdarları huzur içinde öldüler ve şahlar, tahtta hak iddia eden rakiplerine hiçbir şekilde zarar vermediler) ve son üç şah ise yalnızca bir kaç sadrazam ile yetindi. Bunlardan biri olan Şeyh Ali Han 1669-1689 yılları arasında tam 20 yıl boyunca görevde kaldı ve bu vezirlerden yalnızca bir tanesi öldürüldü. O

⁴⁷ Satish Chandra, *Parties and Politics at the Mughal Court, 1707-1740*, Delhi (1959; yeni basım, 2002), ss. 96-98.

⁴⁸ Alam, *a.g.e.*

⁴⁹ Natali Nikolaevna Tumanovich, *Gerat v XVI-XVIII vekakh*, Moscow (1989), s. 155.

⁵⁰ Parker, *a.g.e.*, s. 417.

da sarayın yönlendirdiği bir komplo kapsamında 1645 yılında bir suikasta kurban giden Muhammed Mirzâ Taki Han'dı. Velhasıl-ı kelim, 17. yüzyılın ortalarında İran, siyasî açıdan komşularına kıyasla bir istikrar adasıydı.

Tüm bu gelişmeler ışığında ve genel olarak bakıldığında ise Osmanlı İmparatorluğu sonuç itibariyle daha başarılı kabul edilebilir; ama hiç kuşkusuz, askerî bir girişim olarak ortaya çıkan bir imparatorluk yapısından hem organize edilmiş işlevsel bir bürokrasi vasıtasıyla yönetilip devamlılığı sağlanan hem de fethedilen halkların mensuplarına idarede görev veren bir imparatorluk yapısına geçiş yapabilmek açısından mukayese edecek olursak Osmanlılar Safevîlerden kesinlikle çok daha başarılıydılar.⁵¹ Aslında Osmanlıların bu uzun ömürlü başarılarının bir kısmı; Osmanlı padişahlarının kullandığı “*basileus*”, “*sezar*” ve “*çar*” gibi unvanların da gösterdiği üzere, Osmanlı Devleti'nin önceden beri var olan bir Bizans yapısının temelleri üzerine inşa edilmiş olduğu gerçeği ile de ilişkilendirilebilir.⁵² Ancak 17. yüzyılda, İstanbul'dan yönetilen topraklar ve özellikle de imparatorluğun doğu hudutları emniyetsiz yollar, mahallî eşkıyalık hareketleri ve devletin gücünü zayıflatan yeniceeri isyanları nedeniyle Safevîlerin yönettiği topraklara kıyasla çok daha çalkantılıydı. Bu gelişmeler, merkezde ortaya çıkan oldukça büyük çaptaki siyasî kargaşa ile de aynı zamana denk gelmişti. On yedinci yüzyılın ilk 30-40 yılını bir teceddüt dönemi olarak revize etmeye yönelik son zamanlarda ortaya konan ve biraz önce sözünü ettiğimiz çabalara rağmen biz hâlâ, IV. Murad'ın (s.1623-1640) on yedi yıl süren kana susamış saltanatı ve ona halef olarak tahta çıkan ruh hastası I. İbrahim'in (s.1640-1648) sekiz yıllık kanlı hükümrancılığı ile baş başayız.⁵³ I. İbrahim sonunda öldürüldü; onun öldürülmesinden üç yıl sonra annesi Kösem Sultan da vahşice katledilirken padişahlar ise 17. yüzyıl boyunca giderek artan bir şekilde önemsiz görülür oldular ve onlara kullanılıp atılan birer eşya muamelesi yapıldı.⁵⁴ Osmanlılarda 1644 ile 1656 yılları arasında on sekiz sadrazam görev yaptı; bunların dördü idam edildi, on bir tanesi azledildi ve yalnızca bir tanesi eceliyle öldü. 1650'den 1680'e kadar geçen otuz yıllık süre ise bilindiği üzere Osmanlı tarihinde bir toparlanma devri ve siyasî açıdan da huzurlu bir dönem olarak görülmüştür; bu ise kısmen, kudretli padişahların yokluğunda kontrolü ellerinde tutan Köprülü ailesine mensup

⁵¹ Molly Greene, “The Ottoman Experience,” *Daedalus* 134/2 (Spring 2005), ss. 88-99.

⁵² Dariusz Kołodziejczyk, “Khan, Caliph, Tsar and Imperator: The Multiple Identities of the Ottoman Sultan”, Peter Fibiger Bang, Dariusz Kołodziejczyk (eds.), *Universal Empire: A Comparative Approach to Imperial Culture and Representation in Eurasian History*, Cambridge (2012), s. 181.

⁵³ Tezcan, I. Ahmed'in 1603'te kavgasız ve gürültüsüz bir şekilde cülus etmesini, “*hanedan üzerinde hukukun üstünlüğünü tesis etmeyi amaçlayan kurumsallaşma yanlılarının büyük bir zaferi*” olarak görüyor, *a.g.e.*, s. 47, ve benzer bir tartışmayı I. Mustafa'nın 1617'de tahta çıkması hususunda da yapıyor, *a.g.e.*, s. 72 ve müteakip sayfalar.

⁵⁴ Marc David Baer, *Honored by the Glory of Islam: Conversion and Conquest in Ottoman Europe*, Berkeley (2009), s. 143.

sadrazamların çok güçlü yönetimleri sayesinde gerçekleşmişti.⁵⁵ Fakat IV. Mehmed*, hem Balkanlar'daki (Mohaç'taki) mağlubiyetin hem de savaşı finanse etmek için tarh edilen vergilerin yükünün artmasını müteakiben patlak veren isyanların bir neticesi olarak 1687'de tahtan indirildi.

Bu arada Babürlü Hindistan'ında, Şah Cihan'ın 1628'deki cülüsünden önce başlamış olup kardeş katlinin de yaşandığı savaş ve kanlı mücadele, onun otuz yıl sonra tahtan indirilmesine yol açacak olan kargaşa kadar şiddetliydi. Şah Cihan, 1617 yılında Dekken Savaşı'ndaki etkileyici askerî başarısından sonra -ki o sıralarda hâlâ Şehzade Hürrem olarak biliniyordu- "*Şah Cihan Bahadır*" unvanını aldı ve bu gelişme ile birlikte babası Cihangir'in halefi olma hakkını da elde etti. Fakat Cihangir'in en sevdiği karısı olup taht namzetliği için en küçük kardeşlerden birini teşvik eden Nur Cihan'ın karıştığı saray entrikası Şah Cihan Bahadır'ın 1622'de babasına karşı isyan etmesine yol açarak onu gözden düşürdü. Mağlup olan ve kayıtsız şartsız teslim olmaya icbar edilen Şah Cihan Bahadır, buna rağmen babası Cihangir'in 1627'deki ölümünü takiben tahtı ele geçirdi, bilahare rakiplerini tez elden idam ettirip üvey annesini de hapse attırdı, bu da ona rakipsiz bir şekilde saltanat sürme imkânı tanıdı. Şah Cihan'ın 1657'de hastalanarak yatağa düşmesi, Şah Cihan'ın ilk oğlu ve veliahdı olan Dārā Şükûh ile onun en küçük kardeşi olup Bengal'de hükümrânlığını ilan eden Şah Şücâ'yı karşı karşıya getirerek kanlı taht savaşlarının yeni bir dönemini başlattı. Mücadele, Gücerat'ta hükümrânlığını ilan eden Şah Cihan'ın diğer oğlu Murad Bahşi'yi de kapsıyordu. Murad Bahşi ise baş hasmı olarak karşısında ilk etapta, diğer bir kardeşi olan Evrengzib'i buldu, fakat birbirlerine karşılıklı olarak meydan okuyan bu ikili daha sonra müttefik oldular. Sonunda bu cepheleşmeler Evrengzib ile Dārā Şükûh arasındaki bir mücadeleye inhisar etti. Evrengzib, Dārā Şükûh'u tahtı gasp etmekle ve hatta onu mürtet olmakla itham edince, bu iki öfkeli rakip arasında bir dizi kanlı savaş meydana geldi. Evrengzib bu mücadeleden zaferle çıkarken Dārā Şükûh'un hemen hemen bütün taraftarlarının onu terk edip Evrengzib'in çevresinde toplanmasının da önü bu sayede açılmış oldu. Evrengzib, başkent Agra'yı ele geçirdikten sonra Bengal'a hareket etti ve orada Şah Şücâ'nın kuvvetlerini mağlup edip onu, yerel yöneticiler tarafından idam edileceği Arakan'a (bugünkü Burma'ya) kaçmaya icbar etti. Akabinde Murad Bahşi de Evrengzib'in emri üzerine infaz edildi. Bu da Dārā Şükûh'u Evrengzib'in tek rakibi haline getirdi. Evrengzib, kardeşini tüm kuzey Hindistan boyunca kovaladı, ta ki onu 1659'da yakalamayı başarınca kadar. Kendini imparator olarak ilan ettikten sonra da kardeşini idam ettirdi. Babası Şah Cihan ise Agra'da yıllarca hapiste kaldı ve 1666'da esaret altında öldü.

Evrengzib, uzun hükümrânlığı boyunca kendisine meydan okuyan bir rakip ile doğrudan karşı karşıya gelmedi ve huzur içinde öldü. Fakat onun hükümrânlık dönemine ciddi ayaklanmalar ve isyanlar damgasını vurdu; ayrıca onun ölümünden

⁵⁵ Tezcan, *a.g.e.*, ss. 47, 59-60, 215.

* Yazar burada "*IV. Mehmed*" yerine sehven "*IV. Mahmud*" ifadesini kullanmıştır (çev. notu).

hemen sonra da, tahta aday olan Azim Şah ile Alem Şah arasında şiddetli ve kanlı bir halefiyet mücadelesi başladı. Mücadeleyi kazanan Alem Şah, Bahadır Şah unvanıyla ve beş yıl gibi kısa bir süreliğine saltanat sürecek, ardından 1712 ile 1720 yılları arasında beş hükümdar kısa aralıklarla art arda Babürlü tahtını işgal edeceklerdi.

Peki, bu tenakuzu nasıl açıklayabiliriz? Geriye bakıp düşünecek ve daha geniş bir zaman dilimini göz önüne alacak olursak İran'ın bu dönem boyunca sahip olduğu huzur ve barış hali fırtına öncesi sessizlik gibi gözüküyor. Aslında büyük çaplı bir savaş şeklinde önemli bir mücadelenin verilmemiş olmasının bir sonucu olan bu huzur hali, dolayısıyla ülkenin acınacak derecedeki gelir yokluğunu ve (daha çok da) askerî zafiyetinin artmakta oluşunu muvakkaten maskeleymişti. Lakin iç politikada ve özellikle de saray çevrelerinde hüküm süren sükûneti açıklamak için meşruiyet meselesine de göz atmalıyız. Safevîlerin, sırasıyla Osmanlı ve Babürlü devletleriyle arasındaki önemli farklardan biri de halefiyet hususunda sahip oldukları prensipler ve pratiklerdi. Hem Safevîler hem de Osmanlılar, pedersâhî bir düzeni ve taht varislerini sarayda tecrit etme uygulamasını tesis ederek, tahta çıkma konusunda bütün kabile mensuplarına halefiyet yetkisi ve hakkı bahşetme eğilimine sahip olan Türk-Moğol pratiğinin eşitlikçi tutumunu bu şekilde kısmen tadil edip bu pratiğe bir son verdiler. Osmanlı örneğinde ise ayrıca 17. yüzyılın ikinci yarısından itibaren, varisler arasında taht için yapılan aleni mücadeleden Osmanlı Hanedanı'nın en yaşlı üyesinin taht varisi olması ilkesine dayanan ekberiyet sistemine geçiş yapıldı.⁵⁶ Aslında Safevîler bütün bir 16. yüzyıl boyunca; I. Tahmasb'ın, tek öz kardeşi olan Behram Mirzâ'nın da dâhil olduğu kardeşlerinden bir kaçını öldürtmesi ile başlayan ve art arda gelen kanlı halefiyet savaşları yaşadılar. Yine de İran'da, İslam öncesi devlet idaresinin ve bunun odaklandığı tanrısal krallık anlayışının bir mirası olan ekberiyet hakkı mefhumu bu hizipçi eğilimlere karşı her zaman güçlü bir denge unsuru oluşturmuştu. Safevîlerin ortaya çıkmasına yol açan ve karizmatik liderliğin babadan oğula geçmesi ilkesi üzerine kurulu olan tasavvufî çevrenin de desteklediği bu ekberiyete dayalı halefiyet anlayışı, en azından tatbikatta ve 1642'de tahta çıkan Şah II. Abbas ile birlikte tek norm halini aldı. Ancak yine de evvelki prensip, yani bütün kabile mensuplarına halefiyet yetkisi ve hakkı bahşeden Türk-Moğol prensibi, Safevî siyasetindeki yerini, 1617'de ekberiyet sisteminin benimsendiği Osmanlı İmparatorluğu'ndaki yerinden bile daha güçlü bir şekilde, Babürlülüler arasında cari olandan ise kesinlikle çok daha sağlam bir şekilde korudu. Mesela Babürlülüler, taht için verilen mücadeleyi sınırlandırmaya yönelik asla bir strateji "geliştirmediler", bu yüzden de kardeşler ve oğullar, hanedanlığın sona erdiği ana kadar iktidar için rekabet etmeye devam ettiler.⁵⁷ Şayet Babürlülüler

⁵⁶ Leslie P. Pierce, *The Imperial Harem: Women and Sovereignty in the Ottoman Empire*, Oxford (1993), ss. 91-112.

⁵⁷ Safevî örneği için bkz., Kathryn Babayan, *Monarchs, Messiahs and Mystics: Landscapes of Early Modern Iran*, Cambridge, Mass (2003), ss. 373-374. Osmanlılar için bkz., Pierce, *a.g.e.*, s.99-101. Babürlülüler örneği ile ilgili tartışma için bkz., Blake, "Returning the Household to the Patrimonial-Bureaucratic Empire", s. 220.

pragmatizmin kendi halefiyet sistemlerinde hakim olmasına hiç izin vermediyseler ve eğer Osmanlı örneğinde de görüldüğü üzere “*pragmatizm, halefiyet meselesinde Türk-Moğol prensibine üstün çıktıysa*”, Safevî sisteminde yapılan şey ise aslında, hükümdarın doğrudan zürriyetinden gelmiş halefler yetiştirmeyi hedefleyen İslam öncesi döneme ait umdenin pragmatizm ile uyumlu hale getirilmesinden başka bir şey değildi.⁵⁸

Benzer şekilde, tanrının yeryüzündeki vekili sıfatına sahip olan Safevî şahlarının mevkileri ve ehemmiyetleri de Safevî Devleti'nin başından sonuna kadar neredeyse tartışma götürmez bir şekilde devam etti. Gerçekten de İranlıların 1514'te Çaldıran'da Osmanlılar karşısında aldıkları mağlubiyet ile birlikte başlamış olan meşruiyet kaybına rağmen şahlar, metafizik konumlarını işgal etmeyi sürdürdüler ve siyasi piramidin mübrem zirvesi olarak saygı görmeye devam ettiler. Fransız misyoneri Sanson 17. yüzyılın sonlarında, İranlıların kendi şahlarını “*en muhteşem, en kudretli ve tüm Asya'nın en mükemmel hükümdarı*” olarak yâd ettiklerini iddia etmek suretiyle bu gerçeğe dikkat çekmiştir.⁵⁹

Harem sistemi ise Osmanlı örneğinde III. Murad (s.1574-1595), I. Ahmed (s.1603-1617) ve onun doğrudan halefleri, Safevî örneğinde ise Şah Süleyman (s.1666-1694) ve Sultan Hüseyin (s.1694-1722) gibi yetersiz, münzevî ve eğlence düşkününü hükümdarlar yetiştirdi. Bu hükümdarların hepsi de; topraklarını genişleten, muhafaza eden ve kollayan cengâver sultan rolünü terk ederek hükümdarlık sınavında başarısız olmuş adamlardı. I. Süleyman'ın saltanatını müteakiben ise Osmanlılar, padişahların rollerini “*cevval ve cengâver bir padişah figürü*”nden “*cengâverliği sembolik olan bir padişah figürü*”ne tebdil ederek Colin Imber'in “*dondurulmuş meşruiyet*” olarak tanımladığı bir sürecin içine girdiler.⁶⁰ Bu vetire, konunun Osmanlı muasırları arasında yol açtığı eleştirel tartışmaların da gösterdiği üzere padişahın saygınlığında bir azalmaya ve meşruiyetinde de bir zayıflamaya yol açtı.⁶¹ İran'da da benzer bir süreç meydana geldi; fakat bu süreç, Osmanlılarda yaşanana kıyasla tamamen farklı bir çizgide gelişti. Son Safevî şahları da bütün vakitlerini, halka gözükmeden ve en yakın maiyetleri hariç hiç kimsenin ulaşamadığı saraylarında adeta hapsedilmiş bir şekilde geçirdiler. Safevî

⁵⁸ Rhoads Murphey, *Exploring Ottoman Sovereignty: Tradition, Image and Practice in the Ottoman Principal Household, 1400-1800*, London (2008), s. 103. Halefiyetin nasıl organize edildiğine ilişkin Osmanlılar ile Safevîler arasında mevcut olan hem tarihi farklılıklar hem de müşterek kökenler hakkındaki iyi bir tartışma için bkz., Colin P. Mitchell, “Am I My Brother's Keeper? Negotiating Corporate Sovereignty and Divine Absolutism in Sixteenth-Century Turko-Iranian Politics”, Colin P. Mitchell (ed.), *New Perspectives on Safavid Iran: Empire and Society*, Abingdon ve New York (2011), ss. 33-58.

⁵⁹ F. Sanson, *Voyage ou l'état présent du Royaume de Perse*, Paris (1694), s. 3.

⁶⁰ Colin Imber, “Frozen Legitimacy”, Hakan T. Karateke ve Maurus Reinkowski (eds.), *Legitimizing the Order: The Ottoman Rhetoric of State Power*, Leiden (2005), ss. 99-107.

⁶¹ Osmanlıların 16. ve 17. yüzyılda yaptıkları seferlerin bir listesi ve padişahların bu seferlerdeki rolleri için bkz., Hakan T. Karateke, “The Tranquility and Repose of the Sultan”, C. Woodhead (ed.), *The Ottoman World*, Abingdon ve New York (2010), ss. 116-129.

İmparatorluğu sadece bir “şah”tan değil, fakat aynı zamanda “savaşlarda da aktif olarak yer alan bir şah figürü”nden meydana geldiği için, şahların artık savaşlara iştirak etmemeleri, savaşçı yoldaşları olan Kızılbaşlar’ın nezdinde büyük bir itibar ve meşruiyet kaybına uğramalarına yol açtı. Oysa Safevîler 17. yüzyıl boyunca daha şehirlî ve sulhsever oldukça, toplumun yeni unsurları tarafından gözden düşürülüp yeri alınanlar şahlar değil, kesinlikle Kızılbaşların kendileri oldu. Bu esnada, tanrının yeryüzündeki vekilleri sıfatıyla sistemin mübrem zirvesi olarak uhrevî atmosferlerini muhafaza eden şahlar, Safevîlerin son dönemlerinin siyasî ve dinî yorumcuları tarafından da açıkça ifade edildiği üzere “İranî” devlet idaresi mefhumu açısından merkezi konumlarını korudular.⁶²

Son üç Safevî şahı yanlarında, en başta Muhammed Bey (1654-1664) ve Şeyh Ali Han (1669-1689) olmak üzere, yetenekli çok sayıda vezir-i azam bulunduğu için şanslıydılar. Buna rağmen bu veziriazamların alternatif birer politik erk olmalarını engelleyen husus şahların mütemadi yüce konumlarını eksiksiz bir şekilde muhafaza etmiş olmalarıydı. Bu sebepten ötürü, etkili vekillerden ziyade, ilk dönemlere kıyasla artık güçlerini kaybetmiş olan şahların hemen yanında icra yetkisinin tam yetkili erkleri olarak yerlerini alan vezir-i azamlar ise birer danışman ve hükümdara tahammül etmeyi sürdüren birer bende olmaktan daha öteye gidemediler. Babürlü Hindistanı’nın son dönemleri de benzer bir model sergiler. İranlı Zülfikâr Han’ın torunları olan Esad Han ve Zülfikâr Han, Babürlü hükümdarı Evrengzib’e ve onun haleflerine uzun süre hizmet ettiler. Mesela Esad Han, vezir-i azam olarak otuz yıldan daha uzun bir süre mevkiini korudu.⁶³ Yine de bu veziriazamlardan hiçbiri, bürokratik ve askerî bir cihaz olan devleti yeniden güçlendirebilecekleri icra yetkisini, Osmanlı İmparatorluğu’nda görüldüğü şekilde ele geçiremediler. Hindistan’da da 17. yüzyılın önemli bir bölümüne zayıf sultanların iktidarları damgasını vurmuştur. Fakat Osmanlılar, Stephen F. Dale’in bir “*hanedan devletinden bir nazırlıklar devletine*” evrilme şeklinde tanımladığı oldukça başarılı bir dönüşümü bir şekilde gerçekleştirdiler.⁶⁴ Bir dizi zayıf padişahın yarattığı iktidar boşluğu, 1565-1579 yılları arasında görev yapmış olup II. Selim ve III. Murad’ın saltanatlarının büyük kısmı boyunca Osmanlı Devleti’nin fiilen hükümdarı gibi hizmet veren (Sokullu) Mehmed Paşa gibi güçlü vezir-i azamlar ve son olarak da bir sadr-ı azamlar hanedanı olan Köprülüler tarafından dolduruldu. Köprülüler, 1656 ile 1735 arasındaki dönemin büyük kısmı boyunca sisteme göz kulak oldular ve edilgen sultanların bıraktığı yerden görevi devralarak “*Osmanlı Devleti’nin imdadına yetiştiler*”.⁶⁵ Bunlardan ilki Köprülü Mehmed Paşa’ydı. 1656-1661 yılları arasında görev yapan paşa, o dönemlerde hüküm süren kaotik şartları 10 bin kişiyi öldürterek büyük bir

⁶² Mohammad-Bâqer Sabzavâri, *Rawzat al-anvâr-e ‘abbâsi (Dar akhlâq va shîva-ye keshnvardari)*, Esmâ’îl Changizi Ardahâni (ed.), Tehran (1377/1998), ss. 66-67; Mohammad-Yusof Nâji, *Resâla dar pâdesbâhi-ye Safavi*, Rasul Ja’fariyân, Fereshtha Kushki (eds.), Tehran (1387/2008), ss. 107-111.

⁶³ Chandra, *Parties and Politics at the Mughal Court*, s. 40 ve müteakip sayfalar.

⁶⁴ Dale, *a.g.e.*, s. 248.

⁶⁵ Dale, *a.g.e.*, s. 267.

gaddarlık ile tersine çevirmiş ve kırsal kesimde de asayişini sağlamıştı.⁶⁶ Onun halefi Fazıl Ahmed Paşa oldu. Her ne kadar selefi gibi sert olmasa ve sanat hamiliği yapsa da görevde olduğu 1661-1676 yılları arasında önce 1666'da Venedik ile Girit'in fethiyle sonuçlanacak savaşa girişti, ardından da Avusturyalılara karşı yeniden canlandırılan savaşa liderlik etti. Onun ardından Kara Mustafa Paşa geldi. Devam etmekte olan Avusturya karşıtı mücadele ile hırslı, otoriter ve gayretli bir şekilde ilgilenen paşa, Osmanlıların 1683'te Viyana'da mağlup olmasını müteakiben aynı sene içinde idam edildi. 1697-1702 tarihleri arasında görev yapan Amcazade Köprülü Hüseyin Paşa, Sultan II. Mustafa'nın (s.1695-1703) tam salâhiyet verdiği yetenekli bir yöneticiydi. Paşa, malî ve bürokratik sistemi reforme etmek amacıyla vergi indirimleri sağlamak ve köylülerin sayısının yetersiz olduğu bölgelere konar-göçerleri yerleştirmeye teşebbüs etmek gibi önlemler aldı.⁶⁷

Buna karşılık Osmanlı İmparatorluğu aynı dönemde Lübnan'daki Ma'an'lar, Suriye'deki Azm'lar, Musul'daki Celili'ler ve Mısır'daki Memlûklar gibi, merkezle ilişkisini tamamen kesemese de merkezden yine de muhtar şekilde davranan taşra yöneticilerinin ve mahallî iktidar sahiplerinin ortaya çıkmasının eşlik ettiği bir gelişmeye şahit oldu: bu gelişme, merkezî iktidarın yetkilerinin azalması, buna mukabil taşradaki aktörlerin de güçlenmesiydi. Bunların önemli kısmı, özellikle de Suriye'nin ve kuzey Irak'ın şehir merkezlerinde iktidarı ellerinde tutanlar, Osmanlı Devleti'ne tehdit oluşturacak askerî imkânlardan yoksundular. Sultan için paralı asker temin etme mükellefiyeti ile İstanbul'a bağlı bulunan ve devletin kendilerine tahsis ettiği haklardan yararlanan bu yerel iktidar odakları, merkezî yönetim ile mahallî menfaatler arasında aracılık yaptılar. Kendilerini sultanın tebaaları olarak görmeye devam ettiler ve mevcut sistem içinde sadece kendi gelirlerini artırmak ve statülerini en iyi seviyeye yükseltmek için uğraştılar. Mısır, Filistin, Bağdat ve Basra'nın neo-memlûk denilen yönetimleri çok daha özerk iken, Kuzey Afrika ve Arabistan Yarımadası'nın sınır eyaletlerindeki Osmanlı kontrolü ise itibari bir kontrolden biraz halliceydi, ama bundan daha öteye geçmiyordu. Yine de imparatorluğun periferideki yöneticileri bile, hem Mısır örneğinde olduğu üzere iç bölünmeler yüzünden hem de tıpkı Irak'ın derebeylerinin başına geldiği üzere İran tarafından bütünüyle yutulmaktan korktukları için, Batı'nın 19. yüzyılın başlarındaki askerî ve ideolojik müdahalesine dek İstanbul'dan ayrılmak için ciddi bir teşebbüste bulunmadılar.⁶⁸

C. Askerî Koşullar

Herhangi bir siyasal sistemde ordunun durumu doğal olarak iktisadî ve siyasî şartlar ile bağlantılıdır. Sonuç itibariyle Osmanlılar ve Babürlüler mücadeleye devam ettiler; ya Osmanlılar örneğinde olduğu üzere savaş meydanlarında Avrupalılara

⁶⁶ Baer, *a.g.e.*, s. 76.

⁶⁷ Dale, *a.g.e.*, s. 267.

⁶⁸ Khoury, *a.g.m.*, ss. 135-156. Bruce Masters, hâkim zümreleri kökenlerine göre dört sınıfa ayırır: aşiret/kabile kökenli gruplar, neo-memlûklar, Osmanlı askerî güçleri ve şehir eşrafı.

karşı zorlandılar, ya da Müslüman olmayan veya “heretik” kabul edilen “kafir” Şii hükümdarların kökünü kazımaya kararlı bir şekilde güneydeki Dekken’e doğru hareket eden Babürlülerin yaptığı gibi, genişlemeyi devam ettirmeyi tercih ettiler. Güneyin tepelik arazisi ve rutubetli iklimi, süvari ve topçuların savaş düzeni almasına hemen hemen hiç elverişli olmadığı halde kuzeydoğu sınırının kapalı olması fakat buna mukabil Güney Hindistan’ın coğrafi yapısı ve özellikle de aşılmaz doğal engellerden yoksun oluşu gibi olumlu saikler, imparatorluklarını genişletmeye hevesli olan Babürlü hükümdarları için güneye doğru hareket etmeyi doğal bir temayül haline getirdi.

Sultan Evrengzib bağınaz bir insan olmakla birlikte zayıf karakterli biri de değildi.⁶⁹ Evrengzib başa geçmeden önce; 1636-1642 arasında Dekken genel valiliği, ardından 1648’den 1652 yılına kadar Mülta ve Sind valiliği ve ardından 1652’de yeniden Dekken genel valiliği yaparak bir idareci olarak kendini ispat etti. Keza, 1647’de Belh’e yönelik yapılan seferde bulundu, ayrıca 1649 ile 1652 yılları arasında Babürlülerin Kandahar’ı Safevîlerden geri almaya matuf teşebbüsüne de iştirak etti. Evrengzib, 1685’de Bîcâpûr’u kuşatarak ve iki yıl sonra da Gûlkünde’yi ele geçirerek bir hükümdar olarak askerlerine savaş meydanlarında bizzat liderlik etti.⁷⁰

Evrengzib’in kısmen Maratalar’a kayda değer imtiyazlar tanımayı reddetmesinin tetiklediği 1660’ların Sîvâcî İsyanı Babürlü iktidarına ve malî araçlarına karşı ciddi bir tehdit oluşturdu. Hatta Michael Naylor Pearson, Marata İsyanı’nda Babürlü Devleti’nin inkırazının başlangıcını görür.⁷¹ Maratalar hiç şüphe yok ki yıkıcı bir unsurdur. Babürlülerin ithalat açısından öncelikli limanı olup ayrıca, Hintli Müslüman hacı adayları için hareket noktası olması hasebiyle dinî öneme de sahip bulunan Surat’ın Maratalar tarafından yağmalanması, hanedanın meşruiyetine doğrudan ve aleni bir hakaret olmuştur. Mamafih, bu kargaşalar Babürlü Devleti’ni yıkmadı, hatta Evrengzib’in Dekken Seferi’ni devam ettirmesine bile engel olamadı.

Diğer yandan Babürlülerin, topraklarını genişletmek amacıyla güneye yönelik olarak sürdürdükleri savaşlar, tarihçiler tarafından farklı şekillerde değerlendirilmiştir. Tarihçiler Evrengzib’in giriştiği “*sonu gelmeyen savaşlar*”ı, imparatorluğun malî tükenmişliğini hızlandırarak Hindistan’ın özellikle ekonomisini ve coğrafi şartlarını tahrip eden savaşlar olarak gördüler.⁷² John F. Richards ise kısa

⁶⁹ Hem Urduca hem de Farsça kaleme alınmış meşhur bir manzumede geçen bilindik bir anekdot, Evrengzib’in 15 yaşındayken bir fil dövüşü esnasında ölümden nasıl kıl payı kurtulduğunu ve kendini meydana gelen izdihamdan da nasıl başarılı bir şekilde koruduğunu hikaye eder. Diğer kardeşleri arenadan kaçmışken, Evrengzib’in bu bahadırılığı babası Şah Cihan tarafından haklı olarak takdir edilmişti. Babası ona Bahadır unvanını bahşedip iki yüz bin rupi değerinde hediyeler vermiş ve ayrıca ağırlığınca altın ile ödüllendirmişti.

⁷⁰ Jadunath Sarkar, *A Short History of Aurangzeb*, New Delhi (2009), yeni baskı (2011), s. 9 ve dvm.

⁷¹ Michael N. Pearson, “Shivaji and the Decline of the Mughal Empire”, *Journal of Asian Studies*, 35 (1976), ss. 221-235.

⁷² Sarkar, *a.g.e.*

süre önce, Babürlü yayılmasının devlete muazzam miktarda nakit para temin ettiği için aslında imparatorluk açısından kazançlı olduğunu iddia etti. Richards'ın sözleriyle söyleyecek olursak, Ekber'in 1561'de Mâlva'yı topraklarına katmasından Gûlkünde'nin bir asırdan daha uzun bir sürenin ardından Babürlülerin eline geçmesine kadarki süre zarfında kazanılan her zafer, mağlup edilen hükümdarların topraklarından yağmalanan ve fetihlerin masraflarını fazlasıyla telafi eden çok miktarda hazinenin elde edilmesini sağladı.⁷³ Richards, Evrengzib'in Maratalar'a karşı yaptığı ve devletin kaynaklarının tükenmesine yol açan savaşların imparatorluğun merkezî hazinesine ciddi bir darbe indirdiğini kabul ediyor, fakat Babürlü Devleti'nin kendini bu esnada bile “*yine de kendi kaynaklarıyla finanse ettiği?*” hususunda ise ısrar edip, netice itibarıyla Babürlü imparatorlarının “*en masraflı askerî seferler için bile özel bankerlerden kredi almaya bel bağlamadığını?*” öne sürüyor.⁷⁴ Evrengzib'in 1707'deki ölümünü müteakiben halefi olan Bahadır Şah ise, Agra'daki imparatorluk hazinesinde darp edilmemiş altın ve gümüş şeklinde 240 milyon rupi tutarına tekabül eden inanılmaz büyüklükte bir hazine buldu.⁷⁵ Bulunan miktarın büyüklüğü Evrengzib'in yürüttüğü Dekken Seferi'nin ülkenin kaynaklarını aslında hiç de tüketmediğini göstermektedir. Bununla birlikte, Bahadır Şah'ın 1712'deki ölümünü müteakiben bu hazinenin hepsi harlandı.⁷⁶

Osmanlılara dönersek, Avcı Mehmed olarak da bilinen Sultan IV. Mehmed (s.1648-1687), ordularına bizzat komuta etme konusundaki başarısızlığını bir gâzî padişah imajı oluşturarak ve kendini de iktidarı harem kadınlarının elinden geri almış bir hükümdar şeklinde tasvir ederek telafi etmeye çalışan yetersiz bir padişahı. Ancak “*çengâver sultanlar*”ın çağı şüphe yok ki artık sona ermişti.⁷⁷ Ama Osmanlılar savaşmaya yine de devam ettiler, hatta daha fazlasını da yapıp 1644-1666 yılları arasında süren Girit Savaşı boyunca askerî açıdan durumlarını muhafaza ettiler. Bununla birlikte, bu karşılıklı meydan okumanın zirve noktasını oluşturan Girit'in 1666'da ele geçirilmesi Osmanlılar açısından yeni bir askerî başarılar dizisi başlatmadı. Osmanlılar yaklaşık 1700 yılına kadar topçuluk ve muhasara savaşları ile ilgili gelişmelere ayak uydurmayı başardılar. Fakat Osmanlı savaş makinesi aynı dönemde finans, organizasyon ve teknoloji açısından, modernleşen Rusların da arasında yer aldığı Avrupalı devletlerin askerî gücüne yetişmeyi başaramadı.⁷⁸ Bu gelişmenin sonucu ise, Osmanlıların 1664'te Habsburglar tarafından St. Gotthard'ta bozguna uğratılmaları ve 1683'te Viyana'yı ele geçirmeyi başaramamalarını müteakiben bir dizi mağlubiyet yaşamaları oldu. Bununla birlikte, 1711'de Prut'ta

⁷³ John F. Richards, *The Mughal Empire*, Cambridge (1993), s. 185.

⁷⁴ John F. Richards, “The Seventeenth-Century Crisis in South Asia”, *Modern Asian Studies*, 24/4 (1990), s. 628.

⁷⁵ Richards, *a.g.e.*, s. 253.

⁷⁶ Chandra, *Parties and Politics at the Mughal Court*, s. 99.

⁷⁷ Baer, *a.g.e.*, ss. 145, 171.

⁷⁸ Virginia Aksan, “War and Peace”, Suraiya Faroqhi (ed.), *Cambridge History of Turkey*, c. III, Cambridge (2006), ss. 90, 95.

Ruslara karşı kazanılan Osmanlı zaferi mağlubiyetin Bâbîâlî açısından mukadder olmadığını gösterse de, bu zaferden 12 yıl önce imzalanmış olan Karlofça Antlaşması Osmanlıların hem yüzyıllarca süren emperyal genişlemesini sona erdirerek hem de onları Orta Avrupa'nın geniş alanlarından geri çekilmeye icbar ederek istikbali aslında Osmanlı Devleti açısından gerçekten de belirlemiş oldu.

Buna mukabil, Safevîlerin inkırazı ve yıkılışı ise kesinlikle “*emperyal zorlanma*”ya atfedilemez.* Şah I. İsmail'in hükümdarlığının ilk safhalarında Anadolu'nun içlerine uzanan Kızılbaş akınlarını, Kafkasya'nın aşağı bölgelerinin Şah I. Tahmasb ve Şah I. Abbas'ın saltanatları esnasında işgal edilip imparatorluğun sınırlarına dâhil edilmesini ve ayrıca Irak'ın fasılalı işgalini bir kenara koyacak olursak, Safevîler hâkimiyetlerini hiçbir zaman İran Platosu'nun daha ötesine genişletmenin yollarını aramadılar. Bu durum kısmen, genişlemenin coğrafi sınırlarını belirleyen İran topografyasının bir sonucuuydu. Bünyeleri İran Platosu'nun temiz ve insanı zinde tutan havasına alışık olan Kızılbaşlar için Irak, sıcak ve nemli bir iklime sahip yabancı bir bölgeydi, Hindistan'ın verimli merkezî topraklarını etkili şekilde erişilmez kılan İran'ın doğusundaki uçsuz bucaksız geniş çöller ise cazibesi olmayan bir hedefti. Neredeyse her yerde görülen su kıtlığı ise bu bölgelere sefer yapmayı çok zor kılıyordu.⁷⁹

Ancak İranlıların genişlemeye ilişkin heveslerinde meydana gelen bu nisbî azalmanın Safevî elitlerinin yapısında ortaya çıkan değişikliklerle de bir ilgisi olabilir. Çünkü Safevî elitlerinin dikkati artık, savaş için ve savaşla yaşayan kana susamış Kızılbaş aşiretlerinden hem daha kent merkezli hem de etnik köken itibariyle İranlı olan Tacikler ile gulam denen zümreye ve bu zümrenin bir parçası olup esas yöneticiler olarak Kızılbaşların yerini alan özellikle de Ermenilere doğru kaymaktaydı. Bu gruplarca temsil edilen barış ve istikrarın sağladığı menfaatler, sarayın icra yetkisi üzerinde belirleyici bir rol üstlenmeye başlayan haremdeki kadınların ve harem ağalarının sergilediği tamamen barışçıl olan duygular tarafından da pekiştirildi. Bu yeni ruh hali kendini, çok özel bir an olan 1638-1639'da gösterdi. Bu tarih, Safevîlerin Mezopotamya'yı Osmanlılara terk ettikten sonra Kasr-ı Şirin barışını imzalayarak (Batı'daki komşularıyla) savaşmaktan gönüllü olarak vazgeçtikleri tarihti. Farsça kronikler, bu antlaşmanın arkasındaki itici kuvveti oluşturan barış ve maddî refah arzusunu gayet açık bir şekilde kaydetmektedirler.⁸⁰ Safevîlerin barışa yanaşmasının belli başlı amilleri kısmen stratejik öngörülerden ve

* Burada “*Emperyal Zorlanma*” olarak çevirdiğimiz “*Imperial Overstretch*” ifadesi; bir imparatorluğun haddinde fazla genişlemesi sebebiyle bir noktadan sonra askerî, iktisadî ya da siyasî açıdan zorlanmaya başlaması ve toprakları üzerindeki hâkimiyeti kaybetmesi anlamına gelmektedir (çev. notu).

⁷⁹ Susuzluk, ordular için her zaman en hayati problem olmuştur, Safevî dönemindeki sorunlar da farklı değildi, bkz. Pierre Briant, “L'eau du Grand Roi”, Lucio Milano (ed.), *Drinking in Ancient Societies: History and Culture in the Ancient Near East*, Padua (1994), s. 55.

⁸⁰ Mohammad-Yusuf Vâla Qazvini Esfahâni, *İrân dar zaman-e Şâh Safi va Şâh 'Abbâs-e dovvom (Khold-e barin)*, Mohammad-Rezâ Nasiri (ed.), Tehran (1380/2001), s. 531, 585; Abu'l Mafâkher Tafreshi, *Târikh-e Şâh Safi*, Mohsen Bahrâm-Nezhâd (ed.), Tehran, (1388/2009), s. 174.

Safevî ordusunun Osmanlı ordusunun dengi olmadığını idrak edilmesinden, kısmen de maliyetleri düşürmeye yönelik hesaplardan müteşekkildi. Safevîlerin, Kasr-ı Şirin Antlaşması'na ve ona eşlik eden “*barış temettüsi*”nün* getirdiği muhtemel kazançlara rağmen, mezkûr antlaşmayı imzaladıktan kısa bir süre sonra malî iflâsa sürüklenmiş olmaları ise dikkate şayandır. Aynı devirde ise vergilere en azından Osmanlı Devleti'nde de, (kısmen) daha bile ihtiraslı ve pahalı savaşlara girişmek amacıyla (tıpkı Richelieu ve Colbert'in yönetimi altındaki bir Batı Avrupa ülkesi olan Fransa'da olduğu üzere) çok miktarda ve çeşitli zamlar yapılmıştı. Buna rağmen ordu şayanı hayret bir şekilde, 1669-1670'de Osmanlı Devleti'nin gelirlerinin üçte ikisini tüketti.⁸¹

Safevîler açısından barış halinin kaçınılmaz sonucu ise ordunun ihmal edilmesi oldu. Savaşmayan bir ordu muharebeye hazırlıklı olma ve nihayetinde de savaşabilme yeteneğini doğal olarak kaybeder. İran silahlı kuvvetlerinin 17. yüzyılın sonlarında içine düştüğü acıklı durumu belgeleyen mebzul miktarda kanıt sahibiz. Safevîler, askerlik hünerlerinin son gösterisinde, Kandahar'ı (nispeten zayıf olan) Babürlülere 1648 yılında istirdat etmeyi gene de başarabildiler. Bunun dışında, ciddi düşmanlarının bulunmaması onlara zaman kazandırdı; bu esnada kendilerini, ülkelerinin fizikî çevresinin lehlerine çalıştığına inandırıp avuttular. Tıpkı Ruslar gibi, stratejik bir toprak derinliğinin keyfini süren İranlılar, geniş çöllerin ve İran'ın merkezî topraklarını çevreleyen aşılması zor dağ silsilelerinin arkasında kendilerini güvende hissettiler. Bu durum aynı zamanda onların iç kesimlerdeki şehirleri surlarla hiç bir zaman tahkim etmemiş olmalarının da ana sebebidir.⁸²

D. İdeolojik Koşullar

Bu üç imparatorluk arasındaki en belirgin ve kuvvetli benzerlikler kendilerini bu konuda ortaya koymaktadır. Devlet ideolojisi olarak ilan edilip uygulamaya konan din, “*Eski İnançlar*”ın zayıf (seküler) liderlik yüzünden kısmen baskın çıktığı muasır Rusya'da olduğu üzere, bu üç imparatorlukta da 17. yüzyıldan itibaren daha belirgin bir hale geldi. Osmanlı İmparatorluğu'ndaki meşhur Kadızadeli Hareketi, ulemadan Birgili Mehmed Efendi'nin (ö.1573) vaazlarına kadar gider.

* Burada “*barış temettüsi*” olarak çevirdiğimiz “*Peace Dividend*” ifadesi, bir ülkenin savunma harcamalarının barış zamanlarında ekonomi, eğitim veya diğer alanlara tahsis edilmesinden hâsıl olan ekonomik faydalara işaret ediyor (çev. notu).

⁸¹ Suraiya Faroqi, “Crisis and Change, 1590-1699”, Halil İnalçık, Donald Quataert (eds.), *An Economic and Social History of the Ottoman Empire*, c. 2, Cambridge (1994), s. 541.

⁸² Polonyalı misyoner Krusinski, Osmanlıların 1638 tarihli Mezopotamya seferini örnek olarak verir. İranlılar, düşmanlarının İsfahan'a 15 günlük mesafeye kadar yaklaşmasına izin verdiler, ardından “*Osmanlı ordusunun önündeki ve arkasındaki bütün su kaynaklarını kapattılar*”, bunun sonucu olarak “[Osmanlı] ordusunun yaklaşık yarısı çölde susuzluktan öldü”, Judas Thaddeus Krusinski, *The History of the Late Revolutions of Persia*, c. 2, London (1733), s. 199. İran'ın surlarla tahkim edilmiş şehirlerden yoksun oluşu hakkında bkz, Rudi Matthee, “Unwalled Cities and Restless Nomads: Gunpowder and Artillery in Safavid Iran”, Charles Melville (ed.), *Safavid Persia: The History and Politics of an Islamic Society*, London (1996), ss, 389-416, Rudi Matthee, *Persia in Crisis: Safavid Decline and the Fall of Isfahan*, London (2012), blm. 5.

Birgili, İslam'ın bidatlardan arınması gerektiği çağırısını dile getirmiş; bu çağırını sürdürmek için 17. yüzyılın başlarında Kadızade Mehmed Efendi'ye (ö.1635) ilham veren de Birgili olmuştur. Hareket, muhtelif aşamalardan geçtikten sonra kendini en açık şekilde başkentte izhar etti ve 1660'tan itibaren devlet politikaları üzerinde azami şekilde müessir oldu; zira bu tarih, İstanbul'da vuku bulan ve ortalığı enkaza çeviren yangının suçunun Yahudilere atıldığı ve akabinde şehrin merkezinden sürülüp çıkarılan Yahudilerin, çok sayıdaki sinagoglarının da ateşe verilmesine tanık oldukları tarihtir. Hareket ile yakın ilişkisi bulunan Sultan IV. Mehmed bu noktada eski "kadımsî" kıyafetlerini çıkarıp attı ve daha "mütedeyyin" biri oldu. Bu gelişmenin sonucu ise, gayrimüslimlerin ihtida etmelerini sağlamaya yönelik baskıların giderek artması oldu. 1696'da çıkarılan bir ferman ise örf ve âdet hukukunu ilga edip şariat hükümlerini uygulamaya koydu.⁸³

Dinî güçlerin 17. yüzyılın sonlarında daha fazla öne çıktıkları bir diğer husus ise, ordusunun Viyana'da 1683'te mağlup olmasını müteakip artık yerinden hiç kıpırdamayan bir hükümdara dönüşen IV. Mehmed'i bu kez de eleştirmeleridir. Osmanlı uleması, takıntı haline getirdiği avcılığı terk etmesini nasihat edip tahtında oturmaya ve Allah'ın emirlerine itaat etmeye davet ettikleri IV. Mehmed'in hayat tarzını artık alenen kınıyorlardı.⁸⁴ Kadızadeliler hareketi, padişahı ve tavırlarını eleştirmekle kalmıyor, onu ayrıca sınırlarda yaşanan askerî mağlubiyetlerden ve tarikatlarla iltisaklı olan siyasî yapının içinde bulunduğu iktisadî problemlerden de sorumlu tutuyordu. IV. Mehmed, her ne kadar yalnızca otoriter rejimine uygun düşen fikirleri hayata geçirirse de mutasavvıflarla yakın ilişkisini sürdürdü ve hayat tarzı ile ilgili bu türden sitelere de İstanbul'un kahvehanelerini kapatarak karşılık verdi.⁸⁵ Bu tür baskı problemlerinin imparatorluğun gayrimüslim sakinleri üzerinde neden olduğu menfi etkilere rağmen Kadızadeliler hareketi, bürokrasi ve ordu saflarındaki gayrimüslim kökenli çok sayıdaki personel üzerinde olumsuz bir etki yaratmış gibi görünmüyor.

Bu esnada Babürlü Devleti, modern dönem tarihçilerinin ona itibarını iade etmeye yönelik çabalarına rağmen, aslında müsamahasız biri olan Sultan Evrengzib tarafından yönetiliyordu ve onun uyguladığı politikalar cedlerinin uyguladığı politikalarından çok farklıydı. Tahta çıkmasından kısa bir süre sonra, kamu düzenini sağlamakla görevli bir grup muhtesip, denetçi ve memuru işe alırken bu kişileri din adamlarının arasından seçti. Aynı zamanda, içki içmek ve dans etmek gibi İslam'ın ilkelerine mugayir pratikleri yasaklayan muhtelif fermanlar yayınlandı. 1668'de Hindu dinî festivallerini yasakladı, ayrıca müteakip yıl da muhtemelen Hindu tapınaklarında yanlış dinî inançların öğretildiğine dair söylentilere binaen, Hindu

⁸³ Baer, *a.g.e.*, 9. ve 11. bölümler; ayrıca bkz., Madeline C. Zilfi, "The kadizadelis: Discordant Revivalism in Seventeenth-Century Istanbul", *Journal of Near Eastern Studies*, 45/4 (1986), ss. 251-269; Simeon Evstatiev, *The Qadizadeli Movement and the Spread of Islamic Revivalism in the Seventeenth and Eighteenth-Century Ottoman Empire*, CAS Working Papers 5, Sofia (2013).

⁸⁴ Baer, *a.g.e.*, s. 233.

⁸⁵ Baer, *a.g.e.*, ss. 68, 70.

tapınaklarının yapımını ve onarımını menetti.⁸⁶ Onun ayrıca çok sayıda Hindu tapınağını yerle bir ettiği de kaydedilir. 1679'da gayrimüslimlerden cizye vergisini yeniden almaya başlamasını, gelirlerini artırma ihtiyacından ziyade, düşük bir oranda da olsa aslında dinî gayretkeşliğinin motive etmiş olması muhtemeldir, fakat Racpûtlar ve Maratalar arasında isyanlara yol açan bu uygulamanın etkisi yine de yıkıcı oldu.⁸⁷ Hindular bu uygulamalara karşı koydular. Evrengzib'in, Şîlikten şahsen hoşlanmadığı halde çok sayıda İran kökenli memuru işe aldığı, seleflerinin başlattığı Hindu tapınaklarına câgîrler tevcih edilme uygulamasını devam ettirdiği ve yabancı uyruklu Hindu mansabdârlarının yüzdesinin onun hükümdarlığı döneminde toplam mansabdâr sayısının üçte biri oranına ulaştığı ileri sürülmüştür. Hem katı bir kuralcılığın bulunmadığını hem de belli bir esneklik ölçüsüne sahip olduğunu gösteren pragmatizm ilkesi, onun 1705'de Dekken'de cizye toplanmasını tecil etmek için aldığı kararda kendini göstermektedir. Bu karar, görünüşe göre “*bölgedeki savaş ve katliğin yol açtığı sıkıntılar yüzünden*” alınmıştı; ama aslında büyük ihtimalle Maratalar'ı yatıştırma amacına matuftu.⁸⁸ Cihândâr Şah ise (s.1712-1713), Evrengzib'in nassçı politikalarını terk etti. Cizyeyi, başvekili Zülfikâr Han'ın yardımı ile tamamen ilga edip Maratalar'ın yanısıra, Racpûtlar'a da bazı tavizler verdi.⁸⁹

Osmanlı İmparatorluğu'nda olduğu gibi Safevî İrani'nin son dönemlerinde de hanedanın meşruiyetinde aşikâr bir zayıflama gözlenir. Uhrevî bir atmosfer şahları kuşatmaya devam etti, fakat hükümdarların sefih hayat tarzlarından duyulan hoşnutsuzluk ulema sınıfının bazı mensuplarının homurdanmalarına sebep oldu. Ulema, şahlığın elzem olduğunu kabul etmekle birlikte; şahların hem örnek bir kişiliği hem de eşsiz hikmetlere sahip bir din adamlığını temsil eden bir “*müctehid*”in vekilinden daha fazla bir şey olmaması gerektiğini söylüyordu.⁹⁰ Bu tür eleştiriler, son iki Safevî şahının hükümdarlığında daha da yaygınlık kazandı. 1666 ve 1694'teki taht değişiklikleri barışçıl bir şekilde gerçekleşti, fakat şahların hal ve hareketlerine ilişkin yaygın eleştiriler gittikçe arttı ve durum öyle bir noktaya vardı ki yumuşak başlı ve zevk düşkünü Şah Sultan Hüseyin dahi, değil sadece yerini kardeşine terk etmesi çağrılarıyla bir darbe girişimiyle bile karşı karşıya kaldı.⁹¹

⁸⁶ Richard M. Eaton, “Temple Desecration and Indo-Muslim States”, David Gilmartin, Bruce B. Lawrence (eds.), *Beyond Turk and Hindu: Rethinking Religious Identities in Islamicate South India*, Gainesville, Florida (2000), ss. 265-266. Eaton; “Evrengzib'in, imparatorluk topraklarındaki tapınaklara saygı gösteren politikalarının genellikle onun selefleri tarafından da uygulandığı” sonucuna varır, s. 266.

⁸⁷ Satish Chandra, “Jizya and the State of India during the Seventeenth Century”, Satish Chandra, *Essays on Medieval Indian History*, New Delhi (2003), ss. 305-324; Kruijtzter, a.g.e., ss. 198-199.

⁸⁸ Chandra, a.g.m., s. 323.

⁸⁹ Chandra, *Parties and Politics at the Mughal Court*, ss. 124-125.

⁹⁰ Chardin, *Voyages*, c. 5, ss. 215-216; Rudi Matthee, *The Pursuit of Pleasure: Drugs and Stimulants in Iranian History, 1500-1900*, Princeton (2005), ss. 89-90.

⁹¹ Matthee, *Persia in Crisis*, ss. 199-201.

Safevîlerin son dönemi özellikle nassçı dinî güçlerin zuhuru açısından dikkat çeker. Bunun örneğini, Şah Sultan Hüseyin'in hükümdarlığı döneminde İsfahan Şeyhülislam'ı olup döneminin önde gelen din adamlarından biri ve ayrıca 110 ciltlik *Biharü'l-envar* isimli eserin de müellifi olan Muhammed Bâkır Meclisî'nin (ö.1699) sert nasscılığında görüyoruz. Ödlek, eşlerine çok düşkün ve ayrıca fazlasıyla mütedeyyin biri olan Şah Sultan Hüseyin'in, harem ağalarının yanı sıra ayrıca, hayatı boyunca devlet işleri üzerinde güçlü bir nüfuzla sahip olan Meclisî'nin de etkisi altında hükümdarlık yapmış olduğu söylenir.⁹² Tıpkı Babürlü Hindistanı'nda Evrengzib'in yaptığı gibi, Şah Sultan Hüseyin de Meclisî'nin talebi üzerine, İslam'ın mutaassıp tefsirlerinde içki içmek ve kumar oynamaktan mahremsiz kadınların ortalıkta dolaşmalarına kadar İslam'a mugayir kabul edilen amelleri meneden bir dizi ferman yayınladı.⁹³ Dinin zâhiren uygulanmasına odaklanan ulemanın ve memurların artan nüfuzu ne Babürlülerde gayrimüslimlerin ne de Safevîlerde gayr-i Şiî unsurların devlet kademelerinde görev yapmasını engelledi. Gerçekten de, Şah Sultan Hüseyin'in hükümdarlığı esnasında en uzun süre veziriazamlık yapmış kişi olan Feth Ali Han Dağıstanî (-ki 1715-1720 yılları arasında görev yapmıştı) bir Sünnî olduğunu ilan etmişti ve kendisi, ateşli şekilde Sünnî olan Dağıstan bölgesinin kabilelerinden birine mensuptu. Yine de bu yeni dinî yönelim, özellikle dinen desteklenen çıkar ve iddialara sahip olup şeri'at merkezli düşünen güçlerin var olabildikleri bir atmosfer yarattığı andan itibaren yönetim çevrelerinde giderek derinleşen bir ihtilafa da sebep oldu. Bahsi geçen dinî güçler ise artık, bu güçler ile arasına mesafe koyabilen ve bunu yapmaya da istekli olan "*sekiüler*" ve pragmatik bir şahın "*gündem*"i tarafından dengelenmiyordu.

Son Safevîlerin; Şah I. İsmail, Şah I. Tahmasb ve Şah I. Abbas gibi ilk dönem hükümdarlarının saltanatlarında görülen fakat süreklilik arz etmeyen taassuptan daha farklı bir dinî emperyalizm politikası yürürlüğe koymuş oldukları söylenebilir. Bu taassup, ilk dönemlerdeki kıyasla daha sistemli ve kapsamlı olduğu için aynı zamanda daha da insicamlıydı ve bahsi geçen taassup, Osmanlı örneğinde olduğu gibi güçlü bir tasavvuf karşıtı unsur da içeriyordu. Bu yeni yönelimin, (ülkenin Ermeniler, Yahudiler, Zerdüşter ve Sünnî sakinleri gibi) bütün ekalliyetleri açısından yüksek vergiler ve giderek artan tacizler şeklinde yansımaları oldu. Bu gelişme, İran dışında kaynakları ve bağlantıları mevcut yegâne "*azınlık*" olan özellikle Ermenileri, gittikçe artan bir oranda Rusya'ya ve İtalya'ya sığınmaya icbar etti. Fakat bu durum kendini bilhassa Sünnî karşıtı propaganda ve politikalarda açığa vurdu. Osmanlı İmparatorluğu'nun uzun ömrünü, "*imparatorluğa başkaldıran sosyal grupların devlete katılmasını ve onunla işbirliği yapmasını*" sağlayan "*pragmatizm, esnekliğe ve pazarlık yapmasına*" borçlu olduğu söylenir.⁹⁴ Benzer araçlar

⁹² Abd-al-Hosayn Kâtunâbâdi, *Vaqâ'eh al-sennin va'l-a'vâm*, Mohammad Bâqer Behbudi (ed.), Tehran, (1352/1973), ss. 552, 556, 559.

⁹³ Mohammad Ebrahim b. Zayn al-Âbedin Nasiri, *Dastur-e shabriyârân*, Mohammad Nâder Nasiri Moqaddam (ed.), Tehran (1373/1994), ss. 35 ve dvm.

⁹⁴ Şevket Pamuk, "Institutional Change and the Longevity of the Ottoman Empire", *Journal of*

Safevîlerin de ülkelerinde kontrolü tesis etmelerine imkân tanıdı veya en azından imparatorluklarını dağılmaktan korumalarını sağladı. Şah I. Abbas'ın ve bir dereceye kadar da onun hemen ardından gelen halefleri Şah I. Safi ve Şah II. Abbas'ın, birbirinden farklı gruplara ve çıkarlara hükmetmelerini sağlayın iki unsur vardı: Ödül ile cezalandırmayı esneklikle birleştirmiş “*böl ve yönet*” stratejisine dayanan bir politika uygulamak ve hem yabancıları hem de dik başlı yerli unsurları tolere edip onlarla uzlaşmaya varma konusunda istekli olmak. Hanedanın son iki hükümdarı olan Şah Süleyman ve Şah Hüseyin ise bu feraseti ve dirayeti kaybettiler. Şah Süleyman zalim ve dengesizdi; Şah Hüseyin ise yumuşak başlı ve kolay kandırılabilir biriydi. Bu her iki şah da narsist ve içine kapanık şahsiyetler olup Kızılbaş ile gulam birliklerinin, harem ağaları ile gulamların ve ayrıca büyük tutkulara, devasa egolara ve hırslara sahip olan muhtelif memurların arasında sık sık görülen mücadeleleri ve hizipçiliği yatıştırmak isterlerken kendilerini ise bu mücadelelerin ve hizipçiliğin dışında tutamadılar.⁹⁵ Kendini bürokrasi ve ordu kademelerinde sık sık ihtilaflara yol açma şeklinde gösteren bu hizipçilik ve onun yıpratıcı etkileri, bahsi geçen iki şahın gözetimi altında bir salgın halini aldı. On yedinci yüzyılın sonlarında devletin benimsediği tavizsiz dinî tutum ise gittikçe artan bölünmeleri şiddetlendirmekten başka bir işe yaramadı; bu tutum ayrıca merkezi, hem periferi ile hem de çoğunluğu Sünnî olan özellikle periferideki aşiretlerle karşı karşıya getirdi. Nasıl Rusya'daki Nikonian Hizbi ve dinî uzlaşmazlığı 1670'lerde Sten'ka Razin'in önderlik ettiği Kazak ayaklanmasına katkı yaptıysa, tıpkı onun gibi, Şiîliğin Safevî saray çevrelerinde baskın çıkan dogmatik biçimleri de sınır aşiretlerini Safevî yönetimine karşı, bu aşiretlerin sakinleri arasında isyanlara sebep olacak derecede düşman etti.⁹⁶

Bu gelişmelerin sonucu ise, çoğunluğu Sünnî sakinlerden müteşekkil olup savunması da zayıf olan Safevî sınır bölgelerindeki bağıllık ve sadakatin ölümcül şekilde zayıflaması oldu. Sadakat, özellikle hudut bölgelerinde nadir bulunan türden bir hasletti, ayrıca imparatorluk bu sadakati; uzlaşarak, haraç antlaşmaları yaparak ve sınırlardaki aşiretlere çekirdek kurumlarda iktisadî veya siyasî bazı menfaatler temin ederek, yani kelimenin tam anlamıyla söyleyecek olursak, aslında yalnızca satın alarak elde edebiliyordu. Yine de Safevîler eğer, Kafkaslardaki Lezgiler, Horasan'daki Özbekler, Belucistan ve Sistan'daki Beluçlar ve Afganlar gibi imparatorluğun sınırlarında meskûn aşiret sakinleri ile aralarındaki mevcut haraç antlaşmalarına saygı göstererek, onlarla imparatorlukları arasındaki uzlaşmayı sürdürmüş olsaydılar, devletlerini koruyabilirlerdi. Aslında bu periferideki halkların hepsinin zaten rüşvet verilerek elde edilmiş olabileceğine dair güçlü emareler mevcuttur. Lezgilerin 18. yüzyılın başlarında Kafkasya'nın ovalarına doğru

Interdisciplinary History, 35/2 (2004), s. 228. Osmanlı'da siyaset oluşturmanın temel taşı olarak pragmatizmi sorgulayan yakın zamanda yayımlanmış bir makale için bkz., Murat Dağlı, “The Limits of Ottoman Pragmatism”, *History and Theory*, 52 (2013), ss. 194-213.

⁹⁵ Krusinski, *a.g.e.*, c. I, ss. 90-92, 106-108.

⁹⁶ Parker, *a.g.e.*, s. 180.

yaptıkları akınlar aslında Safevî şahına; vasal statülerini, kendilerini hilatler ile onurlandırmayı reddetmesinin sonuçlarını ve bu statü için kararlaştırılmış olan yıllık tahsisatın ödenmesini hatırlatmaya matuftu.⁹⁷ Beluçlar ise İsfahan'dan haraç olarak verilen bir maaş mukabilinde akınlarını dizginlediler, ta ki Safevîler ödeme yapmayı durduruncaya kadar. Afganlar da “*rüşvetle satın alınmay*” kabul ederek “*askerlerinin geri çekilmesinin sağlanmasında*” hazırıldılar. Bunun kabul edilmesi ise Safevîlerin; Afganların Kandahar bölgesi üzerindeki hâkimiyetini tasdik etmesi ve birliklerini geçindirebilsinler diye de onlara azımsanmayacak miktarda bir para ödemesi anlamına gelecekti. Bir imparatorluğu ayakta tutmak için gereken gelenekselleşmiş yöntemlere ve araçlara artık ayak uyduramayan İsfahan, Afganlıların bu teklifini reddetti.⁹⁸ Safevîlerin temel hatası ise bu siyaset şiarını, özellikle sınır bölgelerini hem malî bir öngörüsüzlük hem de “*dinî dışlama*” politikası yüzünden kendilerinden soğutarak ihmal etmeleriydi ve bu hatayı da bu bölge sakinlerinin sadakatlerine eksiksiz bir şekilde ve en çok ihtiyaç duydukları bir anda yapmışlardı.

Safevî Devleti'nin son günlerinde hayatta olup o günlere tanıklık eden şair Gilanlı Ali Muhammed Hazin Lahîcî, İsfahan'ın düşmesini ihmalkâr elitlere ve zaten bir yüzyıla yakın bir süredir savaş görmemiş ve mecalsiz bırakılmış olan ordunun 1720 yılı itibarıyla içinde bulunduğu duruma bağlamakta haklıydı.⁹⁹ Beluç aşiret mensuplarından müteşekkil birkaç küçük grubun taarruzları görünümünde başlayıp Afganların eşit ölçüde küçük olan müfrezelerinin hücumları şeklini alan saldırı gerçekleştiğinde, hem askerî açıdan zayıf hem politik açıdan dağınık bir halde bulunan ve aşiretlerin böyle bir askerî yürüyüşe geçmesini de beklemeyen Safevîler, bu saldırı karşısında çok az direndiler ve sonunda da dağıldılar.

Sonuç

Safevîlerin 1722'de düşüşünden sonra bile hanedanlığın isminin sahip olduğu ihtiram ve meşrulaştırma kudreti yarım yüzyıl hatta daha fazla bir süre boyunca İran coğrafyasında yankılanmaya devam etti.¹⁰⁰ Dahası Safevî İran'ı, politik olduğu kadar kültürel açıdan da muhtelif müşahhas ve mücerret şekillerde bugün halen yaşıyor. Şah I. İsmail tarafından ülkenin resmî inancı olarak ilan edilen On iki İmam Şiîliği İran'ın devlet dini olarak varlığını sürdürüyor; Safevîlerin fethettiği toprakların büyük kısmı modern İran'ın halen bir parçası durumunda; İran Platosu'nda varlığını devam ettiren dil çeşitliliğine rağmen Farsça, ülkenin yöneticilerinin, din adamlarının ve netice itibarıyla nüfusunun büyük çoğunluğunun tartışmasız bir şekilde ortak lisanı oldu; ayrıca birçok İranlı için Safevî hükümlerliği hâlâ, vatanlarının gururlu ve bağımsız bir ülke olarak geliştirdiği son dönemi de temsil

⁹⁷ Ahmad Dourry Efendy, *a.g.e.*, ss. 41-42.

⁹⁸ Krusinski, *a.g.e.*, c. 2, s. 209.

⁹⁹ Ali-Mohammad Hazin Lâhijî, “Vâqe'ât-e Irân va Hend”, Ali-Mohammad Hazin Lâhijî, *Rasâ'el-e Hazîn Lâhijî*, Ali Awjâbî (ed. et al.), Tehran (1377/1998), s. 190.

¹⁰⁰ John Perry, “The Last Safavids”, *Iran: Journal of the British Institute of Persian Studies*, 9 (1971), ss. 59-71.

ediyor. “İran şuur imparatorluğu”nun birer parçası olarak varlığını sürdürmüş olan tüm bu unsurlara rağmen Safevîlerin yönettiği devlet yine de yıkıldı; bu nedenden ötürü, Safevîlerin uzun soluklu sanatsal ihtişamları veya kesintisiz dinî canlılıkları hakkındaki hiçbir izah Safevî Devleti’nin niçin yıkıldığını açıklayan bir analizin yerini tutamaz.

Bu makale Safevî İrani, Osmanlı İmparatorluğu ve Babürlü Devleti’ni; devlet idaresi, askerî organizasyon, vergi tahsilatı ve ticaret politikası gibi müşterek konuları merkeze alan mukayeseli bir analize tabi tutarken bu analizi ise farazî ve müşterek bir birimle ölçülebilme esası üzerine inşa etti. Makalenin amacı, bu devletlerin bazı muhayyel ve ideal durumlardan uzaklaştıklarını kanıtlamak olmayıp onların siyasî yönetim yapılarının, ekonomik araçlarının ve askerî mukavemetlerinin 17. yüzyıl boyunca tartışma götürmez şekildeki zayıflamasını tavzih eden bir çerçeve inşa etmektir. Makale; acımasız bir doğal çevrenin, özü itibariyle fakir bir kaynak tabanının, ordunun ihmal edilmesinin ve ideolojik müsamahasızlığın iç içe geçmiş bir terkinin Safevî Devleti’nin 17. yüzyılın sonu ile 18. yüzyılın başlarındaki ölümcül zayıflamasının sebebinin oluşturduğunu kanıtlamaya çalıştı.

Hem merkezî topraklarında bile kahir ekseriyeti aşiretlerden oluşan seyrek bir nüfusa sahip olması hem de tabii olarak mustarip bulunduğu kaynak kıtlığı gibi faktörler, Safevî İrani’ni her iki komşusundan da çok daha fazla zayıf kıldı. Bu hususiyetler Safevî Devleti’nin merkezileşme kapasitesini, Osmanlılar ve Babürlülerinkine kıyasla çok daha fazla sınırlayarak ciddi bir şekilde engelledi. İran’ın, acıklı bir cari sikke darlığına yol açan kolay işletilebilir altın veya gümüş gibi kıymetli metal yataklarından yoksun oluşu bu zayıflığı arttırdı. Bu durum ise, çözümü kolay olmayan yaygın bir problemdi. Benzer bütçe açıkları ile karşı karşıya kalan Osmanlılar ve Babürlüler gibi Safevîler de bu problemlerin üstesinden gelmek için çok yönlü tedbirlere başvurdular. Safevîler, altın/gümüş külçelerin ve sikkelerin ihracını yasaklamaya veya vergilendirmeye çalıştılar; sikkelerin veznini bozarak veya değerli maden miktarını düşürerek para tağşişi yoluna başvurdular. Yine de köklü reformlar yapılmadan alınan bu gibi tedbirler; ticareti sekteye uğratarak, karışıklık yaratarak ve tüccarlar ile üreticiler arasında hileye başvurmayı özendirerek problemleri daha da ağırlaştırdı. Safevîler ayrıca, merkezî hazineye gelen varidat akışını artırmak ümidiyle ülkenin geniş alanlarını hâssa topraklarına çevirdiler. Lakin hâssa topraklarının miktarının azamî seviyeye çıkarılmasının yol açtığı neticeler; devletin kısa vadede gelir temin etmesini sağlarken uzun vadede ise malî zararına sebep olan tağşiş meselesinin yol açtığı neticeler ile benzerlik göstermiştir.

Safevîlerin Osmanlılara karşı yaptıkları sürekli tekrarlanan savaşlar ise İran’ın yalnızca fakirliğini artırdı. Harcamaları kısma ihtiyacının 1639’da İstanbul ile barış yapma kararı alınmasında bir amil olduğu hususunda hiç şüphe yoktur. Bu karar ise, “barış temettüti” ile sonuçlanmalıydı. Fakat tasarruf edilen para her zaman verimli bir şekilde kullanılmadı; aslında paranın büyük kısmı hanedanın ihtişamı için çarçur edildi veya şahların ve elitlerin hazinelerinde toplandı. Bu sırada, ortaya çıkan istikrarın beklenmeyen sonuçlarından biri ise ordunun savaş yeteneğindeki azalma

oldu. Safevîler, kısa bir süreliğine hiçbir askerî gücün yürüyüş rotası üzerinde bulunmadığı için İran Platosu'nu çevreleyen çöllerin ve sıradağların ardında kendilerini güvende hissettiler. Bu sebepten ötürü pek dikkat çekmeyen askerî zayıflıkları, 18. yüzyılın başlarında ilk gerçek askerî meydan okuma ufukta belirdiğinde tamamen ortaya çıktı.

Ordunun ihmal edilme süreci, şahların hareketli ve cengâver bir şah figüründen sarayından çıkmayan ve harem ağalarının yağcılıkları ile ulemanın ikazlarına açık hiç mesabesindeki bir hükümdar figürüne dönüşmesi süreci ile ele ele yürüdü ve bu vetire meşum bir fasit daire içinde cereyan etti. Babürlülerin aksine Safevîler, sultanın evlatlarının taht için giriştikleri rekabeti ve dolayısıyla bir hükümdarın iktidarı sıradakine devretmesini belirleyen ve genellikle her iki taraf için de ölümcül ve kanlı bir hal alan mücadeleleri sınırlamayı başardılar. Bu başarı, Safevî hükümdarlarını kuşatmaya devam eden uhrevî atmosfere ilaveten huzurlu taht değişikliklerini temin etti ve genel istikrara da katkıda bulundu. Fakat bunun bedeli, gerçek manada vekili bulunmayan en çalışkan vezir-i azamlar için bile zayıf bir icra kuvveti oldu. Siyasî yapının yegane egemen gücünün iktidar alanından bu şekilde geri çekilmesi ise; farklı amaçlar uğrunda çaba gösteren, birbirlerinin kuyusunu kazmaya kararlı, zaten kıt olan kaynakların ihmal edilmiş ve tükenmiş bir orduya akışını engelleyen ve herhangi bir generalin savaş alanlarında başarı elde edip masrafını kendilerinin karşıladığı bir prestij ve iktidarı elde etmesine tanık olma konusunda ise gönülsüz olan yönetici elitler, gulamlar, kadınlar ve harem ağalarının saflarındaki hizipçi güçlerin zincirlerinden boşanmasına yol açtı.

Zâhirî sofuluğa yapılan ve gitgide artan bir vurgunun yanı sıra askerî ihtiyat kaybı ve idarî yönetimdeki nezaret yokluğu, Sünnîlerin hâkim olduğu sınırlardaki aşiretlerin Safevî hükümdarlığına düşmanlık duyması ile birleşti. “*Fetbedilmiş*” olmakla birlikte hiçbir zaman imparatorluğun idaresine dâhil olmamış İran'ın özellikle Doğu yarısının uçsuz bucaksız arazisi ve terk edilmişliği göz önüne alındığında, eğer Safevîler bu topraklarda, bu gerçeğe rağmen, aşiretleri yerleşik düzene geçirerek onları kontrol etmeye çalışan Osmanlı tarzı bir politika izlemeye kalkışsaydılar, böyle bir politikayı uygulamak kesinlikle imkânsız olurdu. Yine de Safevîler, eğer imparatorluklarının sınırlarında meskûn aşiret sakinleri ile aralarındaki mevcut haraç antlaşmalarına saygı göstererek, onlarla imparatorlukları arasındaki uzlaşmayı sürdürmüş olsaydılar devletlerini koruyabilirdi. Her zaman paranın cazibesi ile misilleme korkusunun bileşimine dayanmış olan sadakatın ince bağları bu yüzden koptu. İçeride kan kaybeden ve elitler arasındaki mücadele yüzünden de tükenmiş bir halde bulunan İran, Christopher Alan Bayly'nin “*18. yüzyıl aşiret hücumları*”nın ilki olarak tanımladığı duruma yenik düştü ve “*oldukça savunmasız*” durumdaki başkente ulaşmadan önce, ülkenin merkezî topraklarına doğru yürüyen küçük bir kabile savaşçıları güruhunun Batı istikametinde başlattığı bu sefere hemen hemen hiç karşı koyan olmadı. Bu sırada başkent İsfahan'ın “*çevresini ise, kerpiçten inşa edilmiş ve birçok yeri de yıkık vaziyette bulunan yalnızca zayıf bir*

*sur kuşatıyordu*¹⁰¹ Kısmen benzer güçlerin baskısı altında olan Babürlü Hindistanı da aslında çok geçmeden Safevîler'in akıbetini paylaşacaktı; fakat Babürlüler, Afganlıların İran'a hücumundan sonraki diğer bir kabile saldırısını oluşturan Nadir Şah'ın Hindistan'ı işgalinin imparatorluklarına ölümcül bir darbe indirmesine rağmen, varlıklarını bir şekilde ve 1857 yılına kadar yine de sürdürdüler. Osmanlılar da 17. yüzyıldan siyasi, malî ve askerî açıdan ciddi şekilde zayıflamış bir halde çıktılar; fakat yine de sebat edip savaşmayı sürdürdüler. Bunu ise merkez ile periferinin menfaatleri ve nüfuzu arasında kurulan daha randımanlı bir denge; yerini koruyan, zorunlu askerliğe geçmiş, tetikte ve iyi donanımlı bir ordu ve zayıf padişahların bıraktığı yerden bayrağı devralıp fasılalı bir şekilde göreve gelen işinin ehli bir dizi vezir-i azamın sayesinde gerçekleştirdiler.

Kaynaklar

- A Chronicle of the Carmelites in Persia: The Safavids and the Papal Mission of the 17th and 18th Centuries*, 2 cilt, Herbert Chick (ed. ve çev.), (eserin sayfaları bir tek cilt gibi numaralandırılmıştır), London (1939), yeni edisyon (2012).
- Abd-al-Hosayn Kātunābādī, *Vaqā'eh al-sennin va'l-a'vām*, Mohammad Bāqer Behbudi (ed.), Tehran, (1352/1973).
- Abou-El-Haj, Rifaat Ali, *Formation of the Modern State: The Ottoman Empire, Sixteenth to Eighteenth Centuries*, Syracuse (1991; yeni baskı 2005).
- Abu'l Mafākher Tafreshi, *Tārikh-e Shāh Safī*, Mohsen Bahrām-Nezhād (ed.), Tehran, 1388/2009.
- Ahmad Dourry Efendy, *Relation de Dourry Efendy, ambassadeur de la Portbe Otomane auprès du roy de Perse*, M. de Fiennes (çev.), L. Langlès (ed.), Paris (1810).
- Aksan, Virginia, "War and Peace", Suraiya Faroqhi (ed.), *Cambridge History of Turkey*, c. III, Cambridge (2006), ss. 81-117.
- Alam, Muzaffar, *The Crisis of Empire in Mughal North India: Awadh and the Punjab 1707- 1748*, Delhi (1986).
- Ali, M. Athar, "Recent Theories of Eighteenth-Century India", *Indian Historical Review*, 13 (1986), ss. 102-110.
- Ali-Mohammad Hazin Lāhijī, "Vāqē'āt-e Irān va Hend", Ali-Mohammad Hazin Lāhijī, *Rasā'el-e Hazin Lāhijī*, Ali Awjābi (ed. et al.), Tehran (1377/1998).
- Baer, Marc David, *Honored by the Glory of Islam: Conversion and Conquest in Ottoman Europe*, Berkeley (2009).
- Bang, Peter F., Christopher A. Bayly, "Introduction", *Tributary Empires in Global History*, Peter F. Bang, Christopher A. Bayly (eds.), New York (2011), ss. 1-17.
- Barkey, Karen, *Empire of Difference: The Ottomans in Comparative Perspective*, Cambridge (2008).

¹⁰¹ John Bell, *Travels to St. Petersburg in Russia to Various Parts of Asia*, c.I, Glasgow, (1763), s. 121. Kabilelerin askerî saldırıları için bkz, Christopher Alan Bayly, *Imperial Meridian: The British Empire and the World 1780-1830*, London (1989), ss. 38 ve müteakip sayfalar.

- Bayly, Christopher Alan, *Imperial Meridian: The British Empire and the World 1780-1830*, London (1989).
- , *Rulers, Townsmen and Bazaars: North Indian Society in the Age of British Expansion 1770-1870*, Cambridge (1983).
- Bell, John, *Travels to St. Petersburg in Russia to Various Parts of Asia*, 2 cilt, Glasgow, (1763).
- Ben-Dor Benite, Zvi ,“Modernity: The Sphinx and the Historian”, *American Historical Review*, 116 (June 2011), ss. 638-652.
- Bhagrava, Meena, “Introduction”, Meena Bhagrava (ed.), *The Decline of the Mughal Empire*, Delhi (2014), ss. IX-LVI.
- Binning, Robert Blair M., *A Journey of Two Years' Travel in Persia*, 4 cilt, London (1857).
- Blake, Stephen P., “The Patrimonial-Bureaucratic Empire of the Mughals”, *Journal of Asian Studies* 39 (1979), ss. 77-94.
- , “Returning the Household to the Patrimonial-Bureaucratic Empire: Gender, Succession, and Ritual in the Mughal, Safavid and Ottoman Empires”, Peter Bang, Christopher A. Bayly (eds.), *Tributary Empires in Global History*, New York (2011), ss. 214-226.
- Braudel, Fernand, *The Mediterranean and the Mediterranean World in the Age of Philip II*, 2 cilt (eserin sayfaları tek cilt gibi numaralandırılmıştır), Berkeley (1972).
- Briant, Pierre, “L'eau du Grand Roi”, Lucio Milano (ed.), *Drinking in Ancient Societies: History and Culture in the Ancient Near East*, Padua (1994), ss. 45-65.
- Bushev, P. P., *Posol'stvo Artemiia Volynskogo v Iran v 1715-1718 gg.*, Moscow (1978).
- Chandra, Satish, “Jizya and the State of India during the Seventeenth Century”, Satish Chandra, *Essays on Medieval Indian History*, New Delhi (2003), ss. 305-324.
- , *Parties and Politics at the Mughal Court, 1707-1740*, Delhi (1959; yeni basım, 2002).
- Chardin, Jean, *Travels in Persia 1663-1677*, (yeni baskı) Mineola, NY (1988).
- , *Voyages du Chevalier Chardin, en Perse, et autres lieux de l'Orient*, ed. Louis Langlès, 10 cilt, Paris (1810-1811).
- Christensen, Peter, *The Decline of Iranshabr. Irrigation and Environment in the History of the Middle East 500 BC to AD 1500*, Copenhagen (1993).
- Dağlı, Murat, “The Limits of Ottoman Pragmatism”, *History and Theory*, 52 (2013), ss. 194-213.
- Dale, Stephen F., *The Muslim Empires of the Ottomans, Safavids and Mughals*, Cambridge (2010).
- Darling, Linda T., “Public Finance: The Role of the Ottoman Centre”, Suraiya Faroqhi (ed.), *The Cambridge History of Turkey*, c. III, Cambridge (2006), ss. 118-131.
- De la Maze, Jean Baptiste, “Journal du voyage du Père de la Maze, de Chamakié à Ispahan, par la province du Guilan,” Anon. [Père Fleuriau] (ed.), *Lettres édifiantes et curieuses IV*, Toulouse (1811), ss. 43-90.
- Demandt, Alexander, *Der Fall Rom: Die Auflösung des römischen Reiches im Urteil der Nachwelt*, Munich (1984) (yeni basım 2014).
- Eaton, Richard M., “Temple Desecration and Indo-Muslim States”, David Gilmartin, Bruce B. Lawrence (eds.), *Beyond Turk and Hindu: Rethinking Religious Identities in Islamicate South India*, Gainesville, Florida (2000), ss. 246-281.

- Erikson, Emily, *Between Monopoly and Free Trade: The East India Company, 1600-1757*, Princeton (2014).
- Evstatiev, Simeon, *The Qadizadeli Movement and the Spread of Islamic Revivalism in the Seventeenth and Eighteenth-Century Ottoman Empire*, CAS Working Papers 5, Sofia (2013).
- Faroqhi, Suraiya, "Crisis and Change, 1590-1699", Halil Inalcik, Donald Quataert (eds.), *An Economic and Social History of the Ottoman Empire*, c. 2, Cambridge, 1994, ss. 411- 636.
- Fragner, Bert G., *Die Persophonie, Regionalität, Identität und Sprachkontakt in der Geschichte Asiens*, Berlin (1999).
- Gellner, Ernest, *Muslim Society*, Cambridge (1983).
- Greene, Molly, "The Ottoman Experience", *Daedalus* 134/2 (Spring 2005), ss. 88-99.
- Hellie, Richard, "The Structure of Russian Imperial History", *History and Theory*, 44 (2005), ss. 88-112.
- Hodgson, Marshall Goodwin Simms, *The Venture of Islam III: The Gunpowder Empires and Modern Times*, Chicago (1974).
- Howard, Douglas A., "Ottoman Historiography and the Literature of 'Decline' of the 16th and 17th Centuries", *Journal of Asian History*, 22 (1988), ss. 52-77.
- Imber, Colin, "Frozen Legitimacy", Hakan T. Karateke, Maurus Reinkowski (eds.), *Legitimizing the Order: The Ottoman Rhetoric of State Power*, Leiden (2005), ss. 99-107.
- Kafadar, Cemal, "The Question of Ottoman Decline", *Harvard Middle Eastern and Islamic Review*, 4 (1997-1998), ss. 30-75.
- Karateke, Hakan T., "The Tranquility and Repose of the Sultan", Christine Woodhead (ed.), *The Ottoman World*, Abingdon ve New York (2010), ss. 116-129.
- Kasaba, Reşat, *A Moveable Empire: Ottoman Nomads, Migrants and Refugees*, Seattle ve London (2009).
- Khoury, Dina Rizk, "The Ottoman Centre Versus Provincial Power-holders: An Analysis of the Historiography", Suraiya N. Faroqhi (ed.), *The Cambridge History of Turkey*, c. III, Cambridge (2006), ss. 135-156.
- Kołodziejczyk, Dariusz, "Khan, Caliph, Tsar and Imperator: The Multiple Identities of the Ottoman Sultan", Peter Fibiger Bang, Dariusz Kołodziejczyk (eds.), *Universal Empire: A Comparative Approach to Imperial Culture and Representation in Eurasian History*, Cambridge (2012), ss. 175-193.
- Kruijtzter, Gijs, *Xenophobia in Seventeenth-Century India*, Leiden (2009).
- Krusinski, Judas Thaddeus, *The History of the Late Revolutions of Persia*, 2 cilt, London (1733).
- Levi, Scott Cameron, *The Indian Diaspora in Central Asia and Its Trade, 1550-1900*, Leiden (2002).
- Lewis, Bernard, "Ottoman Observers of Ottoman Decline", *Islamic Studies*, 1 (1962), ss. 71-87.
- Lieven, Dominic, *Empire. The Russian Empire and Its Rivals*, London (2000).
- Lockhart, Laurence, *Nadir Shah: A Critical Study Based Mainly Upon Contemporary Sources*, London (1938).
- Marshall, Peter J., "Economic and Political Expansion: The Case of Awadh", *Modern Asian Studies*, 9/4 (1975), ss. 465-482.

- Masters, Bruce, "Semi-autonomous Forces in the Arab Provinces", Suraiya N. Faroqhi (ed.), *The Cambridge History of Turkey*, c. III, Cambridge (2006), ss. 186-206.
- Matthee, Rudi, *Persia in Crisis: Safavid Decline and the Fall of Isfahan*, London (2012).
- _____, *The Pursuit of Pleasure: Drugs and Stimulants in Iranian History, 1500-1900*, Princeton (2005).
- _____, *Silk for silver, 1600-1730*, Cambridge (1999).
- _____, "Unwalled Cities and Restless Nomads: Gunpowder and Artillery in Safavid Iran", Charles Melville (ed.), *Safavid Persia: The History and Politics of an Islamic Society*, London (1996), ss. 389-416.
- _____, "Was Safavid Iran an Empire?", *Journal of the Economic and Social History of Orient*, 53 (2010), ss. 233-265.
- Matthee, Rudi, Willem Floor, Patrick Clawson, *The Monetary History of Iran, 1500-1925*, London (2013).
- Mitchell, Colin P., "Am I My Brother's Keeper? Negotiating Corporate Sovereignty and Divine Absolutism in Sixteenth-Century Turko-Iranian Politics", Colin P. Mitchell (ed.), *New Perspectives on Safavid Iran: Empire and Society*, Abingdon ve New York (2011), ss. 33-58.
- Mohammad-Bāqer Sabzavāri, *Rawzat al-anwār-e 'abbāsi (Dar akhlāq va shiva-ye keshvardari)*, Esmā'il Changizi Ardahāni (ed.), Tehran (1377/1998).
- Mohammad Ebrahim b. Zayn al-'Ābedin Nasiri, *Dastur-e shabryārān*, Mohammad Nāder Nasiri Moqaddam (ed.), Tehran (1373/1994).
- Mohammad-Yusof Nāji, *Resāla dar pādeshabī-ye Safavi*, Rasul Ja'fariyān, Fereshta Kushki, (ed.) Tehran (1387/2008).
- Mohammad-Yusof Vāla Qazvini Esfahāni, *Iran dar zamān-e Shāh Safi va Shāh 'Abbās-e dovom (Khold-e barin)*, Mohammad-Rezā Nasiri (ed.), Tehran, 1380/2001.
- Murphey, Rhoads, *Exploring Ottoman Sovereignty: Tradition, Image and Practice in the Ottoman Principal Household, 1400-1800*, London (2008).
- Neumann, Christoph K., "Political and Diplomatic Developments", Suraiya N. Faroqhi (ed.), *The Cambridge History of Turkey*, c. III, Cambridge (2006), ss. 44-64.
- Pamuk, Şevket, "Institutional Change and the Longevity of the Ottoman Empire", *Journal of Interdisciplinary History*, 35/2 (2004), ss. 225-247.
- _____, *A Monetary History of the Ottoman Empire*, Cambridge (2000).
- Parker, Geoffrey, *Global Crisis: War, Climate Change and Catastrophe in the Seventeenth Century*, New Haven ve London (2013).
- Pearson, Michael N., "Shivaji and the Decline of the Mughal Empire", *Journal of Asian Studies*, 35 (1976), ss. 221-235.
- Peirce, Leslie P., *The Imperial Harem: Women and Sovereignty in the Ottoman Empire*, Oxford (1993).
- Perry, John, "The Last Safavids", *Iran: Journal of the British Institute of Persian Studies*, 9 (1971), ss. 59-71.
- Purchas, Samuel (ed.), *Hakluytus Posthumus or Purchas his Pilgrims*, 20 cilt, Glasgow (1905).
- Quataert, Donald, "Ottoman History Writing and Changing Attitudes towards the Notion of 'Decline' ", *History Compass*, 1 (2003), ss. 1-9.

- Richards, John F., *The Mughal Empire*, Cambridge (1993).
- _____, “The Seventeenth-Century Crisis in South Asia”, *Modern Asian Studies*, 24/4 (1990), ss. 625-638.
- Robinson, Francis, “Ottomans-Safavids-Mughals: Shared Knowledge and Connective Systems”, *Journal of Islamic Studies* 8/2 (1997), ss. 151-184.
- Rowlands, Guy, *The Financial Decline of a Great Power. War, Influence, and Money in Louis XIV’s France*, Oxford (2012).
- Salahshur Khāssa Kamāni Mostafā Āghā, *Fathnāma-ye Iravan: Ravābet-e Irān va ‘Osmani dar āstāna-ye bar-oftādan-e Safaviyān 1132-1137 h.q.*, Mehmet Munir Aktepe (ed.), Nasr-Allāh Sālehi, Safiya Khadiv (terc.), Tehran (1394/2015).
- Sanson, F., *Voyage ou l’état présent du Royaume de Perse*, Paris (1694).
- Sarkar, Jadunath, *A Short History of Aurangzeb*, New Delhi (2009), yeni baskı (2011).
- Soudavar, Abolala, “The Early Safavids and Their Cultural Interactions with Surrounding States”, Nikki R. Keddie, Rudi Matthee (eds.), *Iran and the Surrounding World. Interactions in Culture and Cultural Politics*, Seattle (2002), ss. 89-120.
- Streusand, Douglas E., *Islamic Gunpowder Empires: Ottomans, Safavids and Mughals*, Boulder, CO (2011).
- Subrahmanyam, Sanjay, “The Fate of Empires: Rethinking Mughals, Ottomans and Habsburgs”, Huri Islamoğlu, Peter Perdue (eds.), *Shared Histories of Modernity: China, India and the Ottomans Empire*, London, New York, ve New Delhi (2009), ss. 74-108.
- Sunderland, Willarda, *Taming the Wild Field: Colonization and Empire on the Russian Steppe*, Ithaca (2004).
- Sykes, Ella Constance, *Through Persia on a Side-Saddle*, London (1898).
- Sykes, P. Molesworth, “A Fifth Journey in Persia”, *The Geographical Journal*, 28/5 (Nov. 1906), ss. 425-453.
- Tezcan, Baki, *The Second Ottoman Empire: Political and Social Transformation in the Early Modern World*, Cambridge (2010).
- Tumanovich, Natali Nikolaevna, *Gerat v XVI-XVIII vekakh*, Moscow (1989).
- Van Santen, Hans W., *De Verenigde Oost-Indische Compagnie in Gujarat en Hindustan, 1620-1660*, Meppel (1980).
- Von Hammer-Purgstall, Joseph, *Geschichte des osmanischen Reiches*, 10 cilt, Vienna ve Pest (1828).
- Weber, Max, *Economy and Society*, Guenther Roth, Claus Wittich (eds.), 2 cilt (eserin sayfaları tek ciltmiş gibi numaralandırılmıştır), Berkeley (1978).
- White, Sam, “Ottomans in Early Modern Global History”, Review article of Karen Barkey, *Empire of Difference*; Baki Tezcan, *The Second Ottoman Empire*; and Giancarlo Casale, *The Ottoman Age of Exploration*, *Journal of Global History*, 6/2 (2011), ss. 345-349.
- Wink, André, “Post-Nomadic Empires: From the Mongols to the Mughals”, Peter F. Bang, Christopher A. Bayly (eds.), *Tributary Empires in Global History*, ss. 120-131.
- Wolf, Eric, *Europe and the People without History*, Berkeley (1984).
- Zilfi, Madeline C., “The kadizadelis: Discordant Revivalism in Seventeenth-Century Istanbul”, *Journal of Near Eastern Studies*, 45/4 (1986), ss. 251-269.